

HUGO VICTOR MŰVEI

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

(LES MISÉRABLES)

I.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTÁK
ÉBER LÁSZLÓ ÉS CSILLAY KÁLMÁN

BEVEZETÉSEL ELLÁTTA
SCHÖPFLIN ALADÁR

ILLUSZTRÁLTA
PRIHODA ISTVÁN

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

TARTALOM

A NYOMORULTAK

ELSŐ RÉSZ: FANTINE

ELSŐ KÖNYV Egy igaz ember

- I. Myriel ur
- II. Myriel urból monseigneur Bienvenu lesz
- III. Fárasztó a püspökség a jó püspöknek
- IV. Cselekedetek, amelyek megfelelnek a szavaknak
- V. Monseigneur Bienvenu tulságos sokáig hordja reverendáit
- VI. A ház, amelyben lakott
- VII. Cravatte
- VIII. Bölcselkedés ivás után
- IX. Ahogy a nővér leírja a fivért
- X. A püspök egy ismeretlen lángésznel
- XI. Megszorítás
- XII. Monseigneur Bienvenu magányossága
- XIII. Amiben hitt
- XIV. Amit gondolt

MÁSODIK KÖNYV A bukás

- I. Egy menetelési nap estéje
- II. A bölcsességnek azt tanácsolják, hogy legyen okos
- III. A szenvedélyes engedelmesség hősiessége
- IV. Felvilágosítások a pontarlieri sajttermelésről
- V. Nyugalom
- VI. Jean Valjean
- VII. Mit rejt a kétségbeesés?
- VIII. Hullám és árnyék
- IX. Ujabb sérelmek
- X. Ébredés
- XI. Amit tesz
- XII. A püspök dolgozik
- XIII. A kis Gervais

HARMADIK KÖNYV 1817.

- I. 1817.
- II. Dupla négyes
- III. Ki-ki a párjával
- IV. Tholomyès széles jókedvében egy spanyol dalt énekel
- V. Bombardánál
- VI. Fejezet, amelyben imádják egymást
- VII. Tholomyès bölcsesége
- VIII. Egy ló halála
- IX. Az öröm vidáman végződik

NEGYEDIK KÖNYV Aki bizik, néha kiszolgáltatja magát

- I. Egy anya találkozik egy másik anyával
- II. Első vázlat két gyanus alakról
- III. A kis pacsirta

ÖTÖDIK KÖNYV A lejtő

- I. A feketeegyöngyipar fejlődésének története
- II. Madeleine
- III. Lafitte-nél letétbe helyezett összegek
- IV. Madeleine ur gyásza
- V. Fakó villámok az ég alján
- VI. Fauchelevant apó
- VII. Fauchelevant-ból kertész lesz Párisban
- VIII. Victurnien-né asszony harmincöt frankot költ a jó erkölcsre
- IX. Victurnien-né asszony sikerei
- X. A siker teljessé lesz
- XI. Christus nos liberavit
- XII. Bamatabois ur szórakozik
- XIII. A községi rendőrség néhány kérdésének megoldása

HATODIK KÖNYV Javert

- I. A nyugalmas élet kezdete
- II. Miképpen válik Jeanból Champ?

HETEDIK KÖNYV A Champmathieu-ügy

- I. Simplicia nővér
- II. Scaufflaire mester éles elméje
- III. Vihar egy koponyában
- IV. A forma, amelyet a szenvedés az álomban ölt
- V. Akadályok az uton
- VI. Simplicia nővér próbáratétele
- VII. Az utas, aki megérkezése után azonnal visszatérésre készül
- VIII. Kivételes bebocsátás
- IX. A hely, ahol a meggyőződések kialakulóban vannak
- X. A tagadás rendszere
- XI. Champmathieu egyre jobban meglepődik

NYOLCADIK KÖNYV A visszahatás

- I. Milyen tükörben nézte meg Madeleine ur a haját
- II. Fantine boldog
- III. Javert meglegedett
- IV. A hatóság jogaiba lép
- V. Megfelelő sirgödör

MÁSODIK RÉSZ: COSETTE

ELSŐ KÖNYV Waterloo

- I. Nivellesből jövet mit lát az ember?
- II. Hougomont
- III. 1815. június 18
- IV. „A”
- V. A csaták „Quid obscurum”-ja
- VI. Délután négy órakor
- VII. Napoleon jókedvű
- VIII. A császár kérdez valamit Lacostetól, a vezetőjétől
- IX. Ami váratlanul következett be
- X. A Mont-Saint-Jean fensík
- XI. Napoleonnak rossz a vezetője, Bülownak jó a vezetője
- XII. A gárda

A NYOMORULTAK

Alig van a világirodalomban regény, amelyet annyian olvastak, mint Hugo Viktor terjedelmre legnagyobb regénye, A nyomorultak (Les Misérables). 1862-ben jelent meg, - a költő akkor 60 éves volt - a francia kiadásnak példátlan sikere volt, hamar lefordították minden képzelhető nyelvre, mindenütt lázasan olvasták, számtalan kiadásban. Színpadra is került, melodramatikus színpadi feldolgozása, mint mindenütt, nálunk is népszerű volt. Az egyre nagyobb arányokban fejlődő film sem tudta mellőzni a regényben rejlő hatáslehetőségeket. A nyomorultak epizódjai és alakjai ismételten is feltűnnek a vásznon.

Ez az óriási hatás nem magyarázható egyedül csak a költő művészi eszközeinek gazdaságából. Kell lenni valami többletnek a műben, olyasvalaminek, ami különös erővel vonzza az emberek tömegeit. Ez a művészi szempontokon túli többlet nyilvánvalóvá lesz A nyomorultak minden olvasója előtt, már az olvasás közben. A regény az írói eszközök roppant gazdag, nagyon sokszor szinte erőszakos alkalmazásával hatalmas szuggesztív erővel hat a szívekbe és megmozdítja bennük a legáltalánosabb és legmélyebb emberi ösztönt: a részvétet, amely alapjában véve nem más, mint minden embernek minden emberrel való szolidaritás-érzése. Ezenkívül hangot ad egy szintén általános emberi érzésnek: a társadalmi és állami berendezkedésekkel és intézményekkel való elégedetlenségnek. Mindnyájan tanui vagyunk annak, hogy az életben nem uralkodik a teljes igazság, az állam törvényei s a társadalmi erkölcs ítéletei merevek az élet leirhatatlan változatosságához és rugalmasságához képest s emiatt rengeteg meg nem érdemelt szenvedés van a világon. Mindig vannak hibájuk nélkül szenvedők, vannak, akik anélkül, hogy gonoszak lettek volna, összeütközésbe kerülnek a törvény kérlelhetetlenségével s akiknek élete ebben a surlódásban összetörik és szenvedések sorozatává lesz. S ha az ilyen nyomorultak aztán az üldöztetés hajszájában, a börtön rothasztó légkörében elvadulnak, - vajjon ki a felelős? Hugo Viktor az ő jellemző páthoszával azt feleli erre a kérdésre: a társadalom! Jean Valjean, a regény hőse, nem gonosztevő, hanem szerencsétlen, ő nem valami tolvaj indulatból lopott, hanem kenyeret lopott éhező gyermekek számára. Ha ezért a nemes indulatból fakadt bűnéért szörnyen elítélik, kitzasztják az emberek közösségéből, üldözik mint a fenevadat, ha ebben az üldözésben csakugyan fenevaddá is lesz, - nem azoknak az intézményeknek és embereknek a hibája-e, akik üldözték, kinozták, kivetették? Hugo Viktor még ebben a hajszolt vadban is megmutatja az emberben benne élő isteni lényeket s ezzel még jobban rávilágít arra az igazságtalanságra, amely megrontotta.

Igaza van-e? A formában lehet vele vitatkozni. El lehet mondani, hogy tulságosan élére állítja a dolgokat, hogy olyan esetek, mint Jean Valjean és Fantine esete, a valóságban nem történhetnek meg, egy cipő kenyér ellopásáért nem szokott ilyen büntetés járni, hogy a törvény és társadalom nem ennyire könyörtelen. De könyörtelen - ez tény, melyet mindig érzünk; a társadalmi igazságtalanság, melynél fogva számtalan ember szenved, mindennapos valóság. Áldozatait különös részvéttel nézzük, Jean Valjean alakja minden tulzottsága mellett is az életnek egy tipikus variációja s ezért fokozottan felkelti részvétünket.

A nyomorultak a maga keletkezésének atmoszférájából lelkezett. Mikor Hugo Viktor ezt a művét írta, akkor volt feltámadóban a XIX. század második felének legnagyobb problémája, a szociális kérdés. Saint-Simon és Fourier eszméi izgatták az emberiséget, a modern szocializmus első kezdő lépéseit próbálgatta - s ez az aktualitás is hozzájárult a regény sikeréhez. Ma más szemmel nézzük a szociális kérdést, megváltozott az egész atmoszféra, de változatlan maradt az emberi részvét szükségérzete. Az a humanitás, mely abban a könyvben túlrad, biztosítja hatását az atmoszféra minden változásában.

Schöpflin Aladár

Amíg a törvények és erkölcsök létezése folytán lesz olyan társadalmi elítélés, amely mesterségesen teremt a civilizáció kellős közepébe poklokat és emberi balsorssal teszi bonyolulttá az isteni végzetet; amíg a század három problémáját, az ember lealacsonyítását a proletariátus által, a nő lezüllesztését az éhség által, a gyermek sorvasztását a sötétség által nem szüntetik meg, amíg bizonyos körökben a társadalmi asphyxia lehetséges lesz; másszóval és még szélesebb látó körből tekintve, addig, amíg a földön tudatlanság és nyomor lesz, az olyan természetű könyvek, mint ez, nem lehetnek haszontalanok.

Hauteville-House, 1862 január 1-én.

Hugo Victor

ELSŐ RÉSZ: FANTINE

ELSŐ KÖNYV

Egy igaz ember

I. Myriel ur

1815-ben Charles-François-Bienvenu Myriel ur Digne püspöke volt. Körülbelül hetvenötéves aggastyán volt; a dignei püspöki széket 1806 óta foglalta el.

Habár ez a részlet alapjában semmiféle módon nem érinti azt, amit elmondandók vagyunk, talán nem lesz fölösleges, ha már csak azért is, hogy mindenben pontosak legyünk, megemlíteni azokat a mende-mondákat, amelyek az ő számlájára közszájon forogtak abban az időben, amikor püspöksége helyére megérkezett. Annak, amit az emberről beszélnek, akár igaz, akár nem, mégis épp oly befolyása van az ember életére és főképpen sorsára, mint annak, amit az ember tesz. Myriel ur egy aixi parlamenti tanácsos fia volt, ő maga jogász. Azt mesélték róla, hogy az apja, aki azt akarta, hogy méltósága örökébe lépjen, az akkoriban az ilyen parlamenti családokban nagyon elterjedt szokás szerint, igen fiatalon, tizennyolc- vagy huszéves korában nősitette meg. Jó személyes megjelenése volt, bár elég alacsony termetű, elegáns, kecses, szellemes; élte első felét egészen a nagyvilági életnek, udvarlásoknak szentelte. Amikor a forradalom bekövetkezett, az események egymást kergették, a parlamenti családokat megtizedelték, elkergették, üldözték s így ezek a családok szétszóródtak, Myriel Károly ur a forradalom első napjaiban Olaszországba emigrált. A felesége ott halt meg mellbetegségben, amelyben régóta szenvedett. Gyermeke nem volt. Mi történt azután Myriel urral? Talán a régi francia társadalom felborulása, saját családja bukása, a 93-beli tragikus események, amelyek tán még rémitőbbeknek tündek fel az emigráltak szemében, akik az eseményeket a távolból, megnövekedett félelmességüknek látták, talán ezek a dolgok keltették fel benne a lemondás és a magány gondolatát? Vagy tán szórakozásai és vonzalmi közepette, amelyek életét betöltötték, hirtelen érte azon titokzatos és rettenetes csapások egyike, amelynek néha bekövetkeznek és mindent halomra döntenek, talán ilyen csapás sujtotta őt szíven, azt az embert, akít nem rendítették meg azok az általános katasztrófák, amelyek exisztenciáját és vagyonát tönkretették? Senki sem tudta volna megmondani; az egészről csak annyit tudtak, hogy amikor Olaszországból visszatért, pap volt.

1804-ben Myriel ur Brignollesben volt plébános. Már öreg volt és teljes visszavonultságban élt.

A koronázás ideje táján, plébániája egy kis ügyében, már nem tudni, micsoda ügyben, Párisba ment. Más hatalmas személyiségeken kívül Fesch biborost is felkereste kérelmével. Egy napon, amikor a császár meglátogatta nagybátyját, az érdemes plébános, aki az előszobában várakozott, szembe került őfelségével. Napoleon, aki észrevette, hogy az aggastyán bizonyos kíváncsisággal szemléli őt, megfordult és nyersen megszólalt:

- Ki ez a jó ember, aki úgy néz engem?

- Sire, - szólt Myriel ur - ön egy jó embert néz, én pedig egy nagy embert. Mindkettőnknek hasznára válhatik.

A császár még az este megkérdezte a bibornoktól a plébános nevét és kis idő múlva Myriel ur nagy meglepetéssel hallotta meg, hogy Digne püspökévé nevezték ki.

Egyébiránt senki sem tudta, hogy mi igaz abból, amit élete első feléről beszéltek az emberek. Kevés család volt, amely a forradalom előtti időből ismerte Myriel családját.

Myriel urnak alá kellett magát vetni annak a sorsnak, amelyből minden ujonnan jöttek kijut egy kis városban, ahol sok a száj, amely beszél és kevés a fej, amely gondolkodik. Azonban minekután is, azok a mendemondák, amelyekbe a nevét belekeverték, talán nem voltak egyebek, mint éppen csak mende-mondák; suttogás, szavak, üres szavak; kevesebbek, mint szavak, fecsegés, ahogy a délvidék erélyes nyelvezetén mondják.

Akárhogy volt is, kilencesztendei püspökösködés és Digneben való székelés után, mindez a mese, szóbeszéd, amely az első percekben a kis városokban a kis emberek beszéd tárgyát alkotja, mély feledésbe merült. Senki sem merészelt volna ezekről beszélni. Senki sem mert volna csak emlékezni is rájuk.

Myriel ur egy öreg leány, Baptistine kisasszony kíséretében érkezett Dignebe, aki a nővére volt és tiz évvel volt fiatalabb, mint ő.

Összes cselédségük egy Baptistine kisasszonnyal egykoru szolgálóból állt, akinek Magloire asszony volt a neve és aki, miután eddig a plébános ur szolgálója volt, most Baptistine kisasszony komornájának és monseigneur gazdasszonyának kettős címét vette fel.

Baptistine kisasszony hosszú, sovány, sápadt és szelid személy volt; megvalósította annak a fogalomnak az eszményét, amit „tiszteletreméltó” alatt értünk, bár úgy vélik, hogy ahhoz, hogy egy nő tiszteltreméltó legyen, anyának kell lennie. Sohasem volt csinos, egész élete, amely nem volt más, mint a szent cselekedetek sorozata, végül is valami fehérséggel és tisztasággal vette őt körül; megöregedve elérte azt, amit a jóság szépségének lehet nevezni. Ami fiatal korában soványság volt, az érett korában átlátszósággá lett és ez az áttetszőség láthatóvá tette benne az angyalít. Inkább lélek hatását keltette, mint szűzét. Mint hogyha lénye árnyékból lett volna teremtve, alig volt benne annyi testiség, hogy neme lehessen; egy kevés anyag volt, amelyben fény van; nagy szemek, amelyeket mindig lesütve tartott: ürügy, hogy a lélek a földön maradjon.

Magloire asszony kicsi, kövér, pocakos, fehér és fürge nő volt, aki részben imént végzett dolga, részben asztmája miatt folyton lihegett.

Amikor Myriel ur megérkezett, beiktatták püspöki palotájába azon rendeletek által előirt szertartásokkal, amely rendeletek szerint a püspök közvetlenül a táborszernagy után következik rangsorban. A polgármester és a kerületi elnök jelentkezett nála az első udvariassági látogatás céljából, ő pedig a maga részéről első látogatását a tábornoknál és a prefektusnál tette meg.

II. Myriel urból monseigneur Bienvenu lesz

A dignei püspöki palota szorosán a kórház mellett volt.

A püspöki palota kőből épült, terjedelmes és szép ház volt, melyet az előbbi század elején monseigneur Henri Puget, a párisi theológiai fakultás tudora, Simone abbéja emelt, aki 1712-ben lett Digne püspöke. Ez a palota igazi főuri lak volt. Minden nagyszabásu volt benne: a püspöki lakosztály, a termék, a szobák, a nagyon tágas és a régi florentini divat szerint árkados sétánnyal ellátott fogadóterem, a pompás fákkal diszitett kert. Az étkezőterem hosszú és pazar galéria volt a földszinten, amely a kertre nyílt és amelyben monseigneur Henri Puget 1714 július 29-ikén nagy diszebedet adott. A diszlakomán a következő nagyurak voltak jelen: Charles Brulart de Chenlis, Embrun hercegérseke, Antoine de Mesgrigny kapucinus, Grasse püspöke, Philippe de Vendôme, Franciaország nagypriorja, Saint-Honoré de Lérins abbé,

François de Berton de Grillon, Vence püspök-bárója, César de Sabran de Forcalquier, Glandève püspök-főura és Jean Soanen, az oratórium lelkésze, a király rendes egyházi szónoka, Senez püspök-főura. Ennek a hét főmagasságu személyiségnek az arcképe disziti ezt a termet és 1714 július 29-ikének emlékezetes dátuma aranybetűkkel van egy fehér márvány-táblába vésve.

A kórház keskeny és alacsony, csupán egyemeletes ház volt, melyhez csak parányi kert tartozott.

Három nappal megérkezése után a püspök meglátogatta a kórházat. Amikor a látogatásnak vége volt, megkérte az igazgatót, hogy sziveskedjék hozzá fáradni.

- Kórházigazgató ur, - szólt hozzá - hány betege van jelenleg?

- Huszonöt, eminenciád.

- Ennyit számoltam én is, - mondta a püspök.

- Az ágyak - tette hozzá az igazgató - nagyon össze vannak zsufolva.

- Ezt észleltem én is.

- A termek csak szobák és nehezen lehet őket szellőztetni.

- Nekem is úgy tűnt fel.

- És aztán, ha a nap süt, a kert tulságosan kicsi a lábadozók számára.

- Ezt mondtam magamban.

- Járványok alkalmával - ez évben tifuszbajrány volt, két év előtt himlőjárvány - néha egyszerre száz betegünk volt - ilyenkor nem tudunk mit csinálni.

- Magam is erre gondoltam.

- Hát mit tegyünk, monsigneur? - sóhajtott a kórházigazgató, - bele kell törődni.

Ez a párbeszéd a földszinti ebédlő-galériában folyt le.

A püspök egy pillanatig hallgatott, aztán hirtelen a kórházigazgatóhoz fordult.

- Uram, mit gondol, hány ágy számára van hely csupán csak ebben az egy teremben?

- Monseigneur ebédlőtermében! - kiáltotta a kórházigazgató meghökkenve.

A püspök végigjártatta tekintetét a termen és ugylátszott, hogy felméri pillantásával és számol-gat.

- Feltétlenül elfér itt husz ágy! - mondta, mintegy magában beszélve; aztán hangosabban folytatta: - Nézze, kórházigazgató ur, mondok önnek valamit. Itt nyilvánvalólag valami tévedés van. Önök huszonhatan vannak, öt, vagy hat kis szobában. Mi itt hárman vagyunk és annyi helyünk van, amennyi hatvan ember számára elég. Mondom önnek, hogy itt tévedés van. Adja vissza nekem a házat. Ez az épület lesz az önöké.

Másnap a huszonöt szegényt elhelyezték a püspöki palotában és a püspök költözött a kórházépületbe.

Myriel urnak semmi vagyona sem volt, minthogy családját tönkretette a forradalom. A nővé-renek volt évi ötszázfrankos életjáradéka, amely az ő életmódja mellett elég volt személyes szükségleteire. Myriel ur, mint püspök, az államtól évi tizenötezer frank hozzájárulást kapott. Ugyanaznap, amikor a kórház épületébe költözött, Myriel ur egyszersmindenkorra a követ-kezőképpen határozott ezen összeg hováfordítása felől. Leirjuk itt sajátkezü feljegyzését:

Jegyzék házi kiadásaim szabályozása céljából.

A kis szeminárium részére	1500 franc
A misszió kongregációjának	100 „
A montdidierbeli szegényeknek	100 „
A párisi idegen missziók szemináriumának	200 „
A Szent-Lélek kongregációnak	150 „
A Szent-Föld vallásos intézménynek	100 „
Anyavédelmi társaságoknak	300 „
Ugyanigy az arlesinak	50 „
A börtönök javítására	400 „
A foglyok támogatására és kiszabadítására	500 „
Családapáknak az adósok börtönéből való kiszabadítására	1000 „
A püspökség területén működő szegény tanítók járandóságainak pótlására	2000 „
A Magas-Alpok magtárának	100 „
A dignei, manosquei és sisteroni hölgyeknek szegény lányokat ingyen oktatásban részesítő kongregációja részére	1500 „
A szegények számára	6000 „
Személyes kiadásaimra	<u>1000 „</u>
Összesen	15.000 franc

Azalatt az egész idő alatt, amíg Digne püspöki székében ült, Myriel ur majdnem semmit sem változtatott ezen az intézkedésen. Mint láttuk, ezt úgy nevezte, hogy „házi kiadásainak szabályozása”.

Baptistine kisasszony teljesen alávetette magát ezen rendelkezésnek. E szent leány számára Myriel ur fivér és püspök volt egy személyben, barátja a természet törvényei szerint és feljebbvalója az egyház törvényei értelmében. Egészen egyszerűen: szerette és meghódolt előtte. Ha a püspök beszélt, meghajolt, ha cselekedett, csatlakozott hozzá. Csak a szolgáló, Magloire asszony morgott kissé. A püspök ur, mint láttuk, csupán ezer frankot tartott meg saját szükségletére, ami, hozzáadva Baptistine kisasszony ötszáz frankját, még mindig csak ezeröttszáz frank volt egy évre. Ebből az ezeröttszáz frankból élt a két öreg nő és az aggastyán.

És amikor valamelyik plébános jött Dignebe, a püspök ur még módot talált arra is, hogy megvendégelje, hála Magloire asszony szigorú takarékoságának és Baptistine kisasszony megértő segédkezésének.

Egy nap - körülbelül három hónapja volt Dignebe - a püspök így szólt:

- Ami azt illeti, elég szűken vagyunk!

- Azt meghiszem! - kiáltotta Magloire asszony. - Monseigneur még nem is követelte az évjáradékot sem, amelyet az egyházmegye tartozik adni városi hintó tartásra és az egyházmegyei körutazásokra. Ezelőtt a püspököknek ez kijárt.

- Né csak! - mondta a püspök, - önnek igaza van, Magloire asszony.

És a püspök megsürgette a járandóságot.

Nemsokára erre a megyei gyűlés, figyelembe vévén ezt a kérelmet, a püspöknek évi háromezer frankot szavazott meg a következő címen: *Hozzájárulás a püspök ur részére hintótartási, posta- és pásztor-utak költségeihez.*

Ez nagy sopánkodásra adott alkalmat a helybeli polgárság körében és ez alkalommal egy császári szenátor, aki az ötszázak tanácsának tagja volt és brumaire tizennyolcadikát helyeselte, jelenleg pedig Digne városában pompás szenátori állást töltött be, Bigot de Prémèneau kultuszminiszter urnak egy izgatott és bizalmas levélkét irt, amelyből a következő hiteles sorokat közöljük:

„Hintótartási költségek? Mirevalók egy négyezernél kevesebb lakóju városkában? Postakocsi- és körutazási költségek? Mindenekelőtt, mire jók ezek a körutak? Aztán hogyan akar postát járni hegyi vidéken? Nincsenek utak. Az emberek csak lóháton közlekednek. Még a Durance hidja Chateau-Arnouxnál is alig bírja el az ökrös taligákat. Mind ilyenek a papok. Kapzsik és zsugoriak. Ez adta a jó apostolt, amikor ideérkezett. Most már úgy tesz, mint a többiek. Hintó kell neki és postakocsi. Fényüzés kell neki, mint a hajdani püspököknek. Ó, ez az egész papság! Gróf ur, a dolgok nem fognak addig rendbejönni, amíg a császár meg nem szabadít bennünket ezektől a csuhásoktól. Le a pápával! (ez időben viszály volt Rómával.) Ami engem illet, én egyedül és kizárólag a Cézár mellett állok. Stb., stb.”

Ezzel szemben ez a dolog nagyon megörvendeztette Magloire asszonyt. - Nagyon helyes, - mondta Baptistine kisasszonynak - monseigneur először csak a többi emberrel törődött, de végül kénytelen volt magára is gondolni. Most már elintézte minden jótékonykodását. Ez a háromezer frank számunkra marad meg. Végre!

A püspök ugyanazon este a következő jegyzéket irta le és adta át nővérének:

Hintótartási és körutazási költségek.

Huslevesre a kórház betegek számára	1500 franc
Az aixi anyavédelmi irgalmas egyletnek	250 „
A dragnignani anyavédelmi irgalmas egyletnek	250 „
A talált gyermekek részére	500 „
Az árvák részére	<u>500 „</u>
Összesen	3000 franc

Ilyen volt Myriel ur költségvetése.

Ami az esetenkénti stólapénzeket, a kihirdetési, felmentési, rendkívüli keresztelési, prédikációs, templomok és kápolnák felszenteléséért, esketéseért, stb. járó díjakat illeti, a püspök ezeket épp oly buzgalommal hajtotta be a gazdagokon, amilyenel kiosztotta a szegények közt.

Kevés idő múlva a pénzügyekben járók csak úgy özönlöttek hozzá. Azok, akiknek sok volt és azok, akiknek kevés volt, egyformán bekopogtattak Myriel ur ajtaján, egyik részük, hogy áldozzon a jótékonyagnak, másik részük, hogy elvigye, amit az adakozók otthagytak. A püspök egy évnél rövidebb idő alatt a jótékonyág kincstárnoka és minden nyomor pénztárosa lett. Tekintélyes összegek fordultak meg kezén; de semmi sem bírhatta rá, hogy valamit is változtasson életmódján és a legcsekélyebb fölöslegest is hozzátegye a legszükségesebbhez.

Ettől távol állt. Sőt, mivel még mindig több volt a nyomor az alsó rétegekben, mint amennyi testvériesség a magasabb körökben, mivel, hogy úgy mondjuk, minden már szét volt osztva,

mielőtt megadatott volna; hiába kapott annyit, sohasem volt pénze: mintha esőcsepp hullott volna a kiszáradt földre. Ekkor saját magát vetköztette le.

Mivel az volt a szokás, hogy a püspökök rendeleteikben és pásztorleveleikben teljes nevükön nevezték magukat, a vidék szegény emberei valami ösztönszerű rokonszenv hatása alatt, a püspök családi és keresztnévei közül azt választották ki, amelynek előttük bizonyos jelentése volt és így a püspököt nem hívták másként, csak Bienvenu (Jóljött) urnak. Mi is úgy teszünk, mint ők és ezentul így fogjuk őt hívni alkalomadtán. Különbözik ez az elnevezés tetszett neki. - Szeretem ezt a nevet, - mondta. Bienvenu jóváteszi a monseigneur.

Nem követeljük, hogy az arcképet, amelyet itt adtunk, valószínűnek tartsák; annak a kijelentésére szoritkozunk csak, hogy élethű.

III. Fárasztó a püspökség a jó püspöknek

A püspök ur, miután hintóját átváltoztatta alamizsnákká, épp így járt el körutjaival is. A dignei egyházmegye fárasztó megye. Nagyon kevés rajta a sík terület, sok a hegység, majdnem semmiféle útja sincs, mint nemrég láttuk; harminckét plébánia, negyvenegy vikáriátus és nyolcvanöt fióktemplom volt rajta. Ezeket mind végiglátogatni munkát jelentett. A püspök ur végigjárta őket. Gyalog ment, ha a szomszédságba ment, szekéren járt a síkságon, nyeregben a hegyekben. A két öreg nő elkísérte őt. Ha az ut tulságosan fárasztó volt számukra, egyedül ment.

Egy nap Senz-be érkezett, amely régi püspöki város. Szamárháton jött. Az erszénye, amely ebben a pillanatban nagyon lapos volt, nem engedett meg neki más alkalmatosságot. A polgármester, aki a püspöki épület kapujában fogadta, megbotránkozott pillantással nézte, amikor a számról leszállt. Néhány polgár vihogott körülötte.

- Polgármester ur - szólt a püspök - és polgár urak, látom, hogy min botránkoztak meg; úgy találják, hogy tulságos gőg egy szegény paptól, ha olyan alkalmatosságon utazik, amilyen a mi Urunk, Jézus Krisztus. De higyjék meg, kényszerűségből teszem, nem hiuságból.

Körutjai alkalmával elnéző és szelid volt és inkább csevegett, mintsem prédikált. Semmiféle erényt nem helyezett elérhetetlen magasságba. Sohasem kereste a távolban a példaképeit és okoskodásait. A vidéki lakóknak a szomszéd vidékről hozott fel példákat. Az olyan kerületekben, ahol keményszívűek voltak a szegényekkel szemben, így szólt:

- Nézzék a briançoniakat. Megadták a nyomorgóknak, az özvegyeknek és árváknak a jogot, hogy három nappal korábban kaszálhassák a rétjeiket, mint a többiek. Ingyen építik fel a házaikat, ha rombadőltek. De meg is áldja az Isten ezt a vidéket. Száz esztendeje, egy teljes század óta, nem volt ebben a kerületben egyetlen gyilkos sem.

Az olyan falvakban, ahol a nyereség az aratás iránti nagy mohóságot látott, azt mondta: - Nézzétek az embrunieket. Ha egy családapának a fiai aratás idején katonai szolgálatot teljesítenek és a lányai a városban szolgálnak, vagy ha beteg és akadályozva van a munkában, a plébános a vasárnapi ájtatosság alatt a falubeliek figyelmébe ajánlja és akkor vasárnap, mise után, a falu valamennyi lakosa, férfiak, nők, gyermekek, kimennek annak a szegény embernek a földjére és elvégzik helyette az aratást és betakarítják neki a magot, szalmát a magtárába. Az olyan családoknak, amelyekben pénz vagy örökség miatt viszály keletkezett, azt mondta: - Nézzétek ennek a vad vidéknek, Devolny-nak a hegyi lakóit, oly zord vidék, hogy ötven év alatt sem lehet fülemülét hallani. Nos hát, ott, ha egy családban meghal az apa, a fiuk elmennek

szerecsét próbálni és a vagyont a lányoknak hagyják, hogy férjhez mehessenek. Az olyan területben, ahol szerettek pereskedni és a gazdák a bélyeges papírok miatt mentek tönkre, így szólt: - Nézzétek Queyras völgyének derék parasztjait. Háromezer lélek van ott. Istenem! Olyan, mint egy kis köztársaság. Nem ismernek ott sem bírót, sem ügyvédet. A polgármester elintéz mindent. Kiveti az adót, mindenkire lelkiismerete szerint rója ki, ingyen bíraskodik vizsályok esetén, tiszteletdíj nélkül osztja fel a jussokat, költség nélkül hoz ítéleteket; és az emberek engedelmeskednek neki, mert igazságos ember az egyszerű emberek közt. Az olyan falvakban, ahol nem talált tanítót, megint a Queyras-belieket idézte: - Tudjátok, hogy csinálják azok? - mondta. - Minthogy egy olyan kis hely, amely csak tiz-tizenkét tüzhelyből áll, nem tud mindig eltartani egy tanítót, olyan tanítóik vannak, akiket az egész völgy fizet, akik végigjárják a falvakat, nyolc napot töltve itt, tizet amott és tanítanak. Ezek a tanítók járnak az országos vásárookra is, ahol én is láttam őket. Fel lehet őket ismerni az író tollakról, amelyeket a kalapjuk mellé tűzve hordanak. Akik csak olvasni tanítanak, azoknak egy tolluk van a kalapjuk mellett. Azoknak, akik olvasni és számolni tanítanak, két tolluk van a kalapjukba tűzve és azok, akik olvasni, számolni és latinul tanítanak, három tolluk van. Ezek már nagy tudósok. De milyen szégyen tudatlannak lenni! Tegyetek ti is úgy, mint Queyras lakói.

Igy beszélt, komolyan, atyailag és ha nem tudott példákra rámutatni, hasonlatokat eszelt ki, egyenesen a cél felé haladva, kevés frázist és sok képet használva, amihez hasonló volt magának Jézus Krisztusnak ékesszólása, meggyőződéssel és meggyőzően szónokolva.

IV. Cselekedetek, amelyek megfelelnek a szavaknak

Társalgása vonzó és vidám volt. Rábizta a személyéről való gondoskodást a két öreg nőre, aki életét mellette töltötte el; és úgy szeretett, mint egy iskolás fiú.

Magloire asszony előszeretettel címezte *Nagyságodnak*. Egy nap felemelkedett karosszékéből és a könyvszekrényhez lépett, hogy egy könyvet keressen ki. Ez a könyv az egyik magasan lévő polcon volt. Minthogy a püspök elég alacsony termetű volt, nem érte el.

- *Magloire asszony*, - szólt - *hozzon nekem ide egy széket*. „Nagyságom” *nem ér fel addig a polcig*.

Egyik távoli rokona, de Lô grófné, ritkán mulasztotta el az alkalmat, hogy a püspök jelenlétében célzást tegyen arra, amit a grófné az ő három fia „reménységeinek” nevezett. Több felmenőágbeli, nagyon öreg és a halálhoz közel álló rokona volt, akinek az ő fiai természet-szerű örökösei voltak. A legfiatalabbnak a három közül egy nagynénjétől jó százezer frank évjáradékot kellett örökölnie; a másodikra az várt, hogy nagybátyja hercegi címe fog rászállani, a legidősebbnek nagyatyja főrendiségét kellett majd megkapnia. A püspök rendszerint csendben hallgatta ezeket az ártatlan és megbocsátható anyai áradozásokat. Azonban egy ízben mégis ugylátszott, hogy a püspök ur a rendesnél jobban merült el gondolataiba, mialatt de Lô grófné ismét felujította mindezen örökléseknek és „reményeknek” a részleteit. A grófné félbeszakította elbeszélését és némi türelmetlenséggel fordult a püspökhöz:

- Az Istenért, unokafivérem! mire gondol most?!

- Valami furcsára gondolok, - felelte a püspök - ami, azt hiszem, Szent Ágostonban fordul elő: „Helyezték reménységeiteket abba, aki után semmit sem örököltök.”

Más alkalommal egy levelet kapott, amelyben meghívják, hogy vegyen részt egy környékbeli nemes ember temetésén. A levélben hosszú oldalon voltak felsorolva az elköltözött

méltóságain kívül rokonságának feudális és nemesi címei: - Milyen adomány a halál számára!! - kiáltott fel. - Milyen csodás tömegét a címeknek cipeltetik az elhunyttal és milyen okosoknak kell lenniök ezen embereknek, hogy a sirt így a hiúság szolgálatába tudják állítani!

Alkalomadtán szeliden ingerkedett, aminek háttérében majdnem mindig valami komoly gondolat rejtőzött. Egy husvét alkalmával egy fiatal káplán jött Dignebe és a székesegyházban prédikált. Elég jó szónok volt. Prédikációjának témája az irgalmasság volt. Felhívta a gazdagokat, adjanak a nyomorgóknak, hogy így elkerüljék a poklot, melyben a legborzalmasabban fognak bűnhődni és elnyerjék a Paradicsomkertet, amelyet pompásnak és kívánatosnak irt le. A hallgatóság közt ott volt egy gazdagon a magánéletbe visszavonult kereskedő, aki egy fél-milliót szerzett posztó, szövet, vászon és fez gyártásával. Géborand ur még életében sem adott alamizsnát szegénynek. Ettől a prédikációtól kezdve az emberek észrevették, hogy Géborand ur minden vasárnap egy sous-t ad a székesegyház előtt álló öreg koldusoknak. Hatan osztokodtak a sous-n.

Egy nap a püspök meglátta, amikor Géborand ur az ő alamizsnáját „osztogatta” és mosolyogva jegyezte meg nővérenek: - Ime, Géborand ur egy sous ára Paradicsomot vásárol.

Ha jótékonycélról volt szó, még egy visszautasítás sem riasztotta vissza és még ilyenkor is talált szavakat, amelyek gondolkodóba ejtették a rideg sziveket.

Egy alkalommal a város egyik szalonjában gyűjtött a szegények javára. A vendégek közt volt de Champtercier márki, egy öreg, gazdag és fősvény ur, aki módját tudta, hogy egyszerre legyen szélső királypárti és szélsőséges voltairianus. Ilyen változat is létezett. Amikor a püspök hozzáért, megérintette karját:

- *Márki ur, kell, hogy adjon nekem valamit.* - A márki megfordult és így válaszolt: - *Monseigneur, nekem is vannak szegényeim.* - *Hát akkor adja azokat nekem,* - szolt a püspök.

Egyszer a székesegyházban a következő prédikációt tartotta: „Nagyon szeretett testvéreim, jóbarátaim, Franciaországban egymillióháromszázhuszezer parasztház van, amelynek csak három nyílása van, egymilliónyolcszáztizethétezer parasztház, amelynek csak két nyílása van, egy ajtó és egy ablak és végül háromszáznegyvenhatezer kalyiba, melyeken csak egyetlen nyílás van, az ajtó. És ez azon okból, amit ajtó- és ablakadónak neveznek. Képzeljék el, ezekben a házakban a szegény családokat, az agg nőket, a kis gyermekeket, lássák meg a betegségeket, a lázt! Sajnos, az Isten ingyen ad levegőt az embereknek és a törvény pénzért adja. Nem vádoló a törvényt, de az Istent áldom. Az Isère vidékén, a Var-vidéken, a két Alpes vidékén, úgy a magas Alpesebben, mint az alacsony Alpokban, az embereknek még tolótalicskájuk sincsen, a trágyát a hátukon cipelik; nincsen gyertyájuk, gyantás gallyakkal és gyantába mártott kötélvégekkel világítanak. Ez így van a Dauphin-tartomány egész felvidékén. Hat hónapra előre sütik maguknak a kenyeret és szárított tehéntrágyával tüzelnek. Télen aztán baltával darabolják fel ezt a kenyeret és huszonnégy óráig vízben áztatják, hogy megehessék. Testvéreim, legyetek irgalommal! lássátok meg, mennyire szenvednek körülöttetek.”

Provencei születésű lévén, könnyen sajátította el valamennyi délvidéki patoá tájszólást. Azt mondta: - *Aúnye, barátom, jaúzan dolog e'?* - ahogy lenn Languedocban beszélnek. - *Hót magónák mi ké?* - ahogy az alacsony Alpok vidékén mondják. - *Szörötnék e' jjo darab kóbászt, mög kinyöröt,* - mint ahogy a magas Dauphiné-vidéken beszélnek. Ez tetszett a népnek és nem csekély mértékben járult hozzá, hogy közfelférközzön az elméjükhöz. A szalmakunyhóban épp oly otthonos volt, mint a hegységben. Képes volt a legnagyobb dolgokat a legközönségesebb tájszólásokkal kifejezni. Minthogy valamennyi nyelvet beszélte, valamennyi lélekbe be tudott hatolni.

Egyebekben ugyanolyan volt a nagyvilági emberekkel szemben, mint a nép gyermekeivel szemben.

Semmit sem ítelt meg elhamarkodva, anélkül, hogy számba ne vette volna a fenforgó körülményeket. Azt mondta: Lássuk az utat, amely a hibához vezetett.

Mivel ő is ex-bűnöző volt, ahogy magamagát mosolyogva minősítette, nem volt benne semmi az erkölcsbíró tulzott ridegségéből és elég hangosan, szemrebbenés nélkül oktatta az erkölcsös vadakat egy tanra, amelyet megközelítőleg a következőkben lehet összefoglalni:

„Az embernek a teste egyszerre teher is, kísértés is számára: cipeli és enged neki.

Vigyázni kell erre a testiségre, zabolázni, visszatartani és csak végső esetben szabad neki engedelmeskedni. Még ebben az engedelmességben is lehet hiba; de ez a hiba, amelyet így követünk el, megbocsátható. Ez is bukás, de térdre bukunk és így ez még imává alakulhat át.

Szentnek lenni, kivétel; igaznak lenni, szabály. Tévedjete, botoljatek, vétkezzete, de legyetek igaz emberek.

A lehető legkevesebb bűn: ez az ember törvénye. Semmi bűn: ez az angyal álma. Minden, ami földi, alá van vetve a bűnnek. A bűn vonzó erő.”

Amikor azt látta, hogy a világ nagyon hamar botránkozik meg valamin és nagyon hangosan kiabál, mosolyogva szólt: - Ó, ó, ugylátszik, ez olyan nagy bűn, amit mindenki elkövet. Ime a képmutatók, akik sietnek tiltakozni és fedni magukat.

Elnéző volt az asszonyokkal és szegényekkel szemben, mert ezekre nehezedik az emberi társadalom terhe. Azt vélte: - Az asszonyok, a gyermekek, a szolgák, a nyomorgók és a tudatlanok bűnei a férjek, apák, gazdák, erősek, gazdagok és tudósok bűnei.

Azt mondta továbbá: - Tanítsátok a tudatlanokat annyi dologra, amennyire csak lehet; a társadalom a bűnös, ha nem ad ingyenes oktatást; az felelős a sötétségért, amelyet előidéz. A lélek telve van árnyékkal, ezért követi el a bűnt. Nem az a bűnös, aki a vétket elköveti, hanem az, aki az árnyéket előidézi.

Mint látható, sajtáságos módja volt a dolgok megítélésére. Az a gyanum, hogy ezt az evangéliumból vette.

Egyizben társaságban egy bűnügyről volt szó, amelynek akkor folyt a tárgyalása és ítélet előtt állt. Egy szerencsétlen ember egy asszony iránti szerelemből és a gyermeke iránti szeretetből, akit ez a nő szült neki, pénzt hamisított. Ebben az időben a pénzhamisítást még halállal büntették. Az asszonyt elfogták, amikor a férfi által hamisított legelső pénzdarabot akarta forgalomba hozni. Fogva tartották, de nem volt bizonyíték ellene. Csak egyedül ez a nő tehetett tanuságot kedvese ellen és csak ő okozhatta annak vesztét vallomásával. A nő tagadott. Faggatták. Állhatatosan megmaradt tagadása mellett. Ekkor a királyi ügyésznek eszméje támadt. Azt mondta a nőnek, hogy a kedvese hűtlen lett hozzá és ravaszul összeállított levéltöredékekkel sikerült neki az asszonyt meggyőzni, hogy vetélytársnője van és a férfi megcsalja őt. Ekkor a nő kétségbeesve a féltékenységtől, elárulta kedvesét, mindent bevallott és mindent bebizonyított. A férfi el volt veszve. Legközelebb fogják elítélni büntársnőjével együtt Aix-ben. Elmondták az esetet és mindenki el volt ragadtatva a hatóság ügyességétől. A féltékenységet juttatva szerephez, kipattantotta az igazságot a harag segélyével; kifacsarta az igazságszolgáltatást a bosszuszomjából. A püspök mindezt némán hallgatta végig. Amikor a történetnek vége volt, azt kérdezte:

- Hol fognak e férfi és e nő fölött itélkezni?

- Az esküdtszéken.

A püspök ismét megszólalt:

- És hol fognak itélkezni a királyi ügyész ur felett?

Egy izben Digneben tragikus esemény játszódott le. Egy férfit halálra ítélték gyilkosság miatt. Ez a szerencsétlen nem volt egészen tanult ember, de nem volt egészen tudatlan sem, személyvesztő komédiás és nyilvános irnok volt a vásárokon. A per nagyon foglalkoztatta a várost. Az elítélt kivégzésére kitűzött napon a fogház lelkésze megbetegedett. Papra volt szükség, aki az elítéltet vigasztalja utolsó perceiben. A plébánost kérték fel. Az történt, hogy a plébános visszautasította a kérelmet és azt mondta: - Ez nem tartozik rám. Jobb dolgom van, mint evvel a vásári komédiással foglalkozni; én is beteg vagyok, különben is, nekem nincs ott helyem. Közölték a püspökkel ezt a választ, aki azt felelte: - *A plébános urnak igaza van. Ez nem az ő dolga, hanem az enyém.*

Azonnal a börtönbe sietett, lement a „komédiás” zárkájába, nevéen szólította, megfogta kezét és beszélt vele. Az egész napot és az egész éjjelt mellette töltötte el, megfedkezve táplálékról és álomról, imádkozva Istenhez az elítélt lelkiüdvéért és kérve a halálraitétet, hogy ő is imádkozzék a saját üdvéért. A legvigasztalóbb igazságokat mondta neki, azokat, amelyek a legegyszerűbbek. Atya volt, fivér, barát; püspök csak annyiban, hogy áldást adott. Mindenre megtanította őt, amikor megrősítette és vigasztalta. Ez az ember kétségbeesetten ment a halálba. A halál az ő számára olyan volt, mint egy mélység. Amikor ott állt remegve a gyászos küszöbön, irtózáttal fordult hátra. Nem volt elég tudatlan ahhoz, hogy teljesen közömbös legyen. Elítéltetése, ez az irtózatot megrendítés, imitt-amott valahogy meghasította azt a válaszfalat, amely bennünket a dolgok titokzatosságától elválaszt és amelyet életnek nevezünk. Szünet nélkül kitekintett e világból ezeken a végzetes hasadékokon keresztül és csak homályt látott. A püspök világosságot mutatott neki.

Másnap, amikor a szerencsétlenért jöttek, a püspök ott volt. Vele ment. Megmutatta magát a tömegnek ibolyaszínű püspöki palástjában, püspöki keresztjével a nyakában, a szerencsétlen, megkötözött elítélt oldalán.

Felszállt melléje a szekérré, felment vele a vérpadra. Az elítélt, aki előző este oly lesujtott és komor volt, felderült. Érezte, hogy lelke megbékült és remélt Istentől. A püspök megölelte és abban a pillanatban, amikor a bárd lecsapni készült, azt mondta neki: - Azt, akit ember megöl, Isten feltámasztja, akit testvérei üldöznek, megtalálja az Atyát. Imádkozzék, higgyen, lépjen be az életbe, az Atya ott van!

Amikor a püspök leszállt a vérpadról, volt valami tekintetében, amitől a nép visszahátrált. Nem lehetett tudni, mi volt csodálatraméltóbb: a sápadtsága-e, vagy méltóságteljessége. Hazatérve abba a szerény lakba, amelyet mosolyogva „*palotájának*” nevezett, azt mondta nővérének: - *Most főpapi teendőket végeztem.*

Mivel a legmagasztosabb dolgok azok, amelyeket gyakran legkevésbé értenek meg, voltak a városban emberek, akik a püspöknek ezen viselkedésére téve megjegyzést, azt mondták: - *Ez pözölás.* Ez különben csak a szalónokban hangzott el. A nép, amely nem tud rosszindulatu lenni szent cselekményekkel szemben, meg volt hatva és bámulattal adózott a püspöknek.

Ami a püspököt illeti, őt megrázta a guillotine látványa és sok időbe tellett, amíg ezt kiheverte.

A vérpadban, amikor ott áll felszerelve, tényleg van valami, ami látomásokat kelt. Lehet az emberben bizonyos közönyösség a halálbüntetéssel szemben, nem tudva magát elhatározni, hogy igen-e, vagy nem, de ha saját szemünkkel láttuk a guillotinet, ez a látvány erősen megráz és dönteni kell, hogy mellette foglalunk-e állást vagy ellene. Vannak, akik csodálják, mint de

Maistre, mások irtóznak tőle, mint Beccaria. A guillotine a törvény konkretizálása; *megetorlásnak* nevezi magát; nem semleges és nem hagyja, hogy az ember semleges maradjon. Aki megpillantja, azon minden borzongások legtitokzatosabbika fut végig. Valamennyi társadalmi kérdés ezen bárd körül csoportosítja kérdezősködése csattanóját. A vérpad látomány. A vérpad nem ácsmű, nem gép, a vérpad nem fából, vasból és kötelekből készült élettelen szerkezet. Ugylátszik, mintha valami, nem tudom milyen, sötét szándéku lény volna; azt ember azt mondaná, hogy ez az összeácsolt állvány lát, hogy ez a gép hall, ez a szerkezet megért, hogy ez a fa, ez a vas, ezek a kötelek akarnak. Abban a borzalmas álmodozásban, amelybe jelenléte taszítja a lelket, a vérpad rettentőnek látszik, mintha beleavatkoznék abba, amit tesz. A vérpad a hóhér büntársa; elnyel; hust fal, vért iszik. A vérpad valami szörnyetegféle, melyet a bíró és az ács készít, kísértet, melynek élete mintha azon halálokból lenne összetéve, amelyeket előidézett.

A hatás, amelyet keltelt, éppoly mély volt, mint iszonyatos; a kivégzést követő napon és még sok napon utána, a püspök levertnek látszott. A gyászos pillanatban a püspökön észlelt, szinte magával ragadó ünnepelesség eltűnt, a társadalmi igazságszolgáltatás rémképe azonban nem távozott előle. Ő, aki rendszerint minden dolgát olyan sugárzó meglepedettséggel végezte, mintha szemére vetne magának valamit. Voltak pillanatok, amikor önmagában beszélt és félhangosan komor monológokat dünnyögött. Ime, az egyik ilyen monológ, amelyet nővére hallott egy este és megjegyzett: - Nem hittem, hogy ilyen borzalmas. Helytelen dolog, ha az ember annyira feloldódik az isteni törvényben, hogy többé nem veszi észre az emberi törvényt. A halál csak az Istené. Milyen jogon nyulnak az emberek ehhez az ismeretlen dologhoz?

Az idők folyamán ezek a benyomások enyhültek és valószínűleg kitörlődtek. Azonban megfigyelték, hogy a püspök ettől fogva elkerülte, hogy a végrehajtás színhelyén áthaladjon.

Minden órában lehetett Myriel urat a betegek és haldoklók ágyához hívni. Tudatában volt, hogy ott vár reá legnagyobb kötelessége és legnagyobb munkája. Az özvegyi, vagy elárvult családoknak nem kellett hívniok, magától jött. Értett hozzá, hogy leüljön a férj mellé, aki elvesztette feleségét, akit szeretett, az anya mellé, aki elvesztette gyermekét és hosszú órákon át hallgasson. Ahogy tudta, hogy mikor van az ideje annak, hogy hallgasson, úgy tudta azt is, hogy milyen percben beszéljen. Ó, csodás vigasztaló! Nem kísérelte meg, hogy a felejtés által törölje el a bánatot, hanem úgy, hogy megnövelte és a reménység által méltóságteljessé tette. Azt mondta: - Vigyázzatok arra, hogy milyen módon fordultok a halottak felé. Ne gondoljatok arra, ami elrothad. Nézzetek szilárdan. Észre fogjátok venni az Ég magasságában szeretett halottatok eleven fényét. - Tudta, hogy a hit egészséges. Iparkodott tanáccsal ellátni és vigasztalni a kétségbeesett embert oly módon, hogy az ujjával mutatott rá a lemondó emberre és igyekezett átalakítani a fájdalmat, amely a bensejében lévő gödröt szemléli, megmutatván azt a fájdalmat, amely egy csillagra tekint.

V. Monseigneur Bienvenu tulságos sokáig hordja reverendáit

Myriel ur belső élete ugyanazon gondolatokkal volt telve, mint közéleté. Aki közelről láthatta, annak számára komoly és elragadó látvány volt az az önkéntes szegénység, amelyben Digne püspöke élt.

Mint minden aggastyán és mint a gondolkodók legnagyobb része, ő is keveset aludt. Ez a rövid álom mély volt. Reggel egy óra alatt rendbeszedte magát, aztán misét mondott akár a székes-egyházban, akár saját oratóriumában. Mise végeztével egy darab rozskenyeret evett reggelire, melyet tehenei tejébe mártogatott. Aztán dolgozott. A püspök nagyon elfoglalt ember;

mindennap fogadni kell a püspökség titkáraját, aki rendszerint kanonok és majdnem mindennap fogadni kell a nagyvikáriusait. Kongregációkat kell ellenőriznie, kiváltságokat adnia, az egész egyházmegyei könyvtárt megvizsgálni, parókiálisakat, egyházmegyei katekizmusokat, órákonyveket stb., rendeleteket kell megírnia, prédikációkat jóváhagyni, plébánosok és polgármesterek között összhangot teremteni, egyházi levelezést, közigazgatási levelezést ellátni egyik oldalon az állammal, másik oldalon a szentszékkal - ezer dolga van.

Azt az időt, amelyet ez az ezer teendő, a hivatalos dolga és az imakönyve meghagyott neki, mindenekelőtt a szükségben szenvedőknek, a betegeknek és lesujtottaknak szentelte, azt az időt pedig, amit a lesujtottak, a betegek és nélkülözők meghagytak, a munkának szánta. Hol a földet művelte kertjében, hol olvasott vagy irt. Csak egy szava volt a munkának e két fajtájára: úgy nevezte ezt, hogy „*kertészkedni*”. - Az elme is kert - mondta.

Délben ebédelt. Az ebéd hasonlított a reggelihez. Két óra felé, ha szép idő volt, kiment és gyalog sétált a környéken, vagy a városban, gyakran látogatott a romok közé. Egyedül lehetett látni járnai, egészen elmerülve gondolataiba, lesütött szemmel, hosszú botjára támaszkodva ibolyaszínű, puha szövetű, vattázott jó, meleg köpenyben, sötétlila reverendában, nagy cipőkben, lapos, háromszögletű kalapjával, amelynek szögletéről három aranykakk lógott le zöld zsinóron.

Mindenütt ünnepnek tekintették, ha megjelent. Azt lehetne mondani, hogy az ő elvonulásának valami felmelegítő és megvilágosító hatása volt. A gyermekek és aggok épp úgy az ajtók küszöbére mentek a püspök kedvéért, mint ahogy a nap kedvéért teszik. Ő megáldott és őt is áldták. Akinek valamire szüksége volt, annak az ő házat mutatták meg.

Hébe-hóba megállt, megszólította a kisfiukat és kislányokat, rámosolygott az anyákra. Ameddig a pénze tartott, a szegényeket látogatta; ha a pénze elfogyott, a gazdagokat kereste fel.

Mínthogy nagyon soká hordta a reverendáit és nem akarta, hogy ezt észrevegyék, sohasem ment a városba másképp, mint lila gallérijában. Nyáron ez kissé terhére volt.

Este félkilenckor nővérével vacsorázott és Magloire asszony, aki a hátuk mögött állt, szolgált fel az asztalnál. Semmi sem lehetett szerényebb, mint ez az étkezés. Ha mégis a püspök vendégül látta egyik plébánosát, akkor Magloire asszony kihasználta az alkalmat, hogy Monseigneurnek valami kitűnő halat tálaljon fel a tavakból, vagy valami finom vadat a hegységből. Minden plébános ürügy volt egy jó vacsorára; a püspök hagyta, hogy így legyen. Máskor étrendje kizárólag csak vízben főtt főzelékekből és olajos levesből állott. Mondták is a városban: *Ha a püspök nem eszik plébános-kosztot, akkor trappista-kosztot él.*

Vacsora után egy félóráig elcsevegett Baptistine kisasszonnyal és Magloire asszonnal; aztán visszavonult a szobájába és nekilátott az írásnak; hol papírszeletekre irt, hol pedig valamely könyv margójára. Olvasott ember volt és kissé tudós is. Őt vagy hat elég furcsa kéziratot hagyott hátra; többek közt egy értekezést a Genesis verséről: *Kezdetben az Ur elméje lebegett a vizeken.* Három szöveget állít szembe ezzel a verssel: az arab fordítást, amely úgy szól, hogy: *Az Isten szelei fujdogáltak;* Flavius Josephusét, aki azt mondja: *A magasból szél jött Istentől és végig száguldott a földön;* és végül Onkelos kaldeus parafrázisát, amely így hangzik: *Istentől jövő szél csapkodta a vizek felszínét.* Egy másik értekezésben azokat a teológiai műveket tárgyalja, amelyeket Hugo ptolomeusi püspök, e könyv szerzőjének üknagybátyja irt és kimutatja, hogy azokat a különböző művecskéket, amelyek de Barleycourt álnéven jelentek meg az utolsó században, ennek a püspöknek kell tulajdonítani.

Néha valamely olvasmány közepén, bármilyen könyv is volt a kezében, hirtelen mély elmélkedésbe merült, amelyet csak azért hagyott abba, hogy néhány sort írjon akár annak a

könyvnek a lapjaira. Ezek a sorok gyakran semmiféle összefüggésben nem voltak azzal a könyvvel, amelybe irattak. Előttünk van egy feljegyzés, amelyet ő írt egy negyedréti alakú könyv margójára, amely könyvnek a címe: Lord Germainnek Clinton és Cornwallis tábornokokkal és az amerikai állomás admirálisával folytatott levelezése. Versaillesban, Poinçot könyvtárusnál és Párisban Pissot könyvtárusnál, az Augustinusok rakpartján.

Íme a feljegyzés:

„Ó Te, aki vagy!

Az ekléziasztikus Mindenhatónak nevez; a Makkabeusok Teremtőnek hívják, az eféziusiakhoz intézett levélben Szabadságnak neveznek, Baruch Végtelennek mond, a Zsoltároknak Bölcseségnek és Igazságnak neveznek, János Világosságnak nevez, a Királyok Könyve Urnak szólít, az Exodus Gondviselésnek, a Leviatán Szentségnek, Esdras Igazságosságnak, a teremtés Istennek nevez; de Salamon Irgalmasnak nevez és valamennyi neved között ez a legszebb.”

Este kilenc óra tájt a két nő visszavonult és felment szobáiba az emeletre, egyedül hagyva reggelig a püspököt a földszinten.

Itt szükséges, hogy pontos képet adjunk Digne püspökének lakásáról.

VI. A ház, amelyben lakott

A ház, amelyben lakott, mint mondtuk, a földszintből és egy emeletből állt három helyiség volt a földszinten, három szoba az emeleten, e fölött pedig egy gabonapadlás. A ház mögött néhány négyszögletes kert. A két nő az első emeletet foglalta el; a püspök lent lakott. Az első helyiség, amely az utcára nyílt, ebédlőül szolgált neki, a második hálószoba volt és a harmadik az imaszobája. Nem lehetett ebből az imaházból úgy távozni, hogy ne kelljen a hálószobán átmenni, sem távozni a hálószobából anélkül, hogy az ember ne haladjon keresztül az ebédlőn. Az imaszoba mélyén zárt alkóv volt egy ágygal, vendéglátás esetére. A püspök ur ezt az ágyat azoknak a vidéki plébánosoknak szokta felajánlani, akiket plébániájuk ügyei, vagy szükségletei Dignebe vezettek.

A kórház gyógyszerárát, mely az épülethez tapadó kis házacska volt és a kertre nézett, konyhává és éléskamrává alakították át.

Volt ezenkívül a kertben egy istálló is, amely a kórháznak egykor konyhául szolgált és a püspök két tehenet tartott benne. Akármennyi is volt a tej, amit a két tehén adott, a püspök minden reggel változatlanul átküldte a felét a kórház betegeinek. - *Megfizetem a tizedemet*, - mondta.

A szobája elég nagy és elég nehezen fűthető volt a hideg időszakban. Minthogy a tüzipala elég drága Digneben, a püspök kieszelte, hogy a tehenistállóban deszkákkal egy zárt helyiséget rekesztetett el magának. Itt töltötte el nagyon hideg időben estéit. Ugy nevezte ezt, hogy az ő *téli szalónja*.

Épp úgy, mint az ebédlőben, ebben a téli szalónban sem volt más butor, mint egy négyszögletes, festetlen fenyőfaasztal és négy szalmaszék. Az ebédlőben ezenkívül rózsaszínű vízfestékkel befestett ócska tálaló is volt. A tálalónak ehhez hasonló, annak rendje szerint fehér terítővel és hamis csipkével letakart párjából csinálta a püspök az ő oltárát, amely imaszobáját díszítette.

Az ő gazdag hivei és a dignei ájtatos nők gyakran raktak össze pénzt egy szép új oltárra monseigneur imaszobája részére, de a püspök ur mindannyiszor elfogadta a pénzt és odaadta a szegényeknek. - A legszebb oltár, - mondta - egy megvigasztalt szerencsétlen ember lelke, amely Istennek ad hálát.

Két szalmafonatu imaszék volt az imaszobájában és egy ugyancsak szalmafonatu karosszék a hálósobájában. Ha véletlenül úgy esett, hogy hét vagy nyolc személyt fogadott egyidőben, a prefektust, vagy a tábornokot, vagy az ott állomásozó ezred parancsnokát, vagy a kis szeminárium néhány növendékét, az istállóba kellett menni és a téli szalónból elhozni a székeket, az imaházból az imaszékeket és a karosszéket a hálósobából; ily módon összesen tizenegy széket lehetett összeszedni a látogatók számára. Minden új látogató érkeztek hoztak egy széket.

Megtörtént néha, hogy tizenketten voltak a látogatók, ekkor a püspök úgy mentette meg a helyzetet, hogy ha tél volt, a kandallóhoz állt, nyáron pedig a kertbe, sétára hívta a vendégeket.

Volt ugyan a zárt alkóvban még egy szék, de abból a fele szalma hiányzott és ennek a székeknek csak három lába volt, ami miatt csak a falhoz támasztva lehetett használni. Baptistine kisasszonynak is volt ugyan a szobájában egy nagyon nagy öblös karosszéke, melynek a fája valamikor aranyozott is volt és amely virágos szövettel volt bevonva, de ezt a kerevetszerű széket az ablakon át kellett az első emeletre vinni, mert a lépcső nagyon keskeny volt; tehát nem lehetett szükség esetén a kisegítő butorok közé számítani.

Baptistine kisasszonynak régi vágya volt, hogy egy mahagóni szalongarnitúrát vásárolhasson, mely sárga, rózsás utrechti bársonnyal lenne kárpitozva és gólyalábakon állna és kanapé is volna hozzá. De ez legalább ötszáz frankba került volna és tekintve, hogy e célra öt év alatt csak negyvenkét frankot és tiz sous-t tudott félretenni, végül is lemondott róla. Elvégre is, kinek teljesednek a vágyai?

Nem lehet valami egyszerűbbet elképzelni, mint a püspök hálósobája. Egy üveges ajtó, amely a kertre nyílt, szemben ezzel egy ágy; kórházi vaságy, zöld serzs-mennyezzettel; az ágy árnyékában, egy függöny mögött piperecikkek, amelyek elárulják az egykori nagyvilági ur régi, elegáns szokásait; két ajtó volt, az egyik a kandalló mellett, az imaszobába nyílt, a másik a könyvtárszekrény mellett, az ebédlőbe vitt; a könyvszekrény nagy, üvegezett szekrény, tele könyvekkel; a kandalló márványozottra festett fa s többnyire nem égett benne a tűz; a kandallóban egy pár széncsipesz, melyet két, valamikor vertezüsttel ezüstözött, girlandokkal és vésésekkel borított fogantyú díszített, ami olyas püspöki fényüzésféle volt; efölött, azon a helyen, ahová rendszeren a tükröt teszik, egy kopott ezüstözésű rézfeszület állt vásott, fekete bársony alapon, lekopott aranyozású fakeretben. Az üveges ajtó mellett nagy asztal állt, téntartatóval, megrakva össze-visszahányt irásokkal, vastag könyvekkel. Az asztal előtt a szalmafonatu karosszék. Az ágy előtt egyik, az imaszobából kölcsönzött imaszék.

Az ágy két oldalán tojásdad keretben két arckép lógott a falon. A képek alatti üres helyen kicsi, aranyozott betűkkel irt felírások jelezték, hogy a két arckép közül az egyik Chaliot abbé, Saint-Claude püspökét ábrázolja, a másik pedig Tourteau abbé, Agde fővikáriusát, Grand-Champ abbéját, a Cîteaux-rendből, a chartresi püspökségből. A püspök, mint a kórház betegeinek utódja, a szobában ott találta ezeket az arcképeket és a helyükön hagyta őket. Papok voltak, valószínűleg alapítók: két ok, hogy tisztelje őket. Mindössze azt tudta e két személyiségről, hogy a király ugyanegy napon, 1785 április 27-ikén nevezte ki az egyiket püspökké, a másikat pedig javadalmassá. Magloire asszony egyszer levette a falról a képeket, hogy leporolja és ekkor a püspök ott találta ezt a feljegyzést egy fakult, téntával, négyszögletes, megsárgult, négy ostyával Grand-Champ abbéja arcképének a hátlapjára ragasztott papírra írva.

A püspök szobája ablakán vastag vászonból való függöny volt, amely a régiségtől már annyira megrongálódott, hogy Magloire asszony egy új függöny vételének költségeit elkerülendő, kénytelen volt a függönyt a közepén egy hosszú varrással megvarrni. Ennek a varrásnak keresztalakja volt. A püspök gyakran figyelmeztetett erre. - Milyen jól esik ez! - mondta.

A ház valamennyi szobája, kivétel nélkül, úgy a földszintiek, mint az emeleten lévők, fehér, mésszel festett papírral voltak kárpitozva, ahogy a kórházakban és laktanyákban szokás.

Azonban az utóbbi években Magloire asszony a lerepedező meszes papír alatt festményeket talált, melyek Baptistine kisasszony szobáját díszítették. Mielőtt kórház lett, ez a szoba a polgárság társalgószobája volt. Ezért volt a díszítés. A szobák padlózata vörös téglaváltó volt, amelyet minden héten szalmacsutakkal sikáltak fel az ágyak előtt. Egyébiránt ez a lakás, melyet a két nő tartott rendben, padlástól pincéig, tökéletes tisztaságú volt. Ez volt az egyetlen fényűzés, amelyet a püspök megengedett. Azt mondta: - *Ez nem fosztja meg a szegényeket semmitől sem.*

Végül azonban el kell mondani, hogy abból, amije valamikor volt, megmaradt neki hat személyre szóló ezüst evőeszköze és egy nagy levesmerőkanala, amit Magloire asszony mindennap boldogan látott fényesen ragyogni a nagy, fehér asztalterítőn. És mivel itt olyannak írjuk le Digne püspökét, amilyen volt, hozzá kell tennünk, hogy nem egyszer történt meg, hogy azt mondta: - Nehezen mondanék le arról, hogy az ezüst evőkészlet nélkül egyem.

Ehhez az ezüstkészlethez hozzá kell venni két nagy, tömör ezüst gyertyatartót, amelyet egy nagynénjétől örökölt. Ezekben a gyertyatartókban két viaszgyertya volt és rendszerint a püspök kandallójának párkányán álltak. Ha valaki nála ebédelt, akkor Magloire asszony meggyújtotta a két gyertyát és az asztalra tette a gyertyatartókat.

A püspök ugyanazon szobájában, az ágya fejénél, egy kis faliszekrény volt, amelybe Magloire asszony minden este belegyömöszölte a hat pár evőeszközt és a nagy kanalat. Meg kell mondani, hogy sohasem huzzák ki a szekrénykéből a kulcsot.

A kert, melyet az említett épületek kissé elcsufítottak, négy fasorból állott, amely egymással keresztbe vonult egy lejtős mélyedés körül; egy másik fasor köröskörül haladt a kertet övező fehér fal mentén. Ezek a fasorok négy, szentjánosfákkal szegélyezett négyszögletes helyet képeztek. Háromban Magloire asszony főzeléket termelt; a negyedikbe a püspök virágokat ültetett. Itt-ott gyümölcsfák voltak.

Egyszer Magloire asszony szelid rosszindulattal azt mondta a püspöknek: - Monseigneur, ön, aki azt akarja, hogy minden hasznos legyen, egy négyszöget haszontalannak hagy meg. Többet érne, ha itt saláta nőne, mint csokrok. - Téved, Magloire asszony, - felelte a püspök. - A mi szép, az épp oly hasznos, mint ami csak hasznos. - Szünet után hozzátette: - Talán még hasznosabb.

Ez a négyszög, amelyben három, vagy négy virágágy volt, majdnem ugyanannyira foglalta el a püspök urat, mint a könyvek. Szívesen töltött el itt egy vagy két órát, gyomlálva, nyesegetve és itt-ott lyukakat csinálva a földben, amelyekbe magvakat tett. De a hernyók irányában nem viseltetett olyan ellenséges érzülettel, mint ahogy egy kertész tette volna. Különben pedig semmiféle igényt nem tartott arra, hogy botanikus legyen. Nem ismerte a csoportokat és az összetartozandóságokat; semmiképpen a világon nem kívánt Tournefort kertészeti módszere, vagy a természetes módszer között választani; nem foglalt állást sem a kis csövekkel való öntözés mellett, az árkos öntözéssel szemben, sem Jussieu mellett Linnével szemben. Nem tanulmányozta a növényeket: szerette a virágokat. Nagyon tisztelte a tudósokat, még jobban tisztelte a tudatlanokat és anélkül, hogy valaha is szem elől tévesztette volna e két fajta iránti

tiszteletet, egész nyáron naponta megöntözte az ő virágágyait egy zöldre festett bádoggannából.

A házban nem volt kulcsra bezárható ajtó. Az ebédlő ajtaja, amely, mint mondtuk, egyenesen a székesegyház terére nyilott, valaha úgy el volt látva zárral és lakatokkal, mint valami börtönajtó. A püspök mindezt a lakatot levétette és ez az ajtó éjjel, épp úgy, mint nappal, csak kilincsre volt elzárva. Bármely járókelő, bármely órában lenyomhatta a kilincset. Kezdetben a két nőt erősen nyugtalanította ez a soha be nem zárt ajtó, azonban Digne püspök ura azt mondta nekik: - Tétessetek lakatokat a saját ajtóikra, ha nektek úgy tetszik. - A vége az volt, hogy ők is osztották a püspök bizalmát, vagy legalább is úgy tettek, mintha osztanák. Csupán csak Magloire asszony félt időnként. Ami a püspököt illeti, ott lehet találni a kifejezett, vagy legalább is erre vonatkozatható véleményét abban a három sorban, amelyet egy bibliába, széljegyzetként írt: „Ime, az árnyalati különbség: az orvos ajtajának nem szabad sohasem csukva lenni, a pap ajtajának mindig nyitva kell lennie.”

Egy másik könyvbe, amelynek címe *Az orvosi tudomány bölcselete*, a következő másik feljegyzést írta: „Nem vagyok-e én is orvos, miként ők? Nekem is vannak betegeim; mindenekelőtt az enyéme az orvosok betegei, akiket ők neveznek betegeknek; aztán itt vannak a saját betegeim, akiket szerencsétleneknek nevezek.”

Még másutt így ír: „Ne kérdjétek nevét annak, aki éjjeli menhelyet kér tőletek. Azt, akinek menedékre van szüksége, legelső sorban a neve nyugtalanítja.”

Megtörtént, hogy egy érdekes plébános, nem tudom, hogy Coulombroux, vagy pedig Pompierry plébánosa volt-e, megkockáztatta, - valószínűleg Magloire asszony unszolására - hogy egyszer megkérdezte monseigneurtól, vajjon egészen biztos-e abban, hogy nem követ el bizonyos szempontból meggondolatlanságot azért, hogy éjjel-nappal nyitva hagyja ajtaját mindenki számára, akinek kedve telik bejönni és hogy nem fél-e attól, hogy a végén is valami baj történik egy ily kevésbé őrzött házban. A püspök szelid komolysággal érintette meg a plébános vállát és azt felelte neki: *Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam*. Aztán másról kezdett beszélni.

Szerette azt mondogatni: - Van a papnak is bravurja, ahogy van huszárezredesi bravur. Csakhogy - fűzte hozzá - a miénknek csendesnek kell lennie.

VII. Cravatte

Itt most magától illesztődik be egy eset, amelynek elmondását nem szabad elmulasztanunk, mivel azok közé tartozik, amikből legjobban lehet látni, hogy milyen ember volt Digne püspöke.

Azután, hogy Gaspard Bés bandáját, amely az Ollioules torkolatát bizonytalanná tette, szétszórták, Gaspard Bés egyik tisztje a hegyekbe menekült. Egyideig néhány, Gaspard Bés bandájából való banditával a nizzai grófságban bujkált, aztán eljutott a Piemontba és hirtelen ismét felbukkant Franciaországban, Barcelonnette mellett. Először Jauzièrsben látták, később Tuiles-ben. A Joug-de-l'Aigle üregeiben rejtőzködött és innen leereszkedett az Ubaye és az Ubayette szakadékaiban a tanyák és falvak felé. Egészen Embrunig merészkedett, behatolt egy éjszaka a székesegyházba és kifosztotta a sekrestyét. Rablásai kétségbeejtették a vidéket. Csendőrséget küldtek a nyomába, de hasztalan volt. Mindig megmenekült; néha fegyveresen állt ellen. Vakmerő gonosztevő volt. Minden rémségek közepette érkezett oda a püspök. Körutját végezte. Chastelában elébe ment a polgármester és kérte, hogy forduljon vissza.

Cravatte egészen Archeig és még azon túl is veszélyeztette a hegyvidéket. Csak feleslegesen tenne ki a veszélynek három vagy négy ártatlan csendőrt.

- Ezért is akarok kíséret nélkül menni, - szólt a püspök.

- Erre gondol, monseigneur? - kiáltotta a polgármester.

- Olyannyira, hogy a leghatározottabban visszautasítom a csendőrkíséretet és egy órán belül utazom.

- Utazik?

- Utazom.

- Egyedül?

- Egyedül.

- Monseigneur, ezt nem fogja megtenni!!!

- Van itt a hegységben - folytatta a püspök - egy jámbor kis község; csak tenyérnyi, amelyet már három éve nem láttam. Jóbarátaim laknak benne. Békés, derék pásztorok. Harminc őrzött kecskéből egy az övék. Nagyon csinos színes köteleket készítenek lenből és hat lyukkal bíró kis fuvolákon hegyi dalokat furulyáznak. Szükségük van rá, hogy időnként beszéljek nekik a jó Istenről. Mit mondanának egy olyan püspökről, aki fél? Mit szólnának, ha nem jönnék el?

- De, monseigneur, a rablók! Hátha találkozik a rablókkal!

- Né csak, - szólt a püspök - arra is kell gondolni. Igaza van. Találkozhatom velük. Nekik is szükségük lehel arra, hogy a jó Istenről beszéljenek velük.

- Monseigneur, hiszen ez egy rablóbanda! Ez egy farkascorda!

- Polgármester ur, lehet, hogy éppen ennek a csordának tesz pásztorává Jézus. Ki tudja a gondviselés szándékát?

- Monseigneur, ki fogják fosztani.

- Nincs semmim.

- Megölik.

- Egy jámbor öreg papot, aki az olvasóját morzsolgatva halad arra? Ugyan? Mire volna jó?

- Istenem ha mégis találkozik velük!

- Akkor alamizsnát kérek tőlük a szegényeim számára.

- Monseigneur ne menjen, az Isten szerelmére! Az életét kockáztatja.

- Csak erről van szó, polgármester ur? Nem azért vagyok a világon, hogy a magam életét őrizzem, hanem, hogy a lelkekre vigyázzak.

Hagyni kellett, hogy tegyen, amit akar. Elment, csupán egy gyermek kíséretében, aki ajánlkozott, hogy megmutatja az utat. Makacssága feltűnést keltett a vidéken és nagyon megremítette az embereket.

Nem akarta magával vinni sem nővérét, sem Magloire asszonyt. Öszvéren haladt át a hegységen, nem találkozott senkivel sem és ép egészségben érkezett „jó barátaihoz”, a pásztorokhoz. Tizenöt napig maradt ott, prédikálva, az ügyeket rendezve, tanítva, erkölcsöket javítva. Amikor távozása közeledett, elhatározta, hogy ünnepélyes Te Deumot mond. Beszélt erről a plébánossal. De hogyan csinálják meg? Nem volt püspöki ornátus. Csak egy

nyomorúságos falusi sekrestyét bocsátottak rendelkezésére és néhány ócska miseruhát, kopott damasztból, hamis rojtokkal diszitve.

- Ó sebjaj! - szólt a püspök. Azért csak hirdessük ki plébános ur a prédikációban a mi Te Deumunkat. Majd elintézzük így is.

Kerestek felszerelést a környékbeli templomokban. De ennek az összes szegény parókiáknak összegyűjtött templomi kincsei nem voltak elégségesek arra, hogy egy székesegyházi énekest illendően beléjük öltöztessenek.

Miközben emiatt nagy zavarban voltak, egy nagy ládát hoztak és tettek le az egyház-gondnoknál a püspök ur részére. A ládát két ismeretlen lovasember hozta, aki azonnal ismét távozott. Kinyitották a ládát; arannyal átszőtt papi palást volt benne, gyémántokkal diszitett mitra, püspöki kereszt, pompás feszület. Mindezt a főpapi öltönyt egy hónappal ezelőtt az embruni Notre Dame kincseskamrájából lopták el. A ládában volt egy darab papiros is, amelyre a következő szavak voltak írva: *Cravatte monseigneur Bienvenunek*.

- Ugy-e megmondtam, hogy elintézzük valahogy! - szólt a püspök. Aztán mosolyogva tette hozzá: Aki megelégszik plébánosi gallérral, annak az Isten püspöki palástot küld.

- Monseigneur, dűnnyögte a plébános felvetve fejét - az Isten, vagy az - ördög.

A püspök merően nézett a plébánosra és szilárdan ismételte: - Isten!

Amikor visszatért Chastelarba, az egész ut hosszán kíváncsian jöttek az emberek, hogy lássák. A chastelari presbiternél viszontlátta Baptistine kisasszonyt és Magloire asszonyt és így szólt nővéréhez: - Nos, hát, nem volt igazam? A szegény pap üres kézzel ment az ő szegény hegyi lakóihoz és tele kezekkel jön vissza. Elutaztam csupán Istenben bizakodva és egy székesegyház kincseit hozom vissza.

Este, lefekvés előtt még így szólt: - Ne féljünk soha a holnaptól, sem a gyilkosoktól. Ezek csak külső veszélyek, csekély veszélyek. Féljünk önmagunktól. Az előítéletek, ezek a valódi tolvajok, a bűnök, ezek a gyilkosok. A nagy veszélyek ott vannak a saját bensőnkben. Mit tesz az, ha a fejünket, vagy erszényünket fenyegetik! Csak avval törődjünk, ami a lelkünket fenyegeti.

Aztán nővéréhez fordult: - Nővérem, a pap sohase éljen elővigyázati rendszabályokkal a jövőre nézve. Azt, ami a jövőben történik, Isten engedi meg. Szoritkozzunk csak arra, hogy Istenhez imádkozzunk, ha úgy hisszük, hogy veszély fenyeget. Kérjük őt, nem saját magunk miatt, hanem azért, hogy felebarátunk ne essék bűnbe miattunk.

Egyébként ritkán történtek események a püspök életében. Elmondjuk azokat, amelyekről tudunk; de rendesen avval telt el ideje, hogy ugyanazt tette ugyanazon pillanatokban. Egy évének a hónapja olyan volt, mint egy napjának az órája.

Ami azt illeti, hogy mi lett az embruni székesegyház „kincsével”, zavarba hoznának, ha többet kérdeznének. Nagyon szép, csábító holmik voltak és nagyon jók arra, hogy ellopják őket a szegények hasznára. Különbén már úgy is el voltak lopva. A kaland egyik fele be volt fejezve; már csak az volt hátra, hogy a lopás irányát megváltoztassák és egy kis utat csináljanak neki a szegények felé. Mi nem állítunk egyébiránt semmit e tekintetben. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a püspök iratai közt találtak egy elég homályos értelmű feljegyzést, amely talán erre az ügyre vonatkozik és a következőképpen hangzik: *A kérdés az, hogy tudjuk, vajjon ezt a székesegyháznak kell-e visszaadni, vagy a kórháznak adandó.*

VIII. Bölcselkedés ivás után

Az a szenátor, akiről előbb szó volt, hir szerint olyan ember volt, aki semmit sem tekintve, egyenesen gázolt át az utjába eső minden olyan akadályon, amelyet lelkiismeretnek, méltanyosságnak, igazságosságnak, kötelességnek neveznek; egyenesen haladt célja felé anélkül, hogy egyszer is eltért volna utjáról, amely előbbrejutása és érdeke felé vezetett. Ügyvivő volt hajdanában, akinek sikerei voltak, egészben véve nem rossz ember, aki fiainak, vőinek, rokonainak, sőt még barátainak is minden apró szivességet megtett, amit tudott; okosan a jó oldalait ragadva meg az életnek, a jó alkalmakat, váratlan szerencsét. A többit elég ostobának tartotta. Szellemes volt és éppen eléggé olvasott ahhoz, hogy Epikurus tanítványának tartsa magát, habár talán csak Pigault-Lebrun terméke volt. Szívesen és kellemesen nevetett, a végtelen és örökös dolgokon és a püspöknek, ennek a derék embernek a „rögeszméin”. Ugyanilyen szeretetreméltó fölényeskedéssel nevetett néha ezeken a püspök ur jelenlétében is, aki hallgatott.

Nem tudom, milyen félhivatalos szertartás alkalmával xxx grófnak (ezen szenátornak) és Myriel urnak a prefektusnál kellett ebédelnie. A deszertnél a szenátor kissé emelkedett hangulatban, bár megőrizve méltóságát, felkiáltott:

- Teringettét, püspök ur, csevegjünk. Egy püspök és egy szenátor nehezen nézhet egymásra anélkül, hogy hunyorítson egyet a szemével. Mi két augur vagyunk. Egy vallomást fogok önnek tenni. Nekem megvan a magam filozófiája.

- És igaza van - felelte a püspök. - Az ember aszerint alszik, amilyen a filozófiája. Ön biborágyon fekszik, szenátor ur.

A szenátor felbátorodva, folytatta:

- Legyünk jó fiuk.

- Jó ördögök - szólt a püspök.

- Kijelentem önnek - tért a tárgyra a szenátor, hogy d'Argens márki, Pyrrhon, Hobbes és Naigeon ur nem silány fickók. A könyvtáramban ott van valamennyi filozófusom arany-metszetű kötésben.

- Mint amilyen ön maga is, gróf ur - vágott közbe a püspök.

A szenátor folytatta:

- Gyülölöm Diderot-t; eszmerágó, szavaló és forradalmár, aki alapjában hisz Istenben és bigottabb, mint Voltaire. Voltaire kigunyolta Needhamot és nem volt igaza; mert Needham angolnai bizonyítja, hogy Isten fölösleges. Egy cseppnyi ecet egy kanál liszt-tésztában már megadja a *fiat lux*-ot. Képzeld el a kanalat nagyobbnak és a cseppet kövérebbnek és ott van a világ. Az ember az angolna. Akkor hát mire jó az örök Atya? Püspök ur, engem Jehova hypothézise untat. Csak arra jó, hogy sovány embereket teremtsen, akik üresen gondolkodnak. Le avval a nagy Mindenséggel, amely gyötör engem! Éljen a Semmi, amely békén hagy! Kettőnk közt, hogy őszintén színt valljak és hogy meggyónjak lelkiatyámnak, ahogy illik, megvallom, nekem megvan a magam józan esze. Nem vagyok bolondja az ön Jézusának, aki minduntalan lemondásról és önfeláldozásról prédikál. A zsugori tanácsa a koldusnak. Lemondás! miért? Áldozat! minek? Nem látom, hogy az egyik farkas feláldozná magát a másik farkas boldogságáért. Maradjunk hát meg a természetnél. Mi a csucson vagyunk; legyen hát felsőrendű filozófiánk. Mire jó a magasban lenni, ha az ember nem lát messzebbre, mint a többi ember orrahegye? Éljük vigan. Az élet minden. Hogy az embernek még egy másik élete is legyen ott fenn a magasban, vagy lenni, abból egy árva szót sem hiszek el. Ó, amikor az

önfeláldozást és a lemondást ajánlják nekem, mindenre vigyáznom kell, amit csak teszek, törnöm kell a fejemet afelett, hogy mi jó, mi rossz, mi helyes, mi helytelen, a *fas* és *nefas* fölött. És miért? Mert felelnem kell tetteimért. Mikor? Halálom után. Mily szép álom! A halálom után ugyan megfoghatnak. Emeltessen fel egy maroknyi hamut egy árnyékkéz által. Mondjuk meg az igazat, mi akik a kiválasztottak vagyunk és fellebbentettük Isis köntösét: nem létezik sem jó, sem rossz: vegetálás van. Keressük a megfoghatót. Szedjük szét a dolgokat teljesen. Hatoljunk a dolog mélyére, az ördögbe is! Ki kell szaglászni az igazságot, kiásni a föld alól és megragadni. Akkor kiváló örömeket nyújt az embernek. Akkor az ember erőssé lesz és az ember halhatatlansága egy olyan „hallgass - ha - esik”. Ó, milyen pompás ígéret! Bizzál benne. Milyen jó dolga lesz Ádámnak! Az ember lélek, angyal lesz, kék szárnyai lesznek a vállain. Segítsen ki! nem Tertullius mondja-e, hogy az üdvözültek egyik csillagról a másikra fognak menni? Legyen. Az emberből a csillagok bolygócskái lesznek. És aztán meglátják az Istent. Ta-ta-ta. Unalmasság ez az egész Paradicsom. Isten egy szörnyü bárgyuság. Nem jelenteném ezt ki a *Moniteur*-ben, teringettét, de elsuttogom barátok között. Feláldozni a földet az édenért annyi, mint elengedni a zsákmányt az árnyékért. A végtelenség bolondjának lenni! nem is oly ostoba dolog. Én tagadom. Engem gróf Tagadás szenátor urnak hívnak. Voltam a születésem előtt? Nem. Leszek a születésem után? Nem. Mi vagyok? Egy kevés por, mely szervezetté van összetéve. Mi dolgom van ezen a földön? Választhatok. Szenvedni, vagy élvezni. Hova vezet a szenvedés? A semmibe. De szenvedtem. Hova vezet az élvezet? A semmibe. De élveztem. Választoltam. Az embernek falónak kell lennie, vagy felfaltnak. Én falok. Többet ér fognak lenni, mint fünek. Ez az én okosságom. Ami után, menj, ahogy löklek, a sirásó ott van és a Pantheon a mi számunkra, minden belekerül a nagy lyukba. Vége. *Finis*. Teljes felszámolás. Jön az eszméletlenség pontja. A halál halott, higgye el nekem. Hogy ott volna valaki, akinek mondanivalója lenne számomra? Nevetek, ha rágondolok. Dajkamesék. Kéményseprő a gyermekeknek, Jehova a felnőtteknek. Nem. A mi holnapunk a sötétség. A siron tul már csak egyenlő semmik vannak. Az ember lehetett Sardanapal vagy Vincent de Paul, ugyanolyan semmi lesz. Ez az igazság. Ezért élünk, ez a fő. Használja ki az idejét mig tart. Valóban, mondom önnek, püspök ur, megvan a filozófiám és megvannak a filozófusaim. Nem hagyom magam befenni együgyűségekkel. Mindezekután kell valami azok számára, akik lent vannak, a mezitlábások, a keveset keresők, a nyomorgók számára. Odaadják nekik időtöltésül a legendákat, az ábrándokat, a lélekről, a halhatatlanságról, a Paradicsomról, a csillagokról szóló meséket. Ezen rágódnak. Ráteszik a száraz kenyerükre. Akinek nincs semmije, annak ott van a jó Isten. Ez igazán a legkevesebb. Egyáltalán nem teszek ellenvetést, de magam számára megtartom Naigeon urat. A jó Isten maradjon a népnek.

A püspök tapsolt.

- Ez aztán a beszéd! - kiáltott fel. Micsoda kitünő dolog és igazán csodás ez a materializmus! Nem akárhányszor lehet meg. Ó, ha az emberben megvan, akkor nem botor, az ember akkor nem hagyja magát ostobán számkivetni, mint Kátó, vagy megkövezni, mint István, sem megégetni, mint Jeanne d'Arc. Azok, akiknek sikerült elsajátítani ezt a csodálatos materializmust, megvan az az örömük, hogy felelőtlennek érzik magukat és azt gondolhatják, hogy mindent elnyelhetnek minden aggodalom nélkül, az állásokat, a színekurákat, a méltóságokat, az egyenes vagy görbe uton szerzett hatalmat, a költséges cáfolatokat, a hasznos árukat, a lelkiismeretnek jóízű megalkuvásait és amikor a sirba lépnek, megszűnik az emésztésük. Milyen kellemes ez! Nem az ön számára mondom ezt, szenátor ur. Azonban lehetetlen önt nem üdvözölni. Önöknek, nagyuraknak, mondja ön, saját filozófiájuk van saját maguk számára, kiváló, kifinomult, csak a gazdagoknak hozzáférhető filozófiájuk, mely mindenféle mártással jó és amely csodálatosan ragadja meg az élet gyönyörűségeit. Ezt a filozófiát a mélységekből vették és különleges kutatók ásták ki. De önök jó fejedelmek és nem helytelenítik, hogy az

Istenben való hit legyen a nép filozófiája, olyanformán körülbelül, hogy a liba gesztenyével legyen a szegény ember szarvasgombás fácánpecsenyéje.

IX. Ahogy a nővér leírja a fivért

Hogy fogalmat nyujtsunk Digne püspök urának belső háztartásáról és a módról, amellyel ez a két szent lány alávetette cselekményeit, gondolatait, sőt a könnyen megrémíthető nők ösztöneit is a püspök akarátának, anélkül, hogy a püspöknek csak annyi fáradságot is kellett volna vennie, hogy beszéljen akarata kifejezése végett, nem tehetünk okosabbat, mint hogy leírjuk itt Baptistine kisasszonynak egy levelét, amelyet de Boischevron vikonteszhez, gyermekkori barátjához intézett. Ez a levél kezeink közt van.

Digne, 18... december 16.

„Jó asszonyom, nem mulik el nap, hogy ne beszéljünk önről. Elégé szokásból is, de van még egy oka. Képzeld el, hogy Magloire asszony a mennyezet és falak leporolása és lemosása közben felfedezéseket tett; immár a mi két, régi, meszelt papírral tapétázott szobánk nem éktelenítene el egy olyan kastélyt sem, mint az öné. Magloire asszony letépte az egész papirost. Volt valami alatta. Az én szalónom, amelyben nincs butor és amelyet csak arra használunk, hogy kitergezzük benne a fehéreneműt a mosás után, tizenöt láb hosszú és tizennyolc láb széles négyszög és a mennyezete valaha aranyozással volt kifestve, gerendás, mint az öné. Vászonnal volt fedve abból az időből, amikor még kórház volt. Végül faburkolatu, mint nagyanyáink idejében. De az én szobámat látni kell. Magloirené fölfedezett legkevesebb tíz egymásföle ragasztott papiros alatt néhány festményt, amely anélkül hogy jó lenne, türhető. Az egyik festmény Telemachost ábrázolja, amikor Minerva fogadja őt. Aztán ugyancsak Telemachos egy kertben. Elfelejtettem a kert nevét. Végül az egyik kép a római hölgyek valami estélyét ábrázolja. Mit mondjak? vannak rajta római férfiak, nők (*itt egy szó olvashatatlan*) egész kíséretükkel. Magloire asszony mindezt kihámozta és a nyáron majd ki fog javítani néhány kis sérülést, felfrissít mindent és az én szobám igazi muzeum lesz. Magloire asszony még két régi divatu fakonzolt is talált a magtár egyik sarkában. Két darab hatfrankos tallért kértek az újraaranyozásért, de sokkal jobb lesz, ezt a pénzt a szegényeknek adni; különben is nagyon csunya és én jobban szeretnék egy kerek mahagóni asztalt.

Mindig nagyon boldog vagyok. A fivérem oly jó. Mindenét, amije van, a nélkülözőknek és betegeknek adja. Nagy zavarban vagyunk. Ezen a vidéken nagyon kemény hideg van télen és mindenképpen kell valamit tenni azokért, akik hiányt szenvednek. Mi körülbelül el vagyunk látva fütéssel és világítással. Láthatja, hogy ezek nagy előnyök.

Fivéremnek meg vannak a maga szokásai. Amikor elbeszélget, azt mondja, hogy egy püspöknek ilyennek kell lennie. Képzeld el, hogy a ház kapuja soha sincsen bezárva. Az jön be, aki akar, és aki jön, az mindjárt ott van a fivéremnél. Nem fél semmitől sem, még éjjel sem. Ez az ő bravurja, ahogy ő mondja.

Azt akarja, hogy én se féljek miatta, Magloire asszony se féljen. Mindenféle veszélynek kiteszi magát, még azt sem akarja, hogy eláruljuk, ha ezt észre vesszük. Meg kell őt érteni.

Esőben is elmegy hazulról, a lucokban járkál, télen utazik. Nem fél sem a sötétségtől, sem a gyanus utaktól, sem utonállásoktól.

Mult évben egészen egyedül ment egy rablók által ellepett vidékre. Nem akart minket magával vinni. Tizenöt napig maradt távol. Amikor visszajött, semmi baja sem volt, pedig már halottnak hitték, azonban jól érezte magát és azt mondta: - Ime, hogyan raboltak ki! És kinyitott egy bőröndöt, amely tele volt az embruni székesegyház kegy-szereivel, amelyeket a rablók neki ajándékoztak.

Ezuttal visszafelé jövet, minthogy néhány mérföldre elébe mentem más barátaival együtt, nem állhattam meg, hogy ne pirongassam kissé meg, persze volt rá gondom, hogy csak akkor beszéljek, amikor a kocsit zajt csinál, nehogy más is meghallja.

Első időben azt mondtam magamban: nincs veszély, amely megállítsa, rettenetes ember. Most már végül hozzászoktam. Jelt adok Magloire asszonynak, hogy ne mondjon ellent. Ő úgy kockáztatja az életét, ahogy ő akarja. Én elvezetem tőle Magloire asszonyt, visszamegyek a szobámba, imádkozom érte és elalszom. Nyugodt vagyok, mert jól tudom, hogy ha vele valami szerencsétlenség történnék, az az én végemet is jelentené. Elmennék az én fivéremmel és püspökömmel. Magloire asszonynak már több fárad-ságába került, mint nekem, hogy megszokja azt, amit ő, a püspök ur könnyelműségnek nevez. De most már Magloirené is beletörődött. Mindketten imádkozunk, együtt félünk és elalszunk. Ha maga az ördög lépne a házba, hagynák, hogy tegyen kedvére. Mindent egybevetve, mitől félünk ebben a házban? Mindig velünk van valaki, aki a legerősebb. Az ördög átvonulhat a házon, de az Isten itt lakik.

Ez pedig elég nekem. A fivéremnek már egy szót sem kell többé mondania nekem. Megértem anélkül, hogy beszélne és rábizzuk magunkat a Gondviselésre.

Ilyennek kell lenni, ha az ember nagyelméjű emberrel él együtt.

Megkérdeztem fivéremet azon részleteket illetőleg, amelyeket ön a de Faux-család felől kért. Ön tudja, hogy ő mindent tud és megvannak az emlékei, mert még mindig jó royalista. Az a család tényleg nagyon régi normand család a Caen vidékéről. Már ötszáz év előtt ismertek egy Raoul de Faux-t, egy Jean de Faux-t és egy Thomas de Faux-t, akik nemes emberek voltak és egyikük Rochefort ura volt. Az utolsó Guy-Étienne-Alexandre és tábornagy volt a bretagnei könnyű lovasságnál. A leánya Mária-Lujza, Adrien-Charles de Gramont-hoz ment feleségül, Gramont Lajos herceg fiához, aki Franciaország főrendje volt, a francia gárda ezredese és tábornok-hadnagya a hadseregnek. A nevüket hol Faux-nak, hol Fauq-nak, hol pedig Faoucq-nak irták.

Jó asszonyom, ajánljon szent rokona, a bibornok ur imáiba. Ami az ön kedves Silviáját illeti, jól tette, hogy nem fordította azokat a rövid pillanatokat, amelyeket ön mellett tölt el, arra, hogy nekem írjon. Jól érzi magát, az ön kívánságai szerint dolgozik és mindig szeret engem. Ez minden, amit kívánok. Az emléke ön által jön hozzám. Boldoggá tesz. Ami egészségi állapotomat illeti, az nem nagyon rossz, azonban mindennap soványabb leszek. Isten vele, a papirosom elfogyott és kényszerit, hogy elbucsuzzam öntől.

Minden jót.

Baptistine.”

U. i. Az ön sógorné asszonya még mindig itt van ifju családjával. Az ön kis unokaöccse elragadó. Tudja-e, hogy nemsokára őt esztendő lesz? Tegnap látott elhaladni egy lovat, amelyre térdvédők voltak téve és azt kérdezte: - Mi van hát a térdén? - Olyan kedves ez a gyermek! Kisöccse egy öreg seprüt huzigál maga utam a lakásban, mint valami kocsit és azt kiáltja „Hü!”.

Amint ebből a levélből láthatni, ez a két asszony értett hozzá, hogy a nőknek azzal a sajátos lángelméjűségével, mellyel jobban megértik a férfit, mint az sajátmagát, a püspök egyéniségéhez idomuljanak. Digne püspöke ebben a szelid és derült légkörben, amely sohasem változott, néha nagy, vakmerő és magasztos dolgokat cselekedett, anélkül, hogy habozott volna. A nők reszkettek ezen dolgok miatt, de hagyták cselekedni. Néha Magloire asszony megkockázott ellenállást előzetesen, de soha a cselekedet alatt, vagy után. Sohasem zavarták egy megkezdett cselekményben még egy mozdulattal sem. Voltak pillanatok, amikor talán ő maga sem volt tette tudatában, annyira teljes volt az ő egyszerűsége, a nők homályosan érezték, hogy mint püspök cselekszik, ilyenkor a két nő nem volt más, mint két árnyék a házban. Szenvedőlegesen szolgálták és ha engedelmeskedni annyi volt, mint eltűnni, akkor eltűntek. Az ösztönnek csodálatos finomságával tudták, hogy bizonyos gondoskodások zavarhatnak. Így, még ha veszélyben hitték is, megértették, nem mondom, hogy a gondolatát, hanem a természetét, odáig, hogy nem örködtek többé fölötte. Istenre bízta.

Különben Baptistine megmondta, amint az előbb olvastuk, hogy a fivére vége az ő vége is lenne. Magloire asszony nem mondta ezt, de tudta.

X. A püspök egy ismeretlen lángésznél

Az előző oldalakon idézett levél kelténél valamivel későbbi időben olyat tett, ami a világ hite szerint még kockázatosabb volt, mint a sétája a rablók hegységén keresztül.

Volt Digne mellett a környéken egy ember, aki egyedülállóan élt. Ez az ember, mondjuk ki rögtön a nagy szót, egy hajdani konventtag volt. G.-nek hívták.

Digne kicsi világában valami borzalomfélével beszéltek G.-ről. Egy konvent-tag! Elképzelik ezt? Ez az ember élt abban az időben, amikor az emberek tegezték egymást és azt mondták: polgártárs. Ez az ember körülbelül szörnyeteg volt. Nem szavazott a király halálára, de majdnem megtette. Ez egy csaknem - királygyilkos volt. Rettenetes ember volt.

Hogyan történhetett, hogy ezt az embert nem állították a legitim uralkodók visszatérte után illetékes bírósága elé? Nem vágta volna le a fejét, ha önök úgy kívánják, legyen; de egy jó kis életfogytiglani száműzetés nem ártott volna. Példát kell állítani elvégre is, stb. stb. Különben istentagadó volt, mint ezek az emberek valamennyien. - A libák gágogása a keselyűre.

Egyébként tényleg keselyű volt ez a G.? Ha az ember azután a vadság után ítélte, ami az ő magányosságában volt, akkor igenis keselyű volt. Minthogy nem szavazott a király halálára, nem vonatkozott reá a száműzetési rendelet és Franciaországban maradhatott. A várostól háromnegyed órányira, távol minden emberi laktól, távol minden uttól, egy nagyon vadregényes völgy, nem tudni micsoda eldugott hajlásában élt. Ott volt, - mondták - valami táborhelyféléje, egy oduja, egy rablóbarlangja. Szomszédai nem voltak, még járókelők sem. Amióta abban a völgyben lakott, az odavezető gyalogösvény eltűnt a fű alatt. Ugy beszéltek erről a helyről, mint ahogy a hóhér házáról szoktak.

Mindazonáltal a püspök gondolt reá és időnként a láthatár azon tájára nézett, ahol egy facsoport jelezte az öreg konventtag völgyét és azt mondta: ott egy lélek van, amely egyedül él.

És gondolata mélyén hozzátette: Tartozom neki egy látogatással.

Azonban, - valljuk be - ezt a gondolatot, amely eleinte természetesnek látszott, egy pillanatnyi elmélkedés után idegenszerűnek, lehetetlennek, csaknem visszataszítónak találta. Mert a lelke mélyén ő is osztotta az általános benyomást és a konventtag anélkül, hogy a püspök erről

tisztán számot tudott volna vetni magának, azt az érzelmet keltette benne, amely olyan, mint a gyűlölet hatása és amelyet oly jól fejez ki az a szó, hogy távolállás.

Mindazonáltal, szabad-e, hogy a bárány rühös volta vissza riassza a pásztor? Nem. De milyen bárány volt ez!

A jó püspök meg volt akadva. Néha elindult arrafelé, de aztán visszafordult.

Egy nap végre az a hír terjedt el a városban, hogy az a fiatal pásztor-féle, aki G. szolgálatában állt abban az oduban, orvosért jött a városba, hogy a vén gonosztevő halálán van, megbénult és nem éri meg a reggelt. - Hála Isten! - tették hozzá néhányan.

A püspök vette botját, magára vette a gallérját, egyrészt a reverendája miatt, mely kissé tulságosan viseltes volt, mint elmondtuk, másfelől pedig az esti szélre való tekintettel, amelynek nemsokára meg kellett indulnia és nekiindult.

A nap lemenőben volt és csaknem érintette a láthatárt, amikor a püspök odaért a kiátkozott helyre. Némi szivdobogással állapította meg, hogy a barlang közelében van. Átgázolt egy árkon, átlépett egy sövényen, felmászott egy létrán és bejutott egy düledezett udvarra, elég vakmerően, gyorsan előrement néhány lépésnyire és egyszerre csak a megműveletlen föld tulsó részén egy magas bozót mögött, megpillantotta az odut.

Egészen alacsony, nyomoruságos, kicsi, de tiszta kalyiba volt, melynek elő részét szőlő futotta be.

Az ajtó előtt, ócska kerek széken, ami a parasztok karosszéke volt, egy fehérhaju férfi ült és a napba mosolygott.

Az aggastyán mellett egy fiatal fiú állt, a kis pásztor. Egy csöbör tejet tartott az aggastyán felé.

Mialatt a püspök ezt nézte, az aggastyán megszólalt:

- Köszönöm, - mondta - nincs már semmire sem szükségem. - És elfordítva arcát a naptól, a gyermekre mosolygott.

A püspök előre lépett. A neszre, melyet léptei okoztak, az ülő aggastyán arra fordította fejét és arca mindazt a meglepetést visszatükrözte, amelyre ily hosszú élet után még képes lehet az ember.

- Amióta itt vagyok, most lép ide először valaki. Kicsoda ön, uram?

A püspök azt felelte:

- Bienvenu Myrielnek hívják.

- Bienvenu Myriel! Hallottam már ezt a nevet említeni. Ön az, akit a nép monseigneur Bienvenunek nevez?

- Én vagyok.

Az aggastyán félig mosolyogva kérdezte:

- Eszerint ön az én püspököm?

- Egy kissé.

- Lépjen be, uram.

A konventtag kezét nyújtott a püspöknek, de a püspök nem fogadta el a feléje nyújtott kezét, hanem arra szoritkozott, hogy azt mondja:

- Örvendek, hogy azt látom, félrevezettek. Ön semmiesetre sem látszik betegnek.

- Uram, - válaszolta az aggastyán - én meg fogok gyógyulni.

Szünetet tartott és aztán odavetette:

- Három óra múlva meghalok.

Aztán ismét megszólalt:

- Kissé orvos vagyok; tudom, hogy miképpen közeledig az utolsó óra. Tegnap csak a lábaim voltak hidegek, ma a hidegség a térdemig ért; most érzem, hogy az alsótestemig emelkedik; amikor odaér a szívemhez, megszünök lenni. A nap szép, ugyebár? idetolattam magam, hogy egy utolsó pillantást vethessek a tárgyakra. Beszélhet, az egyáltalán nem fáraszt engem. Helyesen teszi, hogy eljött megnézni egy embert, aki meg fog halni. Jó, ha ennek a percnak tanui vannak. Az embernek rögeszméi vannak; egészen az odúig akartam menni. De tudom, hogy alig van három órám hátra. Sötét lesz. Tulajdonképpen nem fontos! Végezni egyszerű dolog. Ahhoz nem szükséges, hogy reggel legyen. Legyen. A szép csillagok fényénél halok meg.

Az aggastyán a pásztorfiu felé fordult.

- Te feküdj le. Az éjjel virrasztottál, fáradt vagy.

A gyermek bement a viskóba.

Az aggastyán követte tekintetével és mintegy magához beszélve mormogta:

- Mialatt alszik, meghalok. A két álom jól megfér egymás szomszédságában.

A püspök nem volt úgy megindulva, mint ahogy talán kellett volna. Ugy hitte, hogy nem érzi meg az Istent az ilyen módon való meghalásban. Mondjunk meg mindent, mert a nagy sziveknek apró ellentmondásait épp úgy ecsetelni kell, mint a többit, ő, aki alkalomadtán oly szívesen nevetett az Ő Nagyságán, kissé megütközött azon, hogy nem szólították monseigneurnek és csaknem kísértésbe jött, hogy viszonzásul polgártársnak szólítsa az aggastyánt. Valami bizalmas, nyers kegyetlenség vett rajta erőt, amely eléggé megszokott az orvosoknál, de neki nem volt szokása. Ez az ember, ez a konventtag, ez a népképviselő, végre is hatalmasság volt a földön; talán először életében volt, hogy a püspök úgy érezte, hogy szigorú hangulatban van.

A konventtag evvel szemben szerény szívélyességgel tekintett rá, melynek mélyén talán észre lehetett venni az alázatosságot, amely ott bujkál valahol, amikor az ember oly közel van a porráváláshoz.

A püspök a maga részéről, bár rendes körülmények közt tartózkodott a kíváncsiságtól, amely szerinte a sértéssel határos, nem állta meg, hogy a konventtagot olyan figyelemmel ne nézze, amelyért - nem lévén rokonszenv az oka - valószínűleg szemrehányással illette volna lelkiismerete, ha bárki mással tette volna meg. Egy konventtag előtte kissé olyan lény volt, amely törvényen kívül áll, még az irgalmasság törvényein is kívül.

G., aki majdnem egyenes felsőtesttel ült, rezgő hangjával egyike volt azon nagy októbristáknak, akik bámulatba ejtik a fiziológusokat. A forradalomnak sok ilyen, azon korszakhoz méretezett férfia volt. Megéreződött ezen az emberen a kipróbált férfi. Még ily közel a végéhez is olyanok voltak mozdulatai, mint az egészséges emberé.

Tiszta pillantásában, szilárd hangjában, vállainak erőteljes mozdulataiban volt elég, ami zavarba hozza a halált. Azraél, a sirnak mohamedán angyala visszafordult volna útjában és azt hitte volna, hogy eltévesztette az ajtót. G. ugylátszott, csak azért hal meg, mert ő is úgy akarta. Volt valami elhatározás haldoklásában. Csupán combjai voltak mozdulatlanok. A sötétség a combjainál fogva tartotta őt. A lábak hidegek és holtak voltak, míg a fej az élet teljes erejével

élt és tökéletesen világos volt. G. ebben a komor percben hasonlatos volt a keleti mesebeli királyhoz, akinek alsóteste márvány, felsőteste hus.

Egy kő volt mellette. A püspök leült reá. A bevezetés *exabrupto* volt.

- Gratulálok, - szólt olyan hangon, amelyben meg volt a rendreutasítás. Ön mégis csak nem szavazott a király halálára.

A konventtag, mintha nem vette volna észre a bujkáló keserőséget, amely a „mégis csak” kifejezés mögött rejtőzött. Válaszolt. A mosoly teljesen eltűnt arcáról.

- Ne nagyon gratuláljon, uram; én a zsarnok halálára szavaztam.

A szigorú hangárnyalattal szemben ez a fenségesnek volt a hangárnyalata.

- Mít akar evvel mondani? - kérdezte a püspök.

- Azt akartam vele mondani, hogy az embernek van egy zsarnoka: a tudatlanság. Én ennek a zsarnoknak a halálára szavaztam. Ez a zsarnok nemzette a királyságot, amely nem egyéb, mint a hamis ura vitt tekintély, míg a tudomány az a tekintély, amely helyes úton halad. Az embert csak a tudománynak szabad kormányoznia.

- És a lelkiismeretnek, - tette hozzá a püspök.

- A kettő ugyanaz. A lelkiismeret az tudásmennyiség, amely velünk született és bennünk van.

Monseigneur Bienvenu kissé meglepetve hallgatott; ez a nyelvezet egészen új volt számára.

A konventtag tovább beszélt:

- Ami XVI. Lajost illeti, azt mondtam: nem. Nem hiszem, hogy jogom volna megölni egy embert, de érzem a kötelességet, hogy kiirtsam a rosszat. Arra szavaztam, hogy a zsarnoknak vége legyen. Vagyis a nő prostitúciójának legyen vége, az ember rabszolgaságának legyen vége, a gyermek nyomorgásának legyen vége. A köztársaságra szavazva, erre szavaztam. Megszavaztam a testvériséget, az egyetértést, a hajnalhasadást! Segitettem, hogy összeomoljanak az előítéletek és a tévedések. Az előítéletek és tévedések romjaiból fény árad. Mi megbuktattuk a régi világot és a régi világ, a nyomoruságok tartálya, amikor fölborult, rá az emberiségre, az öröm urnája lett.

- Vegyes öröme, - szólt a püspök.

- Inkább azt mondhatná, hogy megzavart öröme és ma, a multnak azon végzetes visszatérése után, amit 1814-nek neveznek, az eltűnt öröme. Sajnos, a mű tökéletlen volt, beismerem; leromboltuk a régi uralmat tényeiben, nem tudtuk azonban teljesen elnyomni eszméiben. Szétrombolni a visszásságot nem elegendő, át kell alakítani az erkölcsöket is. A malom nincs többé, de a szél még ugyanaz.

- Önök romboltak. Lerombolni lehet hasznos, de nem bizom az olyan rombolásban, amelybe harag vegyül.

- A jognak is megvan a maga haragja, püspök ur és a jog haragja a haladásnak egyik eleme. Nem fontos, hogy ki és mit beszél, de a francia forradalom az emberi nemnek a leghatalmasabb lépése Krisztus eljövetele óta. Tökéletlen, legyen; de fenséges. Felszabadította valamennyi társadalmi ismeretlenséget. Megszelidítette az elméket; megnyugtató, lecsillapított, felvilágosított; meghömpölyögtette a földön a civilizáció hullámain. Jó volt. A francia forradalom az emberiség áldozása.

A püspök nem állhatta meg, hogy azt ne mormogja:

- Igen? 93!

A konventtag szinte gyászos ünnepélyességgel egyenesedett fel székében és amennyire csak egy haldoklótól kitelik, felkiáltott:

- Á, elérkeztünk ide! 93! Vártam erre a szóra. Egy felhő képződött ezeröttszáz év alatt. Tizenöt évszázad végén megdőglött. Ön a villámcsapással száll perbe.

A püspök érezte, hogy talán anélkül, hogy bevallotta volna önmagának, hogy valamit bensejében megfogtak; mindazonáltal megőrizte nyugalmát. Azt felelte:

- A bíró az igazságszolgáltatás nevében beszél; a pap az irgalmasság nevében szól, ami nem más, mint felsőbbrendű igazságszolgáltatás. Ami villámcsapás, annak nem szabad tévednie.

És merően a konventtag szemébe nézve, hozzátette:

- XVII. Lajos?

A konventtag kinyújtotta a kezét és megragadta a püspök karját:

- XVII. Lajos! lássuk. Kit sirat ön? Az ártatlan gyermeket? hát legyen! Önnel sirok. A királyi gyermeket? Kérem, elmélkedjék. Az én számomra Cartouche fivére, egy ártatlan gyermek, akit felakasztottak a hónaljánál fogva a Grève-téren, míg a halál beállt, azért az egyetlen bűnéért, hogy Cartouche fivére volt, nem kevésbé fájdalmas, mint XV. Lajos unokája, aki vértanuságot szenvedett a Temple tornyában azon egyetlen bűnéért, hogy XV. Lajos unokája.

- Uram, - mondotta a püspök - nem szeretem a neveknek ezt az egymásmellé való állítását.

- Cartouche? XV. Lajos? a kettő közül melyiknek okából tiltakozik ön?

Egy pillanatig csend volt. A püspök majdnem megbánta, hogy eljött és mégis valami határozatlan és idegenszerű megrendülést érzett.

A konventtag folytatta:

- Á, lelkész ur, ön nem kedveli a valóság kegyetlenségeit. Krisztus, az szerette. Korbácsot vett és kitakarította a templomot. Az ő villámmal teli vesszeje nyersen mondta ki a valóságot. Amikor felkiáltott: *Sinite parvulos*, nem tett különbséget a kis gyermekek közt. Nem restelte volna közel hozni Barabás gyermekét Heródes gyermekéhez. Uram, az ártatlanság önmagának a koronája. Az ártatlanságnak nincs más teendője, minthogy fenség legyen. Épp oly magasztos rongyokba öltöztetve, mint fellíliomozva.

- Ez igaz - ismerte el a püspök mély hangon.

- Emellett kitartok - folytatta G. konventtag. Ön XVII. Lajost említette. Értsük meg egymást. Sirassuk meg valamennyi ártatlant, mind a vértanút, az összes gyermekeket, úgy az alul levőket, mint a fent lévőket? Önnel vagyok. De akkor, megmondtam önnek, tovább kell visszamenni, mint 93 és XVII. Lajos előtt kell megkezdeni a könnyezést. Önnel siratom a királyok gyermekeit, feltéve, hogy ön velem siratja a nép kisdedeit.

- Én valamennyit siratom - szólt a püspök.

- De egyformán! - kiáltott fel G. és ha a mérlegnek egyik oldalra kell süllyednie, akkor legyen az a nép oldala. Az már régebb ideje szenved.

Ismét csend következett. A konventtag törte meg. Felkönyökölt és hüvelykujja és behajtott mutatóujja közé fogta egyik arcát, ahogy az ember gépiesen teszi, ha kérdez vagy ítélkezik és olyan pillantással, amelyben a haláltusa minden erélye benne volt, interpellálta meg a püspököt. Majdnem kirobbanás volt:

- Igen uram, sok ideje, hogy a nép szenved. És aztán, lássa, ez nem minden. Mit jön ide engem XVII. Lajosról kikérdezni és nekem róla beszélni? Én önt nem ismerem. Amióta ezen a vidéken vagyok, itt éltem ebben az elzárkózottságban, egyedül, nem tettem ki a lábamat innen, nem láttam senkit ezen a gyermekek kivül, aki segítségemre van. Az ön neve, igaz, bizonytalanul a fülemhez jutott és, meg kell mondanom, nem beszéltek önről nagyon rosszat; de ez nem jelent semmit sem; az ügyes embereknek annyi módjuk van, hogy bizalmat keltsenek a nép derék gyermekeiben. Igaz is, nem hallottam az ön hintaja zaját, bizonyára ott hagyta a facsoport mögött, ott lent, az ut elágazásánál. Mondom, nem ismerem önt. Ön elmondta, hogy ön a püspök, de ebből nem tudok még semmit az ön erkölcsi személyéről. Röviden, megismétlem kérdésemet. Kicsoda ön? Ön püspök, vagyis egyházi fejedelem, egyike azon aranyozott, cimeres, nagy évjáradékos embereknek, akiknek nagy javadalmaik vannak - a dignei püspökség, tizenötezer frank fixum, tizezer frank rendkívüliekre, összesen huszonötezer frankjuk - akiknek konyháik, libériás szolgálkai vannak, jó husban vannak, akik vizityukot esznek pénteken, akik feszítenek, a lakájjal maguk mögött, maguk előtt a nagy diszhintóban, akiknek palotáik vannak és akik kocsin robognak fel s le Jézus Krisztus nevében, aki gyalog, mezitláb járt! Ön prelátus; jövedelmek, paloták, lovak, szolgálkai, dus asztal, minden érzéki javai a világnak, önnek mindez megvan, mint a többinek és mint a többi, ön is élvezi ezt, rendben van, de ez vagy tulsokat mond, vagy nem mond eleget; ez nem világosít fel engem az ön belső és tulajdonképpeni értékéről, az önéről, aki valószínűleg azzal a szándékkal jött, hogy bölcseséget hozzon nekem. Kihez mondom mindezt? Kicsoda ön?

A püspök lehajtotta fejét és azt felelte: *Vermis sum.*

- Egy földi féreg hintóban! - dünnyögte a konventtag. Most a konventtagon volt a sor, hogy fölényes legyen és a püspökön, hogy alázatos.

A püspök szeliden folytatta:

- Legyen, uram. De magyarázza meg nekem, hogy az én hintóm, amely itt van két lépésnyire a fák mögött, az én dus asztalom és a vizityukok, amelyeket pénteken eszem, a huszonötezer frank évi jövedelemem és a lakásaim, mennyiben bizonyítják, hogy a részvét nem erény, hogy az irgalmasság nem kötelesség és 93 nem volt kérlelhetetlen.

A konventtag végigsimitott homlokán, mintha egy felhőt távolítana el onnan.

- Mielőtt válaszolnék - szólt - kérem, bocsásson meg. Az imént nem volt igazam, uram. Ön nálam van és vendégem. Udvariassággal tartozom önnek. Ön vitatja az én eszméimet, kell, hogy csak az ön érvelése elleni küzdelemre szoritkozzam. Az önök gazdagsága és élvezeteik előnyök az önök ellen való vitámban, de a jóizlés azt parancsolja, hogy ne használjam ki ez előnyt.

- Köszönöm - szólt a püspök.

G. folytatta.

- Térjünk vissza a magyarázatra, amelyet tőlem kér. Hol is tartottunk? Mit is mondott ön? Hogy 93 kérlelhetetlen volt?

- Igen, kérlelhetetlen, - hagyta rá a püspök. Hogyan gondolkozik ön Maratról, aki tapsolt a guillotine-nak?

- Hogy gondolkodik ön Bossuetről, aki *Te Deumot* énekelt a dragonnadeok örömére?

A válasz kemény volt, de oly metszően hatolt a cél felé, mint egy acéltü heggye. A püspök beleremegett; nem jutott eszébe semmiféle válasz, de összemorzsolta, a mód, amellyel Bossuet-t megnevezték. A legnagyobb elméknek is megvannak az ő fétiseik és néha valahogy bizonytalanul meggyötri őket a logika tekintetében való hiány érzete.

A konventtag lihegni kezdett; a haláltusa asztmája, amely az utolsó lélekzetvételekbe vegyül, elvágta szavát; azonban a szeme elárulta, hogy elméje még tökéletesen tiszta. Folytatta:

- Mondjunk erről még néhány szót, nem bánom. A forradalom keretén kívül, amely egészében véve, az emberiség egy óriási igenlése, a 93, sajnos válasz. Ön kérlelhetetlennek itéli, de hát milyen volt az egész monarchia, uram? Carrier bandita; de minek nevezi Montrevelt? Fouquier-Tinville csirkefogó, de mi a véleménye Lamoignon-Bâvilleről? Maillard borzalmas, de nézzük Saulx-Tavannest, ha úgy tetszik? Duchêne páter vad, de milyen jelzót engedélyez nekem Letellier páter számára? Jourdan-Coup-Tête szörnyeteg, de nem annyira, mint de Louvois márki ur. Uram, uram, fájdalom Mária Antónia főhercegnőt és királynőt, de fájdalom azt a szegény hugenotta asszonyt is, akit 1685-ben Nagy Lajos alatt, uram, amikor gyermekét szoptatta még, odakötöztek övig meztelenül egy cölöphöz a gyermekétől egy lépésnyire; a keble duzzadt a tejtől és szive a halálfélelemtől; a sápadt, kiéhezett csecsemő látta anyja emlőjét, haldoklott és sirt; és a hóhér azt mondta az asszonynak, az anyának, a dajkának: Tagadd meg hited! és választani hagyta gyermeke halála és lelkiismeretének halála között. Mit szól az anyára alkalmazott tantalusi kinokhoz? Uram, jegyezze meg jól azt, hogy a francia forradalomnak megvoltak az okai. A haragjáért felmenti majd a jövő. Az eredménye egy jobb világ. A legirtózatosabb ütéseiből cirógatás támad az emberiség számára. Abbahagyom. Megállok, tulságos könnyü a játszám. Különben is, én meghalok.

És, már nem nézve többé a püspökre, a konventtag ezzel a pár csendes szóval fejezte be gondolatát:

- Igen, a haladás durvaságai forradalomnak nevezik magukat. Ha befejeződtek, az ember azt látja, hogy az emberi nemmel durván bántak, de előrehaladt.

A konventtag nem kétkedett, hogy sorjában egymásután vette be a püspök lelkének belső sáncait. De egy mégis megmaradt ebből a sáncból, a legfelsőbb forrásból monseigneur Bienvenu ellenállásának, kicsendült az a mondása, amelyben ismét megjelent a kezdetnek csaknem teljes nyersesége:

- A haladásnak hinnie kell Istenben. A jónak nem lehetnek kegyetlen szolgálói. Aki istentagadó, az rossz vezetője az emberi nemnek.

Az agg népképviselő nem válaszolt. Remegés fogta el. Az égre nézett és egy könnycsepp ragyogott szemében. Amikor a szeme tele lett, a könny végigpergett fakó arcán és csaknem dadogva, halkán, magához beszélve, szólt:

- Ó te! Ó eszmény! Egyedül te létezel!

A püspökön kifejezhetetlen megindultság vett erőt.

Hallgatás után az aggastyán egy ujját az ég felé emelte és megszólalt:

- Van végtelenség. Ott van. Ha nem volnék a végtelenség része, akkor a határa volnék; már nem volna végtelenség; más szóval, nem volna. De van. Tehát benne van az énem. A végtelenségnek ez az én-je, az az Isten.

A haldokló ezen utolsó szavakat hangosan, az elragadtatás borzongásával ejtette ki, mintha látna valakit. Amikor már nem beszélt, behunyta szemét. A megerőltetés kimerítette. Szemmel-látható volt, hogy egy perc alatt élte le azokat az órákat, amelyek még hátra voltak neki. Az, amit mondott, közelebb vitte őt ahhoz, ami a halálban van. A magasztos pillanat elérkezett.

A püspök megértette ezt, a pillanat sürgetett, ő mint pap jött ide, a legszélso hidegségből fokként a legszélso megindultságba tért át; nézte ezeket a lehunyt szemeket, megfogta a ráncos, fagyos, öreg kezét és a halódó fölé hajolt:

- Ez az óra az Istené. Nem gondolja, hogy sajnálatos volna, ha hiába találkoztunk volna?

A konventtag ismét felnyitotta szemét. Komolyság, melybe bánat vegyült, tükröződött arcán.

- Püspök ur, mondta oly lassusággal, melynek inkább a lélek méltósága volt az oka, mint az erők hanyatlása, én egész életemet elmélkedéssel töltöttem el, tanulással és szemlélődéssel. Hatvan éves voltam, amikor atyám hívott és megparancsolta, hogy beleavatkozzam az ügyekbe. Engedelmeskedtem. Voltak visszaélések, harcoltam ellenük, voltak zsarnokságok, összezuztam őket, voltak jogok és elvek; vallottam és hirdettem őket. A terület el volt lepve: megvédelmeztem; Franciaországot fenyegették, odatártam keblemet. Nem voltam gazdag; szegény vagyok. Egyike voltam az ország urainak, a kincstár pincéi úgy megvoltak tömve, hogy meg kellett támasztani az oldalfalakat, amelyek abban a veszélyben forogtak, hogy a falakon belül lévő arany és ezüst sulya szétfeszíti őket és én az Arbre Sec-utcában ebédeltem huszonkét sous-s ebédet. Segitettem az elnyomottakon, enyhítettem a szenvedőkön. Letéptem a palotáról a vásznat, igaz, de azért, hogy bekötözsem a haza sebeit. Mindig támogattam az emberiség haladását a világosság felé és mégis néha ellenálltam a haladásnak irgalom nélkül. Mert alkalomadtán saját ellenfeleimet pártfogoltam, önöket. És van Flandriában, Peteghemban, ugyanazon a helyen, ahol a merovingi királyoknak állt a nyári palotájuk, egy orbánrendi kolostor, a Szent-Klára beaulieu-i apátság, amelyet 1793-ban megmentettem. Megtettem kötelességemet erőmhez mérten és annyi jót tettem, amennyit tudtam. Ami után üldöztek, hajszoltak, nyomoztak, kergettek, elítéltek, befeketítettek, gunyoltak, leköptek, átkoztak, proskribáltak. Már sok éve, fehér hajammal, érzem, hogy sok ember hiszi, hogy joga van engem megvetni; a szegény tudatlan tömeg előtt elátkozott a képem és én elfogadom, nem gyűlölve senkit sem, a gyűlölet elszigetelését. Most nyolcvanhat éves vagyok, mindjárt meg fogok halni. Mit akar tőlem kérni?

- Az áldását - szólt a püspök.

És letérdelt.

Amikor a püspök felemelte fejét, a konventtag arca magasztossá vált. Kilehelte lelkét.

A püspök mélyen belemerülve, nem tudni, milyen gondolatokba, tért haza. Az egész éjjelt imádsággal töltötte el. Másnap néhány derék kíváncsi megkísérelte, hogy G. konventtagról beszéljen vele; de ő csak az égre mutatott. Ettől kezdve megkettőzte a kicsinyek és szenvedőkkel szemben a gyengédséget és testvériességet.

Minden célzás erre a „vén gonosztevő G.-re” különös magábamélyedést idézett elő nála. Senki sem mondhatta meg, hogy ennek az elmének az elvonulása az övé előtt és ennek a nagy lelkiismeretnek az ő lelkiismeretére való visszfénye nem szolgált-e valami miatt az ő tökéletesedés felé való közeledésére. Ez a „lelkipásztori látogatás” természetesen alkalom volt arra, hogy a helybeli kis társaságok összedugják a fejüket.

„- Püspöknek való hely volt-e egy ilyen haldoklónak az oduja? Nyilvánvaló volt, hogy nem lehet megtérésre számítani. Ezek a forradalmárok valamennyien megrögzöttek. Akkor hát mire való volt odamenni? Mit láthatott ott? Ugy látszik, nagyon kíváncsi volt, miképpen visz el az ördög egy lelket”.

Egy napon egy özvegy, abból a szemtelen fajtából, amely szellemesnek hiszi magát, ezt a tréfás ötletet bökte ki: - Monseigneur, azt kérdik, mikor fog Nagyságod vörös sapkát viselni? - Ó, ó, ime egy goromba szín, felelte a püspök. Szerencse, hogy azok, akik lenézik mint sapka színét, hódolnak előtte, ha egy kalap színe.

XI. Megszorítás

Nagy csalódásnak tenné magát ki, aki arra következtetne, hogy monseigneur Bienvenu olyan „filozófus püspök” vagy „hazafias plébános” fajtájú volt. A G. konventtaggal való találkozása, amit csaknem kapcsolatnak lehet mondani, csak bizonyos csodálatot hagyott maga után lelkében, ami csak még szelidebbé tette. Ennyi az egész.

Habár monseigneur Bienvenu mindennél kevésbé volt politizáló ember, talán helyénvaló itt jelezni, nagyon röviden, hogy mi volt az ő álláspontja az akkori eseményekkel szemben, feltéve, hogy monseigneur Bienvenu egyáltalán gondolt is valaha arra, hogy álláspontja legyen.

Menjünk hát vissza néhány esztendővel. Bizonyos idővel azután, hogy Myriel urat püspöki méltóságra emelte a császár ugyanez időben több más püspökkel együtt őt is a császárság bárójává nevezte ki. A pápa elfogatása, mint tudjuk, 1809. év júliusának 5-ikéről 6-ikára virradó éjjel történt; ez alkalomból Napoleon Myriel urat meghívta Franciaország és Olaszország püspökeinek synodusába Párisba. Ezt a synodust a Notre-Dameban tartották meg és először 1811 június 15-én gyült egybe Fesch bíboros ur elnöklete alatt. Myriel ur azon kilencvenöt püspök között volt, aki megjelent. De csak egy ülésen és három, vagy négy kisebb értekezleten vett részt. Mint egy hegyvidék püspöke, aki oly közel él a természethez a vidékies, gyámoltalan életben, ugylátszott, olyan eszméket hozott magával ezen előkelő személyiségek közé, amelyek megváltoztatták a gyűlés hőmérsékletét. Hamarosan visszatért Dignebe. Megkérdezték ennek a gyors visszajövetelnek az okát és azt felelte: - Feszélyeztem őket. Szabad levegőt hoztam magammal. Ugy hatottam rájuk, mint egy nyitva hagyott ajtó.

Máskor így szólt:

- Mit akarnak? ezek a nagy urak ott fejedelmek. Én pedig csak szegény paraszt-püspök vagyok.

Tény, hogy visszatetszett. Más különös dolgok között egy este, amikor egyik legkiválóbb kollégájánál volt, az csuszott volna ki a száján, hogy: - Ó, milyen szép faliorák! milyen gyönyörű szőnyegek! milyen szép libériák! Ez nagyon alkalmatlan lehet! Ó, de nem szeretném, ha mindez a felesleges dolog körülöttem volna és szüntelenül a fülemben kiáltaná: Vannak emberek, akik éheznek! vannak emberek, akik fáznak! vannak szegények! vannak szegények!

Mondjuk meg melleleg, hogy a fényűzés gyűlölete nem volna intelligens gyűlölet. Ez a gyűlölet magában foglalná a művészet gyűlöletét is. Azonban az egyház embereinél, kivéve a reprezentálásokat és szertartásokat, a fényűzés helytelen dolog. Mintha kevés igazán kegyes szokásokat fedne fel. Egy bőségben élő pap észellenes fogalom. Vagy lehetséges volna-e szünet nélkül, éjjel-nappal érintkezésben lenni minden kétségbeeséssel, minden szerencsétlenséggel, minden nélkülözéssel, anélkül, hogy az emberen nem maradna rajta valami kevés ebből a szent nyomoruságból, mint a munka szennye? El lehet képzelni egy embert, aki szénparázs mellett dolgozik és ne lenne melege? El lehet képzelni egy munkást, aki szüntelen egy kályhánál dolgozik és akinek egy hajszála sem pörkölődik meg, egy szem hamu sincsen az arcán? A kegyesség első bizonyítéka a papnál, különösen a püspöknél, az ő szegénysége.

Kétségkívül erre gondolt ott Digne püspökura.

Egyébiránt egyáltalán nem kell azt hinni, hogy ő osztotta bizonyos kényes pontok tekintetében azt, amit „a század gondolatainak” nevezünk. Nagyon keveset avatkozott bele a mindennapi teológiai vitákba és hallgatott az olyan kérdéseknél, amelyek kompromittálják az egyházat és az államot; de ha nagyon szorongatták volna, ugylátszik, inkább ultramontánnak találták volna, mint gallikánnak. Minthogy arcképet csinálunk és semmit sem akarunk leplezni, kénytelenek vagyunk hozzáfűzni, hogy a hanyatló Napoleonnal szemben fagyosan viselkedett. 1813 óta

csatlakozott vagy tapsolt minden vele szemben ellenséges megnyilvánulás alkalmával. Elutasította magától, hogy megnézze őt, amikor Elba-szigetéről való visszatérésekor átvonult és tartózkodott attól, hogy a Száz Nap alatt egyházmegyéjében nyilvános imákat rendeljen el a császáráért.

Nővérén, Baptistine kisasszonyon kívül, két fivére volt: az egyik tábornok, a másik prefektus. Elég gyakran irt mindkettőnek. Egy ideig elhidegült az elsőtől, mert az, mint valami osztagnak a parancsnoka a Provenceban a cannesi partraszálláskor ezerkétszáz ember élére állt, hogy a császárt üldözze és olyanformán csinálta azt, mint aki azt akarja, hogy a császár megmeneküljön. Másik fivérével, az egykori prefektussal, egy derék és érdemes férfiúval való levelezése, aki visszavonultan élt Párisban a Cassette-utcában, szívélyesebb maradt.

Tehát monseigneur Bienvenunek is megvolt az órája, amikor pártszellem fogta el, megvolt a keserűségnek, a felhőnek az órája. A pillanatnyi szenvedélyek árnyéka ezen szelid és nagy, az örökkévaló dolgokkal foglalkozó elmén is átvonult. Bizonyos, hogy egy ilyen ember megérdemelte volna, hogy ne legyenek politikai nézetei. Hogy ne vessék meg ezt a gondolatunkat, nem tévesztjük össze egyáltalán azt, amit „politikai nézetnek”-nek neveznek a haladásra való nagy törekvéssel, a fenséges, hazafias, demokratikus és humánus hittel, mely a mi időnkben minden nemes értelmességnek az alapja kell, hogy legyen. Anélkül, hogy nagyon mélyre hatolnánk oly kérdésekbe, amelyek csak közvetve érintik ezen könyv tárgyát, egyszerűen azt mondjuk: Szép lett volna, ha monseigneur Bienvenu nem lett volna rojalista és tekintete egyetlen pillanatra sem fordult volna el attól a fenséges elmélkedéstől, amelyben tisztán lehet látni az emberi dolgok viharos jövőse-menése felett ezt a három tiszta fénypontot: az Igazságot, az Igazságosságot és Irgalmasságot.

Teljesen megegyezvén abban a tekintetben, hogy monseigneur Bienvenu urat az Isten nem teremtette politikusnak, megértettük és csodáltuk volna a jog és szabadság nevében való tiltakozást, a heves ellenszegülést, a veszedelmes és igazságos ellentállást a mindenható Napoleonnal szemben. De az, ami nekünk tetszik azokkal szemben, akik felfelé szállnak, kevésbé tetszik azokkal szemben, akik lefelé buknak. Nem szeretjük a harcot, csak ha veszélyes; mindenesetre, egyedül az első óra harcosainak van joguk, hogy az utolsó órában eltírók legyenek. Aki nem volt hangosan vádoló a siker idején, az hallgasson, amikor az összeomlás bekövetkezik. A sikernek a vádlója az egyetlen legitim bírója a bukásnak. Ami bennünket illet, amikor a Gondviselés avatkozik be és kopogtat, hagyjuk, hogy cselekedjék. 1812 kezd bennünket lefegyverezni. 1813-ban a csendnek gyáva félbeszakítása ezen hallgató törvényhozás által, amelyet a katasztrófák felbátorítottak, csak méltatlankodnivalót talált és helytelen dolog volt tapsolni; 1814-ben az áruló marsallok előtt, ezen egyik mocsokból a másikba bukducsoló szenátus előtt, amely szenátus sértegetett, miután istenített, ezelőtt a bálványozás előtt, amelynek megroggyant a térde és amely ráköpött a bálványára, kötelesség volt elfordítani a fejet; 1815-ben minthogy a legnagyobb katasztrófák voltak a levegőben, minthogy Franciaország borzongott a katasztrófák komor közeledésétől, minthogy valamiképpen homályosan lehetett látni Waterloot megnyilni Napoleon előtt, a népnek és a hadseregnek fájdalmas felkiáltása a végzet elitéltjéhez nem volt semmiképpen nevetnivaló és akárhogy is elitélendő a despota, egy olyan szívnek, mint amilyen Digne püspöke, talán nem kellett volna felismerni azt, ami a mélység szélén fenséges és megindító: egy nagy nemzetnek és egy nagy embernek szoros ölekezését.

Emellett minden dologban, azelőtt is, akkor is igazságos, igaz, méltányos, értelmes, alázatos és méltóságteljes, jótékony és jóakaratu volt, amely legutóbbi erény egy másfajta jótékonyosság. Pap volt, bölcs volt és ember volt. Még - meg kell adni - abban a politikai véleményben is, amelyet az imént vetettünk szemére és amelyet hajlandók vagyunk majdnem szigorúan meg-

ítélni, türelmes és könnyed volt, talán türelmesebb, mint mi, akik itt beszélünk. - A városháza kapusát a császár tette ebbe az állásába. A régi gárda egy öreg altisztje volt, austerlitzi légionárus, olyan bonapartista, mint a sas. Ennek a szegény ördögnek olyas, kevésbé meggondolt szavak csusztak ki a száján egy alkalommal, amelyeket az akkori törvény *lázító szavak*-nak minősített. Amióta a császári profil eltűnt a becsületrendről, sohasem öltözködött szolgálati ruhába, ahogy ő mondta, hogy ne legyen kénytelen a keresztjét kitűzni. Ő maga vette le hódolattal a császári hasonmást a keresztről, amelyet Napoleon adott neki. Ez ott űrt hagyott hátra és ő nem akart semmit a helyére tenni. *Inkább meghalni* - mondta - *mint a szívem fölött viselni a három teknőcöt!* Szívesen gonyolódott egész hangosan XVIII. Lajos fölött. *A vén angol-kamásnis köszvényes!* - mondta - *menjen Poroszországba az ő kecskeszakállával!* Boldog volt, hogy ugyanazon káromkodásban egyesíthette azt a két dolgot, amit a legjobban utált, Poroszországot és Angliát. Addig beszélt, míg elvesztette az állását. Ott volt az utcán asszonyostul gyermekeivel együtt, kenyérmelkűl. A püspök maga elé hívatta, szeliden megdorgálta és kinevezte a székesegyházba templomszolgának.

Myriel ur az egyházmegyében valódi pásztor volt, barátja mindenkinek.

Kilenc év alatt monseigneur Bienvenu az ő szent cselekedeteivel és szelid modorával Digne városát valami gyengéd és gyermeki hódolattal töltötte meg. Még Napoleonnal szemben tanusított viselkedését is elfogadta és mintegy hallgatólag megbocsátotta a nép, a jó és gyenge nyáj, mely imádta császáriját, de szerette püspökét.

XII. Monseigneur Bienvenu magányossága

Egy püspök körül majdnem mindig ott van egy kicsi, papokból álló kíséret, mint a tábornok körül a fiatal tisztek raja. Ezek azok, akiket az az elragadó szent, Salesi Ferenc valahol „fehérsőrű papoknak” nevez. Minden életpályának megvannak a törtetői, akik a beérkezettek kíséretét alkotják. Nincs hatalmasság, amelynek ne lenne környezete; nincs szerencse, amelynek ne lenne udvara. A jövő vadászai ott zsonganak a jelen fénye körül. Minden fővárosnak megvan a parancsnoka. Minden kissé befolyásos püspök mellett ott van az ő testőrsége, amely cherubin szeminaristákból áll, amely kört alkot körülötte, rendet tart a püspöki palotában és örökdi a monseigneur mosolya körül. Kellemesnek lenni egy püspök irányában, ez annyi, mint feltenni a lábat egy aldiakonátushoz vezető létra fokára. Az embernek meg kell csinálnia az utat magának; az apostolság nem veti meg a kanonokságot.

Ugyanugy, ahogy másutt vannak nagy kalapok, vannak nagy mitrák is. Ezek az udvarnál jól álló püspökök, akik gazdagok, nagyjövedelműek, ügyesek, a világ által elfogadottak, akik értenek az imádkozáshoz, - kétségtelenül - de tudnak pártfogolni is, akik nem nagyon veszik szívükre, ha személyükben egy egész egyházmegyét előszobáztatnak, - közös vonás a sekrestye és a diplomácia között - akik inkább abbék, mint papok, inkább prelátusok, mint püspökök. Boldog, aki közelükbe jut! Amilyen befolyásos emberek, mint a jégesőt, úgy szórják maguk körül a hűségesekekre és kedveltekre és az egész fiatalagra, amely ért ahhoz, hogy meglessék, a zsiros parókiákat, a javadalmakat, az archidiakonátusokat, az alamiznamesteri állásokat és a székesegyházi hivatalokat - addig is, amíg az ember püspöki méltóságra várakozik. Amikor a püspökök előlépnek, előbbreviszik bolygóikat is; egész naprendszer, mely menetel. Az ő ragyogásuk fényt vet a kíséretre is. Az ő sikerük elmorzsolódik a szinfalak mögött jó kis kinevezésekre. Mennél nagyobb a pártfogó egyházmegyéje, annál zsirosabb a kegyenc plébániája. Aztán ott van Róma. Egy püspök, aki ért hozzá, hogy érsek legyen belőle, egy érsek, aki tud bibornokká lenni, az embert magával viszi, mint konklávistát, az ember bejut

a rotába, megkapja a palliumot, auditor lesz, kamarás, monsignor és a Nagyságodtól az Eminenciádig csak egy lépés az ut és az Eminenciád meg az Őszentsége között csak egy kis szalmafüst van. Minden reverenda álmodhatik a tiaráról. A pap napjainkban az egyetlen ember, akiből szabályszerűen király lehet; és micsoda király! A legfelsőbb király. Már pedig micsoda faiskolója a vágyaknak egy szeminárium! Hogy azoknak a piruló karénesek gyermekeknek, azoknak az ifju abbéknak, hogy a fejükön van a Perrette tejesköcsöge! Hogy milyen könnyen nevezi magát a nagyravágyás elhivatottnak, ki tudja - talán meggyőződésből, vagy, amilyen álszent, becsapva önmagát.

Monseigneur Bienvenu, aki alázatos, szegény, különálló volt, nem számított a nagy mitrák közé. Ezt meg lehetett látni abból is, hogy teljesen hiányoztak körülötte a fiatal papok. Láttuk, hogy Párisban „nem vették be”. Egyetlen karrier sem gondolt arra, hogy ezen egyedülálló aggastyánhoz kösse jövőjét. Egyetlen csirázó nagyravágyás sem követte el azt az örültséget, hogy az ő árnyékában akarjon kizöldülni. Az ő kanonokjai és nagyvikáriusai jó öregemberek voltak, egy kissé a néphez tartozók, mint ő maga, befalazva ebbe az egyházmegyébe, melyből nem volt kiút a biborosság felé és akik hasonlítottak püspökhöz, azzal a különbséggel, hogy velük végeztek, a püspök pedig - be volt fejezve. Olyan jól megéreztek annak a lehetetlenségét, hogy nagyra nőjjenek monseigneur Bienvenu mellett, hogy a fiatal emberek, akiket ő szentelt fel, amint kikerültek a szemináriumból, az aixi vagy auchi érsekséghez ajánlották be magukat és siettek elmenni. Mert végre is, ismételjük, az ember azt akarja, hogy előbbre vigyék. Egy olyan szent, aki a tultengő lemondás örületében él, veszedelmes szomszédság; az ember ragály útján könnyen megkaphatja tőle a gyógyíthatatlan szegénységet, az előmenetelhez szükséges gerinchajlékonyság hiányát, egyszóval, több lemondást, mint amennyit az ember kíván és az emberek menekülnek ettől a rühös erénytől. Innen származott monseigneur Bienvenu elszigeteltsége. Sötét társadalomban élünk. Sikert aratni, ez az a tanítás, amely a korrupcióból csordultig csöpög.

Jegyezzük meg futólag, hogy az a siker elég ocsmány dolog. Hamis hasonlatossága az eredméllyel megtéveszti az embereket. A tömeg szemében a sikernek majdnem ugyanaz a képe van, mint a magasabbrendűségnek. A sikernek, a tehetség ezen járuléknak, van egy becsapottja: a történelem. Csupán Juvenalis és Tacitus zsémbelnek ezen. Napjainkban azonban egy körülbelül hivatalos filozófia lépett a siker szolgálatába, hordja a libériáját és teljesíti neki az előszobai szolgálatot. Sikered legyen: ez az elmélet. Az Eredmény Képességet tételez fel. Nyerj a sorsjátékon, ügyes ember vagy. Aki győz, az előtt hódolnak. Ha jólétnben születesz, minden ott van. Legyen szerencséd, a többi is vele jön; légy boldog, akkor nagyoknak hisznek. Őt vagy hat óriási kivételtől eltekintve, aki egy évszázad folyamán feltűnést kelt, a kortársi bámulás nem egyéb, mint rövidlátás. Ami fénylik, azt aranyknak veszik. Lehetsz az első jött-ment, nem baj, ha *be* tudtál jönni. A közönséges nép egy öreg Narcissus, aki önmagát imádjá és tapsol a közönséges népnek. Azzal az óriási képességgel, amellyel valaki Mózes, Aiszkülosz, Dante, Michelangelo vagy Napoleon lesz, a tömeg azt, aki akármiféle cél elért, az első percben és közfelkiáltással felruházza. Ha egy nótárius átalakul képviselővé, egy hamis Corneille egy Tiridatet csinál, egy eunuch egy hárem birtokába kerül, egy katonai Prudhomme véletlen folytán egy korszak döntő ütközetét megnyeri, egy patikus papirtalpakat talál fel a Sambre-et-Meus-i hadsereg számára és ebből a papirból, amelyet bőr gyanánt ad el, négyszázezer frank évjáradékot csinál magának, ha egy senki összeházasodik az uzsorával és teherbe ejti az uzsorát hét- vagy nyolcmillió frank erejéig, amelynek ő az apja és az uzsora az anyja, ha egy prédikátorból püspök lesz, mert orrhagon beszél, ha egy nagy cégnek a vezetője olyan gazdag, amikor szolgálatából kilép, hogy pénzügyminisztert csinálnak belőle, az emberek Lángésznek nevezik ki, épp úgy, ahogy Mousqueton figuráját Szépségnek nevezik és Klaudius

külső burkát Felségnek. Összezavarják a mélység csillagképét a csillagokkal, amelyek a kis pocséták lágy gödröcskéiben kacsaláb-alakban csillognak.

XIII. Amiben hitt

Orthodoxia szempontjából egyáltalán nem kell Digne püspök urat kikémlelnünk. Ilyen lélekkel szemben nem érzünk másra kedvet, csak tiszteletre. Az igaz ember lelkiismeretének oda kell nőve lennie a szavához. Egyébiránt is, minthogy bizonyos természetek adva vannak, el kell ismernünk, hogy az emberi erény minden szépségében kifejlődhetik egy a miénktől eltérő hitben is.

Hogyan gondolkozott ő erről a tanról, vagy misztériumról? A belső lelkivilágnak ezen titkait csak a sir ismeri, ahová a lelkek meztelenül lépnek be. Mi csak azt tudjuk határozottan, hogy sohasem változtak át benne a hit nehézségei álszenteskedéssé. A gyémántot nem lehet megkarcolni. Ő hitt a legtöbben, amire képes volt. *Credo in Patrem*, kiáltotta gyakran. Jó művekből merítve egyébiránt a kielégítettésnek ezt a mennyiségét, amely elegendő a lelkiismeretnek és amely egész halkán azt mondja nekünk: Istennel vagy.

Ugy hisszük, csupán azt kell feljegyeznünk, hogy kifelé, hogy úgy mondjuk, a hitén túl, a püspökben valami szeretetfölösleg volt. Ezen a ponton, *quia multum amavit*, tartották őt a „komoly emberek”, a „sullyal bíró emberek” és az „okos emberek” megsebezhetőnek: kedvelt szólásformái a mi szomorú világunknak, amelyben az önzés a pedantériától kapja az irányító szót. Mi volt ez a szeretet-fölösleg? Nem más, mint valami fenséges jóakarát, amely tulszárnyalta az embereket, mint már jeleztük és amely alkalomadtán még a tárgyakra is kiterjeszkedett. Undor nélkül élt. Elnéző volt Isten minden teremtése iránt. Minden emberben, még a legjobb emberben is, van bizonyos meggondolatlan kegyetlenség, amely tartózkodóvá teszi az állattal szemben. Digne püspökében nem volt meg ez a kegyetlenség, amely pedig sok papnak a sajátossága. Nem ment el addig, ameddig a bramin, de ugylátszik, elmélkedett az Eklésiasta ezen mondása felett: „Tudjuk-e, hová megy az állat lelke?” A külső csunyasága, az ösztön torzulásai nem zavarták meg és nem méltatlankodott efölött. Megindították, csaknem ellágyították. Ugylátszott, hogy ennek, mint gondolkodó, a látható világon túl kereste a magyarázatát, vagy mentségét. Voltak pillanatok, amelyekben mintha büntetés enyhítésképpen valami átváltoztatást kért volna Istentől. Harag nélkül, olyan szemmel, mint a nyelvész, aki egy palimpsestust betűz ki, szemlélte azt a káoszt, ami még a természetben van. Ez az álmodozás néha különös szavakat ejtetett ki a száján.

Egy reggel kertjében volt; azt hitte, hogy egyedül van, de a nővére mögötte lépkedett, anélkül, hogy látta volna; hirtelen megállt és nézett valamit a földön; nagy, fekete, szőrös, undok pók volt. Nővére hallotta, amikor azt mondta: - Szegény állat! nem az ő hibája.

Miért ne mondanók el ezeket a majdnem isteni jóságra valló gyermekeségeket? Gyerekes dolgok - legyen; de ugyanezek a fenséges gyerekességek voltak meg Assisi Szent Ferencben és Marcus Aureliusban is. Egy napon megrándította a lábát, mert nem akart eltaposni egy hangyát.

Igy élt ez az igaz ember. Néha elszundított a kertjében és ilyenkor nem lehetett valami tiszteletet parancsolóbbat elképzelni.

Monseigneur Bienvenu, ha hinni lehet annak, amit ifjúkoráról, sőt még férfikoráról is mondtak, szenvedélyes, talán erőszakos ember volt. Az ő általános szelidlelkűsége kevésbé eredt nála természeti ösztönből, inkább egy mély, az élet folyamán lassanként kialakult és a szívébe

szürödött meggyőződés eredménye volt; mert még az olyan jellemben is, amely sziklaszilárd, lehetnek lyukak, amelyeket a vízcsöppek idéznek elő. Ezek a mélyedések eltörülhetetlenek, ezeket az alakulatokat nem lehet elpusztítani.

1815-ben, azt hisszük, már említettük, elérte a hetvenöt esztendőt, de nem látszott többnek, hatvanévesnél. Nem volt magastermetű; kis pocakja volt és hogy ezt eltüntesse, szívesen tett meg hosszú utakat gyalog; szilárd lépése volt és csak nagyon kevéssé volt a tartása görnyedt, olyan részlet, amelyből nem akarunk semmiféle következtetéseket levonni; XVI. Gergely nyolcvanéves korában egyenesen járt, mosolyogva, ami nem akadályozta meg, hogy rossz püspök legyen. Monseigneur Bienvenunek olyan feje volt, amire az emberek azt szokták mondani, hogy „szép feje van”, de oly szeretetreméltó volt, hogy az emberek elfelejtették, hogy a feje szép.

Amikor azzal az ő gyerekes vidámságával csevegett, amely egyik bájos tulajdonsága volt és amelyről már beszéltünk, az ember jól érezte magát a társaságában, úgy tetszett, mintha egész lényéből öröm áradna. Üde, rózsás arcüre volt, fogai teljesen épek, fehérek és kivillantak nevetés közben, ami mind olyan nyílt és derűs benyomást tesz, hogy az ember, ha ilyet lát valakin, azt mondja: Ez egy jó gyermek és ha aggastyánon látja: Ez jó ember. Emlékezhetünk, ezt a benyomást tette Napoleonra is. Első percben és annak a számára, aki először látta, tényleg csak jó embernek látszott. De ha az ember néhány óráig volt vele együtt, vagy csak kevés ideig is olyankor, amikor elmélkedett, a jóember lassanként átalakult és nem tudom, milyen valami tekintélyessé vált; széles és komoly homlokát, melyet fenségessé tett hófehér haja, az elmélkedés is fenségessé tette; a magasztosság kibontakozott ebből a jóságból, anélkül, hogy a jóság megszűnt volna ragyogni; olyasféle meghatottságot érzett az ember, mintha egy mosolygó angyalt látott volna, aki lassan széttárja szárnyait, anélkül, hogy megszűnne mosolyogni. Tisztelet, kifejezhetetlen tisztelet fogta el az embert fokozatosan és hatolt egészen a szívéig és az ember érezte, hogy egy olyan erős, kipróbált és elnéző lélek van előtte, melyben a gondolat már oly nagy, hogy nem lehet más, mint szelid.

Mint láttuk, az imádkozás, a hivatalos dolgok celebrálása, a jótékonyság, a lesujtottak vigasztalása, a kis földdarab megművelése, a testvériség, a mértékletesség, a vendégszeretet, a lemondás, a bizalom, a tanulás, a munka kitöltötte élete minden napját. *Kitöltötte* igazán a helyes szó és bizonyos hogy a püspök napja tényleg csordultig tele volt szép gondolatokkal, jó szavakkal és jó cselekedetekkel. Azonban napja nem volt tökéletes, ha nagy hideg, vagy eső megakadályozta, hogy este, amikor a két nő visszavonult, egy vagy két órát a kertben töltsön el, mielőtt aludni tért. Ugyalátszott, valami ritus-féle az ő számára, hogy előkészüljön az álomra az éjszakai mennyboltozat nagy látványosságának jelenlétében való elmélkedés útján. Néha, ha a két öreg nő nem aludt, eléggé késő éjjeli órákban hallotta, amikor a püspök lassu léptekkel sétál elalvás előtt. Egyedül volt ott önmagával, magábaszállva, békésen, imádván, összehasonlítva saját szíve fenségességét az ether fenségességével, megindultan a homályban a csillagzat látható ragyogásától és az Isten láthatatlan fényétől, megnyitva lelkét a gondolatok számára, amelyek az Ismeretlenből támadnak. Ezekben a pillanatokban, felajánlva szívét abban az órában, amelyben az éjjel nyíló virágok ajánlják fel illatukat, felgyulva, mint egy lámpa, a csillagos éj közepén, kitarva magát rajongással a teremtés általános ragyogásának közepén, talán maga sem tudta volna megmondani, hogy mi megy végbe elméjében; érezte, hogy valami felszáll belőle és valami leszáll beléje. A lélek mélységeinek titokzatos kicserélődései a világ-egyetem mélységeivel!

Isten nagyságára és jelenlétére gondolt; a jövő örökkévalóságra, erre a különös titokzatosságra; az elmúlt örökkévalóságra, amely még különösebb titokzatosság; valamennyi végtelenségre, amely egybeolvad szeme előtt minden érzékében és anélkül, hogy meg akarná érteni a

megérthetlent, szemlélődött. Nem tanulmányozta Istent; elkápráztatta magát általa. Elgondolkozott az atomok nagyszerű találkozásain, amelyek az anyagnak a látványát adják, felfedik az erőket, megállapítván őket, megteremtik az egyedeket a mindenségben, az arányokat a kiterjedésben, a megszámlálhatatlant a végtelenségben és a világosság által megteremtik a szépséget. Ezek a találkozások szünet nélkül egybekapcsolódnak és szétválnak, innen van az élet és a halál.

Leült egy fapadra, mely rozoga szőlőlugashoz támaszkodott és gyümölcsfáinak görcsös és kusza körvonalain keresztül nézte a csillagokat. Ez a kis földdarabocska, mely oly szegényesen volt megművelve, annyira túl volt zsufolva pajtákkal, omladozó falakkal, kedves volt előtte és elég volt neki.

Mire is lehetett szüksége ennek az aggastyánnak, aki megosztotta élete szabad óráit - pedig mily kevés szabad órája volt - a kertészkedés közt nappal és az elmélkedés közt éjjel? Ez a körülzárt terület, melynek az égbolt volt a mennyezete, nem volt-e elegendő, hogy imádjá Istent egymásután legelragadóbb és legfelségesebb műveiben? Nem minden-e ez valójában? Mit lehet ezenfelül még kívánni? Egy kis kert, amelyben sétálni lehet és a végtelenség, amiről álmodozni lehet. Lábainál az, amit meg lehet művelni és össze lehet gyűjteni, a feje felett, amit tanulmányozni lehet és ami fölött elmélkedni lehet; néhány virág a földön és valamennyi csillag az égen.

XIV. Amit gondolt

Még egy utolsó szót.

Mínt hogy az ilyen részleteknek a természete, különösen abban az időben, melyben vagyunk, hogy egy olyan kifejezést használjunk, amely mostanában divatos, Digne püspökének olyan arculatot kölcsönözhet, mintha ő „pantheista” volna és azt a hitet keltheti, már akár hátrányára, akár dicséretére, hogy azon személyes filozófiák egyike volt benne, amelyek századunk sajátossága és amelyek néha a magányos elmékben nemződnek, kialakulnak és megnőnek, egészen addig, hogy a vallások helyébe lépnek, ragaszkodunk annak a megállapításához, hogy azok közül, akik monseigneur Bienvenut ismerték, egyetlen egy sem hitte magát feljogosított-nak arra, hogy bármi, ehhez hasonlót gondoljon. Az, ami fényessé tette ezt a férfit, a szive volt. A bölcsesége abból a fényből alakult, amely a szívéből jött.

Semmiféle rendszer nem volt, sok műve volt. A nehezen érthető spekulációk szédülést okoznak; semmi sem mutat arra, hogy ő az apocalypsisben kockáztatta volna meg elméjét. Az apostol lehet vakmerő, de a püspöknek félénknek kell lennie. Valószínűleg aggodalmai lettek volna, hogy bizonyos problémákat, amelyek valamiképpen a rettenetes, nagy elmék számára vannak fenntartva, tulságosan firtasson. Van valami szent borzalmasság a rejtélyek előcsarnokaiban; ezek a homályos kapuk ránk tátonganak, de valami azt sugja nekünk, az élet arrajáró-kelőinek, hogy ne lépünk be. Szerencsétlenül jár, aki oda behatol! A lángelmék, az elvont-ságnak és a tiszta okoskodásnak hallatlan mélységeiben, hogy úgy mondjuk, a dogmák fölé helyezkedve, Istennek szánják gondolataikat. Az ő imájuk vakmerően felajánlja a megvitátást. Az ő imádságuk kérdez. Ez a közvetlen, aggállal és felelősséggel telt vallás annak számára, aki megkísérli, hogy a magasság meredélyére jusson.

Az emberi elmélkedésnek nincsenek határai. Saját veszélyére és kockázatára elemzi és fel-darabolja saját káprázatát. Majdnem azt lehetne mondani, hogy valami ragyogó reakciófajta-val, elkápráztatja a természetet; a titokzatos világ, amely bennünket körülvesz, visszaadja azt, amit

kap; valószínű, hogy az elmélkedők is bele vannak számítva. Akárhogy legyen is, vannak a földön emberek - vajjon emberek-e ezek? - akik élesen meglátják az álom látókörének mélyén az abszoltnak magasságait és akiknek megvan a végtelen hegység rettenetes látománya. Monseigneur Bienvenu egyáltalán nem volt ezen emberek közül való, monseigneur Bienvenu egyáltalán nem volt lángész. Rettegett volna ezektől a fenséges dolgoktól, amelyekből egyesek, még nagyon nagyok is, mint Swedenborg és Pascal, a tébolyba csusztak át. Az biztos, hogy ezeknek a hatalmas álmódosításoknak megvan a morális hasznuk és ezeken a göröngyös utakon át az ember közeledése az eszményi tökélyhez. Ő a rövidebb gyalogösvényt választotta: az evangéliumot.

Egyáltalán nem kísérte meg, hogy miseköpenyébe olyan hajtásokat csináltasson, mint amilyenek Éliás köpenyén voltak, nem sugározta ki a jövőendő semmiféle sugarát, az események homályos hullámzásaira, nem akarta a dolgok fényét lánggá süriteni, nem volt benne semmi a prófétából és a mágusból. Ez az alázatos lélek szeretett. Ez az egész.

Hogy az imát emberfölötti törekvéssé tágitotta ki, az valószínű, de épp úgy nem lehet tulságos sokat imádkozni, amint hogy nem lehet tulságosan szeretni; és, ha eretnekség a szövegen felül imádkozni, akkor Szent Pál és Szent Jeromos eretnekek voltak.

Fölébe hajolt annak, aki nyögött és annak, aki vezekelt. A világegyetem úgy tünt fel előtte, mint egy végtelen betegség; mindenütt ott érezte a lázt, mindenütt kikopogtatta a szenvedést és anélkül, hogy igyekezett volna megfejteni a rejtélyt, sietett beheggeszteni a sebet. A teremtett dolgok félelmetes látványa ellágyulást idézett elő benne, csak avval törődött, hogy a maga számára megtalálja és másokkal közölhesse a legjobb módot a panaszra és az enyhítésre. Az, ami létezett, ezen jó és ritka pap számára állandó tárgya volt a szomorúságnak, amely vigaszt keres.

Vannak emberek, akik azon dolgoznak, hogy aranyat termeljenek; ő azon dolgozott, hogy szánalmat termeljen. Az egyetemleges nyomor volt az ő bányája. A fájdalom mindenütt, mindig csak alkalom volt a jóságra. *Szeressétek* egymást, - ezt tökéletesnek jelentette ki, nem kívánt semmi többet és ez volt az ő egész tana. Egy nap az az ur, aki „filozófusnak” hitta magát, az a szenátor, akit már megemlítettünk, azt mondta a püspöknek: - De nézze meg a világ színjátékát: mindenki háboruja ellenünk; aki a legerősebb, az a legokosabb. Az ön *szeressétek egymást*-ja ostobaság. - *Nos jól van*, felelte a püspök, nem bocsátkozván vitába - *ha butaság, akkor a léleknek beléje kell zárkóznia, mint a gyöngy a kagylóba*. Ő bezárkózott tehát, élt és teljesen meg volt elégedve, félretolva a csodálatos kérdéseket, amelyek vonzanak és megfélemlítenek, az elvonság kifürkészhetetlen látóköréit, a metafizika szakadékait, mindezeket a mélységeket, amelyek összefutnak, az apostol számára Istenben, az ateista számára a semmi-ben, a végzet, a jó és a rossz, az egyik lény háboruja a másik lény ellen, az ember lelkiismerete, az állat gondolkodó álomlátása, a halál általi átalakulás, az existenciák összesítése, amelyet a sir tartalmaz, a vonzalmaknak érthetetlen egymásután való beajródása az ellenálló énbe, a semmi és a végtelen, a lélek, a természet, a szabadság, a szükségesség; meredek problémák, vésztojósó sűrűségek, amelyek fölé az emberi elme gigászi arkangyalai hajlanak; félelmetes mélységek, melyeket Lucrécius, Szent Pál és Dante szemlélnék azzal a villogó szemmel, amely merően nézve a végtelenbe, mintha csillagokat idézne elő ottan.

Monseigneur Bienvenu egyszerűen olyan ember volt, aki kívülről állapította meg a kérdések létezését anélkül, hogy azokat fürkészte, bolygatta volna, anélkül, hogy saját elméjét megzavarta volna velük, olyan ember volt, akinek lelkében ott honolt a homályos iránti komoly tisztelet.

MÁSODIK KÖNYV

A bukás

I. Egy menetelési nap estéje

1815 október havának első napjaiban, körülbelül egy órával naplemente előtt egy ember, aki gyalog utazott, ért be a kis Digne városba. Az a kevés lakos, aki ebben az időben az ablaknál volt, vagy háza kapujában, bizonyos nyugtalansággal nézett erre az utasra. Nehéz lett volna egy nyomoruságosabb megjelenésű járókelővel találkozni. Középtermetű ember volt, darabos, izmos, kora teljes erejében. Negyvenhat, vagy negyvennyolcéves lehetett. Szemébe huzott bőrellenzőssapka takarta el részben napsütötte arcát, melyről az izzadság folyt. Durva, sárga vászonból való inge, melyet nyakánál egy kis ezüstcsatt fogott össze, látni engedte szőrös mellét; kötéllel csavart nyakkendője volt, kék zsavolyból készült, viseltes, kopott nadrágja, melynek egyik térdén fehér folt, a másik térdén lyuk, rongyokban lógó ócska, szürke zubbonya, melynek egyik könyökén vékony spárgával odavarrt zöld szövetfolt éktelenkedett, a hátán erősen megtömött, egészen új katonazsák, jól megszijazva, a kezében rengeteg nagy görcsös bot, lábán nem volt harisnya, a cipője patkós, a feje megnyirva, a szakálla hosszú.

Az izzadság, a hőség, a gyaloglás, a por, nem tudom, micsoda züllöttséget adtak ehhez a zilált összbenyomáshoz. A haja egészen rövid volt, de mégis sörteszerű, mert most kezdett kissé nőni és ugylátszott, nem nyírták egy idő óta.

Senki sem ismerte. Nyilvánvalólag átutazó volt. Honnan jött? Talán délről. A tenger partjáról esetleg. Mert ugyanazon az uton jött be Dignebe, amely hét hónappal ezelőtt látta elvonulni Napoleont, amikor Cannesből Párisba ment. Ez az ember egész nap gyalogolhatott. Nagyon fáradtnak látszott. A nők, akik a régi várban laknak, amely a város alsórészén van, látták, hogy megáll a fák alatt és iszik a kutból, amely a sétány szélén van. Nagyon szomjas lehetett, mert a gyermekek, akik utána mentek, látták, hogy kétszáz lépéssel odébb, a piactéri kutnál, ismét megállt és ivott.

A Poichevert-utca sarkára érve, balra fordult és a polgármesteri hivatal felé ment. Bement oda, aztán egy negyedóra múlva ismét kijött. Egy csendőr ült a kapu mellett lévő kőpadon, amelyre március 4-ikén Drount tábornok hágott fel, hogy Digne lakosainak elképpedt tömege előtt felolvassa a János-öbölbeli proklamációt. A férfi levette sapkáját és alázatosan köszönt a csendőrnek.

A csendőr, anélkül, hogy viszonzta volna a köszöntést, figyelmesen nézte az embert, egyideig szemmel kísérte, aztán bement a városházába.

Abban az időben Digneben szép szálló volt a „*Kereszt szálloda*”. Ennek a szállodának a gazdája egy Labarre Jakab nevű ember volt, akinek az egész városban tekintélye volt azon rokonság miatt, melyben egy másik Labarre-val volt, aki Grenobleban a *Trois-Dauphins* szállodát tartotta és a guideknél¹ szolgált. Amikor a császár kihajózott, sokat beszéltek ezen a vidéken erről a *Trois-Dauphins* szállodáról. Azt mesélték, hogy Bertrand tábornok fuvarosnak öltözve, sűrűn látogatott ide január hónapban és a katonák közt a becsületrend keresztjét, a polgárok közt pedig marokszámra aranyakat osztogatott szét. A valóság az, hogy a császár Grenoblebe érkezve visszautasította, hogy a prefektura épületébe szálljon; megköszönte a

---

¹ Elitelovasság, mely utmutató szolgálatot végzett úgy az első, mint a második császárság idején.

polgármesternek a felajánlott lakosztályt és azt mondta: *Egy derék emberhez megyek, akit ismerek* és a *Trois-Dauphins*-be ment. A *Trois-Dauphins* ezen dicsősége besugározta a huszonöt lieuenyire lakó másik Labarret, a *Kereszt* szálloda gazdáját is. Ugy beszéltek róla a városban: *a grenoblei unokafivére*.

Az ember ezen szálloda felé ment, amely a legjobb volt az egész vidéken. Belépett a konyhába, amely közvetlen az utcára nyílt. Valamennyi tűzhelyben be volt gyújtva; a kandallóban nagy tűz lobogott vigan. A szállodás, aki egyszemélyben a konyhafőnök is volt, az egyik tűzhelytől a másikhoz ment, nagyon elfoglalva és a kitűnő ebédre felügyelve, melyet a fuvarosok számára készített, akiknek nevetése és beszéde nagy zajt okozott egy szomszéd teremben. Aki valaha utazott, tudja, hogy senki sem csinál nagyobb számlát, mint a fuvarosok. Kővér mormota,² fehér foglyok és bruyère³ tyukok sísteregtek serpenyőkben, forogtak nyársakon a tűz fölött; a másik tűzhelyen a Lauzet-tóból való két nagy tavi harcsa főtt és egy pisztráng az Alloz-tóból.

A szállodás, amikor hallotta az ajtót nyilni és egy ujonnan érkezettet belépni, anélkül, hogy a két tűzhelyről elfordította volna tekintetét, megszólalt:

- Mit kíván, uram?

- Enni és lefeküdni, - mondta az ember.

- Semmi sem könnyebb, - felelte a vendéglős. Ebben a pillanatban megfordította a fejét, egy pillantással végigvizsgálta az utas egész külsejét és hozzátette: - pénzért.

Az ember nagy bőrrerszényt vett elő zubbonya zsebéből és azt felelte:

- Van pénzem.

- Ez esetben rendelkezék, - szólt a vendéglős.

Az ember visszatette erszényét zsebébe, levette hátizsákját, az ajtó mellett a földre tette, kezében tartotta botját és a tűz mellé egy alacsony zsámolyra ült.

Digne a hegységben van. Az októberi esték hüvösek ott.

Azonban a vendéglős, miközben ide s tova járkált, szemügyre vette az utast.

- Korán lesz az ebéd? - szólt az ember.

- Azonnal, - felelte a vendéglős.

Mialatt az ujonnan jött, háttal fordulva a konyha felé, melegedett, az érdeemes Labarre Jakab vendéglős egy írönt huzott elő zsebéből, aztán letépte egy régi ujság sarkát, amely ott feküdt az ablak mellett egy kis asztalon. Az ujság fehér szélére egy vagy két sort irt, összehajtogatta a papirost, aztán anélkül, hogy lepecsételte volna, odaadta egy fiunak, aki ugylátszik, kuktája és inasa volt. A vendéglős valamit sugott a kukta fülébe és a fiu elszaladt a városháza irányába.

Az utas mindebből nem látott semmit sem.

Még egyszer megkérdezte:

- Korán lesz az ebéd?

- Azonnal, - szólt a vendéglős.

---

² Kis, medveszerű állat, mely a francia Alpeseekben él.

³ Európa északi részén közönséges, a francia Alpeseekben is előforduló szárnyas.

A gyermek visszajött. Visszahozta a papirost. A vendéglős gyorsan felbontotta, mint olyan valaki, aki választ vár. Láthatóan figyelmesen olvasta, aztán felvetette a fejét és egy pillanatig gondolkodott.

Végre egy lépést tett az utas felé, aki kevéssé magasztos gondolatokba látszott merülni.

- Uram, - mondta a vendéglős - nem fogadhatom önt.

Az ember félig felegyenesedett ültében.

- Hogyan? félf, hogy nem fizetek? Mondom, hogy van pénzem.

- Nem erről van szó.

- Hát miről?

- Önnek van pénze...

- Igen, - mondta az ember.

- És nekem, - folytatta a vendéglős - nincsen szobám.

Az ember csendesen szólt: - Tegyen az istállóba.

- Nem lehet.

- Miért?

- A lovak elfoglalnak minden helyet.

- Nos, jól van, - válaszolta a férfi - adjon egy zugot a magtárban. Egy marék szalmát. Majd beszélünk róla ebéd után.

- Nem adhatok önnek ebédet.

Ez a kijelentés, mely kimért, de határozott hangon hangzott el, ugylátszott sulyosan érte az idegent. Felemelkedett.

- Ejh mit! én éhen halok. Napkelte óta gyalogolok. Tizenkét lieuet tettem meg. Fizetek. Enni akarok.

- Nincsen semmim, - szólt a vendéglős.

Az ember felnevetett és a kandalló és a tüzhelyek felé fordult.

- Semmije? Hát ez mind?

- Ez mind meg van rendelve.

- Ki által?

- A fuvaros urak által.

- Hányan vannak?

- Tizenketten.

- Itt husz ember számára van étel.

- Mindent megrendeltek és előre kifizettek.

Az ember visszaült és anélkül, hogy felemelte volna hangját, azt mondta:

- Szállodában vagyok, éhes vagyok és maradok.

A vendéglős erre a füléhez hajolt és olyan hangon, melyre az ember összerezett, azt mondta neki: - Menjen innen!

Az utas e pillanatban előregörnyedt és néhány parazsat lökött botja vasalt végével a tűzbe. A vendéglős utolsó szavára élénken megfordult és amikor kinyitotta száját, hogy válaszoljon, a vendéglős mereven a szemébe nézett és még mindig halk hangon hozzátette: - Nézze, elég volt ebből a beszédből. Akarja, hogy megmondjam a nevét? Önt Jean Valjeannak hívják. Most akarja, hogy megmondjam, hogy kicsoda ön? Amikor belépett ide, még nem voltam felőle bizonyos, elküldtem a városházára és itt van, amit válaszoltak. Tud olvasni?

Miközben ezt mondta, kinyújtotta kezét és teljesen kibontva, odatartotta az idegen elé azt a papírost, amely az imént utazott a szállodából a városházára és a városházáról a szállodába. Az ember egy pillantást vetett a papírra. A vendéglős rövid hallgatás után folytatta:

- Az a szokásom, hogy mindenkivel szemben udvarias vagyok. Menjen innen.

Az ember lehajtotta fejét, összeszedte a zsákot, amelyet a földre helyezett és távozott.

A főutca ment. Találomra ment maga elé, közlelő surolva a házakat, mint a megalázott és szomorú emberek. Egyszer sem fordult hátra. Ha visszanézett volna, látta volna a *Keresztfogadó* vendéglősét ajtaja küszöbén, körülveve szállodája valamennyi utasától és az utca valamennyi járókelőjétől, élénken beszélgetve és ujjakkal mutogatva rá és a csoport megrettent és felháborodott pillantásaiból kitalálhatta volna, hogy rövid időn belül az ő megérkezése az egész város eseménye lesz.

De ő mindebből nem látott semmit sem. A lesujtott emberek nem szoktak maguk mögé tekinteni. Nagyon jól tudják, hogy a balsors követi őket.

Igy járkált egy ideig, mindig menve maga elé, kószálva bizonytalanul végig az utcákon, melyeket nem ismert, elfelejtve a fáradtságot, ahogy lenni szokott a szomorúságban. Hirtelen belemart az éhség. Az éjszaka közeledett. Körülnézett, hogy lássa, nem fedezne-e fel valami éjjeli szállást.

A szép szálloda bezárult előtte; keresett valami nagyon szerény csapszéket, valami nagyon szegényes odut.

Pontosan az utca végén egy lámpa égett; egy vasdrótra függesztett fenyőág körvonalai ütöttek el az alkonyati ég fehér háttéréből.

Tényleg kocsmá volt. Az a kocsmá, amely a Chaffaut-utcában van.

Az utas megállt egy pillanatra és az ablakon át benézett a kocsmá alacsony szobájába, melyet egy asztalom álló kis lámpa és a kandallóban lobogó nagy tűz világított meg. Néhány ember ivott a szobában. A gazda a tüznél melegedett. A láng felett az üstkampóra akasztott vasfazékban rotyogott valami.

A kocsmában, amely szintén valami fogadóféle volt, két ajtón keresztül lehet belépni. Az egyik az utcára nyílik, a másik egy füsttel teli kis udvarra.

Az utas nem mert az utcáról nyíló ajtón belépni. Besurrant az udvara, még megállt, aztán félénken felemelte a zárat és betolta az ajtót.

- Ki jár ott? - kérdezte a gazda.

- Valaki, aki vacsorázni és aludni akar.

- Jól van. Itt lehet vacsorázni és aludni.

Belépett. Valamennyi ember, aki ott ivott, megfordult. A lámpa megvilágította az egyik oldalról, a tűz a másiktól. Egy ideig vizsgálgatták, mialatt letette zsákját.

A vendéglős azt mondta neki: - Itt van a tűz. A vacsora már fő a fazékban. Jöjjön pajtás ide és melegedjék.

Odament a tüzhelyhez. Kinyújtotta a tűz felé fáradtságtól dermedt lábait; a fazékból jó szag áradt ki. Arca azon részén, amely szemére huzott sapkája alól kilátszott, keverődött annak a kifejezése, hogy jól érzi magát azzal a szivbemarkoló arckifejezéssel, amely a szenvedés megszokottságától ered.

Egyébként szilárd, erélyes és szomorú profil volt. Ez az arc különösen volt alkotva; kezdetben alázatosnak tetszett, végül pedig szigorúnak tűnt fel. A szem úgy villogott a szemöldöke alatt, mint a tűz a bozót mögött.

Azonban az asztal köré telepedett emberek egyike halász volt, aki mielőtt a Chaffaut-utcában lévő kocsmába jött, ott járt Labarre-nál, hogy elhelyezze lovát annak az istállójában. A véletlen úgy hozta magával, hogy ugyanazon a délelőtt találkozott ezzel a rosszképű idegennel Bras l'Asse és... (elfelejtettem a nevet, azt hiszem, Escoublon) között. Nos, a találkozás alkalmával ez az ember, aki már akkor is nagyon fáradtnak látszott, arra kérte őt, hogy vegye fel maga mögé a lóra, amire a halász nem felelt mással, minthogy meggyorsította lova lépteit. Ez a halász egy félórával ezelőtt ott volt abban a csoportban, amely körülállta Labarre Jakabot és ő ott elmondta az ő kellemetlen találkozását a *Kereszt-szálloda* embereinek. A helyéről a kocsmárosnak észrevétlenül jelt adott. A kocsmáros odajött hozzá. Néhány szót váltottak halk hangon. Az utas gondolataiba mélyedt.

A kocsmáros visszament a kandallóhoz, durván rátette kezét az ember vállára és rámordult:

- Te odébb fogsz menni innen.

Az idegen megfordult és szeliden felelte:

- Á, hát ön tudja?...

- Igen.

- Elküldtek a másik fogadóból.

- És ebből elkergetnek.

- Hova akarja, hogy menjek?

- Máshova.

Az ember vette botját, zsákját és elment.

Amikor kiment, néhány gyermek, aki a *Kereszt*-től követte és úgy látszik várt rá, kövekkel dobálta meg. Az ember visszament néhány lépésnyire és megfenyegette őket botjával; a gyermekek szétrebbentek, mint egy csomó madár.

Elhaladt a fogház előtt. A kapu mellett vasláncon egy csengettyű lógott. Csengetett.

Egy fogházőr nyitotta ki a rácsajtót.

- Fogházőr ur, - mondta az ember tisztelettudóan levéve sapkáját - nem volna szives kinyitni nekem a kaput és elhelyezni az éjszakára?

Egy hang válaszolt:

- A fogház nem szálloda. Fogassa el magát. Akkor majd kinyitják önnek a kaput.

A rácsajtó becsapódott.

Befordult egy kis utcába, amelyben sok kert volt. Néhány csak sövényrel van elkerítve az utca felől. Ezen kertek és sövények közt meglátott egy kis, egyemeletes házat, amelyek ablakában világosság volt. Benézett ezen az ablakon, ahogy a kocsmáblakán tette. Nagy, fehérre meszelt szobát látott, indigónyomású szővettel letakart ágy volt benne és bölcő állt az egyik sarokban, néhány széket látott még és egy kétlövetű puskát a falra akasztva. A szoba közepén terített asztal volt. Egy rézlámpa világította meg a durva fehér asztalterítőt, az ezüstként ragyogó cinkkorsót és a barna levesestálat, amely párologott. Az asztalnál derült és nyílt arcú, negyven év körüli férfi ült, aki kis gyermeket lovagoltatott a térdén. Mellette egészen fiatal asszony szoptatott egy másik gyermeket. Az apa nevetett, a gyermek kacagott, az anya mosolygott.

Az idegen egy pillanatig álmodozva nézte a szelid és megnyugtató látványt. Mi ment végbe bensejében? Egyedül ő tudná megmondani. Valószínűleg azt gondolta, hogy ez a boldog ház vendégszerető lesz és hogy ott, ahol ennyi boldogságot lát, talán szájalomra is talál.

Nagyon gyengén kopogtatott az ablaktáblán.

Nem hallották.

Másodszor is kopogott.

Hallotta, hogy az asszony megszólal: - Ugy rémlik, valaki kopog, emberem.

- Nem, - felelte a férj.

Harmadszor kopogtatott.

A férj felemelkedett, vette a lámpát és odament az ajtóhoz, melyet kinyitott.

Magas termetű ember volt, félig paraszt, félig kézműves. Nagy bőrkötény volt rajta, mely egészen bal válláig felért és amelynek övsebét egy kalapács, egy vörös zsebkendő és mindenféle más szerszám duzzasztotta meg. A férfi hátratette fejét, szélesen nyitott és visszahajtott inge mögül kilátszott fehér, meztelen bikanyaka. Sűrű szemöldöke volt, hatalmas fekete bajsa, szurós szeme, arcának alsó része borostás és mindehhez olyan fellépés, amely kifejezhetlen és azt jelzi, hogy otthon érezte magát.

- Uram, szólt az utas, bocsánat. Fizetségért adhat-e nekem egy tányér levest és egy zugot a pajtában, amely a kertben van, ahol alhassak? Mondja, megteheti? Fizetségért?

- Kicsoda ön? - kérdezte a ház gazdája.

Az ember azt felelte: - Puy-Moissonból érkezem. Egész nap mentem. Tizenkét lieu-t tettem meg. Megteheti? Megfizetem!?

- Nem utasítanám el, hogy jól elszállásoljak valakit, aki megfizetné. De miért nem megy szállodába?

- Nincs hely.

- Ejh, nem lehetséges. Nincs sem heti vásár, sem megyei vásár. Volt már Labarre-nál?

- Igen.

- Nos?

Az utas zavartan felelte: - Nem tudom, nem fogadott.

- Volt már itt - izé - a Chaffaut-utcában is?

Az idegen zavara nőtt. Azt dadogta:

- Az sem adott szállást.

A paraszt arca bizalmatlan kifejezést öltött, tetőtől talpig végigmérte a jövevényt és hirtelen valami borzongás félével felkiáltott:

- Ön lenne az az ember?...

Mégegyszer rápillantott az emberre, három lépést hátrált, az asztalra helyezte a lámpát és levette a puskát a falról.

Ezalatt a paraszt azon szavaira: *Ön lenne az az ember?...* az asszony felállt, karjaiba vette két gyermekét és odaugrott férje mögé, meztelen nyakkal, rémült szemekkel és egész halkán azt mormogta: *Tso-maraude*.⁴

Mindez gyorsabban folyt le, mintsem el lehet képzelni. Miután néhány pillanatig olyan tekintettel nézte *az embert*, ahogy egy viperára szoktak nézni, a ház gazdája visszament az ajtóhoz és azt mondta:

- Lódulj.

- Irgalomból - szólt az ember, - egy pohár vizet.

- Egy puska lövést! - felelte a paraszt.

Aztán erősen becsapta az ajtót és az ember hallotta, hogy két nagy reteszt től be. Egy pillanattal később az ablakzsálok is betették és vasrud zörgése hallatszott, amint keresztbe erősítették.

Az éj mindinkább közeledett. Az alpesi hideg szél fujt. A haldokló nap világosságánál az utat szegélyező kertek egyikében az idegen egy kunyhóféjét pillantott meg, amely, mintha gyeptéglákból lett volna építve. Elszántan átugrott egy fakorláton és a kertben találta magát. Közeledett a kunyhóhoz; a kunyhónak nagyon alacsony nyílása volt ajtó helyett és egészben véve hasonlított azokhoz a kis épületekhez, amelyeket az utörök csinálnak maguknak az országutak szélén. Kétségkívül azt gondolta, hogy ez valami utör szállása; szenvedett a hidegtől és az éhségtől; beletörődött az éhségbe, de ez legalább fedél volt a hideg ellen. Ezekben a házacskákban rendszerint nem szoktak éjjel tartózkodni. Hasra feküdt és becsuszott a kunyhóba. Meleg volt bent és elég jó szalmaágyat talált. Egy percig kinyújtózkodva feküdt a szalmán. Oly fáradt volt, hogy mozdulni sem tudott. Aztán, mivel hátizsákja zavarta és az egyébként is alkalmas vánkös volt, nekikezdett, hogy az egyik csattot kinyissa. Ebben a pillanatban vad morgás hallatszott. Felnézett. Óriási kutya feje rajzolódott ki a homályban a kunyhó nyílásánál.

Kutyaól volt.

Az ember maga is erős és félelmetes volt; felfegyverezte magát botjával, zsákját pajzsnak használta és kiment a kutyaólból úgy, ahogy tudott, nem anélkül azonban, hogy zubbonya szakadásait meg ne nagyobbította volna.

Mindazonáltal kiment a kertből, de hátrálva, mert hogy a kutyát távol tartsa magától, kénytelen volt a botjával ahhoz a védekezéshez fordulni, amit a vivók „la rose couverte-nek” hívnak.

---

⁴ A francia alpokban beszélt patois tájszólás, azt jelenti, hogy csavargó bitang, Tso = macska, maraude = bitang.

Amikor - nem csekély fáradtsággal - túl volt a korláton és ott találta magát ismét az utcán, egyedül, hajlék nélkül, fedél nélkül, szállás nélkül, kikergetve még ennek a nyomoruságos kutyaólnak szalmafekvőhelyéről is, inkább lerogyott, mint ült egy kőre és úgy tetszett, mintha egy arrajáró hallotta volna, hogy azt kiáltja: - Még kutya sem vagyok!

Hamarosan ismét felállt és folytatta a menetelést. Kiment a városból azon reményben, hogy talál egy fát, vagy egy odut a mezőkön, ahol meghuzódhatik.

Egy ideig így baktatott, folyvást lehajtott fővel. Amikor úgy érezte, hogy minden lakott helytől már távol van, felvetette szemét és körülnézett. Egy mezőn volt, egy olyan alacsony, rövidre vágott szalmával fedett halom volt előtte, amilyeneket az aratás után lehet látni a tarlókon és amelyek megnyirt fejekhez hasonlítanak.

A láthatár teljesen fekete volt; nemcsak az éj sötétsége miatt, hanem a nagyon alacsony felhők miatt is, amelyek mintha erre a kis halomra nehezedtek volna. A felhők mind sűrűbben torlódtak és befedték az egész égboltozatot. Azonban amint a hold felkelt és mivel a zeniten még derengett valami maradványa az alkonyi világosságnak, a felhők a magasban valami fehérlő boltozatfélét képeztek, amelyből némi világosság jutott a földre.

Igy a föld jobban volt megvilágítva, mint az ég, ami különös komor hatást kelt és a kis dombocska szárnalmas és fakó körvonalaival bizonytalanul és homályosan rajzolódott ki a sötét háttérben. Ez az egész összkép ocsmány, kicsi, gyászos és korlátolt volt. Semmi sem volt a mezőn, sem a dombon, csak egy nyomorék fa, amely néhány lépésre az uttól borzongva hajladozott a szélben.

Ez az ember nyilvánvalóan távol volt attól, hogy meglegyenek benne az értelemnek és elmének azok a finom képességei, amelyek okozzák, hogy az ember érzékeny a dolgok titokzatos benyomásaival szemben; azonban ebben az égben, ebben a dombban, ebben a síkságban és ebben a fában valami olyan mélységes sivárság volt, hogy egy percnyi mozdulatlanság és elgondolkodás után az idegen hirtelen visszafelé indult. Vannak pillanatok, amelyekben a természet ellenségesnek látszik.

Ugyanazon az úton ment visszafelé. Digne kapui zárva voltak. Digne a vallásháborúk alatt ostromokat állt ki és 1815-ben még régi várfalak övezték, melyek négyszögletes tornyok oldalából indultak ki. Ezeket a tornyokat azóta lebontották. Az utas áthaladt egy falhézagon és visszatért a városba.

Esti nyolc óra lehetett. Minthogy nem ismerte az utcákat, ismét találomra indult neki a sétának.

Igy jutott el a prefekturához, aztán a szemináriumhoz. A székesegyház terén áthaladva, öklével fenyegette meg a templomot.

Ennek a térnek a sarkán egy nyomda van. Itt nyomták ki először a császár és a császári gárda proklamációit a hadsereghez, amelyeket Elba-szigetéről hoztak és amelyeket a császár maga diktált.

Kimerülve a fáradtságtól és nem remélve már semmit, az utas lefeküdt arra a kőpadra, amely ennek a nyomdának a kapujánál van.

E percben egy öreg asszony jött ki a templomból. Meglátta az embert kinyulva a padon. Mit csinál itt, barátom? - kérdezte.

Az ember nyersen és haragosan felelt: - Látja, jóasszony, fekszem.

A jóasszony, aki igazán méltó volt erre a névre, R. márkiné volt.

- Ezen a padon? - kérdezte.

- Tizenkilenc évig famatracom volt, - mondta az idegen, - ma kőmatracom van.
- Ön katona volt?
- Igen, jó asszony. Katona.
- Miért nem megy a szállodába?
- Mert nincs pénzem.
- Sajnos, szólott R. márkiné, csak négy sous van az erszényemben.
- Csak adja azért ide.

Az ember elvette a négy soust. R. márkiné folytatta:

- Ilyen kevés pénzért nem kap szállást a fogadóban. Próbálkozott már? Lehetetlen, hogy így töltsse el az éjszakát. Biztosan fázik és éheznek. Irgalomból is hajlékot lehetett volna önnek adni.
- Kopogtattam minden ajtón.
- Nos és?
- Mindenhol elkergettek.

A „jó asszony” megérintette az ember karját és a tér másik oldalán egy alacsony kis házra mutatott a püspöki palota mellett.

- Ön minden ajtón kopogtatott? - ismételte.
- Igen.
- Kopogtatott már ott is?
- Nem.
- Kopogtasson be ottan.

II. A bölcsességnek azt tanácsolják, hogy legyen okos

Ezen az estén Digne püspök ura a városban tett sétája után elég sokáig maradt bezárkózva szobájába. Egy nagy művével, a *Kötelességekről* szólóval foglalkozott, amely, sajnos, befejezetlen maradt. Gondosan összegyűjtötte mindazt, amit az Atyák és a Tudósok erről a nehéz tárgyról mondtak. A könyve két részre volt osztva; először szó volt mindenki kötelességeiről általában, másodsor minden egyes ember kötelességeiről, mely terheli azon osztály szerint, amelyhez tartozik. A mindenki kötelességei a nagy kötelességek. Négy van ilyen. Szent Máté megnevezi őket: az Istennel szemben való kötelességek, (Máté, VI.) az önmagunkkal szemben tartozó kötelességek (Máté, V., 20., 30.) az embertárs iránti kötelességek (Máté VII., 12.) és a teremtmények iránti kötelességek. (Máté VI., 20., 25.) Ami a többi kötelességeket illeti, a püspök azokat máshol találta megjelölve és feljegyezve; a szuverének és az alattvalók kötelességeit a rómaiakhoz intézett Epistolában, a hatóságok, a hitvesek, az anyák és a fiatal emberek kötelességeit Szent Péter jelöli meg; a férjek, az atyák, a gyermekek és a szolgák kötelességeit az efezeusiakhoz szóló Epistolában; a szüzekét a korintusiakhoz intézett Epistolában. Mindezen leírásokból nagy fáradtsággal egybehangzó egészlet készített, amelyet a lelkeknek akart bemutatni.

Nyolc órakor még dolgozott - elég kényelmetlenül irt kis négyszögletes papírszeletekre, egy nagy, nyitott könyvvel a térdén, amikor Magloire asszony rendes szokása szerint, belépett,

hogy az ezüstneműt kivegye az ágy mellett lévő faliszekrényekéből. Egy pillanattal később a püspök, megérezve, hogy a teritéket feltették már és a nővére talán várja, becsukta könyvét, felállt asztala mellől és átment az ebédlőbe.

Az ebédlő hosszas alaku terem volt, melyben kandalló állt; ajtaja (ezt már mondtuk) az utcára nyílt, ablaka a kertre.

Magloire asszony tényleg befejezte a terítést.

Pihenve a terítés után, Baptistine kisasszonnyal csevegett. Egy lámpa volt az asztalon, az asztal pedig a kandalló mellett állt. Elég jó tűz égett a kandallóban.

Könnyű elképzelni ezt a két nőt, aki mindkettő már meghaladta a hatvanéves kort: Magloire asszonyt, aki kicsi, kövér és élénk volt és a szelid, sovány, törékeny Baptistine kisasszonyt, aki valamivel magasabb volt, mint fivére, barna selyemruhába öltözve, amely szín 1806-ban volt divatos. A ruhát akkor vette Párisban és még most is hordta. Hogy kölcsönvegyük a népies szólásmódokat, amelyek egyetlen szóval tudnak kifejezni olyan gondolatokat, amelyek kifejezéséhez alig elegendő egy oldal, Magloirené olyan volt, mint egy *parasztasszony* és Baptistine kisasszony olyan, mint egy *urihölgy*. Magloire asszonyon egy fátyolkalap volt, nyakában aranylánc, az egyedüli női ékszer, ami a házban volt, nagyon fehér „fichu” látszott ki a durva fekete posztóból készült bő és szélesujju ruhájából, pamutvászon kötényén zöld és vörös kockák diszlettek és a kötényt a derekán zöld szalag kötötte meg, míg a kötény mellrészét fent két gombostü erősítette ruhájához. Lábán nagy cipő és a harisnyája sárga, mint a marseilli nőké. Baptistine kisasszony ruhája az 1806-iki szabásminták szerint volt szabva, csattokkal és gombokkal, keskeny félhosszu ujjakkal, épaulettekkel. Szürke haját egy *à l'enfant* frizurájú paróka alá rejtette. Magloire asszony értelmes, élénk és jó asszonynak látszott; két szájszeglete nem volt egyforma magasságban, a felső ajka vastagabb volt, mint az alsó, ami kissé zord és parancsoló kifejezést kölcsönzött arcának. Amíg monseigneur hallgatott, határozottan beszélt hozzá, a szabadság és tisztelet keverékével, de ha monseigneur megszólalt, látni lehetett, hogy ellenállás nélkül engedelmeskedett épp úgy, mint Baptistine kisasszony. Baptistine kisasszony még csak nem is beszélt. Arra szorított, hogy engedelmeskedjék és tessék. Még fiatalkorában sem volt csinos, nagy, kimeredő kék szeme volt és hosszú, vékony orra; azonban egész arca, egész személye - már az elején mondtuk - kitörülhetlen jóságot lehelt magából. Mindenkor szelidlelküségre volt teremtve, de a hit, az irgalmasság, a remény, ez a három erény, amely szeliden hevíti a lelket, ezt a szelidlelküséget lassanként szentségességgé emelte. A természet csak bárányt csinált belőle, a hit angyalt. Szegény, szent lány! Te eltűnt szelid emlék!

Baptistine kisasszony azóta annyiszor elbeszélte, hogy mi történt a püspöki lakban az este, hogy több személy, aki még ma is él, élénken emlékszik a legkisebb részletekre is.

Abban a pillanatban, amikor a püspök ur belépett, Magloire asszony egy kissé élénken beszélt. Olyan beszéd tárgygyal szórakoztatta a *kisasszonyt*, amelyet az jól ismert és amelyet a püspök már megszokott. Az utcai ajtó lakatjáról volt szó.

Ugylátszott, hogy Magloire asszony, miközben a vacsorához való bevásárlásokat végezte, különböző helyeken hallott egyetmást. Egy rosszképü csavargóról beszéltek az emberek, hogy egy gyanus külsejű csavargó érkezett volna ide, akinek valahol a városban kell lennie és lehetséges, hogy szerencsétlen összetalálkozásuk lesz vele azoknak, akik ma este későn mennek haza. Hogy a rendőrség rossz egyébiránt, mert a prefektus ur és a polgármester ur nem kedvelik egymást és ártani akarnak egymásnak azáltal, hogy bajokat idéznek elő. Hogy tehát okos ember maga legyen a saját rendőrsége és vigyázzon ömaga és hogy az embernek

gondjának kell lennie, hogy kellően elzárva tartson mindent és bezárja, eltorlaszolja a házat és jól bezárja az ajtókat.

Magloire asszony megnyomta az utolsó szavakat; de a püspök kijött a szobájából, ahol eléggé fázott, leült a kandalló elé és melegedett és aztán másra gondolt. Nem szólalt meg, hogy Magloire asszony elejtse ezt a tárgyat. De Magloire asszony ismételte, amit mondott. Erre Baptistine kisasszony, ki akarva elégiteni Magloire asszonyt anélkül, hogy fivérének visszatetsző legyen, megkockáztatta, hogy félénken azt mondja:

- Fivérem, hallotta, mit mondott Magloire asszony?

- Hallottam határozatlanul valamit, - felelte a püspök. Aztán félig megfordítva székét, két kezét két térdére fektette, az öreg cseléd felé emelte szívélyes és könnyen felderülő arcát, melyet a tűz alulról megvilágított:

- Lássuk. Mi van? Mi van? Tehát valami nagy veszélyben forgunk?

Ekkor Magloire asszony elülről kezdte az egész históriát, egy kicsit tulozva, anélkül, hogy tudott volna erről. Ugyilátszott, hogy valami kóborló alak, egy mezitlábás, egy veszedelmes koldusféle van jelenleg a városban. Labarrenál mutatkozott, hogy szállást kapjon, de ott nem akarták befogadni. A Gassendi köruton látták érkezni és az utcákon kószálni mindenfelé. Zsák és kötél van nála és rettenetes arca van.

- Igazán? - szólt a püspök.

Ez a kérdés, amelyet beleegyezésnek vett Magloire asszony, bátorításul szolgált; azt vélte belőle látni, hogy a püspök nem áll messze attól, hogy megijedjen; diadalmasan folytatta:

- Igen, monseigneur. Így van. Ma éjjel valami szerencsétlenség fog történni a városban. Mindenki ezt mondja. Emellett a rendőrség hanyag is (hasznos ismétlés). Az ember egy hegyi városban él és még éjjeli lámpák sincsenek az utcákon! Az ember az utcára megy. És azt mondom, monseigneur és kisasszony, hogy most már a kisasszony is azt mondja, amit én...

- Én - szakította félbe a nővér - nem mondok semmit sem. Amit a fivérem tesz, az jól van téve.

Magloire asszony folytatta, mintha nem történt volna tiltakozás:

- Azt mondjuk, hogy ez a ház egyáltalán nem biztonságos, hogy ha monseigneur megengedi, elmegyek Paulin Mureboishoz, a lakatoshoz, hogy jöjjön és tegye fel a régi zárat az ajtóra; kéznél vannak, az egész egy perc alatt megvan; és azt mondom monseigneur, lakatokra van szükség, mégha csak ma éjjelre is; mert azt mondom, hogy egy olyan ajtó, amely csak kilincse nyílik kívülről, az első jött-ment előtt, mindennél borzasztóbb; még hozzá monseigneur szokása, hogy mindig azt mondja „lehet” és különben is még éjj közepén is, Istenem! nem kell engedélyt kérni...

Ebben a pillanatban elég erősen kopogtak az ajtón.

- Lehet! - mondta a püspök.

III. A szenvedélyes engedelmesség hősiessége

Az ajtó kinyílt.

Hevesen nyílt ki, egészen kitérült, mintha valaki erőlyesen és elszántan lökte volna be.

Egy ember lépett be.

Ezt az embert már ismerjük. Az utas, akit az imént láttunk az utcán tévelyegni, éjji szállást keresve.

Belépett, egy lépéssel előbbre jött és aztán megállt. Az ajtót nyitva hagyta maga után. A zsákja a vállán volt, botja a kezében, durva arckifejezése volt, merész, fáradtság és erőszakosság tükröződött szemében. Ocsmány volt. Sötét megjelenés volt.

Magloire asszonynak annyi ereje sem volt, hogy sikoltson. Nyitott szájjal remegett.

Baptistine kisasszony megfordult, meglátta a férfit, aki belépett és az ijedségtől félig felemelkedett, fejét lassanként a kandalló felé fordítva. Fivérére nézte és arca ismét teljesen komoly és méltóságos lett.

A püspök nyugodtan szemlélte az embert. Amikor száját kinyitotta, kétségkívül azért, hogy megkérdezze a jövevénytől, mit kíván, az ember mindkét kezével botjára támaszkodott, végigjártatta szemeit az aggastyánon és a két nőn és anélkül, hogy bevárná, hogy a püspök beszéljen, hangosan így szólt:

- Ime. Jean Valjeannak hívnak. Gályarab voltam. Tizenkilenc évet töltöttem a bagnóban. Négy napja helyeztek szabadlábra, azóta utban vagyok Pontarlier felé, ami a rendeltetési helyem. Négy napja gyalogolok Toulonból. Ma tizenkét lieuet tettem gyalog. Ma este ezen vidékre érve, egy szállodában voltam, de elküldtek a sárga utlevelem miatt, amelyet megmutattam a polgármesteri hivatalban. Kellett megmutatnom. Egy másik fogadóba mentem. Azt mondták: Lódulj! Egyik helyről a másikra mentem, elkergettek. Senki sem akar tudni rólam. Odamentem a börtönhöz, de a foglár nem nyitott ajtót. Voltam egy kutya óljában. A kutya megharapott és elkergetett, mintha ő is ember lenne. Azt hitte volna az ember, tudja, hogy ki vagyok. Kimentem a mezőkre, hogy a szép csillagok alatt feküdjek le. Nem voltak csillagok. Ugy véltem, esni fog és nincs jó Isten, hogy megakadályozza az esőt, ezért visszajöttem a városba, hogy itt találjak egy ajtómélyedést magamnak. Ott a téren lefeküdtem egy kőre. Egy jóasszony mutatta meg nekem az ön házat és azt mondta: Kopogtass ottan! Kopogtattam. Mi van itt? fogadó? Van pénzem. A bérem. Százkilenc frank tizenöt sous, amit a bagnóban kerestem a munkámmal tizenkilenc év alatt. Megfizetem. Mit bánom én? Van pénzem. Nagyon fáradt vagyok, tizenkét lieue gyalog, éhes vagyok. Akarja, hogy maradjak?

- Magloire asszony - szólt a püspök -, még egy terítéket fog az asztalra tenni.

A férfi három lépést tett és közeledett a lámpához, amely az asztalon állt. - Nézze - szólalt meg ismét, mintha nem jól értette volna, nem így van. Hallotta? Gályarab vagyok. Fegyenc. A gályáról jövök. - Nagy sárga papirost vett elő zsebéből, amelyet szétteregetett. - Ime az utlevelem. Sárga, mint látja. Ez arra való, hogy mindenhol kikergessenek, ahova megyek. Akarja elolvasni. Én tudok olvasni. Megtanultam a bagnóban. Van ott iskola azok számára, akik tanulni akarnak. Nézze, mit irtak az utlevelemre: „Jean Valjean, kiszabadult fegyenc, született... - ez mindegy önnek... - Tizenkilenc évet töltött a bagnóban. Öt évet betöréses lopásért. Tizennégy évet négy izben megkísérelt szökésért. Ez az ember nagyon veszélyes”. - Ime! Mindenki kidobott. Akar ön szállást adni? Fogadó ez? Akar ennivalót adni és fekhelyet? van istállója?

- Magloire asszony - mondta a püspök -, ön fehér lepedőt tesz az ágyra az alkóvban.

Már kifejtettük hogy miképpen engedelmeskedett a két nő a püspöknek.

Magloire asszony kiment, hogy teljesítse a parancsokat.

A püspök az ember felé fordult.

- Uram, üljön le és melegedjék. Azonnal vacsorázunk és mialatt vacsorázik, megvetik önnek az ágyat.

Az ember most már egészen megértette. Eddig kemény és sötét arckifejezése helyébe a meglepetés, kétely, öröm kifejezése lépett és egészen rendkívüli lett. Mint egy örült dadogta:

- Igaz? Hogyan? Itt tart? Nem kerget el engem? Egy fegyencet! *Uramnak* szólit! Nem tegez! Kotródj, kutya! Ahogy mindig mondják. Igazán azt hittem, ön is elkerget. Hiszen mindjárt megmondtam, hogy ki vagyok. Ó, a derék asszony, aki ideküldött! Vacsorázni fogok! Ágyam lesz! Ágy, matraccal és lepedővel! Mint mindenkinek! Tizenkilenc év óta nem aludtam ágyban! Igazán nem akarja, hogy elmenjek? Önök érdemes emberek. Különben, van pénzem. Jól megfizetem. Pardon, fogadós ur, hogyan hívják önt? Fizetek, amennyit akarnak. Ön derék ember. Ön fogadós, nemde?

- Pap vagyok - felelte a püspök - és itt lakom.

- Pap! - ismételte az idegen. - Ó, derék pap! Eszerint ön nem kér pénzt? Ön a plébános, nemde? Ennek a nagy templomnak a plébánosa? Nini, igaz, milyen ostoba vagyok, de nem láttam az ön sapkáját!

Még beszéd közben letette botját és zsákját a sarokba, azután megint zsebretette utlevelét és leült. Baptistine kisasszony szelídséggel nézte.

Az ember folytatta:

- Ön emberséges, plébános ur. Ön nem vetett meg engem. Bizony, jó dolog egy jó pap. Akkor hát nem szorult rá, hogy fizessenek?

- Nem, tartsa meg a pénzét. Mennyi pénze van? Nem azt mondta, hogy százkilenc frank?

- És tizenöt sous.

- Százkilenc frank, tizenöt sous. És mennyi idő alatt kereste meg ezt a pénzt?

- Tizenkilenc év alatt.

- Tizenkilenc év alatt!

A püspök mélyen sóhajtott.

Az ember folytatta: - Még megvan az egész pénzem. Négy nap alatt csak huszonöt soust költöttem, amit azzal kerestem, hogy segitettem Grasseban kocsikról lerakodni. Minthogy ön pap, elmondom önnek, hogy volt nekünk a bagnóban egy alamizsnásunk is. És aztán egy nap láttam egy püspököt is. Ugy hívták, hogy monseigneur. Ez volt a főpüspök Marseilleben. Az a plébános, aki a többi plébános fölött van. Tudja, pardon, rosszul mondtam ezt, de nekem ez nagyon magas! - Önök, többiek megértik! - Misét mondott a bagno közepén, egy oltárnál, valami hegyes dolog volt a fején aranyból. A déli napban ez ragyogott. Mi sorban álltunk. Három oldalról. Szemben velünk az ágyuk, meggyújtott kanócokkal. Nem jól láttunk. Ő beszélt, de nagyon messze volt, nem hallottuk, mit mond. Ime, ilyen egy püspök.

Mialatt beszélt, a püspök felkelt, odament az ajtóhoz, amely még mindig tárva-nyitva volt és betette.

Magloire asszony visszajött. Egy terítéket hozott, amelyet letett az asztalra.

- Magloire asszony, szólta a püspök, tegye ezt a terítéket oly közel a kandallóhoz, amilyen közel csak lehet. - És vendége felé fordulva: - Az éjjeli szél metsző az Alpeseekben. Ön fázhatik, uram, nemde?

Valahányszor a püspök az ő szeliden komoly és oly jó társaságbeli hangján kimondta ezt a szót, hogy *uram*, felragyogott az ember arca. Az *Uram* megszólítás egy fegyencnek olyan, mint egy pohár víz a *Medusa* hajótöröttjének. A züllöttség szomjuhozza a tiszteletet.

- Hanem - folytatta a püspök - ez a lámpa nagyon rosszul világít.

Magloire asszony megértette és a hálósoba kandallójához ment, hogy elhozza a két ezüst gyertyatartót, amelyet, meggyújtva a gyertyákat, az asztalra tett.

- Plébános ur, szólt az ember, ön nagyon jó. Ön nem vet meg engem. Fogad magánál. Meggyújtja a gyertyákat a kedvemért. Pedig nem titkoltam el ön előtt, hogy honnan jövök és hogy egy szerencsétlen vagyok.

A püspök, aki mellette ült, gyengéden megérintette kezét. - Megtehetette volna, hogy ne mondja meg, kicsoda. Ez itt nem az én házam, ez Jézus Krisztus háza. Ez az ajtó nem kérdezi a belépőtől, hogy mi a neve, hanem csak azt, hogy van-e bánata. Ön szenved, éhes és szomjas; szívesen látom. És ne köszönjön semmit, ne mondja, hogy én magamnál fogadom. Senki sincs itten otthon, kivéve azt, akinek menhelyre van szüksége. Én mondom önnek, aki csak átmenőben van itt, hogy ön itt inkább van odahaza, mint én. Minden, ami itt van, az öné. Mi szükségem van nekem, hogy tudjam az ön nevét? Különben is, még mielőtt megmondta volna, volt önnek olyan neve, amit tudtam.

Az ember csodálkozva nyitotta tágra a szemeit.

- Igazán? Ön tudta, hogyan hívnak engem?

- Igen, felelte a püspök, önt úgy hívják, hogy fivérem.

- Nézze, plébános ur! - kiáltott az ember -, igazán éhes voltam, amikor ide beléptem; de ön olyan jó, hogy most már nem tudom, mire van szükségem; elmúlt az éhségem.

A püspök rája nézett és mondta:

- Ön sokat szenvedett, nemde?

- Ó, a vörös sapka, a vasgolyó a lábon, egy deszka, amin alszik az ember, a forróság, a hideg, a robot, az evezősök, a botütések! Dupla lánc semmiért, börtön egy szó miatt. Még betegen, fekve is, a lánc. A kutyák, a kutyák boldogabbak! Tizenkilenc esztendő! Én negyvenhat éves vagyok. Most pedig, a sárga utlevél! Ime!

- Igen - felelte a püspök - ön a szomorúság egy helyéről jön. Hallgasson ide. Az égben több örömet okoz egy bűnbánó bűnös könnybeáztatott arca, mint száz igaznak fehér köntöse. Ha ön arról a fájdalmas helyről az emberek ellen való gyűlölet és harag érzetével távozik, akkor ön méltó a részvétre; ha azonban a jóakarat, a szelidség és a béke gondolatával távozik onnan, akkor ön többet ér, mint közülünk bárki.

Ezalatt Magloire asszony feltálalta a vacsorát. Vízből, olajból, kenyérből és sóból készített levest, egy kevés szalonnát, egy darab birkahúst, fügéket, friss sajtot és egy nagy darab rozskenyeret. A rendeshez saját jószántából még egy üveg mauvei óbort is feltett az asztalra.

A püspök arcán hirtelen a vendégszerető embereket jellemző vidámság kifejezése jelent meg. - Asztalhoz! mondta élénken. Minthogy szokása volt, hogy ha idegen vacsorázott vele, jobboldala felől ültesse, az embert is jobb keze felől ültette. Baptistine kisasszony, aki tökéletesen békés és szelid maradt, a püspök balján ült.

A püspök elmondta az asztali áldást, aztán szokása szerint sajátkezüleg osztotta ki a levest. Az ember mohón nekilátott az evésnek.

A püspök hirtelen így szólt:

- Hanem, nekem úgy tünik fel, hogy valami hiányzik ezen az asztalon.

Magloire asszony tényleg csak a három feltétlenül szükséges terítéket tette az asztalra. Nos hát, szokás volt a házban, hogy amikor a püspök valakit vacsorára látott vendégül magánál, az asztalra mind a hat pár ezüst evőeszközt feltették, ártatlan kirakatba helyezés. A fényűzésnek ez a kedves látszata a püspök valamiféle gyerekessége volt, mely telve volt bájjal ebben a szelid és szigorú házban és a szegénységét egészen méltósággá emelte.

Magloire asszony megértette a megjegyzést és anélkül, hogy egy szót szólt volna, kiment és egy másodperc múlva a püspök által reklamált három evőkészlet ott ragyogott az abroszon szimmetrikusan elhelyezve a három vacsorázó mindegyike előtt.

IV. Felvilágosítások a pontarlieri sajtermelésről

Most pedig, hogy fogalmat adjunk arról, hogy mi történt ennél az asztalnál, nem tudunk okosabbat tenni, mint hogy leírjuk ide Baptistine kisasszony Boischevron asszonyhoz írt levelének egy részletét, amelyben a fegyenc és a püspök párbeszédét naiv pontossággal mondja el.

Ez az ember senkivel szemben sem mutatott semmiféle figyelmet. A kiéhezett ember falánkságával evett. Azonban a leves után megszólalt:

- Plébános úr, ön az Isten szolgája, mindez itten tulságosan is jó az én számomra, de meg kell mondanom, hogy a fuvaros urak, akik nem akarták megengedni, hogy velük egyem, jobb vacsorát esznek, mint ön.

Köztünk szólva, ezen a megjegyzésen kissé megbotránkoztam. A fivérem így felelt:

- Többet fáradnak, mint én.

- Nem, vetette ellene az ember, hanem több pénzük van. Ön szegény. Látom jól. Ön talán még nem is plébános. Plébános legalább? Ó, ha a jó Isten igazságos lenne, akkor önnek igazán plébánosnak kellene lennie.

- A jó Isten több, mint igazságos, - szólt fivérem.

Egy pillanattal később hozzátette:

- Jean Valjean ur, ön Pontarlierbe megy?

- Kényszerutlevéllel.

Azt hiszem, hogy az az ember így mondta. Aztán folytatta:

- Holnap már hajnalban utban kell lennem. Nehéz az utazás. Ha az éjszakák hidegek is, de a nappalok forrók.

- Ön jó vidékre megy, - folytatta a fivérem. - A forradalom alatt - családom tönkrement - először Franche-Comtéba menekültem és egyideig kezem munkájából éltem ott. Meg volt bennem a jóakarát. Találtam foglalkozást. Csak választani kellett. Vannak ott papirmalmok, cserzőműhelyek, szeszfőzdék, olajprések, nagybani toronyóragyárok, acélgyárok, bőrgyárok, legalább husz vaskohó, melyek közül négy van Lodsban, Châtillonban, Audineourtban és Beure-ben, amelyek nagyon tekintélyesek.

Azt hiszem, nem csalódom és tényleg ezeket a neveket említette fivérem, aztán félbeszakította magát és hozzám intézte szavait:

- Kedves nővérem, nincsenek nekünk rokonaink azon a vidéken?

Azt feleltem:

- De vannak, többek közt de Lucenet ur, aki a régi uralom alatt Pontarlierben kapuőrségi kapitány volt.

- Igen, - folytatta fivérem - azonban 93-ban az embernek már nem volt rokona, csak két keze volt. Dolgoztam. Pontarlierben, ahová ön megy, Valjean ur, egy nagyon szép és egészen családias ipart üznek, kedves nővérem. Még pedig a sajtgyártást és a gyárat ők termelőüzemeknek hívják.

Ezután fivérem, még mindig etetve ezt az embert, nagyon részletesen megmagyarázta neki, hogy mik ezek a pontarlieri termelőüzemek; - hogy kétféle fajtájukat különböztetik meg: - a *nagypajtákat*, amilyenek a gazdagoknak vannak, amelyekben negyven vagy ötven tehén áll, ezek hét- vagy nyolcezer sajtot termelnek egy nyár alatt és a *társulási üzemeket*, ezek a szegényekéi, a középhegység parasztjaié, akik közösen tartják teheneiket és megosztzkodnak a termékeken. Közös költségen egy sajtost tartanak, akit *számtartónak* neveznek - a számtartó a társak teheneinek tejét naponta háromszor átveszi és kettős feljegyzést készít az átvett mennyiségről; - április vége felé kezdődik a sajtüzemek munkája és június közepén hajtják a sajtosok teheneiket a hegyek közé.

Az ember egészen felélénkült evés közben. A fivérem megitta abból a jó mauvei borból, amelyből ő maga nem ivott, mert, azt mondta, az nagyon drága bor. A fivérem mindezt azzal a könnyed vidámsággal beszélte el, amelyet ön is ismer, szavaiba hozzám intézett bájos kitéréseket keresve. Sokszor tért vissza arra, hogy milyen jó hivatás ez a számtartói, mintha azt óhajtaná, hogy az az ember értse meg, hogy ez mentsvár volna részére, anélkül, hogy egyenesen és otrombán tanácsot adna neki. Egy dolog meglepett. Ez az ember az volt, aminek őt mondtam. Nos, hát, a fivérem az egész vacsora alatt, sőt az egész este folyamán, kivéve néhány, Jézusra vonatkozó szót, melyeket akkor mondott, amikor az ember belépett, egy szót sem mondott olyat, amely emlékeztethette volna ezt az embert, vagy értésére adhatta volna, hogy kicsoda a fivérem. Ez az alkalom igazán jónak látszott arra, hogy egy kis prédikációt tartsanak neki és hogy a püspök lelkére hasson a gályarabnak, úgy hogy nyoma maradjon ennek az átutazásnak. Talán másnak úgy tetszett volna, hogy ez az eset áll fenn, kezei közt tartván ezt a szerencsétlent és igyekezett volna táplálni a lelkét ugyanakkor, amikor a testét táplálja és talán valami erkölccsel és szemrehányással fűszerezett tanácsot adott volna neki, vagy irgalmasságból egy kevés intelemben részesítette volna, hogy a jövőben jobban viselje magát. Az én fivérem még csak azt sem kérdezte tőle, hogy milyen vidékre való, sem a történetét. Ezt a tapintatot a fivérem annyira vitte, hogy amikor egy pillanatban a pontarlieri hegyi lakókról beszélt, akik *szelid foglalkozást üznek közel az éghez és - tette hozzá - boldogok, mert ártatlanok*, hirtelen megállt, attól tartva, hogy az a szó, ami kicsuszik a száján, esetleg sértheti ezt az embert. Ha kényszeritem magam, hogy elmélkedjem efölött, azt hiszem, megértettem, hogy mi ment végbe fivérem szívében. Kétségtelenül azt gondolta, hogy ennek az embernek, akit Jean Valjeannak hívnak, éppen elég nyomorusága van jelenleg az eszében és legjobb őt szórakoztatni és elhitetni vele, ha csak egy pillanatra is, hogy ő épp olyan személy, mint más, amire legjobb mód, ha egészen úgy bánnak vele, mint más emberrel.

Nemde, ez a jól értelmezett irgalmasság? Nincs-e, jó asszonyom, ebben a gyöngédségben, amely tartózkodik a prédikálástól, az erkölcsi tanítástól és célzástól, valami igazán evangéliumi, nem az-e a legjobb részvét, hogy, ha egy embernek valami fájdalmas pontja van, hogy ne

érintsük egyáltalán azt a pontot? Ugy tetszett nekem, hogy ez lehetett fivérem benső gondolata. Mindenesetre annyit mondhatok, hogy ha mindezeket gondolta is, semmivel sem árulta el, még előttem sem; kezdettől végig ugyanaz az ember volt, aki minden este és ezzel a Jean Valjeannal ugyanolyan módon és ugyanolyan modorban vacsorázott, mint ahogy Gédéon de Prévost urral, vagy a parókia plébános urával vacsorázott volna.

A vége felé, amikor a fűgénélt tartottunk, kocogtattak az ajtón. Gerbaud néni volt, karjai közt kis gyermekével. Fivérem homlokra csókolta a gyermeket és tizenöt sous-t kért tőlem kölcsön, hogy odaadja Gerbaud néninek. Az ember ezen idő alatt nem nagyon figyelt. Nem beszélt többet és nagyon fáradtnak látszott. Amikor a szegény, öreg Gerbaud mama eltávozott, fivérem elmondta az asztali hálaadást, aztán az emberhez fordult és így szólt hozzá: önnek bizonyára nagy szüksége lehet az ágyára. Magloire asszony gyorsan csinálta meg az ön ágycát. Megértettem, hogy vissza kell vonulnunk, hogy ez az utas aludni mehessen és mindketten felmentünk az emeletre. Azonban egy perccel később leküldtem Magloire asszonyt, hogy ennek az embernek az ágyára egy Fekete Erdő-beli özbört tegyen, amely az én szobámban volt. Az éjjelek jéghidegek és ez meleget tart. Kár, hogy ez a bőr már öreg, minden szőre kihull. A fivérem akkor vette, amikor Németországban, Tottlingenben volt, a Duna forrása mellett, épp úgy, mint azt az elefántcsontnyelű kis kést, amelyet az asztalnál használok.

Magloire asszony majdnem azonnal visszajött, a szalonba mentünk, ahol a fehéreneműt teregetjük ki, ott imádkoztunk és aztán visszamentünk, kiki saját szobájába, anélkül, hogy valamit beszélünk volna.

V. Nyugalom

Miután a püspök jóéjt mondott nővérének, monseigneur Bienvenu felvette az asztalról az egyik gyertyatartót, a másikat pedig odatolta vendége elé és azt mondta:

- A szobájába fogom vezetni, uram.

Az ember követte.

Ahogy abból, amit előbb mondtunk, meg lehetett érteni, a lakásnak olyan beosztása volt, hogy a püspök hálószobáján kellett keresztülmenni, ha az ember az imaszobába akart jutni, amelyben az alkóv volt, vagy ha az ember az imaszobából távozni akart.

Abban a pillanatban, amikor áthaladtak ezen a szobán, Magloire asszony éppen az ezüsteneműt gyömöszölte a kis szekrénybe, amely az ágy fejénél volt. Ez volt minden este lefekvés előtt utolsó teendője.

A püspök elhelyezte vendégét az alkóvban. Frissen behuzott fehér ágy volt ott megvetve. Az ember letette a gyertyatartót egy kis asztalra.

- Így, - szólt a püspök. - Pihenjen jól az éjszaka. Holnap reggel, mielőtt elmegy, majd megiszik egy pohár tehéntejet még melegen.

- Köszönöm, tisztelendő ur, - mondta az ember.

Alighogy ezeket a teljesen békés szavakat kimondta, hirtelen, minden átmenet nélkül, olyan mozdulatot tett, amely megdermesztette volna a réműlettől a két jámbor nőt, ha tanúi lettek volna. Még ma is nehezen tudunk számot adni arról, hogy mi indíthatta rá ezt az embert abban a pillanatban. Talán csak figyelmeztetni akart, vagy fenyegetett? Vagy tán egész egyszerűen egy saját maga előtt is homályos ösztönnek engedelmeskedett? Hirtelen az aggastyán felé

fordult, keresztbe fonta a karját és vad pillantással nézve házigazdájára, nyers hangon azt mondta:

- És csakugyan, igazán! ön így maga mellé szállásol el engem!

Félbeszakította magát és valami borzalmas nevetéssel hozzátette:

- Jól meggondolt mindent? Honnan tudja, hogy nem gyilkolom meg?

A püspök ég felé emelte szemeit és azt felelte:

- Az a jó Istenre tartozik.

Aztán komolyan és ajkait úgy mozgatva, mintha imádkoznék, vagy magában beszélne, fel-emelte jobb keze két ujját és megáldotta az idegent, aki nem görnyedt meg, majd anélkül, hogy hátranézne, visszament a szobájába.

Ha az alkóvban laktak, egy nagy vászonfüggöny takarta el az oltárt, végigvonulva egyik végétől a másikig. A püspök letérdelt átmenőben az oltár előtt és rövid imát mondott.

Egy pillanattal később a kertjében sétált, álmodozva, elmélkedve és lelke, gondolatai egészen belemerültek azokba a titokzatos, nagy dolgokba, amelyeket Isten megmutat éjjel azoknak a szemeknek, amelyek nyitva vannak.

Ami az embert illeti, tényleg oly fáradt volt, hogy nem használta ki a jó fehér ágyneműt. A fegyencek módjára az orrlükán át fujta el gyertyáját és egészen felöltözve vetette magát az ágyra, ahol azonnal mélyen elaludt.

Éjfél ütött az óra, amikor a püspök a kertjéből szobájába tért.

Néhány perccel később mindenki aludt a kis házban.

VI. Jean Valjean

Az éj közepe felé Jean Valjean felébredt.

Jean Valjean szegény briei paraszteszaládból származott. Gyermekkorában nem tudott olvasni. Amikor férfikorba lépett, favágó volt Faverollesban. Az anyját Jeanne Mathieunek hívták; az apját Jean Valjeannak, vagy Vlajeannak, ami valószínűleg gunynév volt és a Voilà Jean rövidítésből származott.

Jean Valjean elmélyedő természet volt, anélkül, hogy szomorú lett volna, ami a ragaszkodó természetek tulajdonsága szokott lenni. Egészben véve azonban Jean Valjean elég higgadt és jelentéktelen alak volt. Nagyon korán elvesztette apját és anyját. Az anyja rosszul kezelt tejlázban halt meg. Az apját, aki, mint ő is, favágó volt, egy lezuhanó fa ütötte agyon. Jean Valjeannak csak egy idősebb nővére maradt, egy özvegy, akinek hét gyermeke volt. Ez a nővér nevelte fel Jean Valjeant és amíg férje élt, lakást és ellátást adott neki. A férj meghalt. A hét gyermek közül a legidősebb nyolc éves volt, a legkisebbik egy éves. Jean Valjean ekkor a huszonötödik évét érte el. Helyettesítette az apját és eltartotta nővérét, aki őt felnevelte. Ez egyszerűen tevődött, kötelességszerűen, bár kissé durcásan Jean Valjean részéről. Fiatalsága így durva és rosszul fizetett munkában telt el.

Senki sem hallott arról a környéken, hogy „babája” volna. Nem volt ideje szerelmesnek lenni.

Esténként fáradtan tért haza és szótlánul kanalazta levesét. Nővére, Jeanne anyó, gyakran belenyúlt tányérjába, miközben eddegélt, hogy kivegye a legjobb falatot, egy darab sültet, vagy

egy szalonnaszületet, vagy a kelkáposzta torzsáját, hogy valamelyik gyermekének adja, ő azonban tányérja fölé hajolva, hogy a feje csaknem beleért a levesbe, s hosszú fürtjei szemét eltakarva, a tányért verdesték, csak evett s úgy tett, mintha semmit sem látna. Élt Faverollesban, nem messze Valjean kunyhójától, a sor tulsó oldalán egy Marie-Claude nevű parasztasszony. A Valjean-csemeték, akiknek állandóan korgott a gyomruk az éhségtől, gyakran átmentek Marie-Claude-hoz, hogy anyjuk nevében egy-egy köcsög tejet kérjenek hitelbe, amit a bokrok mögött, vagy a faszor zugában fogyasztottak el, s oly hevesen dulakodtak a köcsögért, hogy a kislányoknak végigömlött a tej a szoknyájukon. Anyjuk bizonyára jól elnászpárgolta volna őket, ha értesül haszontalanságukról. A különben mogorva és morcos Jean Valjean azonban anyjuk háta mögött megfizette Marie-Claude-nak a tejet s így a gyermekek nem kaptak verést.

Huszonnégy sout keresett naponta a fanyeséssel, s ha erre nem nyílt alkalom, aratómunkásnak, napszámosnak, csordásnak, háziszolgának szegődött el. Mindenféle munkát elvállalt. Hiszen a nővére is dolgozott, de hogy lásson el hét kis gyereket? Szomorú sorsuk volt, s a nyomor egyre jobban szorongatta őket. Jött egy szigorú tél, Jean nem kapott munkát, a családnak nem volt betevő falatja. Még egy morzsányi kenyérük sem maradt s hét gyerek a nyakukon!

Maubert Isabeau, a faverollesi pék, aki a templomtéren lakott, egy vasárnap este már éppen le akart feküdni, amikor csörömpölést hallott a boltja rácsozott kirakata felől. Utánanézett a dolognak s még látta, hogy valaki benyomta a rácsot, öklével beütötte a kirakatüveget, benyúlt karjával a repedésen, kirántott egy kenyeret s már szaladt is vele. Isabeau nyomban kirohant, a tolvaj inaszakadtából menekült, Isabeau utána iramodott és elfogta. A tolvaj eldobta a kenyeret, de karját véresre vagdosták az üvegszilánkok. Jean Valjean volt.

Ez 1790 után történt. Jean Valjean „éjnek idején egy lakott házban elkövetett betöréses rablás” büntette miatt törvény elé került. Volt puskája, amellyel remekül tudott bánni s többé-kevésbé vadorzó hírében állt, ami nagyon ártott ügyének. A vadorzók ellen jogos előítélettel viseltetnek az emberek. A vadorzó, akár a csempész, közeli rokona a haramiának, holott, jegyezzük meg mellesleg, nagyon nagy különbség van ezek között az emberek s a nagyváros undok gyilkosai között. A vadorzó az erdőben él, a csempész a hegyekben, vagy a tengeren. A nagyváros kegyetlenné teszi az embereket, mert megrontja őket. A hegység, a tenger, az erdő vaddá teszi őket. Szilaj vonásokat fejleszt ki bennük, de nem mindig rombolja le bennük az emberi érzést.

Jean Valjeant bűnösnek mondták ki. A törvénykönyv betűje rideg. Civilizációnknak vannak félelmetes pillanatai, azok a pillanatok, amelyekben a büntetőtörvény hajótörésre ítél egy emberi életet. Gyászos pillanatok ezek, mikor a társadalom elfordul valakitől és menthetetlenül pusztulni enged egy gondolkozó lényt. Jean Valjeant ötesztendei gályarabságra ítélték.

1796 április 22-én Páris az olasz hadosztály fővezérének, akit a Directoire-nak az Ötszázak Tanácsához intézett jelentése a negyedik esztendő floreál havának második napján Buona-Parte-nak nevez, montenottei győzelmét ünnepelte. Ugyanazon a napon láncoltak egymáshoz egy sereg embert a Bicêtre-ben és Jean Valjean is közöttük volt. Egy öreg börtönőr (ma körülbelül kilencvenesztendő lehet) még nagyon jól emlékszik a szerencsétlenre, akit az udvar északi sarkában a negyedik szakasz végére osztottak be. Ült a porban, mint a többiek, látszólag mit sem értve helyzetéből, csak annyit, hogy az irtózatos. Lehet, hogy a szegény, tudatlan ember ködösen kavargó gondolatai mögött felmerült az a meggyőződése, hogy tulságosan kegyetlenül bántak vele. Amíg erőteljes kalapácsütésekkel ráverték a lakatot nyakörvére tarkója mögött, sirva fakadt, mert fojtogatták a könnyek, úgy hogy szólani sem tudott, csak ezt nyögte időnként: „*Fanyeső voltam Faverollesban.*” Aztán zokogva fölemelte jobbkezét s hét ízben lassan leengedte, mintha hét nem egyformán magas fejet simogatna meg egymásután s

ebből a mozdulatából ki lehetett olvasni, hogy azért követte el azt a kis dolgot, amit elkövetett, hogy hét ártatlan gyermeket táplálhasson és ruházhasson.

Utnak indult Toulonba. Huszonhét napig vitték egy kordélyon, amelyhez oda volt láncolva. Toulonban vörös fegyencruhába bujtatták. Eddigi életéből minden megsemmisült, még a neve is, nem volt Jean Valjean már, hanem a 24601-es szám. Mi lett a nővérével? Mi lett a hét kis gyerekkel? Ki törődik ezzel? Mi lesz a fiatal cserje maroknyi levelével, ha elfürészelik a törzsét?

Mindig ugyanaz a história. A szegény emberek, Isten lelkes teremtményei, immár támogatás nélkül, társtalanul és hajléktalanul, indultak a bizonytalanságba s ki tudja, talán mindegyik másfelé, elmosódva lassanként abban a nedves ködben, amelyben elmerülnek a magukra-hagyatott sorsok, a sötét árnyakba, amelyekbe az emberi nem komor útján annyi boldogtalan lény bukik le egymásután. Elköltözködtek a vidékről. Falujuk tornya elfelejtette őket. Földjük határköve elfelejtette őket, sőt néhány esztendei gályarabság után maga Jean Valjean is elfeledkezett róluk. Szívének egykori sebhelyét már csak egy forradás árulta el. Ez az egész. Azalatt a hosszú idő alatt, amelyet Toulonban töltött, talán egyetlenegyszer hallott a nővéréről. Ez, azt hiszem, negyedik esztendei rabságának végefelé történt. Már nem tudom, milyen utonmódon jutott az értesülésekhez. Valami környékbeli ismerős látta nővérét. A nővére Párisban volt. Egy szegényes utcában lakott a Saint Sulpice közelében, a rue du Geindre-ben. Már csak egy gyermek volt vele, egy kisfiu, a legkisebb. Hova lett a másik hat? Talán maga sem tudta. Reggelenként nyomdába járt a rue du Sabot hármaskör alá, ahol fűzött és hajtogatott. Reggel hat órakor kellett munkába állania, télen jóval napfölkelte előtt. A házban, amelyben a nyomda volt, volt egy iskola s ebbe az iskolába vezette hétesztendős kisfiát. Minthogy azonban a nyomdában hat órakor kezdtek dolgozni, az iskolát pedig csak hétkor nyitották ki, a gyermeknek egy órahosszat kellett várakoznia az udvaron, amíg az iskola kapuját kinyitják. Egy óra hosszát a téli sötétben, hideg levegőn. Azt mondták, jobb, ha a gyerek nem jön be a nyomdába, mert csak utban van. Valamennyi nyomdai munkás megpillantotta munkábemenet az udvar kövén táskáján gubbasztó, álomittas szegény kis gyermeket, aki gyakran el is aludt összekuporodva a sötétben. Ha esett az eső, a vén házmesternő megkönnyörült rajta. Bevitte kuckójába, amelyben nem volt más, mint egy szalmaágy, rokka és két faszék s ilyenkor ott szundikált a kicsi a sarokban a macskához simulva, hogy kevésbé fázzék. Hét órakor megnyílt az iskola és bemehetett. Ezt mesélték Jean Valjeannak. Ezt hallotta egy napon s egy villámgyorsaságu pillanatra, mintha hirtelen felnyílt volna az ablak s megpillantotta volna azoknak a lényeknek a sorsát, akiket valaha szeretett, aztán újra becsukódott. Nem hallott többé róluk, végleg értesülés nélkül maradt. Semmiféle hír nem érkezett felőlük hozzá. Soha nem látta viszont őket, nem találkozott velük többé s e szomorú történet folyamán mi sem fogunk többé találkozni velük.

E negyedik esztendő végefelé került a sor Jean Valjean szökésére. Társai, ahogy szokás is e szomorú helyen, segítségére voltak. Megszökött. Két napig szabadon bolyongott a mezőkön, ha ugyan szabad az, akit üldöznek, akinek minden pillanatban hátra kell leselkednie, össze-rezzennie a legkisebb bajra, félnie mindentől, a füstölgő kéménytől, a tovasiető utastól, az ugató ebtől, a vágató paripától, a toronyóra ütésétől, naptól, mivel rávilágít, az éjszakától, mivel nem lát, az országutától, a dülötől, a bokroktól, az álomtól. A második nap estéjén elfogták. Harminchat órája nem evett, nem aludt. A tengerészeti bíróság a szökéséért három évvel toldotta meg büntetését, amely ez által nyolc esztendőre nőtt meg. A hatodik esztendőben megint alkalom nyílt a szökésre. Megkísérelte, de nem sikerült. Hiányzott a névsorolvasásnál. Ágyulövést adtak le s az őrtálló katonák rátaláltak éjszaka egy épülőfélben lévő hajó bordázata mögött megbujva. A fegyőröknek, akik megragadták, ellenállt. Szökés és lázadás. A

büntető törvénykönyv előrelátása ötesztendei súlyosított fegyházra bünteti ezt a kísérletet, amelyek közül kettőt nehéz vasban kell tölteni. Tizenhárom esztendő.

A tizedik esztendőben újabb alkalom kínálkozott, megint csak élt vele. Ez sem sikerült jobban. Három esztendő az újabb kísérletért. Tizenhat esztendő. Végül, gondolom a tizenharmadik esztendőben, utoljára próbált szökni, ámde négyórai távollét után megint csak elcsípték. Ezért a négy óráért három esztendőt kapott. Tizenkilenc esztendő. 1815 októberében szabadlábra helyezték. 1796-ban került börtönbe, mert betört egy ablaküveget és elvitt egy kenyeret.

Itt az ideje egy kis kitérőnek. E könyv szerzőjének másodszor nyílik alkalma arra, hogy a büntetés kérdésének és a törvény által megszabott büntetéseknek tanulmányozása közben egy ellopott kenyérben lássa egy emberélet pusztulásának kezdetét. Claude Gueux kenyeret lopott. Jean Valjean kenyeret lopott. Egy angol statisztika szerint Londonban öt tolvajlás közül négynek közvetlen indító oka az éhség.

Jean Valjean reszketve és zokogva vonult be a fegyházba. Közömbösen távozott. Kétségbeesve lépett be, komor lélekkel jött ki.

Mi történt ebben a lélekben?

VII. Mit rejt a kétségbeesés?

Kiséreljük meg elmondani.

A társadalom szemébe kell hogy nézzen e dolgoknak, hiszen a társadalom hozza létre őket.

Azt mondtuk, hogy Jean Valjean műveletlen volt. De nem volt ostoba ember. Természetes értelme volt. A szerencsétlenség, amely szintén világít, felderítette némileg lelkének homályát. A botbüntetés, a vasravertség, a tömlöc, a fáradság, a fegyház izzó napsütése, a fegyencek deszkaágya rákényszerítette, hogy magába mélyedjen és gondolkozzék a sorsán.

Törvényt ült maga felett.

Azzal kezdte, hogy kimondta magára az ítéletet.

Beismerte, hogy nem igaztalanul büntetett ártatlan. Beismerte, hogy kárhozzátandó szélsőséges cselekedetet követett el, hogy talán nem tagadták volna meg tőle a kenyeret, ha kéri; hogy mindenesetre jobb lett volna irgalomra, vagy munkaalkalomra várni; hogy nem egészen fellebezhetetlen érv azt mondani, lehet-e várni, ha éhes az ember? hogy először is nagyon ritkán hal éhen az ember; aztán meg szerencsére, vagy szerencsétlenségre olyan az emberi természet, hogy soká bírja a szenvedést és sok erkölcsi és testi fájdalmat visel el, anélkül, hogy belepusztulna; tehát hogy türelmesebbnek kellett volna lennie; hogy ez még a szegény kisgyermek szempontjából is okosabb lett volna; hogy örültség volt tőle, szegény, szálnalmas senkitől, erőszakkal torkonragadni a társadalmat s azt képzelni, hogy lopás árán kimenekül a nyomorból; hogy mindenképpen elhibázott dolog azon az ajtón távozni a nyomorból, amely a gyalázatba vezet; hogy tehát mindenképpen hibázott.

Azután azt kérdezte magától:

Vajjon ő az egyedüli hibás ebben a végzetes dologban? Vajjon nem aggasztó-e az, hogy ő, a munkás, munka nélkül maradt, hogy neki, a szorgalmas embernek, nem volt kenyere? S vajjon, ha el is követte a hibát, ha beismeri, nem tulzottan kegyetlen a büntetés, amivel sújtották érette? Vajjon nem él-e vissza jobban a törvény a büntetéssel, mint amennyire a bűnös visszaél a társadalommal, amely ellen hibázik? Vajjon nincs-e tulterhelve a mérlegnek az a serpenyője,

amelynek megtorlás a neve? Ha a túlzott büntetés, ahelyett, hogy kiegyenlitené a bűntényt, nem ezt éri el, hanem megfordítja a helyzetet s a bűnös hibáját a megtorlás hibájával váltja fel, a bűnösből áldozatot, az adósból hitelezőt csinál és végérvényesen annak ad igazságot, aki az igazságot megbántotta? Vajjon ez a büntetés, amelyet a szökési kísérlet egymást követő megtorlásai még súlyosbítottak, nem az erősebb részéről elkövetett bűn az egyénnel szemben, bűn, amely naponta megismétlődik, bűn, amely tizenkilenc esztendeig tart.

Azt kérdezte magától, van-e joga a társadalomnak ahhoz, hogy tagjait egyaránt sújtsa, egyfelől értelmetlen előrenemlátással, másfelől kérlelhetetlen előrelátással; hogy egy szegény fickót felőröljön a hiány és a túlzás, a munkanélküliség és a büntetés között. Hogy vajjon nem égbekiáltó igazságtalanság-e, hogy a társadalom éppen azokkal a tagjaival bánik el így, akiket a véletlen a leggyengébben látott el a javak szétosztásában, s akik ennek következtében leginkább érdemelnek kiméletet?

Feladta e kérdéseket és megfelelt rájuk. Megítélte a társadalmat és pálcát tört felette.

Ítéletében gyűlölettel sújtotta.

Felelőssé tette a társadalmat elszenvedett sorsáért s elhatározta, hogy nem mulasztja el egy napon számonkérni tőle. Kijelentette, hogy a kár, amit elkövetett, nincs arányban azzal a kárral, amelyet vele szemben elkövettek. Arra a megállapításra jutott, hogy büntetése, ha nem is igazságtalanság éppen, de kétségtelenül méltánytalanság.

A harag talán lehet értelmetlen és esztelen; az ember talán hibázik, ha dühbe jön, de csak az háborodik fel, akinek alapjában véve valamennyire igaza van. Jean Valjean fel volt háborodva.

Végre is vele mindig rosszul bánt a társadalom. Neki a társadalom mindig csak azt az ingerült arcát mutatta, amit azoknak mutat, akiket sújt, s amit igazságszolgáltatásnak nevez. Az emberek csak azért foglalkoztak vele, hogy gyötörjék. Ahányszor érintkezett velük, annyi ütést kapott. Zsenge gyermekkorra, anyja, nővére óta sohasem érte barátságos szó, jóindulatu tekintet. A sok szenvedés lassanként azt a meggyőződést váltotta ki belőle, hogy az élet háboruszkodás s a háboruszkodásban ő maradt alól. Nem volt más fegyvere, mint a gyűlölet. Elhatározta, hogy kifeni a fegyházban s magával viszi, ha kiszabadul.

Volt a touloni fegyházban egy fegyenciskola, amelyet az ignorantius szerzetesek vezettek s amelyben megtanították a legszükségesebb ismeretekre azokat a szerencsétleneket, akik önként jelentkeztek. Ő az önkéntes jelentkezők közé tartozott. Negyvenéves korában iskolába járt s megtanult írni, olvasni, számolni. Érezte, ha értelmét növeli, gyűlöletét csiszolja. Bizonyos esetekben a felvilágosítás és az oktatás a bűnnek kovácsol fegyvert.

Szomorú, de nem hallgathatjuk el: mikor megítélte szerencsétlenségének okát, a társadalmat bírálta, az isteni gondviselést is, mely a társadalmat teremtette.

És azt is elítélte.

Igy hát e tizenkilenc esztendeig tartó gyötrelém és szolgaság idején e lélek egyidejűleg emelkedett és zuhant. Egyfelől fény hatolt beléje, másfelől árnyék.

Mint láttuk, Jean Valjean nem volt elvetemült természet. Mikor a fegyházba lépett, még jó volt. Ott elítélte a társadalmat s érezte, hogy gonosz lesz. Elítélte a gondviselést s érezte, hogy hitetlenné lesz.

Nem állhatjuk meg, hogy el ne gondolkozzunk egy kissé ehelyütt.

Hát ennyire megváltozik tetőtől talpig, egész mivoltában az emberi természet? Az embert, akit Isten jónak teremtett, gonosszá tehetik az emberek? Hát így átformálhatja a lelket a sors, ily

rosszá lehet, ha rossz a sorsa? Elvesztheti-e így alakját a szív, el kell-e így satnyulnia, meg kell-e ily gyógyíthatatlanul betegednie az aránytalanul terhes sors nyomása alatt, mint ahogy a gerinc meghajlik, ha a boltozat, amelyen át kell mennie, tulságosan alacsony? Nincs-e minden emberi lélekben, nem volt-e Jean Valjeanban is valami különös, ősi szikra, isteni elem, amely e világon ronthatatlan s a másokban halthatatlan, amelyet a jó fejleszthet, éleszthet, felgyujthat, lánggra lobbanthat, ragyogó fénné fokozhat s amelyet a rossz soha nem olthat ki egészen?

Sulyos és homályos kérdések ezek, amelyeknek utolsójára alkalmasint minden fiziológus habozás nélkül nemmel felelne, ha látta volna Jean Valjeant Toulonban, a pihenés óráiban, amelyek számára a merengés órái voltak, összefont karokkal ülve valami szekérlőcsön, láncának végét zsebre dugva, hogy ne kelljen vonszolnia, a komoly, komor, elgondolkozó és hallgatag gályarabot, a törvények páriáját, aki haraggal nézte az embert, a civilizáció kárhözottját, aki szigorral pillantott az életre.

Kétségtelen, nem is akarjuk elhallgatni: a figyelmes fiziológus javíthatatlannak találta volna nyomorát, talán sajnálkozott volna is felette, akit a törvény ily halálos beteggé tett, de meg sem kísérelte volna, hogy kezelésbe vegye. Elfordította volna tekintetét a szakadékok felől, amelyeket a lélekben megpillant s mint Dante a pokol kapuja előtt, letörölte volna erről az életről azt a szót, melyet Isten ujjá minden egyes ember homlokára irt s amely így hangzik: remény!

Vajjon Jean Valjean éppoly tisztán és tökéletesen ismerte-e lelkiállapotát, amelyet elemeire próbáltunk bontani, mint amennyire megkíséreltük érthetővé tenni olvasóink előtt? Vajjon tisztán látta-e alakulásuk folyamán azokat az elemeket, amelyekből erkölcsi nyomorusága kialakult? Vajjon tisztában volt-e ez a durva és műveletlen ember azzal a gondolatsorral, amellyel fokról-fokra leszállt és fölemelkedett azokig a gyászos nézőpontokig, amelyekről annyi esztendő óta lelkének belső horizontjára tekintett? Tudomása volt-e mindarról, ami benne lezajlott, mindarról, ami foglalkoztatja? Ezt nem mernők állítani. Sőt nem is hisszük ezt. Jean Valjean tulságosan is tudatlan ember volt ahhoz, hogy ne maradt volna a lelkében még annyi balszerencse után is sok kuszaság. Időnkint még azt sem tudta pontosan, hogy mit érez. Jean Valjean homályban élt, homályban szenvedett, homályban gyűlölt, azt lehetett volna mondani róla, hogy vak volt a gyűlölete. Megszokta, hogy e homályban éljen, tapogatódzva, mint a vak, mint az álmodó. Csak néha-néha fogta el hirtelen egy belülről vagy kívülről jövő dühroham, fokozott szenvedés, gyors és távoli villám, mely fénybe vonta lelkét s ilyenkor hirtelen minden felmerült, ami körülötte, előtte és mögötte volt s valami irtózatosságot megvilágításában bepillantott sorsának szörnyű szakadékaiba és sötét perspektíváiba.

A villám elcikázott, a sötétség ránehezedett. Hol volt? Nem tudta többé.

Az ilyen büntetésnek, amelynek fővonása a könyörtelenség, vagyis az állatiasság, az a sajátossága, hogy valami ostoba idomítás segítségével lassanként vadállattá változtatja az embert. Néha dühös vadállattá, Jean Valjean egymást követő, makacs szökési kísérletei elégségesek annak bizonyítására, mily furcsán munkálkodik a törvény az emberi lelkekben. Jean Valjean annyiszor ismételte volna meg e teljesen hiábavaló és örült szökési kísérletet, ahányszor alkalom kínálkozott, anélkül, hogy egy percig is szemügyre vette volna a várható eredményt vagy a már szerzett tapasztalatait. Dühösen rontott ki, mint a farkas, amelynek nyitva hagyták ketrecét. Ösztöne azt diktálta: menekülj. Ha gondolkozik, azt hallotta volna: maradj. Am ilyen erős kísértések előtt állva, értelme megszűnt működni, csak ösztöne dolgozott benne, csak az állatiasság. S ha elfogták, az újabb büntetések, amelyekkel sújtották, csak annál jobban elvadtították.

Arról a körülményről sem szabad elfelejtkezni, hogy testi erejét egyetlen fegyencé sem érte utól. Hajókötélsodrásban, hálóbogozásban négy emberrel felért. Rettentő súlyosat emelt fel néha s hordott a hátán s nem egy alkalommal pótolni tudta azt a szerszámot, aminek ma cric, régebben pedig orgueil volt a neve s amelyről, mellesleg megjegyezve, a párisi vásárcsarnok közelében lévő Rue Montorgueil a nevét kapta. Fegyencársai Jean-le-Cric-nek nevezték. Egyizben, amikor a touloni városházának erkélyét javították, Pugetnek egy remek erkélytartó kariatidája kimozdult a helyéből s csaknem lezuhant. A jelenlévő Jean Valjean megtámasztotta vállával a kariatidát, amíg a munkások odasiettek.

Ügyessége még erejét is felülmultha. Némely örökké szökéssel foglalkozó fegyenc valósággal tudománnyá fejleszti az ügyességgel párosult erőt. Az izmok tudománya ez. A foglyok a legyek és madarak örök irigyei, naponta gyakorolják ezt a rejtélyes egyensúlyozást. Felmászni egy meredek sikon, támpontra lelni ott, ahol a szem még csak egy kiugrást sem pillant meg, Jean Valjeannak gyermekjáték volt. A falnak egy szögletében hátát és combizomait megfeszítve, könyökét és sarkát nekinyomva a kövek egyenetlenségének, mintegy varázslatosan fel tudta huzni magát a harmadik emeletig. Néha a fegyház tetejére kapaszkodott fel így.

Ritkán szólalt meg. Sohasem nevetett. Csak a legnagyobb izgalom váltotta ki egyszer-kétszer egy évben a fegyencnek azt a komor kacaját belőle, amely az ördögi röhej visszhangjaként hat. Aki látja, azt vélte volna róla, hogy örökké valami szörnyü látványnak szemlélete foglalja el.

Csakugyan el volt merülve.

Tökéletlen lényének és megnyomorított értelmének beteges képzetével állandón az a kusza érzése volt, hogy valami szörnyü dolog nehezedik föléje. A homályos, fakó fényben, amelyben vonszolta magát, ahányszor hátrafordult, ahányszor felnézett, dühös rémülettel pillantott meg valami szörnyü alkotmányt, amely emeletmagasságra rétegetőzött, épülődött fölébe, úgy hogy a teteje már a felhők közé veszett, rettentő kiszögellésekkel, dolgok, törvények, előítéletek, emberek és lények ijesztő felhalmozódásával, a körvonalait már nem is látta, de rémült a tömegétől, s ez a félelmetes piramis nem volt más, mint amit mi civilizációnak nevezünk. E nyüzsgő és formátlan tömkelegben megkülönböztetett itt-ott, hol közvetlen közelben, hol távol, az elérhetetlen orozatokon holmi csoportozatot, holmi erősen megvilágított részletet, itt egy rendőrt a botjával, ott egy csendőrt a kardjával, lent a püspöksüveges főpapot s egészen fent, napként ragyogva, a kápráztató, koronás császárt. Ugy rémlett neki, hogy e messzi ragyogások korántsem oszlatják el éjszakáját, hanem még sötétebbé teszik azt. Minde törvények, előítéletek, tények, emberek, dolgok, a feje felett jöttek-mentek, ama bonyolult és rejtélyes törvény szerint, amelyet Isten irt elő a civilizációnak, jöttek feléje s valami leirhatatlanul kegyetlen nyugalommal és kérlelhetetlen közönnyel eltiporták. Az elképzelhető legnagyobb nyomoruság mélyébe zuhant lelke. Az alvilág fenekére került szerencsétlen, elveszett emberek, ahova nem ér le a pillantás, a törvény bélyegesei, egész súlyával magukon érzik az emberi társadalmat, amely oly kérlelhetetlen azzal szemben, aki kivülről áll, amely olyan ijesztő annak, aki alája került.

Ily körülmények között merengett Jean Valjean. S vajjon min merenghetett?

Ha az őrlómalomban morzsolódó árpaszem gondolkozni tudna, kétségkívül azokat a dolgokat gondolná, amiket Jean Valjean gondolt.

Mindezek a dolgok, mindezek a kísérteties valóságok, mindezek a valóságos fantazmagóriák valami szinte kifejezhetetlen lelkiállapotot hagytak hátra benne.

Időnként abbahagyta a fegyencmunkát és elgondolkozott. Értelme, amely érettebb és zavarosabb volt, mint valaha, lázongani kezdett. Képtelenségnek tartotta mindazt, ami vele történt. Lehetetlenségnek mindazt, ami körülvette. Azt suttogta: álom az egész. Ránézett a tőle néhány

lépésnyire álló fegyőrré, a fegyőr kísértetnek tünt. A kísértet egyszerre csak végighuzott hátán a botjával.

A látható világ alig létezett számára. Szinte azt lehetne mondani, hogy Jean Valjeanra nem sütött a nap, számára nem voltak igazak a szép nyári délutánok, a sugaras ég, a friss áprilisi hajnalok. Rendszerint valami derengő szelelőablakon hatolt be a fény lelkébe.

Hogy végezetül összefoglaljuk, ami összefoglalható és ténybeli eredmény a fentebb mondottakban, csak annyit állapítunk meg, hogy Jean Valjean, a faverollesi félszeg fanyesó, a félelmetes touloni gályarab, a tizenkilenc esztendeig tartó rabság következtében úgy átalakult a környezet hatása alatt, hogy kétféle gonosz cselekedetre vált immár képessé. Először valami hirtelen, meggondolatlan, kába, ösztönszerűleg elkövetett gonoszságra, mintegy megtorlásul az elszenvedett rosszért, másodsor valamely komoly, súlyos, lelkiismeretesen átgondolt gaztetre, amelyeket azok a téves nézetek érleltek meg, amiket az ilyen szerencsétlenség táplál. Latolgatásai átestek azon a három egymást követő fázison, amelyet csak bizonyos edzett természetű emberek járhatnak meg. A megfontoláson, akaraton és makacsságon. Indító oka szokott felháborodása, keserű lelke s az elszenvedett méltatlanságok mély átérése volt, amellyel egyaránt fordult még a jó, ártatlan és igazságos emberek ellen is, ha ugyan vannak ilyenek. Minden gondolatának kiinduló pontja és végállomása a földi törvények gyűlölete, oly gyűlölet, amelyet ha nem állít meg utjában valamely gondviselészerű véletlen, adott pillanatban a társadalom gyűlöletévé, végül az egész teremtés gyűlöletévé fejlődhet s valami homályos, szüntelen, durva ártanivágyásban nyilvánulhat meg, mindegy, hogy kinek, csak élőlény legyen. - Mint látjuk, nem ok nélkül minősítette utlevele Jean Valjeant igen veszedelmes embernek.

Igy száradt el lassan, de kérérlhetetlenül évről-évre egyre jobban a lelke. Akinek a szive kiszárad, annak a szeme is száraz marad. Mikor elhagyta a börtönt, tizenkilenc esztendeje volt, hogy nem hullatott könnyet.

VIII. Hullám és árnyék

Valaki beleesett a tengerbe!

Sebaj! A hajó nem áll meg. Dühöng a szél s a komor hajó kénytelen folytatni útját. Tovatünik.

Az ember elmerül, majd felbukkan, újra lesüllyed és felvergődik a felszínre, segítségért kiált, nyújtogatja karját, nem hallják; a hajó dülöngél a viharban, minden ember a vitorlával van elfoglalva, matrózok és utasok észre sem veszik az alámerülő embert, a szerencsétlen csak egy kis pont a hullámok végtelenjében.

Kétségbeesetten kiabál a mélység fölött. Milyen szörnyű látvány a távolodó vitorla! Nézi, nézi, lázasan nézi. Távolodik, fakul, elenyészik. Az imént még ott volt, fenn, a matrózok között, járt-kelt a fedélzeten a többiekkel, egy levegőt szivott velük, egy nap sütötte őket, élő ember volt. Mi történt vele? Megcsuszott, elesett, vége volt.

Most ott küzd a szörnyű tengeren. A hullámok tovasuhannak, összeomlanak a talpa alatt, szélről korbácsolt, csapkodó tajték riasztja köröskörül, a mélység himbálva sodorja, szélrongyok csattognak a feje körül, arcába köp a vizek csőcseléke, kusza mélységek huzzák maguk felé, ha alámerül, feketélő szakadékokba pillant, ismeretlen tengeri növények ragadják meg, fonódnak lábai köré, vonják magukhoz, érzi, hogy maga is mélységgé válik, a tajték részesévé, a hullámok egymásnak dobálják, nyeli a keserű vizet, a gyáva óceán erőszakkal meg akarja fojtani a végtelenség kacagó haláltusáján. Ugy érzi, az egész tenger őt gyűlöli most.

És mégis küzd, védekezik, igyekszik talpraállni, erőlködik, uszik. Fogó erejével kimerülten felveszi a harcot a kimeríthetetlen erővel.

Hova lett a hajó? Arrafelé ment. Alig látszik már az ég alj szürkülő fátyla mögül.

Dühöng a vihar, a kavargó tenger megfosztja erejétől. Felpillant, de csak felhők fakó tömegét látja. Haldoklik s tanuja a tenger roppant tébolyának. Gyötrelmes ez az örület. Olyan lármát hall, amelyhez nem szokott az emberi fül, földöntuli zajt, valami ijesztő, idegen világból.

Madarak repülnek a felhők között, mint angyalok az emberi nyomoruságok felett, de mit tehetnek érte? Azok cikáznak, repülnek és dalolnak, ő pedig hörög.

Érzi, hogy két végtelenség temeti el egyszerre, az ég és az óceán. Egyik a sir, másik az ember.

Jön az éj, már órák óta küzködik, ereje végére jár. A hajó, az a távoli holmi, amelyen emberek mozogtak, eltűnt. Egyedül van az alkonyat félelmetes szakadékaiban, merül, megfeszíti izmait, görcsösen vonaglik, érzi maga alatt a láthatatlan kusza szörnyeit, segítségért kiált.

De nincsenek emberek. Hol az Isten?

Segítségért kiált. Segítség! Segítség! Még egyre kiált.

A láthatár üres. Az ég üres.

Könyörög a térhez, a hullámhoz, a tengeri fűhöz, a zátonyhoz s mind süket. A viharhoz esdekel, de a közömbös vihar csak a végtelenre hallgat.

Körötte homály, köd, magány, az öntudatlan, viharos zavar, a bűsz vizek végnélküli sodrása. Bensejében fáradtság és borzadály. Alatta mélység. Támasz sehol. Már a határtalan mélység felett uszó holttest sötét bolygására gondol. A rettentő hideg megdermeszti tagjait. Keze megmerevedik, majd ökölbe szorul, belemarkol a semmibe. Ó, szelek, felhők, örvények, áramlatok, balga csillagok! Mit tegyen? A szerencsétlen elhagyja magát, aki fáradt, megnyugszik a halálban, legyen, ami lesz, vigyék, engedi magát s ime, már sodródik tova a felnyuló mélység gyászos feneketlensége felé.

Ó, társadalom kérlelhetetlen utja!! Hány ember, hány lélek pusztul el utadon! Tenger, amelyben mindenki elmerül, akit a törvény zuhanni enged. Ó, a segély gyászos elmaradása! Ó, erkölcsi halál!

A tenger a társadalom könyörtelen éjszakája, amelybe a törvény számüzi kárhözottjait. A tenger a végtelen nyomor.

A lélek, amely tovasodródik az örvényben, holtta dermed. Vajjon ki támasztja fel?

IX. Ujabb sérelmek

Mikor eljött a nap, amelyen elhagyhatta a fegyházat, mikor Jean Valjean fülét megütötték a különös szavak: szabad vagy, egy valószínűtlenül szép, soha nem remélt pillanatot élt át, s egy fénysugár, az élők világának ragyogó fénysugara hatolt hirtelen a lelkébe. Hanem ez a sugár hamarosan meghalt. Jean Valjeant elkápráztatta az az érzés, hogy szabad. Azt hitte, új életet kezdhet, de hamarosan rájött, mit ér az olyan szabadság, amelyhez sárga utlevelet mellékelnek. Egyik csalódás a másik után érte. Ugy számította, hogy a fegyencmunkával körülbelül százhetvenegy frankra tesz szert, mire kiszabadul. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy számításaiban megfeledezett a vásár- és ünnepnapok kényszerű munkaszünetéről, amelyek tizenkilenc esztendő folyamán körülbelül huszonnégy frankkal csökkentették a végösszeget.

Tény az, hogy különböző levonások következtében mindössze százkilenc frank tizenöt sous-t kapott kézhez, mikor kiszabadult a fegyházból.

Nem értette a dolgot s azt hitte, megrövidítették. Vagy mondjuk ki: meglópták.

Kiszabadulása másnapján Grasse-ban egy narancsvirág pároda ajtaja előtt néhány embert pillantott meg, aki zsákot rakott le egy szekérről. Ajánlkozott, hogy segít nekik. Sürgős munka volt, bárkit felvettek volna. Munkához látott. Értelmes, erőteljes, ügyes ember volt. A lehető legjobban végezte a dolgát. Gazdája elégedettnek látszott vele. Munka közben arra ment egy csendőr, megpillantotta őt s elkérte az írásait. Fel kellett mutatnia a sárga utlevelet. Aztán újra hozzálátott a dologhoz. Kevéssel előbb megkérdezte az egyik napszámostól, mennyit keresnek naponta ezzel a munkával. Azt mondták neki, hogy harminc sous-t. Miután másnap hajnalban tovább kellett utaznia, estefelé bement a pároda tulajdonosához s megkérte, fizesse ki a bérét. A tulajdonos szó nélkül huszonöt sous-t nyomott a markába. Jean Valjean méltatlankodott. - *Ennyit sem érdemelsz,* - volt a válasz. Nem hagyta annyiban. A tulajdonos jól a szeme közé nézett s így szólt: - *Vigyázz, hogy vissza ne kerülj a dutyiba.*

Megint úgy érezte, mintha meglópták volna.

A társadalom, az állam nagyban lopott tőle, amikor lecsökkentette a járandóságát, most a magánemberre került a sor, aki kicsiben károsította meg.

Akit szabadon engednek, koránsem szabadul. A fegyházat elhagyhatta, de nem a kárhozatot.

Ez történt vele Grasse-ban. Hogy Digne-ben mint fogadták, már láttuk.

X. Ébredés

Mikor a székesegyház órája hajnali kettőt ütött, Jean Valjean felébredt.

Azért ébredt fel, mert nagyon puha volt az ágya. Immár husz éve nem aludt ágyban s bár nem vetkőzött le, olyan új érzés volt számára ágyban feküdni, hogy nem tudott nyugodtan aludni tőle.

Több, mint négy órát aludt. Kimerültsége elmúlt. Hozzá volt szokva ahhoz, hogy ne töltsön sok időt tétlenül.

Fölnyitotta a szemét, szétnézett egy pillanatig maga körül a homályban, aztán újra lehunyta szemeit, hogy tovább aludjon.

Akit sok különböző benyomás izgatott a nap folyamán, akinek a lelkét nagyon sok minden foglalkoztatja, az el tud ugyan aludni esetleg, de ha egyszer felébred, nem képes újra elaludni. Az álom még csak meglepi az embert, de nehezen tér vissza. Ez történt Jean Valjeannel. Nem tudott újra elaludni s gondolkodni kezdett.

Olyan állapotban volt, amikor az embernek kusza gondolatok keringenek az agyában. Lelkében homályos, össze-vissza-gondolatok kóvályogtak. Vegyesen keveredtek lelkében régi emlékei a közvetlen új benyomásokkal, zavarosan keresztezték egymást, elvesztették körvonalait, mértéktelenül megnöttek, majd hirtelen eltűntek, mint valami iszapos, fortyogó mocsárban. Sok minden az eszébe jutott, de főként egy dolog foglalkoztatta állandóan s üzte tova a többi. Mindjárt megmondjuk, mi volt az a gondolat. Emlékezett arra a hat pár ezüst evőeszközzre és a nagy meritókanálra, amiket Magloire asszony tett az asztalra.

Ez a hat pár evőeszköz nem ment ki a fejből, még most is ott volt, néhány lépésnyire tőle. Mikor átjött a szomszédos szobából abba, amelyikben most van, a vén szolgáló éppen visszatette őket az ágy feje fölött lévő kis szekrénykébe. A szekrénykét is jól szemügyre vette. Az ebédülő ajtajától jobbkéz felől volt. Tömör ezüst evőeszközök. Régi, nemes ezüst. A nagy meritókanállal együtt legalább kétszáz frankot adnának értük. A dupláját annak, amit tizenkilenc esztendőn át keresett. Az igaz, hogy több járt volna, ha az „igazgatóság” nem „lopja meg”.

Több, mint egy óra hosszat habozott a lelke ebben a küzdelmes ingadozásban. Az óra hármát ütött. Ujból felnyitotta a szemét, hirtelen felült az ágyban, kinyújtotta karját, megtapogatta hátizsákját, amelyet a benyiló sarkába dobott, majd lelógatta lábát, míg a talpa földet ért s szinte anélkül, hogy tudta volna, hogyan és miért, már az ágya szélén ült.

Ebben a helyzetben üldögélt merengve egy darabig s ugyancsak komor látványul szolgált volna annak, aki megpillantja ebben a helyzetben a homályban őt, az alvó ház egyetlen éber lakóját. Hirtelen lehajolt, lehuzta cipőjét, csendesen az ágy elé terített gyékényre helyezte, majd újra visszaesett néma, mozdulatlan merengésébe.

E szörnyű tünődés közben a már említett gondolatok kavarogtak hirtelenül az agyában, jöttek, távoztak, újra visszajöttek, egész sulyukkal reáneheztedek s aztán, anélkül, hogy tudta volna, miért, az álom gépies makacsságával szüntelenül egy Brevet nevű fegyenc járt az eszében, akivel a fegyházban ismerkedett össze s akinek csak egy fél, himzett, gyapot nadrágtartója volt. Állandóan e nadrágtartó kockamintája járt a fejében.

Igy ült ott az ágy szélén s így ült volna talán hajnalig, ha nem üt újra egyet a harang - negyedet vagy felet. Ugy rémlett neki, hogy az óraütés azt mondja: rajta!

Felállt, még egy pillanatig habozott és fülelt. A ház csöndes volt. Akkor lábujjhegyen egyenesen az ablakhoz ment, amelyet maga előtt látott. Az éjszaka nem volt tulságosan sötét. A telehold előtt nagy felhőket kergetett a szél. Ennek folytán az udvar hol elborult, hol megvilágosodott, a hold hol eltűnt, hol előbujt újra, benn pedig félhomály volt. E félhomály, amelyet a felhők időközönként beárnyékolnak, elegendő volt ahhoz, hogy tájékozódhasson s arra a fakó világitásra emlékeztetett, amely a pinceablakon hull be, mely előtt járókelők jönnek-mennek. Jean Valjean az ablakhoz lépett és szemügyre vette. Nem volt rajta rács, a kertre nyílt s falusi szokás szerint csak reteszre volt csukva. Kinyitotta az ablakot, de mivel a külső, éles és hideg levegő nyomban behatolt a szobába, tüstént be is csukta. Figyelmes pillantást vetett a kertre, nem nézte, hanem tanulmányozta. A kertet meglehetősen alacsony, fehér fal zárta körül, amelyre könnyűszerrel felkapaszkozhatnak. A fal mögött, az uton, fakoronákat pillantott meg, egyenlő távolságban egymástól, amiből arra következtetett, hogy a kert mögött sétány, vagy fasorral szegélyezett utca húzódik.

Mikor mindezt megállapította, határozott mozdulattal a benyilóba lépett, hátizsákja után nyult, kinyitotta, kotorászott benne, kivett belőle valamit, amit az ágyra tett, a hátizsákba dugta cipőjét, becsukta a zsákot, hátára csatolta, fejébe nyomta sapkáját, amelyet jól a szemére huzott, tapogatózva megkereste botját s az ablakmélyedésbe támasztotta, majd visszament az ágyhoz és elszánt mozdulattal nyult az után a tárgy után, amelyet az imént odahelyezett. Rövid vasrud volt ez, amelynek egyik vége hegyes volt, mint a dárda.

A sötétben nehéz lett volna megállapítani, milyen célt szolgált ez a vasdarab. Feszítővas volt? Vagy talán bunkó?

Napvilágnál nem lett volna nehéz rájönni, hogy nem volt egyéb, feszítővasnál. A fegyenceket abban az időben néha arra a célra használták fel, hogy a Toulont környező magas dombokból sziklákat fejtsenek s így könnyen megeshetett, hogy bányászszerszámmal dolgoztak. A

bányászok feszítőrudja tömör, két végén kihegyezett vasszerszám, hogy beékelhető legyen a sziklák közé.

Megmarkolta jobbkezevel a feszítővasat, visszafojtotta lélegzetét, elnyomta léptei zaját s a szomszéd szoba ajtaja felé indult, amely mögött, mint tudjuk, a püspök aludt. Mikor az ajtóhoz ért, látta, hogy csak be van támasztva. A püspök nem zárta be.

XI. Amit tesz

Jean Valjean hallgatózott. Semmi nesz.

Benyomta az ajtót.

Az ujjá hegyével nyomta be könnyedén, a macska nyugtalanító és settenkedő puhaságával, amellyel a szobába surrant.

Az ajtó engedett a nyomásnak, a rés észrevétlenül halkán kiszélesedett.

Várt egy pillanatig, majd másodszor is meglökte az ajtót, ezuttal merészebben.

Az ajtó nyikorgás nélkül újból engedett. Most már elég széles volt a nyílás ahhoz, hogy beférjen rajta. Hanem egy kis asztalka állt az ajtó közelében, amely elzárta az utat kiszögellő sarkával.

Jean Valjean felismerte a helyzet nehézségét. Kénytelen volt még jobban tágitani a nyílást.

Elszántan harmadszor is benyomta az ajtót, még erélyesebben, mint első ízben. Csakhogy ezuttal az ajtó olajozatlan sarka hosszan, élesen csikordult a sötétben.

Jean Valjean összeresztett. Az ajtócsikorgás olyan félelmetesen, olyan harsogóan zugott a fülében, mint a végítélet trombitája.

Az első ijedtség fantasztikusan tulzó rémületében szinte úgy tűnt neki, hogy az ajtó sarka megelevenedett s szörnyü tevékenységbe kezd. Felüvölt, mint a házörző eb, hogy a veszélyre figyelmeztessen s felébressze az alvó házbelleket.

Reszketve, rémüldözve hagyott fel a kísérlettel és visszanehezedett a talpára. Vére úgy verte a halántékát, mint a kalapács az üllöt és úgy lihegett a melle, mint a barlangból kitóduló légáramlat. Ugy rémlett neki, hogy a bosszus ajtósarok szörnyü csikorgásának az egész házat meg kellett ráznia, mint mikor a föld dübörög. Az ajtó, amelyet meglökött, veszélyt kiáltott, segítséget hívott. Az aggastyán fel fog kelni, a két vénasszony sikongatni fog, emberek sietnek elő, egy negyedórán belül talpon lesz a város, készenlétben a csendőrig. Egy pillanatig azt hitte, veszve van.

Nem mozdult el a helyéből, mereven állt, mint a sóbálvány, moccanni sem mert.

Igy telt el néhány pillanat. Az ajtó tárva-nyitva állt. Óvatosan benézett a szobába. Semmi sem mozdult. Fülelt. Semmi zaj a házban. A csikorgó ajtó senkit sem ébresztett fel.

Az első veszély elmúlt, de még háborgott a benseje. Hanem azért nem hátrált. Hiszen akkor sem hátrált, amikor azt hitte, veszve van. Csak azon járt az esze, hogyan végezhetne minél előbb. Egy lépést tett előre és bement a szobába.

Mély csend volt. Itt-ott kusza, bizonytalan tárgyakat különböztetett meg, amelyekről a napvilágnál kiderült volna, hogy szétszórt iratok az asztalon, nyitott foliók, tabouretten egymásra rakott könyvek, egy karosszék támlájára rakott ruhanemű, egy imazsámoly, ám e pillanatban

csupán homályos zugoknak és fehérlő térségeknek tündek. Jean Valjean óvatosan lépdelt, ügyelve, nehogy butorokba ütközzön. Hallotta, a szoba háttéréből az alvó püspök nyugodt és egyenletes lélegzését.

Egyszerre csak megállt. Az ágy közelébe ért. Előbb ért oda, mintsem hitte volna.

A természet néha komor és értelmes szándékkal vegyíti tüneményeit és jelenségeit cselekedeteinkbe, mintha gondolkodóba akarna bennünket ejteni. Mintegy félóra óta hatalmas felhő borította be az eget. Abban a pillanatban, amelyben Jean Valjean megállapodott az ágy előtt, a felhő, mintha csak szándékkal tenné, szétfoszlott s egy holdsugár, áthatolva a magas ablakon, hirtelenül egyenesen a püspök sápadt arcára világított. A püspök békésen szunnyadt. Majdnem azt lehetne mondani, hogy ruhástól aludt, mivel az Alacsony Alpok hideg éjszakái ellen való védekezésül barna gyapjuzubbony fedte karjait egészen a könyökéig. Feje hátravetve pihent a párnán, s nyugalom ernyedte boldogságában, keze, mellyel annyi jót tett, annyi szent cselekedetet hajtott végre s amelynek egyik ujján pásztorgyűrű csillogott, lelógt az ágy szélén. Arcán az elégedettség, a remény, az elragadtatás bizonytalan kifejezése tündökölt. Ez több volt a mosolynál, majdnem sugárzasként hatott. Homlokán annak a ragyogásnak kifejezhetetlen visszfénye villogott, amelynek forrásába nem tekint földi szem. Az igazlelkűek egy titokzatos ég csodáit szemlélik álmukban.

Ennek az égnek visszfénye lebegett a püspök fölött.

S ez egyuttal fénylő átszüremlés volt, mert bensejében rejtegette az eget. Az ég a lelkiismerete volt.

Mikor a holdsugár ugyszólván fölébe simult e benső ragyogásnak, az alvó püspök fejét szinte dicsfény lebegette körül. A benyomás mindazonáltal gyengéd volt, mint az alkonyat kimondhatatlanul finom pirja. A hold az égen, a pihegő természet, a mozdulatlan kert, a csendes ház, az éji óra, a pillanat a nyugalom kimondhatatlanul ünnepélyes fenséggel örködött a bölcs aggastyán pihenése felett, királyi dicsfényvel és ragyogással véve körül ősz fürtjeit és csukott szemét, arcát, amelynek minden vonása a reményt és bizalmat fejezte ki, az agg főt és a gyermeki álmot.

Majdnem istenségnek hatott ez a tudtán kívül fenséges ember.

Jean Valjean vasbunkóval a kezében, némán, mozdulatlanul állt a homályban és visszarettent a ragyogó aggtól. Ilyen látvánnyal még nem találkozott életében. Megdöbbenette ez a nagy bizodalom. Az erkölcsi világrend nem nyujthat fenköltebb látványt, mint amikor a gonosz szándék szakadékán álló, zavaros és nyugtalan lelkiismeret egy igaz ember álmát szemléli.

Ez az álom, ez a magány, amelynek olyan tanuja volt, amilyen ő, fenséges valami volt s ennek homályos, de parancsoló hatása alól nem vonhatta ki magát.

Senki sem mondhatná el, mi ment végbe benne, még ő maga sem. Hogy csak megközelítőleg is elképzelhessük, gondoljunk arra, ami a legerőszakosabb s gondoljuk melléje azt, ami a leggyöngédebb. Még a vonásairól sem lehetett volna semmi határozottat leolvasni. Valami dermedt csodálkozás ült rajta. Ez az egész. De mire gondolt? Azt még sejteni sem lehetett volna. Csak az volt nyilvánvaló, hogy dult és zaklatott. De milyen természetű volt az izgalma?

Nem tudta levenni szemét az aggastyánról. Lénye és magatartása csak egy dolgot fejezett ki világosan, valami furcsa határozatlanságot. Láttára azt hihette volna az ember, hogy két szakadék között haboz, aközt, amelyikbe lezuhan az ember s aközt, amely megmenti. Egyaránt késznek látszott összezuzni az aggastyán homlokát, vagy megcsókolni a kezét.

Néhány pillanat múlva balkezelével lassan a homlokához nyult, leemelte sapkáját, majd a karja ugyanolyan lassan visszahanyatlott és Jean Valjean balkezelében sapkájával, jobbkezelében a bunkóval torzult vonásai fölött égnék meredő hajjal visszaesett az előbbi figyelő magatartásába.

Ijesztő tekintete alatt a püspök mélységes békében szendergett tovább.

A holdsugár rávilágított a kandalló fölé helyezett feszület bizonytalan körvonalaira.

Mintha csak kettőjük felé tárta volna ki karját a Megváltó, hogy az egyiket megáldja s a másiknak megbocsásson.

Egyszerre csak Jean Valjean újra fejébe nyomta a sapkáját, majd gyors léptekkel, anélkül, hogy a püspökre pillantott volna, közelebb ment az ágyhoz, egészen az ágy fejéhez, amely fölött a szekrényke állott, fölemelte a vasrudat, hogy fölpattantsa a zárat, ám a kulcs a szekrényben volt, felnyitotta, az első, ami a szemébe villant, az ezüst evőeszköz kosara volt, magához vette, könnyelmű, nagy léptekkel, mit sem törődve azzal, hogy lármát üt, végigsietett a szobán, elérte az ajtót, visszatért az imaszobába, kinyitotta az ablakot, megragadta botját, átvette magát az ablakpárkányon, hátizsákjába gyömöszölte az ezüstkészletet, a kosarat eldobta, végigrohant a kerten, átugrott a kert falán, mint egy tigris és elmenekült.

XII. A püspök dolgozik

Másnap, mikor a nap felkelt, monseigneur Bienvenu már a kertjében sétált. Magloire asszony magánkívül rohant feléje.

- Monseigneur! - kiabálta - nem tudja monseigneur, hova lett az ezüst evőkészlet kosara?

- De tudom - mondta a püspök.

- Hála legyen a Jóistennek - felelte a házvezetőnő. - Nem tudtam elképzelni, hová lehetett.

A püspök az imént akadt rá a kosárra egy virágágyban. Átnyújtotta Magloire asszonynak.

- Tessék - mondta.

- Mi az? - hüledezett az asszonyság. - Üres? Hát az ezüst?

- Ugy? Hát magát az ezüstmű érdekli, - felelte a püspök. - Bizony nem tudom, hol van.

- Jóságos Isten! Ellopták! Az az ember lopta el, aki tegnap este állított be hozzánk.

Magloire asszony öreg tagjainak minden fürgeségével egy szempillantás alatt az imaszobában termett, eltűnt a benyilóban, majd visszament a püspökhöz. A püspök lehajolt és sóhajtván szemlélte azt a sarkantyuvirágot, amelyet a tok letört, amikor bedobták a virágágyba. Magloire asszony nagy sópánkodásának hallatára fölegyenesedett.

- Az az ember eltűnt, monseigneur. Ellopta az ezüstkészletet.

Miközben siránkozott, pillantása a kert egyik sarkára esett, amelyen észre lehetett venni a menekülés nyomait. Egy helyen le volt ütve a vakolat a falról.

- Tessék csak nézni, ott mászott át a falon a Cocheilet közbe. Ó, a gyalázatos! Ellopta az ezüstkészletünket!

A püspök egy pillanatig hallgatott, majd Magloire asszonyra vetette komoly tekintetét s szeliden megszólalt:

- Vajjon a miénk volt-e az az ezüstmű?

Magloire asszonynak tátva maradt a szája. Ismét csend támadt, aztán a püspök folytatta:

- Magloire asszony, helytelen volt tőlem oly soká magamnál tartogatni azt az ezüstöt. Az a szegényeket illeti. S mi volt az a tegnapi ember? Bizonyára szegény.

- Én édes Jézusom! Hiszen nem magam miatt mondom, még csak nem is a kisasszony miatt, felőlünk ugyan elvihette volna. Hanem monseigneurrel mi lesz? Mivel eszik ezentul monseigneur?

A püspök csodálkozva pillantott a házvezetőnőre.

- Ugyan, ugyan. Hiszen kapni ónevőeszközt is.

Magloire asszony a vállát vonogatta.

- Az ónnak szaga van.

- Hát vasevőeszközt.

Magloire asszony sokatmondóan húzta félre a száját.

- A vasnak mellékize van.

- Hát akkor faevőeszközt - mondta a püspök.

Néhány pillanat múlva már meg is reggelizett ugyanannál az asztalnál, amelyhez előző este Jean Valjeant ültette. Reggelizés közben monseigneur Bienvenu tréfásan felhozta nővére előtt, aki hallgatott és Magloire asszony előtt, aki bosszusan dörmögött, hogy még kanálra villára sincs szükség, hogy az ember egy darab kenyeret egy csésze tejsben megmártogasson.

- Hogy is juthatott az eszébe - dünnyögte Magloire asszony, az étkezésnél felszolgálva, - ilyen embert befogadni a házába. Szállást adni neki. Még szerencse, hogy csak lopott. Jóságos Isten, megfagy a vérem, ha az eszembe jut!

A püspök nővérével együtt éppen fel akart állani az asztal mellől, amikor kopogtak az ajtón.

- Szabad - mondta a püspök.

Az ajtó megnyilott. Különös, izgatott csoport állt az ajtóban. Három ember volt, galléron fogva egy negyediket. A három ember három csendőr volt. A negyedik Jean Valjean.

Egy csendőrőrmester, aki a csoport vezetőjének látszott, belépett a szobába s katonásan tisztelegve a püspök elé állt.

- Eminenciás uram, - kezdte.

Jean Valjean, aki komoran, leerve állt, erre a szóra feltekintett. Arca elképedést fejezett ki.

- Eminenciás uram! - suttogta. - Hát nem a plébános?...

- Csönd legyen! - szólt rá az egyik csendőr. - Ez a püspök ur őeminenciája.

Eközben a püspök amily gyorsan magas kora csak engedte, a csoporthoz sietett.

- Á, ön az, - kiáltotta Jean Valjeanra pillantva. - Örvendek, hogy látom. - De hiszen én a gyertyatartókat is önnek adtam, amelyek szintén ezüsből vannak s amelyekért kétszáz frankot kaphatna. Miért nem vitte el őket az ezüstnemüvel együtt?

Jean Valjean szeme tágrameredt, oly kifejezéssel pillantott a tiszteletet parancsoló főpapra, amelyet semmiféle nyelv vissza nem adhat.

- Hát igazat mondott ez az ember, eminenciás uram? - kérdezte a csendőrőrmester. - Belénk botlott az uton. Ugy viselkedett, mint aki el akar inálni. Megállítottuk, mert gyanusnak látszott. Nála találtuk az ezüsneműt...

- Mire ő azt mondta, - folytatta mosolyogva a püspök - hogy egy jámbor, vén paptól kapta, aki szállást adott neki éjszakára. Értem már a dolgot. De minek hozták vissza? Ez csak tévedésből történhetett.

- Eszerint engedjük utjára? - kérdezte a csendőr.

- Természetesen - felelte a püspök.

A csendőrök elengedték Jean Valjeant, aki hátratántorodott.

- Csakugyan elengednek? - kérdezte elfuló hangon, mintha álmában beszélne.

- Persze, hogy elengedünk. Nem értesz a szóból? - mondta az egyik csendőr.

- Nehogy megint ittfelejtse a gyertyatartóit, barátom - mondta a püspök. - Vigye.

A kandallóhoz lépett, a két ezüst gyertyatartó után nyult s odavitte őket Jean Valjeanhoz. A két nő szótlán nézte, egy mozdulattal, egy pillantásukkal sem zavarták a püspököt.

Jean Valjean egész testében remegett. Révedező tekintettel, gépiesen átvette a két gyertyatartót.

- Most pedig menjen békében az utjára, gyermekem, - mondta a püspök. - Jó, hogy eszembe jut. Ha újra meglátogatna, barátom, felesleges lesz a kerten át távoznia. Mindig az utcai kapun jöjjön és távozzon. Éjjel-nappal nyitva van, csak meg kell nyomni a kilincset.

Majd a csendőrökhöz fordult:

- Az urak is távozhatnak.

A csendőrök elmentek.

Jean Valjeant az ájulás környékezte.

A püspök hozzálépett és halkán így szólt:

- El ne feledje, soha el ne feledje, amit megígért. Azt ígérte nekem, arra fogja fordítani ezt az ezüstöt, hogy tisztességes életet kezdjen.

Jean Valjean, aki egyáltalán nem emlékezett arra, hogy valamit ígért volna, elképedve nézte a püspököt. A püspök nyomatékkal mondta a fentieket. S még ünnepélyesebben folytatta.

- Jean Valjean, testvérem az Urban, te már nem a bünt szolgálod, hanem a jót. Megvásároltam a lelkedet, megváltottam a sötét gondolatoktól, a romlás szellemétől s átadom Istennek.

XIII. A kis Gervais

Jean Valjean úgy hagyta el a várost, mintha szökne. Sietve indult a mezők felé azokon az utakon és ösvényeken, amelyek éppen elébe kerültek s észre sem vette, hogy lépten-nyomon arra a helyre kerül vissza, amelyet elhagyott. Itt bolyongott étlen-szomjan egész délelőtt. Az új benyomások egész tömege rajzott fel benne. Nagyon dühös volt, de nem tudta kire. Nem tudta volna megmondani, mit érez, meghatottságot, vagy megaláztatást. Időnként furcsa ellágyulás vett rajta erőt, amely ellen egész erejéből küzdött, s amellyel szembe szegezte az elmúlt tiz esztendő megkérgesedését. Elgyötörte ez az állapot. Nyugtalankodva látta, hogy az a rette-

netes nyugalom, amelyet igazságtalan sorsa idézett fel benne, megrendül. Nem tudta, vajjon mivel fogja ezt a nyugalmat pótolni. Néha szinte jobban esett volna, ha börtönbe viszik a csendőrök s ha nem úgy történnek a dolgok, mint ahogy történtek. Akkor nem lenne ilyen kusza állapotban. Noha már őszutója volt, itt-ott viritott a bokrok közt egy-egy elkésett virág, amelynek illata megcsapta utközben orrát, gyermekkori emlékeit juttatva eszébe. Ezek az emlékek szinte elviselhetetlenek voltak a számára, oly régóta nem gondolt reájuk.

Egész nap ilyen kifejezhetetlen gondolatok gyötörték a bensejét.

Mikor a nap lebukott nyugaton, minden kis kavics árnyékát messze teregetve, Jean Valjean egy elhagyott, felperzselt tarlón ült egy bokor mögött. Üres volt a láthatár. A messzeségben az Alpok huzódtak tova, még a távoli falvak tornya sem látszott. Jean Valjean három mérföldnyire lehetett Digne-től. A bokortól pár lépésnyire ösvény szelte át a tarlót.

Tünődése közben, melynek tárgya mégjobban megriasztotta volna azt, aki e szörnyű rongyokba öltözött emberre bukkan, vidám neszt hallott. Hátra pillantott s az ösvényen egy tizegynéhány esztendő kis savoyardot látott dudorászva közeledni, kintornával az oldalán és hátizsákkal, amelyben mormotáját vitte, ama szelid és vidám gyermekek egyikét, akik a világot járják és a térdük kilátszik lyukas nadrágjukból.

A dudorászó gyermek időnként megszakította utját és a néhány pénzdarabot, amit a kezében szorongatott, játszva a magasba dobta. Alkalmasint ez volt az egész vagyona. A pénzdarabok között volt egy kétfrankos is.

A gyermek anélkül, hogy Jean Valjeant észrevette volna, megállt a bokornál s megint feldobálta garasait, amelyeket eddig, elég ügyesen, kézfejjel kapott el.

Ezuttal azonban a kétfrankos pénzdarab leesett és a bokorba gurult, Jean Valjean lába elé.

Jean Valjean rátette a lábát.

A gyermek a guruló pénz után pillantott és észrevette őt.

Nem csodálkozott el, hanem odament Jean Valjeanhoz.

Teljesen elhagyatott hely volt. Ameddig a tekintet elért, sehol egy lélek a tarlón, az ösvényen. Csak egy költöző madár csapat gyenge csivogása hallatszott, amely szédítő magasan huzott tova a levegőben. A gyermek háttal állt a napnak, amely aranyba szőtte haját és vérző fénybe mártotta Jean Valjean vad vonásait.

- Adja ide a pénzemet, bácsi, - szólalt meg a kis savoyard, a gyermekek mit sem sejtő, naiv bizalmával.

- Mi a neved? - kérdezte Jean Valjean.

- Kis Gervais, bácsi.

- Eredj a dolgodra, - mondta Jean Valjean.

- Adja vissza, bácsi, a pénzemet, - kezdte előlről a fiu.

Jean Valjean lehajtotta fejét és nem válaszolt.

A fiu nem tágitott.

- A pénzemet, bácsi!

Jean Valjean a földre szegezte szemét.

- A pénzemet! - kiáltotta a gyermek - a nagy pénzemet, az ezüstpénzemet.

Jean Valjean úgy tett, mintha nem is hallaná. A gyermek rángatni kezdte ujjasát és megpróbálta elmozdítani Jean Valjean szöges cipőjét a pénzről.

- Adja vissza a pénzemet, a kétfrankosomat!

A gyermek elsírta magát. Jean Valjean fölemelte fejét. Még mindig nem állt fel. Tekintete zavaros volt. Csodálkozva pillantott a fiura, aztán botja után nyult és félelmetes hangon ráordított:

- Ki vagy?

- Én vagyok, bácsi, - felelt a fiu. - A kis Gervais. Én vagyok. Tessék visszaadni a kétfrankosomat. Tessék szíves lenni elhuzni a lábát, bácsi.

Bár csak öklömnyi volt, harag fogta el, szinte fenyegető hangon folytatta:

- Nem viszi el mindjárt a lábát? Huzza odébb a lábát, ha mondom!

- Még mindig itt vagy? - förmedt rá Jean Valjean, majd hirtelen felállt, ám nem vette el lábát a pénzről és így szólt:

- Takarodj innen!

A gyermek ijedten pillantott rá, aztán egész testében remegni kezdett, néhány pillanatig elképedten bámult az arcába, aztán lélekszakadtából szaladni kezdett, anélkül, hogy kiáltani mert volna, vagy hátra mert volna nézni.

Kis távolságnyira azonban elfult a lélegzete, meg kellett állnia s a tünődő Valjean hallotta, hogy zokog.

Néhány pillanatnyira eltűnt szeme elől a gyermek.

A nap lement.

Jean Valjean körül megnöttek az árnyékok. Egész nap nem evett. Alkalmasint lázas volt.

Állt egy helyben, mióta a gyermek elmenekült, egy mozdulatot sem tett. Egyenlőtlen, nagy időközökben zihált a melle. Tíz vagy tizenkét lépésnyire meredt maga elé a tekintete, s mintha egy öreg, kék cserépdarabot tanulmányozott volna vele, amely ott hevert a fűben. Egyszerre csak megborzongott, hűvösödni kezdett az est.

Homlokára huzta a sapkáját, gépiesen összevonta és begombolta zubbonyát, kilépett s lehajolt, hogy felemelje botját a földről.

Ekkor megpillantotta a kétfrankos pénzdarabot, amelyet lába mélyen beletipt a földbe s amely ott csillogott a kavicsok között.

Mintha villamos ütés érte volna. - Hát ez mi? - morogta a fogai között. Három lépésre visszatántorodott, aztán megállt s nem tudta levenni szemét arról a helyről, amelyet az imént lábával nyomkodott, mintha az ott heverő, csillogó tárgy nyitott szem volna, amely a sötétből reámered.

Néhány pillanat múlva lehajolt, görcsös mozdulattal megragadta az ezüstpénzt, fölemelkedett, a messzeségbe pillantott, kutatva nézett szét mind a négy világtáj felé, ott állt és didergett, mint valami felriasztott vad, amely menedék után kémlel.

Semmit sem látott. Alkonyodott, elhagyott, hűvös volt a tarló, a szürkületben ibolyaszínű párák kóvályogtak.

- Óh, - mondta és gyors léptekkel elindult arrafelé, amerre a gyermek eltűnt. Vagy száz lépést tett, aztán megállt, szétnézett, senkit sem látott.

Tele tüdőből kiabálni kezdett.

- Kis Gervais! Kis Gervais!

Elhallgatott, feleletre várt.

Semmi válasz.

Elhagyott, barátságtalan volt a tarló. Végláthatatlan messzeség. Nem volt más körülötte, csak a sötétség, amelyben nem különböztethetett meg semmit, mint a csend, amelyben elveszett a hangja.

Jeges szél kerekedett, amelyben gyászos életre keltek az őt környező tárgyak. A cserjék irtózatossá dühvel rázták vékony kis karjaikat. Mintha csak fenyegetnének, üldöznének valakit.

Ujra nekiindult, majd futni kezdett, néha-néha megállt és félelmetes, kétségbeesett hangon kiáltott bele a magányba:

- Kis Gervais! Kis Gervais!

Ha a gyermek hallja ezt a hangot, bizonyjal megijed s nem mer mutatkozni. De a kis fiu már bizonyosan messze járt.

Egy lóháton ülő pappal találkozott. Odament hozzá és megszólította:

- Nem látott egy gyereket, tisztelendő ur?

- Nem én, - felelte a pap.

- Egy Gervais nevű kis fiut.

- Senkit sem láttam.

Két darab ötfrankost vett elő a zsebéből és átadta a papnak.

- Adja ezt, tisztelendő ur, a szegényeinek. Tíz év körüli fiucska volt, mormotával meg kintornával, ha jól emlékszem, tisztelendő ur. Ment, mendegélt, olyan savoyard fiu lehetett.

- Nem láttam.

- Kis Gervais a neve. Nem a környékről való? Nem tudná megmondani?

- Ha úgy áll a dolog, amint mondja, barátom, akkor valami idegen fiucska lehetett. Csak úgy kóborol a vidéken. Az ilyeneket nem ismeri az ember.

Jean Valjean heves mozdulattal újabb két ötfrankos tallért vett elő zsebéből, s átadta őket a papnak.

- A szegényeinek, - mondta, majd szinte önkivületi állapotban hozzátette: - Tartóztasson le, tisztelendő ur, tolvaj vagyok!

A pap rémülten vágta lova szügyébe a sarkát és elvágatott. Jean Valjean tovább rohant abban az irányban, amelyben elindult.

Jódarab utat tett meg, nézelődve, szölongatva, kiabálva, de senkivel sem találkozott. Két-három izben elkezdett szaladni egy-egy tárgy felé, amely a messzeségben fekvő, vagy kuporgó lényhez hasonlított. De csak bozótok voltak, vagy kiálló kődarabok. Három ösvény kereszteződéséhez ért s megállt. A hold felkelőben volt. Elnézett a messzeségbe, utoljára kiáltotta:

- Kis Gervais, kis Gervais, kis Gervais!

Kiáltása visszhangtalanul szállt el a ködben, suttogva ismételte: - Kis Gervais, gyenge, alig hallható hangon. Ez volt az utolsó erőfeszítése. Térdei hirtelen megroggyantak, mintha rossz lelkiismeretének láthatatlan sulya alatt görnyedne meg, kimerülten egy nagy kőre rogyott, hajába mélyesztette kezét, arcát térdei közé temette és így kiáltott fel:

- Nyomorult vagyok!

Ugy rázta a sirás, hogy csaknem a szive szakadt bele. Tizenkilenc esztendő óta most sirt először.

Mint láttuk, Jean Valjean úgy távozott a püspöktől, hogy minden eddigi meggyőződésétől megvált. Nem tudta, mi történik vele. Fellázadt az aggastyán angyali tette és szelid szavai ellen. „Megígérte nekem, hogy tisztességes emberré lesz. Megvásárlom a lelkét. Megváltom a gonosz szellemtől és a Jóistennek ajánlom.” Egyre ezek a szavak jártak az eszében. E mennyei irgalommal a gőgöt szegezte szembe, mely bennünk mintegy utolsó mentsvára a gonosznak. Homályosan érezte, hogy a pap bocsánatánál hatalmasabb támadás, félelmetesebb ostrom még soha nem rázta meg a lelkét; hogy csökönysége menthetetlen, ha ellenáll az irgalomnak, míg ha enged, meg kell válnia attól a gyűlölettől, amelyet a többi ember cselekedetei váltottak ki belőle annyi esztendőn át s amelyhez hozzászokott; hogy most győznie vagy buknia kell; hogy most harc folyik, rettenetes és döntő küzdelem, a saját gonoszsága és a püspök jósága között.

Ily megvilágulások közepette tántorgott, mint a részeg. Így ment tétova tekintettel s vajjon volt-e határozott képzelete arról, hogy milyen eredményt hozhat számára dignei kalandja? Hallotta-e azt a rejtelmes zugást, mely az élet bizonyos ünnepélyes pillanataiban figyelmezteti, vagy nyugtalanítja az embert? Vajjon fülébe sugta-e a hang, hogy sorsának legünnepélyesebb óráját éli, hogy számára nincs többé középut, hogy vagy a legjobb ember lesz, vagy a leggonoszabb, hogy most vagy felül kell emelkednie a püspökön, vagy mélyebbre kell zuhannia a legutolsó fegyencnél is, hogy ha jó ember akar lenni, angyallá s ha rossz, szörnyeteggé kell válnia?

Ujból fel kell vetnünk itt azokat a kérdéseket, amelyekkel már szembenéztünk egyszer: vajjon derengett-e homályosan a lelkében mindennek némi fogalma? Annyi bizonyos, hogy a szerencsétlenség, mint már mondtuk, kineveli az értelmet. Mindazonáltal kétséges, hogy vajjon Jean Valjean tisztában volt-e mindazzal, amiről beszélünk. Ha fel is támadtak benne ezek a gondolatok, inkább csak sejtette, mintsem látta őket és ezek a gondolatok elviselhetetlen, már-már fájdalmas zavarba ejtették. Azt az alaktalan és sötét valamit, amit fegyháznak neveznek, elhagyta, a püspök fájdalmat okozott lelkének, mint ahogy a nagyon erős fény is bántja a sötétséghez szokott szemet. Jövendő élete, mely tiszta sugárzással kínálta magát, reszketéssel, szorongással töltötte el. Egyáltalán nem tudta már, hogyan áll sajátmagával. Mint valami baglyot, amely hirtelen a felkelő napba pillant, a fegyencet elkápráztatta s szinte megvakította az erő.

Csak egy dolog volt bizonyos, csak egyben nem kételkedett, abban, hogy ő már nem a régi ember, hogy minden megváltozott benne, hogy nem áll módjában ráhazudolni arra a tényre, hogy a püspök beszélt vele s a szívéhez szólott.

Ebben a lelkiállapotában akadt utjába a kis Gervais, akinek ellopta a kétfrankosát. Miért tette? Nem tudta volna megmondani. Tán ez volt a fegyházból hozott gonosz gondolatok utolsó megnyilvánulása, végső erőfeszítés, annak a maradványa vagy indítóoka, amit a fizikában úgy hívnak, tehetetlenségi erő? Ez volt, vagy talán még ennyi sem. Mondjuk inkább azt, hogy nem is ő lopott, nem ő, az ember, hanem az állat, amely ösztönből és megszokásból nyomta rá ostobán a lábát a pénzre, miközben értelme az uj és még sohasem hallott kisértésekkel küzdött. Mikor értelme magára ébredt s felfogta állati cselekedetét, Jean Valjean rettegve riadt vissza és felsikoltott döbbenetében.

Különös jelenség, amely csak abban a helyzetben vált lehetségessé, amelyben leledzett.

Mikor ellopta a gyermek pénzét, olyan tettet követett el, amelyre már nem volt képes.

Akármiként áll a dolog, utolsó gaztette döntő hatással volt rá. Ez a cselekedet hirtelen behatolt értelmébe káoszba s rendet teremtett benne, félresöpörte a sűrű homályt s a másik oldalon összerelte a világosságot s úgy hatott lelkére ebben az állapotban, mint bizonyos kémiai reakció holmi zavaros vegyülékére, amelyből az egyik elem kicsapódik, a másik megtisztul.

Mindenekelőtt még mielőtt magábamélyedt és gondolkodott volna, kétségbeesetten igyekezett megtalálni a gyermeket, mintha az életről volna szó, hogy visszaadja a pénzét. Majd amikor látta, hogy ez kilátástalan és hiábavaló dolog, csüggedten állt meg. Mikor felkiáltott: nyomorult vagyok! Olyannak látta magát, amilyen volt, de már oly messze volt magától, hogy szinte kísértetnek tünt, úgy, mintha egy más hus-vérember állna előtte, bottal a kezében, begombolt zubbonyban, lopott tárgyakkal teletömött zsákkal a hátán, határozott és komor vonásokkal, elvetemült terveket forgatva fejében, egy ocsmány fegyenc; akinek Jean Valjean a neve.

Határtalan szerencsétlensége, mint már megjegyeztük, látomásokat ébresztett benne. Ez is látomásféle volt. A szó szoros értelmében maga előtt látta Jean Valjean komor arcát. Egy pillanatig szinte azon tűnődött, ki ez az ember, akitől úgy borzad.

Agya ama viharos és mégis borzalmasan nyugodt pillanatok egyikét élte át, amelyben olyan mély merengés fog el bennünket, hogy egészen magába temeti a valóságot. Nem látjuk a körülöttünk lévő tárgyakat és lelkünk ábráit vetítjük ki a külvilágba.

Igy nézett szembe magával s ugyanakkor a hallucináció mögött valami rejtelmes mélységben fényt látott felvillanni, amelyet első pillanatban fáklyának vélt. Ahogy figyelmesebben szemügyre vette ezt a világosságot, amely lelkiismerete mélyéből bukkant fel, rájött, hogy emberalakja van, hogy a fáklya a püspök.

Lelkiismeretével egymásután vette szemügyre az előtte álló két férfit, a püspököt és Jean Valjeant. Csak az első oszlathatta el a másodikat. Ama különös tünemény révén, amely az ilyen elragadtatás sajátossága, minél tovább merengett, annál nagyobb lett a püspök, annál ragyogóbb, míg Jean Valjean egyre jobban zsugorodott össze, egyre jobban halaványodott. Csakhamar olyanná lett, mint az árnyék. Egyszerre csak eltűnt. Csak a püspök maradt.

És fenséges ragyogással töltötte be a nyomorult lelkét.

Jean Valjean sokáig zokogott. Forró könnyeket ontott, nyögve sirt, elengedve magát, mint az asszony, riadtan, mint a gyermek.

Miközben sirt, egyre világosabbakká váltak gondolatai, lelkét különös ragyogás, elragadó és félelmetes világosság töltötte be. Elmúlt élete első vétke, hosszú vezeklése, külső eldurvulása, belső megmakacskodása, szabadonbocsáttatása, melyhez annyi bosszútervet fűzött, a püspök házában történt dolgok, utolsó cselekedete, amellyel egy gyermek kétfrankosát ellopta, e gyáva s elvetemült bűn, amelyet a püspök bocsánata után követett el, mindez eszébe jutott s világosan előtte állt, de olyan megvilágításban, amelyet soha nem észlelt eddig. Áttekintette életét és szörnyűnek találta. Lelkébe tekintett és megborzadt. Ám ennek ellenére szelid fényben uszott élete és lelke. Mintha paradicsomi fényben látná a sátánt.

Hány óra hosszat zokogott? Mit csinált, mikor kisirta magát? Merre ment? Senki sem tudja. Csak annyi bizonyos, hogy a postakocsis, aki ezen az éjszakán ellátta a szolgálatot s Grenoble-ból indulva utnak, hajnali három órakor érkezett Dignebe, a püspöki palota utcájában egy embert pillantott meg, aki a járdán térdelve imádkozott a sötétben Bienvenu őeminenciája háza előtt.

HARMADIK KÖNYV 1817.

I. 1817.

1817 az az esztendő, amelyet XVIII. Lajos bizonyos királyi hetykeséggel, amely csupa gőg volt, uralkodása huszonkettedik esztendejének nevezett. Ebben az évben tett Bruguère de Sorsum ur nagy hirre szert. A borbélyok, a hajpor és a királyi fenség visszatérésében reménykedve, liliomokkal diszes azurkék színre festették üzleteiket. Ebben a bizakodó időben Lynch gróf minden vasárnap ott ült a Saint-Germain-des-Prés templomban a kegyurak padján, mint egyházatya a francia pairek öltözékében, vörös szalaggal, hosszú orral s olyan gőgös profillal, amilyen csak annak lehet, aki dicső tettet hajtott végre. A dicső tett, amelyet Lynch ur végrehajtott, a következő volt: 1817 március 12-én mint bordeaux-i polgármester kissé nagyon is hamar adta át a várost Angoulême hercegnek. Ezért lett főrend. 1817-ben a négy-hatéves gyermekeknek hatalmas maroquin bőrből készült fülvédős sapkát nyomtak a fejükbe, amik többé-kevésbé eszkimó kucsmákhoz hasonlítottak. A francia hadsereg fehér egyenruhában járt, mint az osztrák. Az ezredeket légióknak nevezték. Számok helyett a megyék neveit viselték. Napoleon Szent Ilona szigetén volt s minthogy Anglia vonakodott zöld posztót kiutalni a számára, kifordította régi ruháit. 1817-ben Pellegrini énekelt, Bigottini kisasszony táncolt; Potier uralkodott; Odry még nem tünt fel; Foriosó asszonyt Saqui asszony követte. Még sok porosz tartózkodott Franciaországban. Delalot ur személyiség volt. A törvényes királyság azzal szilárdította meg helyzetét, hogy Pleigniernek, Carbonneau-nak és Tolleronnak előbb a kezét, majd a fejét vágatta le. Talleyrand herceg főkancellár és Louis abbé, a leendő pénzügyminiszter egymás szeme közé nevettek, mint az augurok. Mindketten résztvettek 1790 július 14-én a szövetségi ünnep miséjén, a Marsmezőn. Talleyrand mondta a misét, mint püspök, Louis pedig mint diakonus segédkezett neki. 1817-ben annak a Marsmezőnek sétányain hatalmas fahengereket lehetett látni, amint ott heverték az esőben, ott korhadtak a fűben, kékre festve az aranyozott sasok és méhek megkopott nyomaival. Ezek az oszlopok voltak, amelyek két esztendővel előbb a császári emelvényt támasztották a Májusi Ünnep alkalmából. Imitt-amott megfeketedtek az osztrák tábortüzek füstjétől, mert az osztrákok ott tanyáztak a Gros-Cailloü közelében. Két-három oszlopot is tüzeltek az osztrákok, a császáriak melengették mellettük széles tenyerüket. A Májusi Ünnep azért érdemel említést, mivel juniusból zajlott le a Marsmezőn. 1817-ben két dolog örvendett népszerűségnek: a Voltaire-Touquet és a Charte-ről elnevezett burnótszelence.

A párisiakat utoljára Dautun gaztette hozta izgalomba, aki fivérének levágott fejét a Marche aux Fleurs vízmedencéjébe dobta. A hadügyminisztérium vizsgálatot rendelt el a Meduza nevű szerencsétlen fregatt dolgában, ami Chaumareix fejére szégyent, Géricault-nak dicsőséget hozott. Selves ezredes Egyiptomba ment, hogy Szolimán pasa legyen belőle. A Palais des Thermes a rue de la Harpe-on valami dongár műhelye volt. A Hotel de Cluny nyolcszögletű tornyának lapos tetején még látni lehetett azt a kis deszkaalkotmányt, amely Messier-nek, XVI. Lajos tengerészeti csillagászáának observatóriuma volt. Duras hercegnő égszínké selymes és X-lábu butorokkal berendezett fogadószobájában három-négy bizalmasának felolvasta a még kiadatlan *Ourika*-t. A Louvre homlokzatáról levakarták az N. betűt. A Pont d'Austerlitz nevet változtatott s a Pont du Jardin du Roi nevet vette fel, kétszeres talánnyá válva s megtagadva úgy az austerlitz hidat, mint a fűvészkertet. XVIII. Lajos, miközben körmével jegyeket huzogatott Horatiusába, egyre azokkal a hősökkel foglalkozott, akiből császárok s azokkal a

csizmadiákkal, akikből trónvárományosok lettek. Csak két dolog aggasztotta: Napoleon és Bruneau Mathurin. A francia akadémia a következő pályakérdést tűzte ki: *Miért boldogít a tudományos pálya?* Bellart ur hivatalosan nagy szónok volt. Árnyékában már sarjadosztott Broe jövendőbeli államügyész, Paul Louis Courier szarkazmusának céltáblája. Élt egy ál-Marchangy, akinek d’Arlincourt lesz a neve. *Claire d’Albe* és *Malek-Adel* remekművek voltak. Cottin asszonyt a kor legjobb írójának tartották. Az Institut törölte tagjai sorából Bonaparte Napoleon akadémiát. Egy királyi rendelet tengerészeti főiskolát állított fel Angoulême-ben. Mivel az angoulême-i herceg nagy admirális volt, tehát Angoulême városának minden jogcíme megvolt arra, hogy tengeri kikötő legyen s enélkül a monarchikus elv csorbát szenvedett volna. Minisztertanács elé vitték azt a kérdést, vajjon eltérje-e a kormány azokat a Franconi-féle hirdetések, amelyek műlovar-mutatványokat ábrázolnak és amelyek körül összecsendül az utcák csöcseléke. Paër ur, az Agnese szerzője, szegletes arcu, biborcsókos bácsi, vezényelte Sassenaye márké intim hangversenyeit a rue de la Ville-l’Évèquen. Minden fiatal leány a *L’Ermitte de Saint-Avelle*-t dalolta, szövege Geraud Edmondtól. A *Le Nain Jaune* átalakult *Miroirra*. A Lemblin-kávéház törzsvendégei a császár hivei voltak, míg a Valois-kávéház hivei a Bourbonokhoz huztak. Éppen az imént házasították össze valami szicíliai hercegnővel Berry herceget, akit a háttérből Louvel már szemmel tartott. Egy esztendeje, hogy madame de Staël meghalt. A testőrgárda kifütyülte Mars kisasszonyt. A nagy napilapok összezsugorodtak. Az alakjuk kicsiny volt, de a szabadságuk nagy. A *Constitutionnel* konstitucionális volt. A *La Minerve* Chateaubriand-t *Chateaubriant*-nak nevezte. Ezen a t-n sokat nevettek a nagy író rovására a polgárok. A megfizetett lapokban prostituált újságírók szidalmazták az 1815-ös év száműzöttjeit. Davidnak nem volt tehetsége, Arnault nem volt szellemes, Carnot nem volt becsületes. Soult nem nyert csatát, igaz, hogy Napoleon sem volt lángelme. Köztudó, hogy a száműzöttek ritkán kapják meg a nekik postán küldött leveleket, mert a rendőrség szent kötelességének tartja, hogy elfogadja azokat. Nem új dolog. Már a száműzött Descartes is panaszkodott emiatt. Amikor David valamelyik belga újságban panaszkodott, hogy nem kapja meg a hozzá irt leveleket, a royalista lapok kigunyolták és nevetségessé tették a száműzöttet. Egy szakadék választotta el azokat az embereket egymástól, akik királygyilkosokról, vagy szavazókról, ellenségről, vagy szövetségeseikről, Napoleonról, vagy Bonaparteről beszéltek. Minden józanészű ember egyetértett abban, hogy XVIII. Lajos király, akit „a Charte halhatatlan szerzőjének” neveztek, örökre véget vetett a forradalmi mozgalmaknak. A Pont Neuf töltésén belevésték a IV. Henrik szobrára váró talapzatba a „*redivivus*” szót. Piet ur kezdte összeállítani a rue Therèse 4. számú házában kupaktanácsát, hogy a monarchiát megszilárdítsa. A jobboldal vezérei súlyos helyzetekben azt mondogatták, „irni kell Bacot-nak”. Canuel, O’Mahony és Chappedelaine urak a király fivérének némi támogatásával megpróbálkoztak azzal, ami később a vizparti összeesküvéssé fejlődött. A Fekete Tü szintén összeesküvést szőtt. Delaverderie összeszúrta a levét Trogoffal. Decazes ur volt uralmon, aki bizonyos mértékben liberális volt. Chateaubriand minden reggel ott állt ablakában a rue Saint Dominique 27-es számú házában, térdnadrágban és papucsban, selyemkendővel lekötött ősz hajával, szemével egy tükörbe meredve, előtte nyitott fogorvosi szerszámkészlet és a fogait sikálva, mert remek fogai voltak, diktálta Pilorge urnak, titkárának a *La Monarchie selon la Charte* javított szövegét. A befolyásos kritika Lafont fölébe helyezte Talmának. De Féletz ur A-val szignálta cikkeit, Hoffmann ur Z-vel. Charles Nodier, a *Therèse Aubert*-t írta. A válást eltörölték. A liceumokat kollégiumoknak nevezték. A kollégisták, akiknek a gallérján aranyliliom diszlett, egymás hajába kaptak a római király miatt. A királyi palota titkos rendőrsége bemutatta Madame ökirályi fenségének az orleansi herceg mindenfelé kiállított képét, aki szebben feszített huszártábornoki egyenruhájában, mint Berry herceg dragonyostábornokiban, ami föltétlenül súlyos sérelem. Páris városa saját költségén újra aranyoztatta az Invalidusok dómjának kupoláját. Komoly férfiak azon vitakoztak, mit tenne ebben vagy abban a

helyzetben de Trinquelague ur; Clauser de Montas ur bizonyos kérdésekben eltért Clausel de Cousergues ur nézeteitől; de Salaberry ur elégedetlenkedett. Picard, a színész, aki tagja volt az Akadémiának, ahová Molière, a színész nem tudott bejutni, előadta a *Les deux Philibert*-et az Odéonban, amelynek homlokzatán a leszedett betűk nyoma még világosan mutatta a felírást: THÉÂTRE DE L'IMPÉRATRICE. Ki Bugnet de Montarlot mellett foglalt állást, ki ellene. Fabvier párttűző, Bavoux forradalmár volt. Pélicier könyvkereskedő kiadta Voltaire műveit, ezzel a címmel: *Voltairenek, a francia akadémia tagjának művei*. „Igy inkább vásárolják”, mondta a naiv kiadó. A közvélemény azt tartotta, hogy Loyson Charles ur lesz a század legnagyobb lángelméje. Már beléje mart az irigység, ami a dicsőség jele. Ezt a verset faragták róla:

Akárhogy repül is, Loyson lába csámpás.

Mínthogy Fesch bibornok nem akart lemondani állásáról, de Pins ur, Amasie érseke adminisztrálta a lyoni egyházmegyét. Franciaország és Svájc összekülönböztek a dappesi völgy miatt, amire Dufour kapitány, a későbbi tábornok, röpirata adott okot. Saint-Simon ismeretlenül építgette fenséges ábrándjait. Ült a Tudományos Akadémiában egy híres Fourier, akit az utókor elfelejtett s egy padlásszobában lakott egy ismeretlen Fourier, akinek emlékét megőrzi a jövő. Lord Byron kezdett feltűnni. Millevoye egy költeményének jegyzetében ily szavakkal ad róla hirt Franciaországnak: „Bizonyos Lord Baron”. David d'Angers megpróbálkozott a márványfaragással. Caron abbé a szeminaristák intim körében a rue des Feuillantines-ban magasztalóan emlékezett meg egy ismeretlen papról, Felicité Robertről, akiből később Lamennais lett. A Tuileriák ablakai alatt a Pont Royaltól a Pont Louis XV-ig valami füstölgő, kattogó masina uszott fel-alá a Szajrán, mint valami lubickoló kutya. Nem éppen sokat ígérő szerkezet volt, amolyan játékszerféle, valami ábrándos feltalálónak agyréme, utópia: egy gőzhajó. A párisiak közönnyel nézték a haszontalanságot. Vaublanc ur, aki csinnel, rendeletekkel és tömeges kinevezésekkel reformálta az Institutot, aki egész sereg embert tett meg akadémikussá, maga hoppon maradt s nem tudott akadémikussá lenni. A Faubourg Saint-Germain és a Marsan pavillon Delaveau urat szerette volna rendőrfőnökül ájtatossága miatt. Dupuytren és Récamier hajbakaptak az orvosegyetem nagy előadótermében és ököllel fenyegették egymást, Jézus Krisztus isteni volta miatt. Cuvier egyik szemével a Genezisre, a másikkal a természetre sandítva meg akarta nyerni a vakbuzgó reakciót, összhangzásba hozta az ásatag állatokat a bibliai szöveggel s Mózes könyvét mastodontokkal igazolta. François de Neufchâteau ur, Parmentier emlékének buzgó ápolója, fáradhatatlanul erőlködött, hogy a burgonyát *parmentière*-nek nevezzék, de nem ért el eredményt. Gregoire abbé, néhai püspök, néhai konvent tag, néhai szenátor a royalista polémiában „a gyalázatos Gregoire”-ra csuszott le. Ezt a kifejezést „lecsuszott”, amelyet használtunk, Royer-Collard ur neologizmusnak bélyegezte meg. A Pont d'Iéna harmadik boltive alatt fel lehet ismerni fehérségéről azt az új követ, amellyel két évvel ezelőtt betömték az aknalyukat, amelyet Blücher furatott, hogy felrobbantassa a hidat. Biróság elé állítottak egy embert, aki mikor Artois grófját látta belépni a Notre Dame-ba, így kiáltott fel: *Teringettét! mégis csak szebb idő volt az, mikor Bonaparte Talmával ment karonfogva a Bal-Sauvage-ba*. Lázító szavak, hathónapi fogház. Az árulók szint vallottak. Emberek, akik valamely ütközet előestéjén pártoltak át az ellenséghez, egyáltalán nem rejtegették árulásuk jutalmát és szemtelenül mutatkoztak fényes nappal vagyonuk és méltóságuk cinizmusában; Ligny és Quatre-Bras szökevényei megfizetett aljasságuk pimaszságával fitogtatták monarchista odaadásukat s meztelenre vetkőztek, megfélemlítve arról, mi van fölírva az angliai nyilvános illemhelyek belső falára: *Please adjust your dress before leaving*.⁵

---

⁵ Távozás előtt kéretik ruháját rendbe hozni.

Ime, ez az, ami összeviszza, egymás hegyen-hátán fenn uszik az elfelejtett 1817-es esztendő történetéből. A történetírás ugyszólván teljesen elhanyagolja ezeket az apróságokat, mert nem is tehet egyebet, hiszen akkor vége-hossza nem volna. Ám ezek a részletek, amelyeket helytelenül neveznek apróságoknak, - nincsenek apróságok az emberiség életében, mint ahogy nincsenek apró levelek a növényvilágban - igen hasznosak. Az évszázadok arculata az egyes esztendők fizionómiájából alakult ki.

Ebben az 1817-es esztendőben négy párisi fiatalember „nagyszerű tréfát” követett el.

II. Dupla négyes

E négy párisi fiatalember közül egyik Toulouseban, a másik Limogesban, a harmadik Cahorsban, a negyedik Montauban-ban született. De diákok voltak s aki diák, az párisi. Párisban tanulni annyi, mint Párisban születni.

Négy jelentéktelen fiatalember. Mindenki látott már ilyeneket. Négy hétköznapi figura. Nem voltak sem jók, sem rosszak, sem tudósok, sem tudatlanok, nem voltak lángelmék és nem voltak tökkelütöttek. Annak a bájos áprilisnak a szépsége volt rajtuk, amit husz évnek neveznek. Négy jött-ment Oszkár volt, mert ebben a korban még nem voltak Arturok. *Füstöljétek el értük Arábia illatszerreit*, zengett a románc, *Oszkár jön, Oszkár, mindjárt meglátom őt!* A kor rajongott Ossianért, a divat Skandinávia volt és Kaledónia, az eredeti angol divat csak később érvényesült s az első Artur, Wellington, csak a minap nyerte meg a waterlooi csatát.

A négy Oszkár közül a toulouseinak Tholomyès Félix, a cahorsinak Listolier, a limogesinak Fameuil, a montaubaninak Blachevelle volt a neve. Természetesen mindegyiknek volt kedvese. Blachevelle Favourite-t szerette, akit azért hívtak így, mert járt Angliában; Listolier Dahliát imádta, akinek virágnév volt az álneve, Fameuil Zéphinet bálványozta, ami Joséphine rövidítése, Tholomyèsnek Fantine volt a kedvese, akit a *szőkének* hívtak, szép, aranszinü fürtjei miatt.

Favourite, Dahlia, Zéphine és Fantine elbűvölő, illatos, sugárzó négy teremtés volt, még afféle munkásnők, akik nem tettek le végleg a varrótűről, noha szerelmi kalandjaik miatt felhagytak a munkával, ám arcukon még látszott a munka derűjének némi nyoma, lelkükben még volt valami abból a zsenge tisztességből, amely a nőben tuléli az első elbukást. Négyük közül egyiküket a fiatalnak hívtak, mert a legfiatalabb volt, másikat pedig az öregnek. Az öreg huszonhárom éves volt. Hogy semmit se hallgassunk el: az első három tapasztaltabb, könnyelműbb volt és jobban elmerült az élet forgatagában, mint a szőke Fantine, aki még első illuzióiban élt.

Dahliáról, Zéphine-ről, főként pedig Favourite-ról már nem mondhatnák el ugyanezt. Alig induló regényükben már nem egy epizód zajlott le s szerelmesük, akinek az első fejezetben Adolphe volt a neve, a második fejezetben Alphonse néven, a harmadikban Gustave néven szerepelt. A szegénység és a kacérság rossz két tanácsadó. Egyik duzzog, a másik hizelkedik s a szegény lányoknak mindkettő halkán a fülébe suttog, ha szépek. E rosszul őrzött lelkek hallgatnak rájuk. Ezért buknak el, ezért kövezik meg őket. Az érintetlenség és megközelíthetlenség fenkölt piedesztáljáról nézik le őket. Jaj, ha a Jungfrau haragos kedvében van!

Zéphine és Dahlia bámulta Favourite-ot, mivel az már járt Angliában. Ő korán tett szert saját otthonra. Apja goromba, nagyszáju, vén matematika-tanár volt; nőtlen ember, aki kora ellenére szoknyák után szaladgált. Ez a tanár fiatal korában észrevette, hogy a szobalány szoknyája fennakadt a kályhaellenzön. Erre az incidensre beléje szeretett.

Ebből az ügyből született Favourite. A leány néha találkozott apjával, aki udvariasan köszöntötte. Valamelyik reggel egy ájtatosképű vénasszony állított be hozzá s így szólt:

- Nem ismer, kisasszony?

- Nem.

- Az anyád vagyok.

Azzal a vénasszony az almáriumhoz lépett, kinyitotta, evett-ivott, elhozatta az ágyneműjét, beköltözött. E mogorva és alázatos anya sohasem beszélt Favourite-tal, órákhosszat hallgatott, reggelizett, ebédelt, vacsorált négy helyett s aztán lement társalogni a kapushoz és pletykázott a lányára.

Dahliát az hajtotta Listolier és talán mások karjaiba, az hajtotta a semmittevésbe, hogy nagyon szép, rózsaszínű körmei voltak. Hogyan is dolgozhatott volna ilyen körmökkel? Aki érényes akar maradni, az ne kimélje a kezét. Zéphine azzal hódította meg Fameuilt, hogy igen kacéran és behizelgően tudta mondogatni ezt a két szócskát: igen, uram.

A fiatal urak cimborák voltak, a fiatal hölgyek barátnők. E szerelmek mindig ily barátságokkal párosulnak.

Más dolog okosnak, más dolog eszesnek lenni. Bizonyítéka ennek, hogy kifogásolható szerelmi viszonyaik ellenére, Favourite, Zéphine és Dahlia eszes leányok voltak, Fantine pedig okos leány.

Okos? kérdezhetné valaki. Hát Tholomyès? Salamon azt mondaná erre, hogy a szerelem hozzátartozik az okossághoz. Mi csak annyit mondunk, hogy Fantine szerelme első szerelem, kizárólagos szerelem, hü szerelem volt.

Négyük közül ő volt egyedül az, akit csak egy férfi tegezett.

Fantine ama teremtések közé tartozott, akik ugyszólván a nép talajából virulnak fel. A társadalom sötétjének feneketlen mélységéből sarjadt, homlokán a névtelenség és ismeretlenség jegyével. Montreuil-sur-mer-ben született. Kik voltak a szülei? Ki mondhatná meg? Apját-anyját senki sem ismerte. Fantine volt a neve. Miért éppen Fantine? Mert mindig így hívták. Még a Directoire korában született. Családneve nem volt, mert nem volt családja, keresztneme nem volt, mert az egyház szünetelt. Az lett a neve, amit az első ember, aki kicsi korában, mikor meztelen lábcskákkel tipegett az utcán, reáakasztott. Ugy szerezte a nevét, mint ahogy eső csurgott a homlokára, ha esett. A kis Fantine-nak szólitották. Többet senki sem tudott róla. Így került bele ez a teremtetett lény az életbe. Fantine tizesztendőskorában elhagyta a várost s egy környékbeli gazdálkodóhoz állt szolgálatba. Tizenötéves korában feljött Párisba „szerencsét csinálni”. Fantine szép volt s ameddig lehetett, megőrizte szüzességét. Csinos, szőke leány volt, villogó fogsorral. Hozománya arany és gyöngy volt, de aranyát a fején, gyöngyeit a szájában hordta.

Dolgozott, hogy meg tudjon élni. Majd, hogy meg tudjon élni, - hiszen a szív is éhezik - beleszeretett valakibe.

Tholomyèsbe szeretett bele.

A férfi számára futó viszony volt, a leány számára szenvedély. A Quartier Latin diákoktól és grisette-ektől nyüzsgő utcái tanúi voltak az ábránd kezdetének. A Pantheon dombjának utvesztőiben, ahol annyi kaland szövődik és oldódik Fantine sokáig menekült Tholomyès elől, de úgy, hogy mindig összeakadtak. Van a menekülésnek egy fajtája, amely üldözésnek látszik. Szóval az idill létrejött.

Blachevelle, Listolier és Fameuil egy kompániát alkottak, amelynek Tholomyès állott az élén. Ő volt az eszük.

Tholomyès tipikus öregdiák volt; vagyonos fiú; négyezer frank járadéka volt; négyezer frank járadék botrányosan sok a Montagne Sainte Geneviève-en. Tholomyès harmincesztendős, meglehetősen kiélt világfi volt, arca ráncos, több foga hiányzott, erősen kopaszodott s cinikusan mondogatta magában: Harminc évvel kopasz, negyven évvel rogyant. Emésztése nem volt egészen rendben és az egyik szeme állandóan könnyezett. De minél jobban tünedezett az ifjúsága, annál hangsúlyosabban fitogtatta jókedvét. Fogait élcekkal, haját jókedvvel, egészségét gunnyal, szeme könnyezését szüntelen hahotával pótolta. Rokkant volt, de virult. Időnek előtte távozni készülő ifjúsága rendben vonult vissza, fel-felcsattanó nevetéssel, lobogó jókedvvel. Egy darabját a Vaudeville utasította vissza. Időnként közepes verseket írt. Egyébként pedig fölényesen kételkedett mindenben, ami nagy kvalitás a gyengék szemében. Szóval, mivel irónikus és kopasz volt, ő lett a vezér. *Iron* angol szó s annyit tesz, mint vas. Innen származna az irónia kifejezés?

Egy napon Tholomyès félrehuzta három barátját, jelentős mozdulatot tett és így szólt:

- Idestova egy esztendeje, hogy Fantine-nak, Dahliának, Zéphine-nek és Favourite-nak meglepetéssel tartozunk. Ünnepelesen megígértük nekik. Folyton céloznak rá, különösen előttem. Mint ahogy Nápolyban sáпитoznak a vénasszonyok szent Januáriusnak: *Faccia gialutta, fa o miracolo!* Sárga arc, tégy csodát! A hölgyek állandóan azon sopánkodnak: Tholomyès, mi lesz a meglepetéssel? Közben szüleinktől leveleket kapunk. Kétoldali támadás. Azt hiszem, itt a pillanat. Beszéljük meg a dolgot.

Tholomyès lehalkította a hangját és rendkívül titokzatosan valami olyan vidámat mondott, hogy a négy ifjú hangos és lelkes hahotában tört ki egyidejűleg és Blacheville hangosan felkiáltott:

- Ez aztán az ötlet!

Egy füstös kocsmá került az utcájukba, bementek s további tanácskozásuk belevesztett a homályba.

Ennek a homálynak az eredménye a következő vasárnapi pompás kirándulás, amelyre a négy fiatalember hívta meg a négy fiatal hölgyet.

III. Ki-ki a párjával

Ma már nehéz elképzelni, mi volt az negyvenöt évvel ezelőtt, ha diákok és grisette-ek kirándultak a szabadba. Párisnak azóta megváltozott a környéke. Egy félszázad óta tökéletesen átalakult a város vidéke. Ahol kakuk szólt, most vonat robog, ahol postahajó járt, most gőzhajó közlekedik; ma Fécamp jelenti azt, ami valamikor Saint-Cloud volt. 1862 Párisának Franciaország a környéke.

A négy pár hűségesen végigcsinált minden, a kiránduláshoz tartozó és akkoriban elképzelhető bolondságot. Éppen akkor kezdődött a vakáció; meleg, derűs nyári nap volt. Előző napon Favourite, az egyedüli, aki irni tudott közülük, a következő levélkét küldte Tholomyèsnek négyük nevében: *Ki korán kel, aranyat lel.* Ezért már reggel öt órakor talpon voltak. Azután kimentek Saint Cloudba, megtekintették a kiszáradt vízmedencét s így kiáltottak föl: - Jaj, de szép volna, ha működne a szökőkút! - Megebédelték a *Szerecsen Fej*-nél, ahol még akkoriban Gastaing nem járt, karikajátszmával szórakoztak a nagy medence melletti pagonyban, felmentek Diogenes lámpájához, roulette-eztek a sèvres-i hidnál, virágot szedtek Puteaux-ban, pojjácat vásároltak Neuillyben, rengeteg almáslepényt ettek mindenütt és végtelenül boldogok voltak.

A leányok úgy csacsogtak és fecsegték, mint a kiszabadult fülemülék. Megrészegettek a szabadságtól. Folyton hátbavágták a fiatalembereket. Ó, élet hajnali mámora! Imádandó eszten-dők! A szitakötők szárnya rezzen. Akárki légy, emlékszel-e, mondd? Jártatok-e a cserjésben, az ágakat félrehuzva, hogy bele ne csapódjatok abba a bűbájos leányba, aki mögöttetek jön? Csusztatok-e le kacagva esőáztatta lejtőn az imádott nővel, aki a kezetek szorongatja és sikoltoz: jaj, az új cipőm, hogy tönkremegy!

Mondjuk meg mindjárt, hogy ez a vidám kellemetlenség, a zápor, megkimélte a jókedvű társaságot, jóllehet Favourite induláskor oktató, anyai hangon jegyezte meg:

- Csigák mászkálnak az ösvényeken. Ez esőt jelent, gyerekek!

Mind a négyen csodaszépek voltak. Egy jó öreg klasszikus költő, akinek akkoriban nagy hire volt, egy jámbor agg, akinek megvolt a maga Eleonórája, de Labouisse lovag ur, aki e napon Saint-Cloud gesztenyefái alatt bolyongott, délelőtt tíz óra tájban találkozott velük s felkiáltott: Eggyel többen vannak! - mert a gráciákra gondolt. Favourite, Blachevelle kedvese, a huszonháromesztendő leány, az öreg, előreszaladt a nagy, zöld gallyak alatt, átugrott az árkokon, bolondosan átgázolt a bokrokon s oly vidáman diktálta a jókedvet, mint egy fiatal faun. Zéphine és Dahlia, akik véletlenül olyanfajta szépségek voltak, hogy jobban érvényesültek, ha egymás mellé álltak, mert mintegy kiegészítették egymást, nem annyira barátságból, mint inkább valami kacér ösztönből, nem tágitottak egymás mellől s egymás karjaiba kapaszkodva, angolos pózokat vettek fel. Akkoriban jelentek meg az első keepsakes-k, a mélabu divatba jött a hölgyeknél, mint valamivel később a byronizmus a férfiaknál s a nők kezdték a hajukat hullámosan, leomlóan viselni. Zéphine és Dahlia csigákban hordták a hajukat. Listolier és Fameuil tanáraikról kezdtek vitázni s Fantine-nak magyarázgatták, mi a különbség Delvincourt és Blondeau urak között.

Blachevelle-t mintha csak kizárólag arra teremtette volna az Isten, hogy így vasárnaponként a karján hordozza Favourite szabálytalan alaku kasmirkendőjét.

Tholomyès, a csapat vezére, hátul ballagott. Rendkívül vidám volt, de érezni lehetett rajta, hogy ő a főnök. Vidámságában volt valami diktatórikus. Főékesége bőrtalpalós nanking-nadrágja volt, olyan bő, hogy egy elefánt lába belefért volna. Kezében kétszázfrankos sétatálcát forgatott s mivel semmit sem vont meg magától, szivarnak nevezett különös holmit tartott a szájában. Semmi sem volt szent előtte: füstölt.

- Csodálatos ember ez a Tholomyès, - hajtogatták a többiek tisztelettel. - Mekkora nadrágja van s mekkora energiája!

Fantine maga volt a megtestesült öröm. Ragyogó fogait nyilván arra teremtette az Isten, hogy folyton nevéssenek. Hosszu, fehérszallagos, kis varrott szalmakalapját szivesebben hordta a kezében, mint a fején. Sűrű, szőke haja, amely folyton lobogott, könnyedén kibomlott, ami miatt szüntelenül fel kellett tűznie, a fűzfák alá menekülő Galateához tette hasonlónak. Rózsaszínű ajkai elbűvölően csacsogtak. Kéjesen felgömbülő szájszöglete, mint Erigone antik álcái, vakmerőségekre buzdított. Ám hosszú, árnyas pillái szemérmesen borultak az alsó arc kacagására, mintegy elvágva azt. Toalettje mintha dalolt és lángolt volna. Könnyű, mályvaszínű ruhája volt, magassarku, aranybarna félcipője, amelynek szalagja X alakban rajzolódott finom, fehér, áttört harisnyáira. Muszlinból készült marseille-i divatu blúza, amelynek neve *canezou*, a quinze août canebière-i kiejtése folytán romlott el s szépítő, meleget, delet jelent. A másik három, mint mondtuk, nem volt ilyen szemérmes; ruhájuk alaposan ki volt vágva s ebben nyáron, a világos kalapok alatt, sok a báj és a kacérság. Ám e merész ruhák mellett a szőke Fantine átlátszó, huncut és tartózkodó canezou-ja, a rejtegető és mutogató, az illem kihívó leleményének látszott, s a hires szerelmi törvényszék, amelyen a tengerzöldszemű Cette

vicomte elnökölt, talán e canezounak, mely az erénydíjra pályázott, ítélte volna oda a kacérság díját. Néha az a legbölcsebb, aki a legnaivabb. Ez is megesik.

Gyönyörű vonások, finom profil, sötétkék szemek, bársonyos pillák, kicsi, formás lábacsókák, remek faragású csuklók és bokák, hófehér bőr, amelyen helyenként átcilliant a finom, kék erezet, gyermekien friss orcák, az égei művészek Junóira emlékeztető nyak, hajlékony, de erőteljes nyakszirt, vállak, mintha Coustou mintázta volna őket, középpütt a musselin alól felderengő ingerlő gödröcskével, hűvös, merengő vidámság, elragadó szobrászi műremek: ez volt Fantine. A szövetek és szalagok alatt szobrot sejtett az ember s a szoborban lelket.

Fantine szép volt, de úgy viselkedett, mintha nem tudná. Az a néhány álmodó, a szépségnek az a néhány titokzatos papja, akik minden dolgot a tökéletessel mérnek némán össze magukban, e kis munkásleány párisi bája mögött az antik világ szent összhangját fedezte volna fel. Ez a homályból származó lény race-beli teremtés volt. Egyaránt szép volt a stílusa és a ritmusa. A stílus az eszmény formája. A ritmus az eszmény élete.

Azt már mondtuk, hogy Fantine az örömet testesítette meg. De a szemérmét is.

Ha egy jó megfigyelő figyelmesen tanulmányozza fiatalságának, a nyárnak s a szerelemnek mámorán keresztül megmutatkozó sajátosságait, úgy észrevette volna benne a tartózkodásnak és szerénységnek félreismerhetetlen jeleit. Arckifejezése kissé csodálkozó volt. Ez a szüzsies csodálkozás, ez az árnyalat, amely Psychét megkülönbözteti Vénustól. Fantine hófehér és finom, hosszú ujjai a Veszta szüzeire emlékeztettek, akik aranytűvel piszkálják a szent tűz parazsát. Jóllehet, mint még nagyon is látni fogjuk, semmit sem tagadott meg Tholomyèstől, arckifejezése, ha nyugodtan viselkedett, fenségesen szüzsies volt. Valami komoly, szinte komor méltóság vonult bizonyos pillanatokban hirtelen végig rajta; különös, megdöbbentő látvány volt ez; a vidámság hirtelen letűnt vonásairól s a nevető arc szinte átmenet nélkül figyelmessé, áhítatossá vált. E hirtelen s néha szigorúan ható komolyság egy istennő gögös vonásaira emlékeztetett. Homloka, orra és álla rendkívüli összhangban álltak egymással, ami arcát arányossá és kiegyensúlyozottá tette. Az orrtő és felső ajak közötti jellemző kis területen volt valami, alig észrevehető, bűbajos gödröcske, a szüzsies titokzatos jele: emiatt szeretett bele Barbarossa abba a Diana szoborba, amelyet az ipoliumi ásatásoknál találtak.

Lehet, hogy a szerelem bűn, de Fantine a bűn felett lebegő ártatlanság volt.

IV. Tholomyès széles jókedvében egy spanyol dalt énekel

Ez a nap maga volt a hajnal. A természet is kacagva vakációzott. Saint-Cloud virágágyai illatoztak. A Szajna felől jövő szellő halkán borzolta a faleveleket. A gallyak meglibbentek a szélben. Méhek dongtak a jázminok körül. Pillangók tarka népe táncolt a lóhere, szarkaláb és buzavirág felett. A francia király felséges parkjában egész sereg csavargó tombolt: a madarak.

A négy vidám pár boldogan adta át magát a napnak, a mezőknek, a virágoknak, a fáknak.

És ebben a paradicsomi környezetben csevegve, dalolva, szaladgálva, táncolva, pillangót üldözve, virágot szedve, rózsaszin, áttört harisnyáikat benedvesítve a magas fűben, vidáman, bolondosan, minden rossz szándék nélkül, valamennyien össze-visszacsókolódtak a fiukkal, Fantine kivételével, aki megtartotta réveteg és dacos tartózkodását, aki szerelmes volt.

- Te mindig olyan különködő vagy, - mondta neki Favourite.

Ezek az igazi örömök. A boldog pároknak ez a kóválygása, mélységes visszafordulás az élet-hez és a természethez, amely gyengédséggel, fénnel viszonzja azt. Volt egyszer egy tündér,

aki mezőket és fákat teremtett kizárólag szerelmesek számára. Innen a szerelmesek boldog kószálása, amely mindig előlről kezdődik, s amely mindaddig tart, amíg pagonyok és diákok lesznek. Ezért olyan népszerű a tavasz a gondolkodók előtt. A patricius és a vékonypénzü, a herceg, a főúr és a kishivatalnok, az udvari emberek és a városi emberek (hogyan egy néhai megkülönböztetéssel éljünk) mindnyájan hódolnak a tündérnek. Kacagnak, keresik egymást, van a levegőben az apoteozisnak valami fényessége, óh, milyen átszellemülés a szerelem! Az ügyvédbojtárokból istenek lesznek. A halk sikolyok, a kergetőzés a fűben, egy-egy röptében elkapott derék, az a sok össze-vissza kiáltás, ami csupa dallam, az a hódolat, amelyet egy-egy kiejtett szótagból megérzünk, a cseresznye, amelyet egyik a másik szájából kap el, mindez ott lángol, ott tündököl e mennyei dicsfényben. A szép leányok bájosan tékozolják magukat. Az ember azt hinné, sose lesz vége. Bölcsék, költők, festők bámulják az elragadtatásukat s nem tudják, mit kezdjenek vele, úgy elvakítja őket a látomás. Indulás Cytherébe! kiáltja Watteau; Laucet, a harmadik rend festője szeretettel nézi a zöldbe ránduló polgárokat; Diderot kitérte karjait a kis szerelmek felé és d'Urfé druidákat vegyit közéjük.

Ebéd után a négy ifjú pár felkereste azt a helyet, amelyet akkoriban a király virágágyának neveztek. Egy Indiából ujonnan érkezett növényt lehetett látni ott, amelynek neve pillanatnyilag nem jut az eszünkbe. Emiatt a növény miatt járt ki egész Páris Saint-Cloudba abban az időben. Különös, és vonzó, magasszerű cserje volt, amelynek megszámlálhatatlan vonalvékonysága, felborzolt és leveletlen ága tele volt apró, fehér rózsák millióival, s ezért olyan hatást tett a szemlélőre, mintha egyébből sem állna, mint a virágzás kusza hajkoronájából. Mindig nagy tömeg vette körül.

Mikor a cserjét megtekintették, Tholomès felkiáltott:

- Ülünk számárhátra, fizetem.

Megalkudott a szamarak gazdájával, majd Vauvesen és Issyn át tértek visszafelé. Issy-ben volt egy kis epizód. Véletlenül nyitva volt a park, amelyet, nemzeti vagyón lévén, ez időben Bourguin hadseregszállító bérelt. Bementek a rácskapun, felkeresték a szoborremetét barlangjában, kipróbálták a huncut csapdának, a híres tükörteremnek apró és titokzatos fortélyait, amely méltó volna egy meggazdagodott szatirhoz, vagy egy priapussá lett Turcarethez. Meglendítették a két gesztenyefa között kifeszített hintát, amelyet már Bernis abbé megénekelt s egymásután hintáztatták meg benne a szép lányokat, hangosan kacagva, mikor a szoknyájuk magasra lebbent, amiben Greuze is örömet lelte volna. Tholomyès, akiben, toulousei lévén, némi spanyol vér csörgedezett, hiszen Toulouse Tolosa közeli rokona, mélabus dallamra valami régi gallegát énekelt, amelyet alkalmasint valami szép lány ihletett, akit talán szintén két fa között kifeszített kötélén hintáztak magasba:

*Soy de Badajoz.
Amor me Ilama,
Toda mi alma
Es en mi ojos
Porque ensenas
A tus piernas.*⁶

---

⁶ Badajoz szült engem,
Szólogat, hiv Ámor
Lelkem csupa mámor
Kinn ül a szememben:
Odalátok, drága,
Gyönyörű bokádra.

Egyedül Fantine nem akart hintázni.

- Nem szeretem, aki mindenért fintorgatja az orrát, - morogta kissé érdesen Favourite.

Mikor a szamarakról leszálltak, újabb öröm várt rájuk. Csónakon mentek le a Szajrán s Passytól gyalog sétáltak fel az Étoile sorompójához. Mint tudjuk, hajnali öt óra óta talpon voltak. Sebaj! Vasárnap nem fárad ki az ember, - mondta Favourite. - Vasárnap a fáradság is pihen. - Három óra tájban a négy pár bolond jókedvvel hempergőzött le a csuszdáról, arról a magas alkotmányról, amely akkoriban a Beaujon-dombon állt, s amelynek kigyózó vonalát látni lehetett a Champs Élysées magas fái fölött.

Favourite minden pillanatban megkérdezte:

- Mi lesz a meglepetéssel? Várom a meglepetést.

- Türelem, - felelte Tholomyès.

V. Bombardánál

Mikor a csuszdát is megunták, eszükbe jutott, hogy ebédelni kellene. S a nyolc vidám teremtés kissé kimerülten beszédült Bombarda csapszékébe, amely annak a híres Bombarda vendéglősnek volt a Champs Élysées-beli fiókja, akinek cégtáblája akkoriban a rue de Rivoli Delorme-utcai szögletén büszkélkedett.

Egy nagy, de sivár terem, benyilóval és ágygal a háttérben (vasárnap ugyanis annyira tömve volt a vendéglő, hogy be kellett érniök ezzel a helyiséggel); két ablak, amelyen át a szilfák mögött a partra és a folyóra nyílt a kilátás, gyönyörű augusztusi napsütésben izzó ablakok, két asztal, az egyikén férfi és női kalapokkal vegyesen összedobált virágfüzerek büszkélkedtek halomban, a másik köré, amely tálak, tányérok, poharak és palackok vidám tömkelegével volt megrakva, a négy pár telepedett le, söröskorsók, borospalackok mögé. Az asztalon nagy volt a rendetlenség, de még nagyobb az asztal alatt.

„Asztal alatt a lábak rémitő lökdösést és szörnyű zajt csinálnak”.

Idáig fejlődött délután félötre a kiruccanás, amely hajnali öt órakor kezdődött. A nap hanyatlóban volt, étvágyuk csillapodóban.

A Champs Élysées tele napfényel és tömeggel, fénylett és porzott: a dicsőség két alkatrésze. Marly nyihogó márványlovai aranyfelhőben ágaskodtak. Jöttek-mentek a hintók. Az Avenue Neuilly felől ragyogó testőr csapat jött lefelé trombitással az élükön. A Tuileriák kupoláján fehér zászló lobogott, amelyet rózsaszínre festett az alkonyipir. A Concorde-téren, amelyből ismét XV. Lajos-tere lett, elégedett sétálók nyüzsögtek. Sokan viselték a fehér moaré szallagra tűzött ezüstliliomot, amely 1817-ben még nem tűnt el végleg a gomblyukakból. Itt-ott körbeálltak a sétálók és megtapsolták az összefogódzkodó fiatal lányok karéneket, az akkoriban híressé vált Bourbon-nótát, amelynek éle a száznapos uralom ellen irányult, s amelynek refrénje így hangzott:

Hozzátok vissza Gandból atyánkat,
Hozzátok vissza atyánkat.

Ünneplőbe öltözött külvárosiak, egyesek ezüstliliommal, akár a polgárok, ödöngtek a nagy négyszög és a Marigny négyszöge között célbadobálva, vagy a körhintákon keringtek. Mások iddögáltak, egy-két kacagó nyomdászinasnak papirsipka volt a fején. Sugárzott a jókedv. Kétségbenvonhatatlanul a béke, a mély royalista biztonság korszaka volt ez. Az a korszak,

amelyben Anglès rendőrfőnök bizalmas, titkos jelentést intézhetett a királyhoz a külvárosi lakosság hangulatáról. „Ha mindent alaposan fontolóra veszünk, felség, semmi okunk sincs tartani a néptől. Közönyös ez és gondtalan, mint a macska. A vidéki kisemberek mozgolódnak, a párisiak nem. Csupa kisember ez, fenség, kettőt kellene egymás tetejébe állítani, hogy egy-egy királyi gránátos kiteljék belőlük. A fővárosi csöcseléktől nincs mit tartani. Figyelemreméltó, hogy ötven esztendő óta még kisebb termetű lett ez a népség. Páris külvárosainak lakossága alkatra is kisebb most, mint a forradalom előtt. Veszélytelen. Mindent összevéve jóindulatu csürhe.”

A rendőrfőnökök nem tartják elhithetőnek, hogy a macska oroszláná válják. Pedig így van és Páris népében éppen ez a csodálatos. Az Anglès gróftól egyébként annyira lenézett macskát az ókori köztársaságokban nagyon is megbecsülték. Az ő szemükben a szabadságot jelképezték s mintegy pyreusi szárnyatlan Minervának megfelelően Korinthus főterén egy hatalmas macska bronzszobra állott. A restauráció naiv rendőrsége nagyon is „kedvező színben” látta Páris népét, amely egyáltalán nem az a jóindulatu csürhe, aminek annyian hiszik. A párisi az a franciában, ami az athéni volt a görögben. Nála jobban nem alszik senki, nála nyiltabban senki sem léhább és lustább, nálánál senki nem tud jobban feledni; de erre ne adjunk. Elmerül a közönyben, de ha a gloire forog kockán, megvadul és csodálatos hősiességgel viselkedik. Nyomjatok lándzsát a kezébe, megismétli augusztus tizedikét. Adjatok neki puskát, megismétli Austerlitzet. Támasztéka Napoleonnak, Danton bizalommal fordulhat feléje. Veszélyben a haza? Katonának áll. Veszélyben a szabadság? Felszedi a utca kövezetét. Vigyázzatok. Haragos hajcsimbókjai epikusak. Zubonyát Chlamisként ölti magára. Legyetek résen. Akármelyik rue Grenetán felállítja a caudiumi igát. Ha üt az óra, a külváros háborogni kezd, a kisember megnő, szeme villámokat szór, lélegzete viharrá lesz és horpadt melléből olyan szél-roham tör ki, hogy összedönti az Alpok gyüremléseit. A párisi külvárosi polgárnak köszönhetjük, hogy a fegyveres forradalom meghódította Európát. A nép szeret énekelni. Adjatok neki való dalt az ajkaira és majd meglátjátok. Amig csak a Carmagnol a refrén, addig csak XVI. Lajost dönti meg. Daloltassátok el vele a Marseillest: felszabadítja a világot.

Odairtuk ezt a jegyzetet Anglès jelentésének szélére, most pedig térjünk vissza a négy ifju párhoz. Mint mondtuk, elkészültek az ebéddel.

VI. Fejezet, amelyben imádják egymást

Asztali beszélgetések, szerelmes szavak. Egyik épp olyan lerögzíthetetlen, mint a másik. A szerelmes szavak fellegek, az asztali beszélgetések gomolyognak, mint a füst.

Fameuil és Dahlia dudoltak, Tholomyès ivott, Zephine kacagott, Fantine mosolygott. Listolier egy Saint-Cloudban vásárolt fatrombitát fujt. Favorite gyengéden Blachevellere pillantott és így szólt:

- Imádlak, Blachevelle.

Erről Blachevelle-nek eszébe jutott megkérdezni.

- Mit tennél Favourite, ha már nem szeretnék?

- Hogy mit tennék? - riadt fel Favourite. - Ezt még tréfából se kérdezd. Ha nem szeretnél, utánad szaladnék, kikaparnám a szemedet, kitépném a hajadat, belelőknélek a vízbe, letartóztatnának.

Blachevelle olyan gyönyörteljes önteltséggel mosolygott, mint akinek a hiuságát csiklandozzák. Favourite folytatta:

- Igen, igen, rendőrért kiabálnék. Tán azt hiszed, szégyelném magam, bitang!

Blachevelle elragadtatással dőlt hátra a székében s gőgösen lehunyta szemét.

Dahlia, aki még mindig evett, a nagy lármában halkán odaszólt Favourite-hez.

- Hát annyira szereted a Blachevelle-det?

- Utálok - felelte Favourite halkán, villája után nyulva. - Zsugori fráter. Azt a fiut szeretem, aki szemben lakik velem. Nagyon csinos fiatalember. Ismered? Látszik rajta, hogy színésznek készül. Imádom a színészeket. Mikor hazamegy, az anyja fölsóhajt: - Istenem, Istenem, vége a nyugalomnak, mindjárt szavalni kezd. Szétmegy a fejem. - Mert felmegy a házban a padlásra, mely tele van patkánnyal, meghuzódik valamelyik sötét lyukban, a tető alatt és énekel, szaval, mit tudom én, mit csinál, hogy ne hallatszék az utcára. Husz sout keres naponta valami zugüggyvédnél, ahol periratokat másol. Az apja valamikor a Saint-Jacques-du-Haut-Pas kántora volt. Nagyon rendes fiu. Engem annyira imád, hogy egyszer, mikor látta, amint palacsintát csinál, így szólt hozzám: - Kisasszony, süssön fánkot a kesztyűjéből, megeszem. - Csak művészek tudnak ilyen szépet mondani. Nagyon-nagyon rendes fiu. Azt hiszem, fülig szerelmes leszek ebbe a fiuba. De azért Blachevelle-nek azt mondom, hogy imádom. Mit szólsz hozzá, hogy tudok hazudni. Ugy-e nagyszerűen tudok?

Favourite elhallgatott, majd folytatta:

- Nagyon-nagyon szomorú vagyok, Dahlia. Egész nyáron esett az eső, a szél idegesít, a szél nem csillapodik, Blachevelle minden garast a fogához ver, a piacon alig kap az ember zöldborsót, az ember azt se tudja, mit egyék, spleenem van, ahogy az angolok mondják, a vaj rettenetesen drága és nem undorító, hogy olyan helyen kell ebédelnünk, ahol ágy van? Az ember megutálja az életét.

VII. Tholomyès bölcsesége

Mig egyesek énekeltek, a többiek nagy zajjal társalogtak, villamennyien egyszerre és összevissza, a láрма türhetetlenné vált. Tholomyès beleavatkozott.

- Ne beszéljünk összevissza, ne hadarjunk! - kiáltott rájuk. - Gondoljuk meg előbb, mit mondunk, ha randevura akarunk menni. A sok rögtönzés kifárasztja, butává teszi az embert. A folydogáló sörnek nincs habja. Uraim, ne ugráljunk. Méltósággal dőzsöljünk, odaadással zabáljunk, megfontoltan ünnepeljünk. Sose siessünk! Nézzék a tavaszt. Ha siet, kilobban, vagyis odafagy. A tulbuzgóság tönkreteszi az őszibarackfákat és a kajszinbarackfákat. A tulbuzgóság tönkreteszi a jó ebédek báját és örömét. Csak semmi kapkodás, uraim. Grimod de la Reynière egy véleményen van Talleyrand-nal.

A tömeg tompán lázongani kezdett.

- Hagyj bennünket békén, Tholomyès, - mondta Blachevelle.

- Le a zsarnokkal! - kiáltotta Fameuil.

- Bombarda, Bombance és Bamboche! - üvöltötte Listolier.

- Vasárnap van - jegyezte meg Fameuil.

- Józanok vagyunk - tette hozzá Listolier.
- Tholomyès, ide nézz: a munkám - szólt Blachevelle.
- Montcalm márkija vagy - felelte Tholomyès.

E közepes szójátéknak olyan hatása volt, mint amikor követ dobnak a mocsárba. Montcalm márki akkoriban hires royalista volt. A békák mind elhallgattak.

- Barátaim - harsant fel Tholomyès annak az embernek a hangján, aki újra kezébe veszi a gyepplőt, - csillogjatok. Ne fogadjátok akkora elképedéssel ezt az égből pottyant szójátékot. Nem minden méltó tiszteletre és lelkesedésre, ami az égből pottyan. A szójáték a szárnyaló lélek szemete. Mindegy, hogy a szójáték hova pottyan. A szellem kitolva butaságát, felcsap a magasba. Az a fehér foltocska, ami a sziklára loccsan, nem akadályozza meg a saskeselyűt abban, hogy tovább keringjen. Távol áll tőlem lebecsülni a szójátékot. Érdeméhez képest becsülöm. De nem többre. Az emberiség minden magasztos, fenkölt és vonzó szelleme faragott szójátékot, sőt még azok is, akik felül állottak az emberiségen. Jézus Krisztus szójátékot csinált Szent Péterre. Mózes Izsákra, Ayschilos Polyneikesre, Kleopatra Octaviusra s jegyezzétek meg, hogy Kleopatra szójátéka az actiumi csata előtt hangzott el s nélküle senki sem emlékezne Toryne városára, melynek görög neve merőkanalat jelent. Ezt megállapítva visszatérek dörgelemes beszédemhez. Ismétlem, barátaim, csak semmi tulbuzgóság, semmi csapongás, semmi tulzás, még a csipkelődésekben, tréfálkozásokban, szócsatákban és szójátékokban sem. Hallgassatok rám, én elővigyázatos vagyok, mint Amphiarao és kopasz, mint Cézár. Mindenben kell határ, még a rébuszokban is. Est modus in rebus. Mindenben kell határ, még az ebédben is. Hölgyeim, önök szeretik az almáslepényt, ne éljenek vissza vele. Még az almáslepényevésben is kell, hogy szerepe legyen a jóízűségnek és a józan észnek. A torkosság megbünteti a torkost. Gula megbünteti Gulaxot. A gyomorrontás Isten büntetése, hogy a gyomor jobb erkölcsökre térjen és jegyezze meg ezt: minden szenvedélyünknek, még a szerelemnek is van gyomra, amelyet nem szabad tulterhelni. Minden dologhoz idejében oda kell irnunk a finis szót, meg kell fékezni magunkat, mikor már nagyon itt az ideje, el kell reteszelnünk az étvágyunkat, dutyiba kell csuknunk a fantáziánkat, önként kell jelentkeznünk a rendőrségen. Az a bölcs ember, aki a kellő időpontban hajtja végre a saját letartóztatását. Bennem bizhatnak. Konyitok valamennyire a joghoz, ami bizonyítványaimból is kiderül, tudom, mi a különbség folyamatban lévő és a függőben lévő per között, mert irtam egy latinnyelvű doktori értekezést arról a kérdéstről, milyenek voltak a kivallatások Rómában abban a korban, amikor Munatius Demens volt a gyilkosságokat nyomozó questor. Ám, amiért ugylátszik nemsokára, doktor leszek, abból még nem következik feltétlenül, hogy ostoba vagyok. Ajánlom önöknek: mérsékeljék mindenben vágyaikat. Amilyen igaz, hogy Tholomyès Félix a nevem, olyan igaz, hogy jól beszélek. Boldog, aki hősiiesen el tudja szánni magát, ha üt az órája és visszavonul, mint Sulla vagy Origenes!

Favourite feszült figyelemmel hallgatta.

- Félix - mondta. - Milyen szép szó. Szeretem ezt a nevet. Latin név. Azt jelenti: boldog.

Tholomyès folytatta.

- Quirites, gentlemen, caballeros, barátaim, hajlandók vagytok-e nem érezni többé izgalmakat? lemondani a szerelmes ágyról, szembeszállni a szerelemmel? Mi sem egyszerűbb. A recept: limonádé, megfeszített testgyakorlat, erős munka, izzadjatok, cipeljetek sziklákat, ne aludjatok, virrasszatok, igyatok mák- és agnus-castus-kivonatokat, salétromos italokat és vizirózsa teát, fűszerezétek mindezt diétával, forduljatok fel az éhségtől, vegyetek hideg fürdőket, gyógy főborogatásokkal, rakjatok magatokra ólomlemezt, öntsetek mosdótálatokba ólomvizet és borogassátok magatokat ecettel.

- Akkor már egy nő jobb, - mondta Listolier.

- A nő! - kiáltott fel Tholomyès. - Óvakodjatok a nőtől! Jaj annak, aki a nő szeszélyes szívére bizza magát. A nő alattomos és furfangos. Kenyéririgységből gyűlöli a kigyót. A kigyó a konkurrensé.

- Be vagy rugva, Tholomyès - kiáltott rá Blachevelle.

- Fenét! - vágott vissza Tholomyès.

- Hát akkor légy jókedvű - szólt rá Blachevelle.

- Nem bánom - felelte Tholomyès.

Teletöltötte poharát és felállt:

- Éljen a bor! *Nunc te, Bacche, canam!* Bocsássanak meg, hölgyeim, ez spanyolul volt. Akarják, hogy bizonyítsam, szenyorák? Amilyen a nép, olyan a hordaja. A castiliai arroba ürtartalma tizenhat liter, az aliantei cataroé tizenkettő, a Kanári szigetek alrudája huszonöt, a paneárok cuartinja huszonhat, Péter cár csizmájáé harminc. Éjen ez a cár, aki nagy volt és éljen a csizmája, amely még nagyobb volt! Hölgyeim, szolgálhatok egy baráti tanáccsal. Tévezzék össze a kedvesüket a szomszédjával, ha úgy kívánja a kedvük. A szerelem sajátossága a tévedés. A szerelmeskedést nem arra teremtette az Isten, hogy térden csusszon és megalázkodják, mint valami angol cselédlány, akinek kérges lesz a térdkalácsa az ájtatoskodástól. Nem arra való az édes szerelmeskedés, tévelyegjen vidáman! Azt mondják, tévedni emberi dolog. Én azt mondom, tévedni szerelmes dolog. Hölgyeim, én valamennyiüket imádom. Ó Josephine, angyali pofa, elragadó volnál, ha nem állna félre a szád. Csinos arcod olyan, mintha valaki tévedésből ráült volna. Ami Favourite-ot illeti, ó, nimfák és muzsák, Blachevelle egy izben, amikor átlépett a rue Guérin-Boisseau kanálisán, egy szép leányt látott feszes, fehér harisnyában, amint kissé fölemelte a szoknyáját. A prolókus tetszett neki és Blachevelle szerelmes lett. Favourite volt a szerelme. Ó, Favourite, jón ajkaid vannak. Volt egy Euphorion nevű görög festő, akit az ajkak piktorának neveztek el. Csak ez a görög volna méltó arra, hogy megfesse ajkaidat. Ide figyelj. Nem élt előtted hozzád mérhető nő soha. Megérdemelnéd az almát, amelyet Páris Vénusznak nyújtott át, hogy beleharapj, mint Éva. A szépség nálad kezdődik. Évát említettem: a te teremtményed. Szabadalmat érdemelnél, mert te vagy a szép nőtipus felfedezője. Ó, Favourite, nem tegezlek tovább, mert áttérek a költészetéről a prózára. Az imént a nevedet említettétek, ami meghatott, ámde bárhogy hivjanak is bennünket, ne adjunk a neveknek. Tévedhetnek. Félix a neved és nem vagyok boldog. A nevek hazudnak. Ne fogadjuk el vakon az értelmüket. Helytelen volna dugót rendelni Liégeben, vagy kesztyűt Pauban. Miss Dahlia, én az ön helyében rózsának nevezném magam. A virágnak illatosnak, a nőnek elmésnek kell lennie. Fantine-ről nem mondok semmit. Ő merengő, álmodozó, tűnődő, érzékeny teremtés. Nimfát játszó fantom, szemérmes apáca, aki a grisette életébe tévedt, de visszamenekül illúziói közé, aki dalol és imádkozik és az eget nézi, anélkül, hogy tudná, mit lát vagy mit csinál s aki a mennyre szegzett tekintettel a Paradicsomkertben bolyong. Tudd meg, ó Fantine, én, Tholomyès, magam is illúzió vagyok. De még csak nem is hall, a chimérák szőke leánya. Egyébként pedig egész lénye frissesség, kellem, fiatalság, szelid hajnali fény. Ó, Fantine, aki megérdemelnéd, hogy Margarétának, vagy Gyöngynek nevezzenek, ragyogó nő vagy. Hölgyeim, még egy tanács. Ne menjenek férjhez. A házasság bujtatvány. Vagy megfogamzik, vagy nem. Kerüljék el ezt a rizikót. De ah, mit is beszélek? Kár minden szóért. A lányok javithatatlanok. Mind férjhez akarnak menni. Beszélhetünk mi bölcsek akármit, azért a varrólányok és divatárslányok továbbra is gyémántokban dúsuló férjéről fognak álmodozni. Hát jó, legyen. Azonban jegyezzék meg, hölgyeim a következőket: Önök tulságosan is szeretik a cukrot. Ó, nők, csak egy hibátok van: folyton cukrot rágcáltok. Ó, rágcáló nem, apró, szép,

fehér fogaitok rajonganak a cukorért. Ámde ide hallgassatok. A cukor só és minden só kiszáritja a testet. A cukor pedig a legszársztóbb minden sók közül. Magába szívja az erekből a vér folyékony alkatrészeit, a vér megalvad, majd megszilárdul. Innen a tüdővész, innen a halál. Ezért közeli rokona a cukorbetegség a tüdővésznek. Tehát ne rágcsáljatok cukrot, ha soká akartok élni! Most önökhöz volna néhány szavam, uraim: Hódítsanak, csalják el lelkiismeretfurdalás nélkül egymástól kedveseiket. Keresztül-kasul. A szerelemben nincs barátság. Ahol egy szép asszony felbukkan, kitör a háboruszkodás. Nincs kegyelem, a harc a végsőkig folyik! Minden szép asszony egy-egy casus belli. Minden szép asszony flagrans deliktum. A történelem minden inváziójának a szoknya volt indítóoka. A férfi jogalapja a nő. Romulus szabin nőket rabolt, Hódító Vilmos angol-szász nőket, Caesar római nőket. A magányos férfi saskeselyüként kering a mások kedvese fölött. Ami engem illet, én Bonapartenak az olasz hadsereghez intézett fenséges kiáltványát harsogom a nő nélkül maradt boldogtalanok felé: „Katonák, semmit sincs a világon. Az ellenségnek mindene van.”

Tholomyès elhallgatott.

- Fugd ki magad, Tholomyès! - kiáltotta feléje Blachevelle.

Ugyanakkor Blachevelle, Listolier és Fameuil társaságában rágyujtott ama nóták egyikére, amelyeknek népszerű dallamához a műtermekben költenek új szöveget, szépen rimelő, vagy egyáltalán nem rimelő, ötletszerű szavakból, amiknek semmi értelmük sincs, mint a fa hajladozásának, vagy a szél süvítésének. Ezek a dalok pipafüstben születnek s a pipafüsttel együtt gomolyognak, foszlanak széjjel. Tholomyès szónoklatára a következő nótát harsogta a társaság feleletül:

*A barátok egy embernek
Pénzt adtak, de eleget:
Hozza el Chermont Tonnerre-nek
A pápai süveget.*

*Ment az ágens, de hiába,
Clermont urból nem lett pápa;
Az ágens - mit tehetett! -
Mindent visszafizetett.*

Ez a nóta nem volt alkalmas arra, hogy elvegye Tholomyès rögtönző kedvét. Kiürítette poharát, teletöltötte s újra szónokolni kezdett.

- Le a bölcseséggel. Felejtétek el mindazt, amit mondtam. Ne legyünk se pává, se gyává, se lárvák. Köszöntöm az örömet. Legyünk vidámak. Egészítsük ki jogi studiumainkat egy kis esztelenséggel és falással. Indigestio és digesták. Párosítsuk össze Justiniánust a fidelitással. Örvendezz, világegyetem! Virulj, ó teremtés! Nagy gyémánt a világ! Boldog vagyok. Csodálatosak a madarak. Minden örvend, ami él. A pacsirta díjmentes Elleviou, köszöntlek, nyár. Ó, Luxembourg, ó, a rue Madame és az Observatoire árnyas sétányának georgikonjai! Ó, álmatag bakák! Ó, kedves dadák, akik a gyerekekre ügyelnek s közben ujaknak vetik meg fundamentumát! Mit nekem Amerika Pampái, mikor itt vannak az Odéon árkádjai. Lelkem őserdőben és pusztaságokon bolyong. Minden gyönyörű. Legyek zümmögnek a napsugarakban. A nap kolibrikat tüszent. Ölelj meg, Fantine!

De eltévesztette a dolgot és Favourite-ot csókolta meg.

VIII. Egy ló halála

- Édonnál jobban lehet étkezni, mint Bombardánál - vélte Zéphine.
- Én inkább járok Bombardához, mint Édonhoz - hangsúlyozta Blachevelle. - Fényűzőbb, ázsiaibb hely. Vegyék a földszinti termet. Málnaszinü selyemtapéta.
- Jobb szeretem a málnát a tányéromon - jegyezte meg Favourite.

Blachavelle nem hagyta magát.

- Nézzétek a késeket. Bombardánál ezüst-, Édonnál csontnyelük van. Már pedig az ezüst értékesebb, mint a csont.
- Kivéve, ha az embernek ezüsből van az állkapcsa, - állapította meg Tholomyès.

Éppen az Invalidusok dómján merengett, amelynek kupolája látszott az ablakon át. Csend támadt.

- Tholomyès, - kezdte Fameuil - az imént vitába keveredtem Listolierrel.
- Vitatkozni nem rossz, - felelte Tholomyès - veszekedni még jobb.
- Filozófiáról vitatkoztunk.
- Hát aztán?
- Kit tartasz többre, Descartes-ot, vagy Spinozát?
- Desaugierst, - döntött Tholomyès.

E kijelentése után nagyot hörpintett poharából és folytatta:

- Beleegyezem az életbe. A földi élet nem minden, mert ostobaságokat beszélhet az ember. Hála a halhatatlan isteneknek. Az ember hazudik, de kacag. Állit, de kétkedik. A szillogizmusokból váratlan eredmények bontakoznak ki. Ez szép dolog. Vannak még emberek a földön, akik vidáman nyitják-csukják a paradoxok bűvészdobozát, mert értenek hozzá. Ez a bor, hölgyeim, amelyet oly könnyel nyelnek, tudják meg, madéra, Coural des Freiras-ból való, amely helység háromszáztizenhét öl magasan fekszik a tenger színe fölött. Ezt ne felejtsek el, amikor szürcsölgetik. Háromszáztizenkét láb, Bombarda ur, a nagylelkü vendéglős csak négy frank ötven centimes-ával vesztegeti a háromszáztizenhét lábat.

Fameuil ismét félbeszakította:

- Minden szavad törvény számunkra, Tholomyès. Ki a kedvenc szerződ?
- Ber...
- Quin?
- Nem. Choux.

Tholomyès folytatta:

- Éljen Bombarda. Az éléphantabeli Munophissal érne fel, ha szakitana nekem egy almát és a chersonésosi Thygélionnal, ha szállithatna nekem egy hetérát! Mert tudják meg, óh, hölgyeim, Görögországban is, Egyiptomban is voltak Bombardák. Ezt Apulėjusból tudjuk. Óh, jaj, a dolgok egyre ismétlődnek, nem jön semmi, ami új volna. Az Isten teremtett világában semmi sincs, ami ne lett volna már! *Nil sub sole novum*, - mondja Salamon; *Amor omnibus idem*, mondja Vergilius. És Károly úgy ül be Karolinával a saint-cloude-i csónakba, mint Perikles Aspasiával, mikor a flottával Számoszba indultak. Még csak egy szavam van: Tudják-e,

hölgyeim, ki volt Aspasia? Jóllehet, abban a korban élt, amikor a nőnek még nem volt lelke, csupa lélek volt. Bibor- és rózsaszinben játszó lélek, lángolóbb a tüznél, frissebb a hajnalnál. Aspasia olyan teremtés volt, akiben a nő két szélsősége olvadt össze: prostituált istennő volt. Sokrates plusz Manon Lescaut. Aspasia azért született, hogy Prometheusnak legyen a babája.

A nekibódult Tholomyès alighanem ma is beszélne, ha e pillanatban össze nem rogy egy gebe a folyó partján. A zuhanásra úgy a kordély, mint a szónok elakadt. Egy vén, sovány s dögrováson lévő beucei kanca volt mázsás szekér elé fogva. A kimerült, elgyötört pára Bombarda vendéglője elé érve egy lépést sem akart tovább menni. Nyomban nagy tömeg vette körül. A dühöngő, szitkozódó fuvarosnak alig maradt annyi ideje, hogy kellő eréllyel kiejtse az ilyen esetekben használatos és könyörtelen ostorcsapásokkal megerősített kijelentést: átkozott dög! a gebe máris összerogyott s nem mozdult többé. A nagy lármára Tholomyès vidám közönségének figyelme is az utcán történetekre irányult, amely eseményt Tholomyès arra használta fel, hogy szónoklatát a következő mélabus strófával fejezze be:

*E földön élt, ahol hintónak s rossz szekérnek
A sorsa egyre megy,
Gebe volt s végzete illik egy rossz gebének.
Mindegy az: ló, vagy eb!*

- Szegény pára, - sóhajtotta Fantine.

- Most meg már a lovakon sajnálkozik, - tört ki Dahliából. - Hogy is lehet valaki ennyire ostoba?

Ebben a pillanatban Favourite összefont karokkal, fejét hátravetve, keményen Tholomyès szeme közé nézett és így szólt:

- Nos és mi lesz a meglepetéssel?

- Ugy van, éppen itt az ideje, - mondta Tholomyès. - Uraim, elérkezett a pillanat, hogy meglepjük a hölgyeket. Hölgyeim, sziveskedjenek várni egy pillanatig.

- A bevezetés: csók, - mondta Blachevelle.

- Még pedig homlokon, - tette hozzá Tholomyès.

Mindegyikük ünnepélyesen homlokon csókolta kedvesét, azután ujjukat ajkukra téve mind a négyen, libasorban az ajtó felé vonultak.

Favourite tapsolt a kivonulásukhoz.

- Máris nagyon mulatságos, - mondta.

- Ne maradjanak el nagyon sokáig, - suttogta Fantine. - Várjuk magukat.

IX. Az öröm vidáman végződik

A fiatal leányok magukra maradlak, párosával kikönyököltek az ablakon, kihajoltak, csevegtek, átbeszéltek egymáshoz.

Látták, hogy a fiatal urak egymásba karolva távoznak Bombarda vendéglőjéből. Hátrafordulnak, nevetve integetnek fel hozzájuk s aztán eltűnnek a vasárnapi kirándulók poros tömkelegében, amely minden héten előnti a Champs-Elysées-t.

- Ne maradjanak sokáig - kiáltott utánuk Fantine.
- Vajjon mit fognak hozni? - kíváncsiskodott Zéphine.
- Biztosan valami szépet, - vélte Dahlia.
- Fő, hogy aranyból legyen - mondta Favourite.

A víz parti hullámozása, amelyet a nagy fák között megpillantottak, csakhamar elterelte figyelmüket s elszórakoztatta őket. Ilyenkor indult a postakocsi és a dilizsánsz. Az ország nyugati, vagy déli részébe induló postakocsik akkoriban majdnem kivétel nélkül a Champs-Elysées-n át vették útjukat. Többnyire a rakpartot követték és a passy-i sorompónál hagyták el Párist. Minden pillanatban feltűnt egy-egy fekete-sárgára mázolt, sulyosan megrakott batár, csörgő lovakkal, elől-hátul megrakva ormótlan ládákkal, bőröndökkel és kosarakkal, telezsufolva utasokkal, akik kinéztek az ablakain s egy pillanat múlva már tova is tűntek. Tovadübörögve az utcán, szikrát csíholva a kövezetből, olyan zajjal törve utat a tömegben, mint a furia, szikrázva, mint az üllő és fölverve a port, mint a füstöt. A leányokat mulattatta a lárma. Favourite fölkiáltott:

- Micsoda zaj! Mintha láncokat röptenének tova az utcán.

Az is megtörtént, hogy a sűrű szilfazor mögött alig kivehetően tovasiető batárok közül az egyik megállt egy pillanatra, majd továbbatott. Fantine elcsodálkozott ezen.

- Furcsa - mondta - azt hittem, a dilizsánsz nem áll meg itt soha.

Favourite a vállait vonogatta.

- Furcsa lény ez a Fantine. Engem egyenesen szórakoztat a furcsasága. A legegyszerűbb dolgokon is csodálkozik. Mondjuk, utas vagyok s odaszólok a postakocsinak: előremegyek, majd intek a rakparton, hogy vegyen fel. A dilizsánsz elindul, a postakocsis megpillant, megáll és fölvesz. Nem ismered az életet, drágám.

Jó darab idő telt el így. Egyszerre csak Favourite olyan mozdulatot tett, mint aki álmából ébred.

- Nos és a meglepetés? - kérdezte.
- Persze, igaz - mondta Dahlia is. - A hires meglepetés.
- Jóideig elmaradnak - mondta Fantine.

Alig sóhajtott el Fantine a szavakat, belépett az a pincér, ki az ebédet szolgálta fel. Valami levélfélét tartott a kezében.

- Hát ez mi? - kérdezte Favourite.
- Az urak hagyták itt ezt az irást a hölgyeknek - felelte a pincér.
- Mért nem adta tüstént át?
- Mert az urak meghagyták, hogy csak egy óra múlva adjam át a hölgyeknek - felelte a pincér.

Favourite kitépte a pincér kezéből az irást. Csakugyan levél volt.

- Lám, lám - mondta. - Nincs megcimezve, hanem a boritékon ez állt:

EZ A MEGLEPETÉS.

Gyorsan feltépte a levelet, kibontotta és elolvasta, mert tudott olvasni:

„Szerelmeink!

Tudjátok meg, hogy szüleink is vannak. Ti nem igen tudjátok, mit jelent az: szülő. A gyermetegen tisztességes polgári törvénykönyv apáknak és anyáknak nevezi őket. Nos, ezek a szülők jajveszékelnék, ezek az öregek hívják minket, e derék öregurak és öreg asszonyok elveszett fiaiknak tekintenek bennünket, szeretnék, ha hazamennék és azt ígérik, hogy leölik a borjakat az örömlakomára, ha visszatérünk a szülői házba. Erényesek lévén, engedelmeskedünk nekik. Mikor e sorokat olvassátok, már öt izmos paripa röpit bennünket papánkhoz és mamánkhoz. Meglógunk, mint Bossuet mondaná. Elmegyünk, elmentünk. Caillarc szárnyain Laffitte karjaiba menekülünk. A toulouse-i dilizsánsz kiragad bennünket az örvényből. Mert ti voltatok az örvény, ó szép kicsikék. Vágtatva visszatérünk a társadalomba, óránként három mérföld sebességgel térünk vissza a rendhez és a kötelességhez. Hazánknak érdekében áll, hogy mint minden rendes ember, prefet-ké, családapákká, erdőkerülőkké és kormánytanácsosokká legyünk. Tiszteljenek bennünket. Mi meghoztuk az áldozatot. Sirassatok el gyorsan és pótoljátok bennünket még gyorsabban. Ha e levél széttépi a sziveteket, tépjétek ti szét e levelet. Isten veletek!

Majdnem két esztendőn át boldogítottunk benneteket. Ne nehezteljenek érte.

Blacheville s. k.

Fameuil s. k.

Listolier s. k.

Tholomyès Félix s. k.

Utóirat. Az ebéd ki van fizetve”.

A négy lány egymásra meredt.

Favourite törte meg elsőnek a csöndet.

- Ez azután remek tréfa, mondhatom, - tört ki belőle.

- Csakugyan jó vicc - jegyezte meg Zéphine.

- Biztosan Blacheville-nek jutott az eszébe - folytatta Favourite. - Szinte beléje tudnék szeretni érte. Alig ment el, máris szeretem. Szép história!

- Nem, ez Tholomyès ötlete, - mondta Dahlia. - Ráísmerek belőle.

- Ebben az esetben le Blacheville-el, éljen Tholomyès - folytatta Favourite.

- Éljen Tholomyès, - kiáltotta Dahlia és Zéphine.

S hangosan elnevezték magukat.

Fantine velük nevetett.

Egy óra múlva, mikor hazatért a szobájába, elsírta magát. Mint mondtuk, első szerelme volt. Ugy adta oda magát Tholomyès-nek, mint egy férjnek és szegénynek gyereke volt tőle. Szegény asszony!

(Vége az első kötetnek)

NEGYEDIK KÖNYV

Aki bizik, néha kiszolgáltatja magát

I. Egy anya találkozik egy másik anyával

E század első negyedében volt a Párishoz közeleső Montfermeilben valami csapszék, amely ma már megszűnt. E csapszékot egy Thénardier nevű házaspár vezette. A Boulanger-közben volt. A kapuja felett lapos deszka volt a falra szögezve. A deszkán lévő festményféle egy embert ábrázolt, aki másik, tábornoki arany vállrojtjal ékes, nagy ezüstcsillagokkal diszitett embert cipelt a hátán. A vörös foltok a vért jelentették. A festmény többi része füstbe burkolódzott s alkalmasint csatát ábrázolt. A festmény alján ez a felirat állt: A WATERLOOI KÁPLÁRHOZ.

Nincs abban semmi meglepő, ha talyiga, vagy kordély áll egy csapszék ajtaja előtt. Azonban az a jármű, vagy jobban mondva járműféle, amely a Waterlooi káplárhoz címzett csapszék előtt eltorlaszolta az utcát 1818 egyik tavaszi estéjén, idomtalan alakja miatt bizonyára magára vonta volna annak a festőnek a figyelmét, aki éppen arra téved.

Az előrésze volt ama teherkocsik egyikének, amelyeket erdőségekben használnak s amelyeken gerendákat és fatörzseket fuvaroznak. Ez az előrész csapágyba beillesztett tömör vastengelyből állt, amelybe otromba rud volt beillesztve, alatta két idomtalanul nagy kerékkal. Az alkotmány nehéz volt, zömök és alaktalan s valami roppant ágyu talpához hasonlított. A kereket, az illesztékeket és a tengelyt, a csapágyat és a gerendázatot az országutak sara és iszapja valami rut, sárgás réteggel vonta be, amelyenre manapság a székesegyházakat meszelik. Faváza eltünt a sár, vasváza a rozsdá alatt. A szekér tengelye alatt vastag lánc lógott, amely megfelelt volna egy rabságba került Góliáth megvasalására. Ez a lánc nem a gerendákat juttatta az ember eszébe, amelyeket a szekéren szállítottak, hanem a mastodonokat és a mammothokat, amiket elé lehetett volna fogni. Fegyencláncra emlékeztetett, de valami emberfeletti cyklopi fegyenc láncaira, mintha valami szörnyetegről szedték volna le. Homeros Polyphemost láncolta volna meg vele, Shakespeare pedig Calibant.

Mit keresett ez a fuvarosalkotmány ebben az utcában és ezen a helyen? Először azt, hogy elállja az utat. Aztán hogy ott rozsdásodjék tovább. A ránkmaradt társadalmi rendben egész sereg intézmény van, amely csak arra jó, hogy fényes nappal elállja az utat, mert semmi más értelmük nincs már.

A láncsomó középső része, mely a kocsi tengelye alatt lógott, majdnem a földig ért s ezen a kifeszített láncon, akárcsak valami hintán, kedvesen összeölelkezve két kis leány ült ezen az estén. Az egyik körülbelül két és félesztendős, a másik, akit a nagyobbik a karjában tartott, tizennyolc hónapos lehetett. Úgyesen oda voltak kötözve egy kendővel, hogy le ne essenek. Egy anya megláthatta a rettenetes láncsomót s azt gondolhatta magában: Ni csak! Jó játék lesz a gyermekeimnek.

A két kedvesen, sőt szinte keresetten öltöztetett kis gyermek - két rózsaszál az ócskavas között - sugárzott örömeiben. Szemeik csillogtak. Friss arcocskáik kacagtak. Az egyiknek gesztenyeszin volt a haja, a másikkak szőke. Ártatlan arcukon elragadtatott csudálkozás látszott. A sétálók a közelükben lévő virágzó bokor illatát a gyermekek illatának vélhették volna. A tizennyolchónapos kised a csöppségek szüzies ártatlanságával mutogatta csupasz, helyes kis hasát. A két kedves, boldogságtól ragyogó és fényben uszó gyermekfej körül úgy hatott a gigászi rozsdától feketéllő, majdnem ijesztőnek mondható alkotmány a maga görbe vonalaival és éles szögleteivel, mint egy barlangboltozat. Az anyjuk különben igen kevésbé

megnyerő személy, azonban mégis megható volt e pillanatban, ott guggolt néhány lépésnyire tőlük, a kocsma küszöbén s hosszú kötél segítségével hintáztatta a két gyermeket, az anyaság állatias és mégis mennyei félelmével tartva szemmel őket, hogy bajuk ne essék. A rut láncszemek minden himbálódzásra élesen csikordultak, mintha haragjukban üvölténe fel. A leánykák boldogan fel-felsikongattak, a lemenő nap sugarai résztvettek örömükben. Képzelnem sem lehetett volna bübájosabb látványt a véletlennél, amely a titáni láncokat angyalok hintájává varázsolta.

Az anya gyermekeit ringatva egy akkoriban divatos románcot dudolgotott, igen hamisan.

- *Mennem kell, - mondá a harcos...*

Mivel el volt merülve kis leányaiba s mivel énekelt, nem látta, nem hallotta, hogy mi történik az utcán.

Pedig miközben a románc első szakaszát dudolta, valaki közeledett feléje, aki egyszerre csak megszólalt mellette.

- Szép két gyermeke van, asszonyom.

Egy asszony állt előtte, néhány lépésnyire tőle. Ez az asszony is gyermeket tartott a karjában. Azonkívül igen nehéznek látszó batyut hordott a hátán.

Ennek az asszonynak a gyermeke mennyeien szép kised volt. Két-hároméves leányka lehetett. Ami kacér ruhácskáját illeti, felvehette volna a másik két kiseddel a versenyt. Finom lenkendő volt rajta, a kabátkáján szalagok, a főkötőjén csipkék. Szoknyácskája feltolódott és fehér, gömbölyű, izmos kis combja kilátszott alóla. Rózsaszínű, egészséges testecskéje volt. Az embernek szinte kedve kerekedett beleharapni pufók kis arcába. Szemeiről csak annyit lehetett megállapítani, hogy igen nagyok lehetnek és gyönyörű szempillák árnyékolják. A gyermek ugyanis aludt.

Aludt, mélyen, magát anyjára bízva, mint ahogy a korához illett. Az anyák karja csupa gyengédség. A gyermekek úgy alszanak benne, mint a tej.

Az anyának azonban szegényes és szomorú külseje volt. Munkásasszonyra emlékeztetett, aki ismét parasztasszonnyá vedlik vissza. Fiatal nő volt. Hogy szép volt-e? Talán. Ebben az öltözékben nem hatott annak. Haja, amelyből kibukkant egy szőke fürt, sűrűnek látszott, ám a csunya, szoros és szűk főkötő, mely össze volt kötve az álla alatt, egészen eltakarta. Ha az embernek szép foga van, kivillan nevetés közben: ám ez a nő nem nevetett. Ugy látszott, hogy szeme régóta nem száradt ki. Halvány volt. Fáradtnak, sőt kissé betegesnek tűnt. Annak az anyának sajátos tekintetével nézte karjaiban alvó gyermekét, aki maga szoptatta. Vállkendő helyett nagy, kék zsebkendő, amilyent kimustrált katonák használnak, övezte esetlenül a derekát. Napbarnított kezét a vörös foltok pettyezték, mutatóujját kérgessé tette és felszurkálta a varrótű, bolyhos, barna gyapjúköpeny, vászonszoknya és idomtalan cipő volt rajta. Fantine volt.

Fantine volt. Nehéz volt ráismerni. Pedig figyelmes szemmel nézve, még mindig szép volt. Jobbarcát valami szomorú redő, valami kezdődő ironikus grimasz ráncolta. Toalettje, az a musselinből és szalagokból szőtt légies ruhácska, amelyet mintha csak vidámságból, bolondozásból és muzsikából alkottak volna, tele csengőkkel és orgonailattal, eltűnt, mint a csillogó zuzmara, amelyet gyémántnak tartana az ember a napfényben. De elolvad és az ág fekete marad.

Tíz hónap telt el a „pompás tréfa” óta.

Mi történt e tíz hónap alatt? Elgondolhatjuk.

Mikor magáramaradt, kezdődött a nélkülözés. Fantine csakhamar elvesztette szem elől Favourite-ot, Zéphine-t és Dahliát. A kapcsolat, amelyet a férfiak megszüntettek, a leányok közt is megszakadt. Nagyon meglepődtek volna, ha két hét múlva azt mondja nekik valaki, hogy barátnök voltak. Ennek már nem lett volna értelme. Fantine magára maradt. Gyermekeinek apja elment - ó jaj, az ilyen szakítás visszavonhatatlan - s így teljesen magáramaradt, a munkától elszokott, s megnőtt az élvezetvágya. Tholomyèssel való viszonya révén lenézte azt a szegényes mesterséget, amelyhez értett, elhanyagolta megrendelőit, elvesztette őket. Nem volt kihez fordulnia. Fantine alig tudott olvasni, írni nem tudott. Gyermekkorában csak annyira tanították, hogy a nevét le tudta írni. Iratott egy hivatásos levélíróval Tholomyèsnek egy levelet, majd egy másikat, majd egy harmadikat. Tholomyès egyikre sem válaszolt. Egyszer Fantine meghallotta, mikor a szomszédasszonyok így szóltak egymáshoz leánykáját megpillantva: - Ki törődik az ilyen gyerekekkel? Füttyülnek rájuk! - Ujra Tholomyèsre kellett gondolnia, aki bizonytalán szintén füttyül a gyermekére s eszéágában sincs a szegény kis ártatlanra gondolni. Szívében elsötétült néhai kedvesének a képe. Dehát mégis mihez fogjon? Nem tudta, mit tegyen. Bünbeesett, de a természete, hiszen mondtuk már, erényes és szemérmes volt. Homályosan érezte, hogy már-már ott tart, hogy kétségbeesik és még mélyebbre süllyed. Össze kellett szednie magát. Volt hozzá ereje, megkeményítette az idő. Az az ötlete támadt, hogy visszamegy szülővárosába, Montreuil-sur-merbe. Ott majd csak akad tán egy ismerőse, akitől munkát kaphat. Igen. Ez a helyes. De el kell takarni bűnét. És zavarosan fölsejlett benne, hogy alkalmasint át kell esnie egy sokkal fájdalmasabb váláson, mint az első volt. A szíve összeszorult, de rászánta magát. Majd meglátjuk még, hogy Fantine-ban megvolt vad hősiessége.

Máris hősieesen lemondott a cifrázkodásról, darócba öltözött s minden selymét, szalagját, csipkékét kis leánya öltöztetésére fordította. Ezt az egyetlen, szent hiuságot tovább is ápolta. Mindenét eladta s ez által kétszáz frankra tett szert. Mire apró adósságait kifizette, már csak vagy nyolcvan frankja maradt. Huszonkét esztendejével, egy szép tavaszi hajnalon, gyermekével a hátán elhagyta Párist. Aki megpillantja, amint gyermekével a hátán bandukol, bizonytalán megesik a szíve rajtuk. Ennek az anyának mindene volt a gyermeke, a gyermeknek mindene az anyja. Fantine maga szoptatta leányát. Ez nem tett jót a mellének, kissé köhécselt.

Nem lesz többé alkalmunk Tholomyès Félix urral foglalkozni. Csak annyit mondunk róla, hogy husz esztendővel később, Lajos Fülöp király idejében, gazdag és befolyásos vidéki ügyvéd lett belőle, okos választópolgár, a törvény rideg és szigorú embere, aki mulatók kedvét nem vesztette el.

A nap már meghaladta a delet. Fantine egy-egy darab utat gyalog tett meg, majd három-négy sötét fizetve mérföldenként, felült, hogy kipihenje magát, ama szekerek egyikére, amelyek akkoriban Páris és a környék között lebonyolították a forgalmat. Végre Montfermeilbe érkezett, a Boulanger-közbe.

Elment Thénardierék csapszéke előtt s megpillantotta a szörnyű hintán ülő bábajos két kis leányt. Káprázott a szeme a gyönyörű látomástól s megállt előtte.

Valami varázslat volt ez. Előfordul az ilyesmi, a két kis leány elbűvölte az anyát.

Meghatottan szemlélte őket. Az angyalok jelenléte arra mutat, hogy közel a Paradicsom. Ugy rémlett neki, mintha a csapszék felett a gondviselés titokzatos *Itt* jele lenne. E két kis teremtmény szemmel láthatóan boldog volt. Nézte, bámulta őket s úgy elfogta a meghatottság, hogy amikor dudorászó anyjuk két vessző között lélegzethez jutott, nem állta meg, hogy oda ne szóljon hozzá:

- Nagyon szép két gyermeke van, asszonyom.

A legelvetemültebb teremtményeket is lefegyverzi, ha valaki megsimogatja a kicsinyeit. Az anya felpillantott, bólintott, leültette az ajtó előtt levő padra az idegen asszonyt, ő maga a küszöbön ült. Beszédbe elegyedtek egymással.

- Thénardierné a nevem - mondta a két kislány anyja. - Ez a kocsmá a miénk.

Megint eszébe jutott a románca és tovább dünnyögte:

*Mennem kell, mert lovag vagyok,
Palesztinába vándorolok.*

Thénardierné testes, szögletes, vörösarcu, tagbaszakadt nő volt, igazi markotányosné. S ami még furcsább, volt rajta valami magabamélyedő vonás, amit romantikus olvasmányainak köszönhetett. Férfitermetbe szabott pipiske volt. Söntéslányok képzeletére gyakran hatnak így a régi regények. Fiatal nő volt, alig harminc esztendő. Ha a küszöbön gubbasztó asszony feláll és kihuzza magát, természetes alakja és széles vállai, amelyek a vándorcirkuszok amazonjaira emlékeztetnek, talán nyomban elriasztják a bolyongó anyát s megszüntetik bizalmát, úgy hogy mindabból, amit el kell mondanunk, semmi sem történt volna meg. Valaki ül ahelyett, hogy állna. Gyakran ezen fordul meg egyesek sorsa.

A jövevény némi módosítással elmesélte élete történetét.

Azt mesélte, hogy munkásnő volt, a férje meghalt, Párisban nem kapott munkát, otthagyta a fővárost, arra gondolt, hogy szülővárosában keres munkaalkalmat. Gyalogszerrel indult el Párisból reggel. De mivel a gyermekét is magával cipelte, elfáradt, utközben találkozott a Villemomble felé tartó postakocsival, felszállt rá. Villemomble-ből gyalog jött Montfermeil-be, sőt a kislány is vele gyalogolt, persze csak kis darabon, hiszen még oly fiatal, aztán megint öle kellett venni s most alszik a gyöngyöm.

E szavakkal szenvedélyes csókot nyomott gyermeke arcára, amitől az felébredt. A kislány nagyra nyitotta szép, kék szemét, mely anyjához hasonlított és szétnézett. Mit nézett? Semmit és mindent. A kisdedek komoly, néha szigorú pillantásával, amely elfakuló erényeinkkel szemben az ő ragyogó ártatlanságuk titkának megnyilvánulása. Az ember azt hinné, angyaloknak érzik magukat s tudják rólunk, hogy emberek vagyunk. Aztán elmosolyodott s bár anyja fogta, a kis gyermeknek, aki szaladni akar, fékezhetetlen erélyével lemászott a földre. Egyszerre csak észrevette a két másik kis lányt a hintán, megállt és álmélkodása jeléül kiöltötte a nyelvét.

Thénardierné leoldozta leánykáját, leemelte őket a hintáról s így szólt:

- Játsszatok hármásban.

Ebben a korban gyorsan barátkozik az ember. Pár pillanat múlva a kis Thénardier-lányok lyukakat ástak a földbe barátnőjükkel, ami roppant nagy élvezet.

Az ujdonsült pajtás nagyon vidám teremtés volt. Az anya jósága a csecsemő vidámságában mutatkozik meg. A kisleány egy gallyacská után nyult, amelyet ásonak használt és nagy energiával ásott akkora gödröt, amibe legfeljebb egy legyet lehetett volna elföldelni. Még a sirás munkája is derűs munkának látszik, ha gyermek végzi.

A két asszony tovább társalgott.

- Hogy hívják a csöppséget?

- Cosette-nek.

Cosette annyi, mint Euphasia. A kicsikét Euphasiának hívták. Ám anyja Cosette-é változtatta az Euphasiát, az egyszerű anyáknak ama kedves és búbajos ösztönével, amellyel Josephát

Pepitának és Françoise-t Sillette-nek becézik. Az ilyen szóalakulatok megzavarják és elképesztik a nyelvészeket. Ismerünk egy nagymamát, akinek sikerült Gnon-ná kicsinyíteni a Theodora nevet.

- Hány éves?

- Három lesz.

- Mint az én idősebb leánykám.

Eközben a három kis leányka mélységesen aggódó, de azért ujjongó csoporttá alakult. Nagy dolog történt. A földből vastag giliszta bujt elő. Megijedtek és el voltak ragadtatva.

Ragyogó homlokuk összeért. A három kis fő szinte dicsfényben uszott.

- Milyen hamar összebarátkoznak a gyerekek - álmélkodott Thénardierné. - Esküdni merne az ember, hogy nővérek.

A másik anya alkalmasint csak erre a szóra várt. Megragadta Thénardierné kezét, a szemébe pillantott és így szólt:

- Magánál tartaná a gyermekemet?

Thénardierné csodálkozó mozdulata nem volt beleegyező, de elutasító sem.

Cosette anyja unszolni kezdte.

- Látja, nem vihetem mindenfelé magammal a kislányomat. Nem tudnék dolgozni tőle. Meg aztán gyerekekkel nem is fogadják fel az embert. Olyan furcsák az emberek a vidéken. A Jóisten akarata volt, hogy erre jöttem a vendéglőjük elé. Összeszorult a szívem, mikor megpillantottam a leánykáit, akik olyan csinosak, tiszták és boldogok. Gondoltam, jó asszony lehet az anyjuk. Ugy élnek majd, mint a nővérek. Azután nem is hagynám sokáig magánál. Megtartaná a gyermekemet?

- Attól függ - mondta Thénardierné.

- Hat frankot fizetek havonta.

Most egy férfihang kiáltott ki a kocsmá mélyéről.

- Hét frankon alól nem lehet és félévre előre kell fizetni.

- Hatszor hét az negyvenkettő - jelentette ki Thénardierné.

- Megfizetem - mondta az anya.

- És külön tizenöt frankot az első kiadásokra, - folytatta a férfihang.

- Az összesen ötvenhét frank - mondta Thénardierné és számolás közben tovább dudorászott.

- *Mennem kell, - mondá a harcos...*

- Megfizetem - mondta az anya. - Nyolcvan frankom van. Még marad annyim, hogy fussa az utra. Legfeljebb gyalog megyek. A szülővárosomban keresni fogok s mihelyt lesz egy kis pénzem, eljövök a bogárkámért.

A férfihang újból megszólalt:

- Van a gyerekeknek fehérneműje?

- A férjem - mondta Thénardierné.

- Hogyne volna a szegény kicsinek. Mindjárt gondoltam, hogy a férje. De még milyen szép kelengyéje van. Pazar kelengye. Mindenből egy tucat. Selyemruhácskái vannak, mint egy urihölgynek. Itt van a bugyromban.

- Itt kell hagyni! - mondta a hang.

- Hogyne hagynám! - lelkesedett az anya. - Az volna csak a szép, ha csupaszon hagynám a leánykámat!

A gazda megjelent a küszöbön.

- Akkor hát jól van - mondta.

Megállapodtak. Az anya a csapszékben töltötte az éjszakát, kifizette a járandóságot, otthagyta gyermekét, összekötözte bugyrát, mely a kelengye hiján immár nagyon is összezsugorodott s azzal a szándékkal, hogy hamarosan visszajön, másnap hajnalban utnak indult. Az ilyen utra nyugodtan készül föl az ember, holott majd megszakad a szive belé.

Thénardierék egy szomszédja találkozott az utjára indult anyával s ezekkel a szavakkal számolt be az eseményekről:

- Láttam az imént egy asszonyt az utcán, úgy zokogott, hogy majd megszakadt belé.

Mikor Cosette anyja eltávozott, Thénardier ur így szólt a feleségéhez:

- Na, most legalább ki tudom fizetni a holnap esedékes százhusz frank adósságot. Éppen ötven frank hiányzott. Tudod-e, hogy végrehajtóval, meg árveréssel lett volna dolgunk? Jó kis egérfogót állítottál fel a kicsinyeiddel.

- Nem is hittem volna - mondta az asszony.

II. Első vázlat két gyanus alakról

Az elfogott egérke ugyancsak keszeg volt. Ám a macska örvend a sovány egérnek is.

Kik voltak Thénardierék? Mutassuk be mindjárt néhány szóval őket. Majd később kikerekítjük a vázlatot.

Ezek az emberek ahhoz a seszinü osztályhoz tartoztak, amely meggazdagodott, otromba alakokból és elzüllött intelligens egyénekből áll s az ugynevezett középosztály és az alsóbb osztálynak nevezett réteg közé ékelődik. Ez az osztály magában egyesíti az intelligencia némely fogyatékoságát az alsóbb osztály minden bűnével. Egyaránt hiányzik belőle a munkás nemeslelkű természete s a polgár tisztessége és rendszeretete.

Az ilyen törpe lények könnyen szörnyekké válnak, ha valami sötét tűz fűti őket belülről. A nőben egy bestia, a férfiban egy semmirekellő lehetősége rejlett. Mindketten a legnagyobb mértékben hajlamosak voltak a szörnyü fejlődésre, amely gonosz irányban alakul. Vannak rákkelkek, amelyek szüntelenül hátrálnak a sötét felé, amelyek nem előremennek az életben, hanem hátra, amelyeknek a tapasztalat csak torzságukat növeli, amely egyre rutabbá válik s fokozódó sötétséggel vonja körül őket. Ez a házaspár közülök való volt.

Főként Thénardier ejtette volna zavarba azt, aki tud olvasni az arcvonásokban. Bizonyos emberekre csak rá kell nézni, hogy bizalmatlanokká váljunk irányukban, mert az ember a rosszindulatnak mindkét végletét megérzi bennük. Nyugtalanító a multjuk és fenyegető a jövőjük. Valami ismeretlen lakozik bennük. Gyanus, amiket tettek s épp oly gyanus, amire

készülnek. Tekintetük sötétsége az árulójuk. Egy szavuk, egy mozdulatuk elég ahhoz, hogy az ember megsejtsse multjuk sötét titkait és jövőjük sötét terveit.

Thénardier, ha hihetünk neki, katona volt. Állítása szerint káplár. Alkalmasint résztvevett az 1815-ös esztendő hadjáratában, sőt, ugylátszik, meglehetősen bátorsággal küzdött. Majd később kiderül, mi igaz ebből. Csapszékének cégére egyik hőstettére célzott. Ő maga festette, mert mindenhez értett egy keveset, rosszul.

Ebben a korban az antik klasszikus regény, mely valaha Cléliát termelte ki s ma már csak Lodoiskát, e még mindig fenkölt, de egyre triviálisabbá váló irodalom, amely Scuderi kisasszonytól Bartheelemy-Hadot asszonyhoz és Lafayette asszonytól Bournon-Malarme asszonyhoz hanyatlott, lánggra lobbantotta a párisi házmesternek érzékeny lelkét, sőt egy kissé még a környékre is kihatott. Thénardierné asszony műveltsége csak az efféle könyvek olvasásáig terjedt. Falta őket. Minden kis szellemi képességét reájuk pazarolta. Olvasása folytán egész fiatal asszony korában, sőt valamivel később is, férje mellett szinte gondolkodó lénynek tünt, mert a férje mélyen szántó csirkefogó, bitang, aki legfeljebb helyesírást tudott, faragatlan és más tekintetben megint igen agyafurt ember, akinek szellemi élete azonban nem haladta meg Pigault-Lebrun könyveit s aki a női nemmel való érintkezésben (ahogy az efajta fickók mondani szokták) tökéletes és hamisítatlan tuskó volt.

Felesége tizenkét-tizenöt évvel volt fiatalabb nála. Később, mikor romantikusan omlatag hajfürtjei kezdtek őszbe csavarodni, mikor Pamélából kibujt a Megéra, Thénardierné már csak egy gonosz, kövér asszony volt, aki ostoba regényeken rágódott. Csakhogy nem lehet büntetlenül ostobaságokat olvasni. Az eredmény az lett, hogy idősebbik leányát Éponine-nek keresztelte el. A kisebbik, szegény kicsike, kis hijján Gulnare lett. Csak a Jóisten a megmondhatója, miféle szerencsés véletlennek köszönhetette, hogy anyjának Ducray-Duminil valamelyik regénye került közben a kezébe s így legalább csak Azelma lett.

Egyébként pedig jegyezzük meg futtában, e furcsa kornak, amelyről beszélünk, s amelyre oly jellemző a keresztnevek anarchiája, nem minden jelensége nevetséges és felületes. A regényes elemen kívül, amelyre célunk, van ebben valami társadalmi tünet is. Manapság nem ritka dolog, hogy a kisbérest Arturnak, Alfrédnek, vagy Alfonznak hívják, a vikomtot pedig, ha ugyan vannak még vikomtok, Tamásnak, Péternek vagy Jánosnak. Ez az eltolódás, amely „elegáns” nevet ad a plebejusnak és paraszti nevet az arisztokratának, nem más, mint az egyenlőség hullámverése. Az új szellem ellenállhatatlanul ide is behatol, mint mindenüvé. E látszólagos zürzavar alatt nagy és mélyeséges dolog van: a francia forradalom.

III. A kis pacsirta

Nem elég a gonoszság ahhoz, hogy az embernek jól menjen a dolga. A kocsma rosszul ment.

A jövevény nő ötvenhét frankjának segélyével Thénardier elkerülte az óvatolást és helyt tudott állni aláírásáért. A következő hónapban újból pénzre volt szüksége. Az asszony elvitte Párisba és hatvan frankért elzalogosította Cosette kelengyéjét. Mikor ez a pénz is elfogyott, Thénardierék már ugy tekintették Cosette-et, mintha könyörületből vették volna magukhoz s akként bántak is vele. Minthogy nem volt már kelengyéje, a kis Thénardier-csemeték viselt szoknyaiban és kopott ingeibe öltöztették, azaz rongyokban járatták. Az ételmaradékokat kapta, vagyis valamivel jobban élt, mint a kutya, valamivel rosszabbul, mint a macska. Különben a kutyával és macskával együtt étkezett. Velük evett az asztal alatt, ugyanolyan fatányérból, mint azok.

Anyja, aki mint később látni fogjuk, Montreuil-sur-mer-ben telepedett le, minden hónapban irt, helyesebben mondva iratott egy levelet, hogy gyermeke hogylétéről értesüljön. Thénardierék változatlanul azt felelték: Cosette remekül érzi magát.

Az első félév elteltével az anya megküldte a hét frankot a hetedik hónapra s azontul is elég pontosan küldötte a havi járandóságot. Még egy év sem telt el, amikor Thénardier így szólt:

- Nézd csak, milyen nagylelkűnek képzeled magad! Mit kezdünk a nyomorult hét frankjával? - És nyomban levelet irt, amelyben tizenkét frankot követelt. Az anya, aki abban a meggyőződésben élt, hogy a gyermeke boldog és „szépen fejlődik”, belenyugodott és megküldte a tizenkét frankot.

Vannak emberek, akik csak úgy tudnak szeretni, ha másfelől gyűlölnék. Thénardier szenvedélyesen szerette két lányát s ennek következtében meggyűlölte az idegent. Szomorú arra gondolni, hogy az anyai szeretetnek ily rut oldalai lehetnek. Akármilyen kevés helyet foglalt el is nála Cosette, ő úgy érezte, azt is az övétől veszi el, hogy a kislány elszívja előlük a levegőt. Ez az asszony, mint sok magafajta, szükségét érezte annak, hogy bizonyos mennyiségű gyengédséget és bizonyos mennyiségű szidalmat és verést osszon szét naponta. Ha nem lett volna a kezeügyében Cosette, bizonyára mindent a leányai kapnak, akárhogy imádta is őket. Ám az idegen gyermek megtette nekik azt a szivességet, hogy magára vette a verést. A leányainak csak a gyengédsége jutott. Cosette alig moccant, már zuhogott rá a durva és meg nem érdemelt büntetések zápora. Szelid, gyenge teremtés, alighanem semmit sem értett a világból, Istenből, akit folytonosan büntettek, szidtak, vertek, s aki két kicsi leánykát látott maga mellett, hozzája hasonlót, akik hajnalfényben éltek.

Mivel Thénardierné rosszul bánt Cosette-el, Éponine és Azelma is rosszul bántak vele. A gyermekek ebben a korban szakasztott másai anyjuknak. Csak éppen kisebbek, ennyi az egész különbség.

Elmult egy év, aztán egy másik.

A faluban ilyesmiket beszéltek: Derék emberek ezek a Thénardierék. Nem gazdagok és mégis fölnevelik azt a szegény gyereket, akit otthagytak náluk.

Mindenki azt hitte, hogy Cosette-et náluk felejtette az anyja.

Thénardier azonban, aki valamilyen rejtélyes uton-módon rájött arra, hogy a gyermek alkalmasint fattyu, - amit anyja nem mer megvallani, - havi tizenöt frankot követelt azzal az indokolással, hogy a gyerek „növéiben van”, egész nap eszik és azzal fenyegetődött, hogy hazaküldi. „Csak egyszer bosszantson föl”, fenyegetődött, „odacsapom hozzá a kölykét, aztán titkolódzhatik. Nekem fizessen.” - Az anya megfizette a tizenöt frankot.

A gyerek évről évre nőtt és nőtt a nyomorúsága.

Amíg Cosette kicsi volt, ő szenvedett a másik két gyermekért is. Mihelyt fejlődésnek indult, azaz még ötéves kora előtt, ő lett a ház cselédje.

Ötéves korában, mondják majd, ez valószínűtlen. Sajnos, de igaz. A társadalmi szenvedés minden korban megkezdődhetik. Tanúi voltunk nemrégiben, egy bizonyos Dumolard perének, aki árva fiú volt és haramiának ment, aki a periratok tanúsága szerint már ötesztendőskorában magára volt hagyatva, munkával kereste meg a kenyerét, vagy lopott.

Cosette-et ide-oda szalajtották, ő söpörte a szobákat, az utcát, az udvart, ő mosogatta el az edényeket, még terhet is cipelt. Thénardierék annál is inkább feljogosítva érezték magukat erre a bánásmódra, mivel anyja, aki még mindig Montreuil-sur-mer-ben lakott, pontatlanul kezdett fizetni. Már néhány havi tartásdíjjal hátralékban volt.

Ha az anya három év múlva visszajön Montfermeil-be, aligha ismer már rá a gyermeke. Cosette, aki olyan friss és szép volt, mikor a házba érkezett, most sovány volt és sápadt. Viselkedése valahogy nyugtalanító volt. Thénardierék alattomosnak nevezték.

Az igazságtalanság durcássá tette, a nyomor elcsufította. Már csak a szép szeme volt meg, amelybe gyötrelem volt nézni, mert amily nagy volt, annyi szomorúság tekintett ki belőle.

Szivszaggató látvány volt, amint ez a szegény gyermek, aki még a hatodik esztendejét sem töltötte be, ócska, lyukas rongyaiban dideregve téli reggeleken, kora hajnalban söpörte az utcát óriási seprővel, kicsiny vörös kezeiben s nagy szemében könnyekkel.

A környéken pacsirtának hívták. A nép, amely szeret képekben beszélni, így nevezte el ezt a kicsi gyermeket, ki alig volt nagyobb, mint egy madárka, aki állandóan reszketett, riadozott és didergett, aki hajnalban elsőnek ébredt a házban, sőt az egész faluban, s már virradat előtt kint volt az utcán, vagy a mezőn.

Csakhogy a szegény Pacsirta sohasem énekelt.

ÖTÖDIK KÖNYV

A lejtő

I. A feketegyöngyipar fejlődésének története

De mi lett az anyából, aki a montfermeili népek állítása szerint, ugylátszik, végleg elfeledkezett a gyermekéről? Hol él? Mit csinál?

Mikor az anya Thénardieréknél hagyta Cosette-et, folytatta útját és megérkezett Montreuil-sur-merbe.

Mint tudjuk, ez 1818-ban történt.

Fantine körülbelül tiz évvel előbb vált meg szülőföldjétől. Montreuil-sur-mer megváltozott. Míg Fantine egyre mélyebb nyomorba süllyedt, szülővárosa felvirágzott.

Körülbelül két esztendeje olyan ipari esemény történt ott, amely az ilyen kis városban nevezetességszámba megy.

Ez fontos körülmény s bővebben meg kell emlékeznünk róla. Majd azt mondtuk, hogy nyomatékosan rá kell mutatnunk.

Montreuil-sur-mernek emberemlékezet óta jellegzetes ipara volt az angol földszurok és a német feketegyöngyipar utánzása. Ez az ipar mindig tengődött, mert a munkabérek megsínylették a nyersanyag drágaságát. Mikor Fantine visszatért Montreuil-be, hallatlan átalakulás ment végbe a „fekete csecsebecsék” gyártásában. 1815 utolsó havában egy ismeretlen egyén telepedett meg a városban, akinek az az ötlete támadt, hogy az iparban a gyantát gumilakkal helyettesíti s a karperecgyártásban a bádogyűrüket forrasztott bádogyűrűkkel cseréli fel. E kis újítás forradalomszámba ment.

E kis újítás folytán ugyanis bámulatosan leapadt a nyersanyag beszerzési ára, aminek következtében először is javultak a munkabérek az egész környék örömére, másodsor tökéletesült a gyártás, ami a fogyasztónak vált a javára, harmadszor olcsóbb lett az áru s háromszor annyit hozott, ami a gyárosnak jó.

Hármas haszon egyetlenegy ötletből.

Nem egészen három éven belül az eljárás feltalálója meggazdagodott, ami jó dolog s körülötte is megtollasodott mindenki, ami még jobb. Idegen ember volt a megyében. Senki sem tudta, honnan jött oda. Nem igen tudták, mivel kezdte.

Azt beszélték róla, hogy nagyon kevés pénzzel, legfeljebb néhány száz frankkal telepedett meg a városban.

És ezzel a kis tőkével, amelyet egy leleményes ötlet szolgálatába állított, rendszeres és észszerű munkával vagyont teremtett s az egész környéket gazdaggá tette.

Mikor Montreuil-sur-merbe érkezett, ruhája, modora, beszéde munkásemberre vallott.

Azt beszélték, hogy azon az estén, amikor rejtélyesen megérkezett a kis Montreuil-sur-mer városkába, bugyorral a hátán és görcsös bottal a kezében, - decemberi alkonyat volt - tűz ütött ki a városházán. Ez az ember belerohant a tűzbe és élete kockáztatásával kimentett két gyermeket onnan, akik véletlenül a csendőrparancsnok gyermekei voltak. Ennek köszönhető, hogy senkinek sem jutott eszébe megnézni az utlevelét. Akkor tudták meg a nevét is. Madeleine apónak nevezte magát.

II. Madeleine

Körülbelül ötvenéves, zárkózott, de jólelkű ember volt. Ez az egész, amit mondhatunk róla. Montreuil-sur-mer az általa megújított ipar rohamos fejlődése folytán csakhamar jelentékeny kereskedelmi gócponttá lett. Spanyolország, amely nagyon sok feketegyöngyöt fogyaszt, óriási mennyiségeket vásárolt évente. Montreuil-sur-mer ebben az iparban csakhamar veszedelmes vetélytársává vált Londonnak és Berlinnek. Madeleine apónak akkora volt a nyeresége, hogy már a második esztendőben nagy gyárat épített, két hatalmas műhellyel, amelyek közül az egyikben férfiak, a másikban nők dolgoztak. Mindenki beállhatott hozzá, aki éhezett s bizonyosra vehette, hogy munkát és kenyeret kap. Madeleine apó a férfiaktól jóakaratot, a nőktől tiszta erkölcsöt, valamennyiüktől pedig tisztességet követelt meg. Kettéosztotta a műhelyt, hogy elkülönítse a férfiakat a nőktől, hogy az asszonyoknak és a leányoknak ne lehessen elcsavarni a fejét. Ezen a ponton hajthatatlan volt, sőt bizonyos mértékben türelmetlen. Ám ez a szigorúsága indokolt volt, mert Montreuil-sur-merben helyőrség tanyázott és bőven kínálkozott alkalom a romlásra. Egyébként jótétemény volt az érkezése, a jelenléte gondviselés. Madeleine apó felbukkanása előtt pangott a környék, most pedig minden a munka egészséges lendületéből élt. A nagy forgalom táplálta a környéket és mindenhová elhatolt. A munkanélküliség és a nyomor ismeretlen fogalmakká váltak. Nem volt olyan sötét zseb, amelybe ne került volna némi kis pénz, nem volt olyan szegényes hajlék, amelynek ne lett volna némi öröme.

Madeleine apó mindenkit felvett. Csak egy dolgot hajtogatott: - Legyetek tisztességes emberek! Legyetek tisztességes leányok!

Amint mondtuk, ennek a tevékenységének közepette, amelynek megindítója és tengelye volt, Madeleine apó meggazdagodott, de - ami felettébb különös egy ilyen egyszerű kereskedő-embernél - nem látszott különösebb súlyt helyezni a meggazdagodásra. Uglátszott, hogy többet törődik másokkal, mint saját magával. Mindenki tudta, hogy 1820-ban 630.000 frankja volt Lafitte bankárnál a nevére elhelyezve. De mielőtt ezt a 630.000 frankot félretette volna, már több, mint egymilliót költött a városra és szegényeire.

A kórháznak kevés volt a javadalmazása. Ő tiz ágyat alapított. Montreuil-sur-mer alsóvárosból és felsővárosból állt. Az alsóvárosban, amelyben lakott, csak egy iskola volt, nyomorult, omladozó viskó. Két iskolát építtetett, egy fiu- és egy leányiskolát. A két tanító sovány fizetését saját zsebéből duplázta meg s mikor ezen valaki elcsodálkozott, azt mondta neki: „Az állam két legfontosabb hivatalnok a dajka és a tanító.” Menedékházat építtetett a saját költségén, ami akkor még egészen új dolog volt Franciaországban és segítőpénztárt alapított öreg és munkaképtelen munkások számára. Mivel a gyár gócpont volt, hamarosan új városnegyed keletkezett körülötte, amelyben még mindig sok volt a szükölködő család. Ingyen gyógy-szertárt nyitott.

Eleinte, amikor még csak kezdte, így beszéltek a jólelkek: Meg akar gazdagodni a fickó. Mikor látták, hogy a vidék előbb jut jóléthez, mint ő maga, azt mondták ugyanazok a jólelkek: Nagyravágyó ember. Ez annyival is inkább valószínűnek látszott, mivel Madeleine apó vallásos volt, sőt bizonyos mértékben eleget is tett vallásos kötelezettségeinek amit igen jó néven vettek abban az időben. Minden vasárnap elment a csendes misére. A város képviselője, aki mindenki-ben vetélytársat szimatolt, nyugtalanzkodni kezdett vallásossága miatt. Ez a képviselő, aki a császárság idején a törvényhozó testület tagja volt, egy oratoriánus atya vallásos nézeteit osztotta, aki Fouché, otrantói herceg néven ismeretes s akinek barátja és pártfogoltja volt. Zárt ajtók mögött kinevette a Jóistent. De mikor látta, hogy Madeleine, a gazdag gyáros, reggel hét

órákor rendszeresen megjelenik a csendes misén, az a gyanuja támadt, hogy vetélytárssal van dolga s elhatározta, hogy tulatesz rajta. Jezsuita gyóntatót fogadott és eljárta a nagymisére és a vecsernyékre. Ebben a korban a nagyravágyás a szó szoros értelmében abban nyilvánult meg, ki bujja jobban a templomokat. A szegényeknek épp úgy javára vált ez a nagy ijedtség, mint a Jóistennek, mert a derék képviselő ugyancsak két ágyat alapított a kórházban. Most már tizenkettő volt.

1819-ben azonban egy reggel az a hír terjedt el a városban, hogy a prefektus előterjesztésére a város érdekében tett szolgálatai jutalmául Madeleine apót a király Montreuil-sur-mer polgármesterévé nevezi ki. Mindazok, akik az ujonnan érkezett nagyravágyónak híresztelték, boldogan ragadták meg az alkalmat, mert hiszen ilyen esetekben mindenki szívesen jelenti ki: No lám! Nem megmondtam? Montreuil-sur-mer nagy izgalomban volt. A híresztelés igaznak bizonyult. A kinevezés néhány nap múlva megjelent a *Moniteur*-ben. Madeleine apó másnap visszautasította a kitüntetést.

Ugyancsak ebben az 1819-es évben az iparkiállításon is bemutatásra kerültek a Madeleine ur eljárása szerint készült gyártmányok. A bizottság előterjesztésére a király a becsületrend lovagjává nevezte ki a feltalálót. Ujabb izgalom a kisvárosban. Ugy, hát az érdemkeresztet akarta? Madeleine apó nem fogadta el a keresztet.

Ez az ember határozott talány volt. A jó lelkek azzal intézték el a dolgot, hogy azt mondták, hiába, kalandortermészetű ember.

Mint láttuk, a környék sokat köszönhetett neki, a szegények mindent. Annyi jót tett, hogy a végén mindenki tisztelte s oly szeretetreméltó volt, hogy mindenki megszerette. Kiváltképpen munkásai rajongtak érte s ő valami mélabus komorsággal tűrte ezt a rajongást. Mikor megállapították róla, hogy gazdag, az „előkelő társaság” tagjai előre köszöntötték az utcán s a városban Madeleine ur néven beszélgettek róla. A munkásai és a gyermekek azonban továbbra is Madeleine apónak nevezték, amin saját magának is mosolyognia kellett. Minél magasabba emelkedett, annál gyakrabban árasztották el meghívásokkal. A „társaság” magának követelte. Montreuil-sur-mer presziőz kis szalónjai, amelyek eleinte természetesen zárva voltak a munkás előtt, a milliomos előtt megnyíltak. Ezerféleképpen próbálták megközelíteni. Elutasította őket.

A jólelkek még most sem jöttek zavarba. Tudatlan, műveletlen ember. Ki tudja, honnan került elő? Bizonyára viselkedni sem tud. Még az sem biztos, hogy tud-e olvasni.

Mikor látták, hogy pénzt keres, azt mondták róla: üzletember; mikor látták, hogy szórja a pénzt, azt mondták róla: nagyravágyó; mikor látták, hogy visszautasítja a kitüntetéseket, azt mondták róla: kalandor; mikor látták, hogy nem akar társadalmi életet élni, azt mondták róla: otromba fickó.

1820-ban, öt évvel Montreuil-sur-merbe érkezte után, oly nyilvánvaló volt az a sok szolgálat, amit a városnak tett, s a környék kívánsága oly egyhangú, hogy a király megint kinevezte a város polgármesterének. Megint visszautasította, de a prefet nem fogadta el a visszautasítást, a város előkelőségei mind eljöttek hozzá kérlelni, a nép nyílt utcán könyörgött s annyira unszolták, hogy kénytelen volt elfogadni a megtiszteltetést. Feltűnt, hogy főképpen egy ingerült vénasszony közbelépése döntötte el magatartását, aki bosszusan szólt rá ajtaja küszöbéről: „A jó polgármester valóságos áldás. Hogy szabad meghátrálni, amikor jót tehet az ember?”

Emelkedésének ez volt a harmadik állomása. Madeleine apóból Madeleine ur lett, Madeleine urból polgármester.

III. Lafitte-nél letétbe helyezett összegek

Egyébként éppen olyan egyszerű ember maradt, mint amilyen az első napon volt. A haja ősz volt, a nézése komor, a bőre napbarnított, mint egy munkásé, arckifejezése tünődő, mint egy filozófusé. Rendszerint széleskarimájú kalapot viselt és hosszú, vastag posztókabátot, melyet álláig begombolt. Elvégezte polgármesteri teendőit, de egyébként visszavonultan élt. Igen kevés emberrel érintkezett. Kitért az udvariasságok előtt, futtában köszönt, gyorsan továsietett, hogy ne kelljen beszédbe keverednie, két kézzel adakozott, hogy ne kelljen mosolyognia. „Micsoda medve”, mondták róla a nők. Az volt az öröme, ha kisétálhatott a mezőkre.

Mindig egyedül étkezett. Ilyenkor nyitott könyv feküdt előtte, olvasott. Válogatott kis könyvtára volt. Szerette a könyveket. A könyvek hüvös és megbízható barátok. Amint vagyonsodásával több lett a szabad ideje, ugylátszott, hogy ezt szellemének művelésére fordítja. Mióta Montreuil-sur-merben volt, észre lehetett venni, hogy beszéde évről évre csiszoltabb, választékosabb és finomabb lett.

Szivesen vitt magával fegyvert kirándulásaira, de ritkán használta. Ha néha mégis megesett, megdöböntően biztosan lőtt. Ártatlan állatot soha meg nem ölt. Madárkára soha sem lőtt.

Jóllehet nem volt már fiatal, azt beszélték róla, hogy bámulatos ereje van. Szivesen segített, ahol szükség volt rá, felemelte az elesett lovat, kitolta a kátyuba rekedt kereket, szarvainál fogva fékezett egy-egy kiszabadult bikát. Ha sétálni ment, zsebe mindig tele volt aprópénzzel, amikor elindult hazulról s mindig üres zsebbel jött haza. Amikor áthaladt egy-egy falun, a rongyos gyerekek ujjongva szaladtak utána és úgy körülnyüzsögték, mint valami szunyograj.

Sejteni lehetett, hogy valamikor sokat élt a szabadban, mert mindenféle hasznos titkot ismert s megtanította rájuk a parasztokat. Megmagyarázta, hogyan kell kipusztítani a lisztmolyt, ha az ember sóoldattal behinti a magtárt és meglocsolja a deszkák közeit, hogyan lehet kiirtani a zsisziket, ha az ember a falakon, tetőkön, kerítésfalon és magán a házon virágzó kakukfüvet akaszt föl mindenütt. Mindenre volt receptje: a raponca, a gabonarozsda, a bükköny, az anyarozs, a disznódudva, szóval mindenféle parazita növény kiirtására, ami a gabonát pusztítja. Egy házinyultenyészetet úgy mentett meg a patkányoktól, hogy egyszerűen betelepített egy bűzös kis berber-malacot.

Egyszer látta, hogy a parasztok nagyon el vannak foglalva a csalánirtással. Elnézte a nagy halom kitépett és megkókadt növényt s így sóhajtott föl:

- Ez tönkrement. Pedig milyen jó lett volna, ha fel tudják használni. A fiatal csalán levele pompás főzelék. Amikor öregszik, olyan rostjai és szálai lesznek, mint a kendernek, meg a lennek. A csalánszövet ér annyit, mint a kenderszövet. A csalán összevagdala jó a szárnyasoknak, összezuzva a szarvasmarha kedveli. A csalánmag az abrakba keverve fényessé teszi az állatok szőrét. Ha a gyökerét sóval keverik, szép, sárga színt ad. Különben pedig pompás széna, amelyet kétszer lehet kaszálni. És mi kell a csalánnak? Egy kis föld, semmi gondozás, semmi művelés. Csak az a baj, hogy a maga mindjárt kihull, mikor megérik és nehéz gyűjteni. Ennyi az egész. Egy kis fáradsággal a csalán nagy hasznot hajtana. Mivel elhanyagolják, ártalmassá válik. Tehát irtják. Hány ember hasonlít a csalánhoz! - Hallgatott egy darabig, majd hozzátette: - Jegyezzék meg maguknak, barátaim, nincsenek sem rossz növények, sem rossz emberek. Csak rossz gazdák vannak.

A gyermekek még azért is szerették, mert szalmából és kókuszából nagyon bájos kis holmikat tudott összeszerkeszteni.

Ha észrevette, hogy a templom kapuja be van vonva fekete posztóval, bement a templomba. Ugy kereste a temetést, mint más a keresztelőket. Vonzotta a mások özvegysége és szeren-

csétlensége, mert nagyon jószívű volt. Elvegyült a gyászoló barátai, a feketébe öltözött családtagok, a ravatal mellett zsolozsmázó papok között. Szívesen választotta elmélkedése tárgyául a gyászos zsoltárokat, amelyek tele vannak egy más világ látomásaival. Szemét az égre függesztve a végtelenség minden titka felé huzó sóvárgással, hallgatta a szomoru hangokat, amelyek a halál sötét mélységének szélén felzendültek.

Nagyon sok jót cselekedett titokban, mint ahogy más a rossztetteit rejtegeti. Titokban surrant be késő este a házakba. Lopva sietett fel a lépcsőkön. Egy szegény ördög, mikor padlás-szobájába hazaért, nyitva, sőt néha felfeszítve találta ajtaját. Ez távollétében történhetett. A szegény ember lármázni kezdett. Valami gonosztevő járt itt, mig oda voltam. Bement a lakásba s az első dolog, ami a szemébe ötlött, egy otffelejtt arany volt valamelyik butordarabon. A „gonosztevő”, aki nála járt, Madeleine apó volt.

Nyájas és szomoru ember volt. A nép azt mondta róla: Ime egy gazdag ember, akiben nincs gög, ime, egy boldog ember, aki elégedetlennek látszik.

Voltak, akik azt erősítették, hogy titokzatos személy. Mondogatták róla, hogy senkit sem enged be a szobájába, amely valóságos remetecella, tele homokórákkal, keresztbe rakott láb-szárcontokkal és halálfejekkel. Ezt addig-addig emlegették, amig néhány Montreuil-sur-merbeli elegáns és rosszmájú fiatal uriasszony meglátogatta őt és megkérdezte tőle: - Mutassa meg, polgármester ur, a szobáját. Azt beszélik, valóságos barlang.

Elmosolyodott, nyomban bevezette őket a „barlangba”. Alaposan megjárták a kíváncsiságukkal. Egyszerűen butorozott szoba volt, nagyon csunya mahagóni butorokkal, már mint az ilyen butorok lenni szoktak, a falain olcsó, tizenkét sous papirkárpit. Nem láttak benne semmi mást, mint két régimódi gyertyatartót, amelyek a kandallón álltak s amelyek valószínűleg ezüsből voltak, mert „rajtuk volt a próba”. Ez a megjegyzés erősen rávilágít a kisvárosi lakosság gondolatvilágára.

Hanem azért tovább is csak azt beszéltek, hogy senkit sem enged be a szobájába, hogy az valóságos remeteburlyang, elmélkedő hely, odu, sirkamra.

Olyasmiket is suttoztak, hogy „roppant” összegeket helyezett letétbe Lafitte-nél azzal a kikötéssel, hogy bármikor felveheti őket, ugyannyira, hogy - mondogatták - Madeleine ur bármelyik reggel beállithat Lafitte-hoz, aláír egy nyugtát s tiz perc alatt felvehet két-három milliót nála. A valóságban ez a „két-három millió”, mint már említettük, 630.000, vagy 640.000 frank volt.

IV. Madeleine ur gyásza

1820 elején jelentették az ujságok, hogy Myriel ur, Digne püspöke, akit a nép Monseigneur „Bienvenu”-nek nevezett, nyolcvankétéves korában szent életének alkonyán elhalálozott.

A digne-i püspök, hogy megemlitsünk egy olyan részletet, amelyről a hirlapírók megfeledeztek, már évek óta vak volt, mielőtt meghalt volna, ám nem fájlalta vakságát, hiszen nővére a közelében tartózkodott.

Jegyezzük meg csak ugy mellékesen, hogy ha az ember vak és valaki nagyon szereti, akkor ez e tökéletlen világon a boldogságnak legfurcsább és legeragadóbb formája. Az az érzés, hogy egy asszony, egy leány, egy nő, egy kedves teremtés szüntelenül a közelükben van, mert szükségünk van rá, mert ő sem lehet meg nélkülünk, az a tudat, hogy nélkülözhetetlenek vagyunk annak számára, aki nélkülözhetetlen nekünk, hogy mindig megmérhetjük szeretetét, abból, hogy mennyit van velünk, hogy mindig elmondhatjuk: mivel minden idejét nekem szenteli, az

egész szive enyém, látni a lelkét, ha már nem láthatjuk az arcát, érezni a hűségét, ha már a világ elhomályosult előttünk, hallani ruhája suhogását, mintha szárnyak suhogása volna, hallani, mint jár-ke, megy-jön, beszél, énekel s arra gondolni, hogy léptei, beszéde, dala, mind értünk van, mind körülöttünk történik, annál hatalmasabbnak érezni magunkat, minél tehetetlenebbek vagyunk a sötétségben és a sötétség mélyén csillaggá lenni, amely körül egy angyal kering: kevés boldogság ér fel ezzel az érzéssel. Az élet legnagyobb boldogsága az a meggyőződés, hogy szeretnek bennünket, hogy önmagunkért, sőt tulajdonképpen önmagunk ellenére szeretnek bennünket. S a vak ebben a meggyőződésben él. Ebben a nyomoruságban az a tény, hogy kiszolgáltatnak bennünket, dédelgetéssé válik. Hiányzik-e valami neki? Nem. Le kellett mondania a világosságról, mert szerelmet kapott a helyébe. És milyen szerelmet? Olyant, amely maga a tiszta erény. Nincs ott vakság, ahol bizonyosság van. A lélek lélek után tapogatózik és rátalál. És a lélek, amelyre rátalált, amely felől megbizonyosodott: egy asszony. Egy kéz támogat bennünket, az ő keze; egy ajak simul a homlokunkra: az ő ajka; valaki piheg a közelünkben, az ő pihegése. Mindent tőle kapunk, a szolgálatkészségtől a könyörületességig, sohasem maradunk magunkra, szelid gyengédséggel támogat bennünket, hogy rátámaszkodhassunk a törhetetlen nádszálra, kezeinkkel érintsük a gondviselést és karjainkba ölelhessük, kézzel fogható istenség gyanánt, mily gyönyörűség ez! A sziv, ez a sötét, mennyei virág rejtelmes virágzásba borul. Az ember oda nem adná ezt a sötétséget a világ minden fényességéért sem. Itt az őrangyal, itt van szüntelen körülöttünk. Ha távozik, hát visszajön. Elmosódik, mint az álom és újra feltűnik, mint a valóság. Átfut a melegség rajtunk, amikor közeledik, ime, már itt van. Tulárad bennünk a derű, a vidámság, az elragadtatás: szinte ragyogunk ebben az éjszakában. És az az ezernyi apró figyelem. Semmiségek, amik mégis nagy dolgok ebben az ürességben. Ezer meg ezer kimondhatatlanul finom rezdülése a hangnak csak azért, hogy elringasson bennünket és pótolja számunkra az elmerült világot. Szinte a lelkünkkel dédelgetnek bennünket. Nem látunk semmit, de érezzük, hogy imád. Mennyország sötétségéből szöve.

Ebből a mennyországából ment át monseigneur Bienvenu a másikba.

Elhalálzásának hira a montreuil-sur-meri helyi lapban is megjelent. Madeleine ur másnap talpig feketébe öltözött és fekete szalagot hordott a kalapján.

A városban feltűnt ez a gyász és mende-mondák keletkeztek róla. Mintha ez valami világosságot vetett volna Madeleine ur származására. Arra következettek, hogy valamiféle kapcsolatban állt a tiszteletreméltó püspökkel. Digne püspökét gyászolja, - beszéltek a szalonokban s ez nagyban emelte Madeleine ur tekintélyét. Egy csapásra bizonyos tiszteletre tett szert Montreuil-sur-mer előkelő társaságában A város mikroszkopikus Saint-Germain negyede feloldotta Madeleine ur karanténját, hiszen bizonyára közeli rokona az elhunyt püspöknek. Madeleine ur az öreg hölgyek gyakori főbiccentéseiből s a fiatal hölgyek gyakori mosolyából vette észre tekintélye újabb megnövekedését. Egy este a kicsi, de előkelő társaság egy éltebb hölgytagja, akit éppen előrehaladott kora hatalmazott fel a kíváncsiságra, egyenesen kérdést intézett hozzá:

- Polgármester ur, bizonyára unokaöccse a megboldogult dignei püspöknek.

- Nem, asszonyom, - felelte Madeleine ur.

- De hiszen gyászolja, - jegyezte meg az előkelő asszonyság.

- Fiatal koromban lakáj voltam a családjukban, - felelte Madeleine ur.

És még egy dolog tünt fel a városban. Valahányszor felbukkant egy-egy kéménysöpréssel foglalkozó savoyard fiucska az utcán, a polgármester ur magához intette, megkérdezte a nevét és pénzt nyomott a markába. A kis savoyardok továbbadták egymásnak a dolgot s tömegesen jöttek a városba.

V. Fakó villámok az ég alján

Lassan, idővel megszűnt a tartózkodás. Egy darabig Madeleine urral szemben is megnyilvánult az a törvényszerűen fellépő ellenállás, amely eleinte gáztettekkel és rágalomokkal harcolt, később már csak apró gonoszkodásokkal, majd csak maliciával s végül egészen megszűnik. Az illető tekintélye teljes, nem vitatott, szívélyesen tudomásul vett lesz s eljött a pillanat 1821 körül, amikor ez a szólam: a polgármester ur majdnem ugyanugy hangzott el Montreuilben, mint ahogy 1815-ben Digneben mondták: a püspök ur. Tíz mérföld körzetről jöttek az emberek Madeleine urhoz tanácsért. Igazságot tett azok közt, akik összekülönböztek, elejét vette a pereskedéseknek, összebékítette az ellenségeskedőket. Ítéletét mindenki tisztelte. Ugy tekintették őt, mintha szava magától értetődő törvény volna. Valósággal ragállyá vált a tisztelete s hat-hét éven belül lassanként az egész környékre átterjedt.

Csak egy ember volt az egész városban, az egész megyében, aki tökéletesen mentes maradt e ragálytól, s aki bármit tett is Madeleine apó, rossz szemmel nézte, mintha valami csálhatatlan és félre nem vezethető ösztön tartaná ébren és nyugtalanítaná. Csakugyan úgy látszik, hogy bizonyos emberekben működik valami igazi állati ösztön, mely tiszta és csálhatatlan, mint minden ösztön, amely minden vonzalom és ellenkezés alapja, amely menthetetlenül elválaszt egymástól bizonyos természetű egyéneket, amely nem haboz, nem jön zavarba, nem némul el s nem hazudtolja meg magát, amely a maga homályosságában is világos és csálhatatlan, erőszakos, visszautasítja az értelem tanácsait s az ész közvetítését s amely akármilyen helyzetbe sodorja a sors, titokban mindig megsugja a kutyalelkű embernek a macskalelkű ember közelségét, a rókaelkű embernek az oroszlánelkű ember felmerülését.

Gyakran előfordult, hogy amikor Madeleine ur nyugodtan sétált az utcán, az emberek szeretetteljes gyengédségétől és áldásától körülveve, gyakran megesett, hogy egy magastermetű, szürke redingotba öltözött ember, szemére huzott kalappal a fején, vastag bottal a kezében, hirtelen hátrafordult, szemeltartotta Madeleine urat, amíg eltűnt, keresztbe fonta karját, a fejét csóválta s alsó ajkával orráig biggyesztve felső ajkát olyan grimaszt vágott, amely körülbelül a következőket jelenthette: Vajjon miféle ember ez? Biztosan tudom, hogy már láttam valahol. - Annyit mondhatok, hogy nem vezet az orromnál.

E komoly, szinte fenyegetően komoly egyén azok közé tartozott, akik tartósan foglalkoztatják az embert, még azt is, akinek csak futólag volt alkalma találkozni vele.

Javert volt a neve és a rendőrség embere volt.

Javert Montreuil-sur-mer-ben a rendőrfelügyelő kellemetlen, de fontos szerepét töltötte be. Madeleine ur pályájának kezdetét nem látta. Jelen állását az akkori párisi rendőrfőnök gróf Anglès miniszter titkárának, Chabouillet urnak köszönhette. Mikor Javert Montreuil-sur-mer-be érkezett, a nagyiparosnak már hatalmas vagyona volt, s Madeleine apót már Madeleine urnak hívták.

Bizonyos rendőrközegeknek jellegzetes arcuk van, amelyen a hivatalos ridegség bizonyos aljassággal párosul. Ilyenek voltak Javert arcvonásai, az aljasság kivételével.

Nézetünk szerint, ha a lelkeket látni lehetne, arra a különös dologra jönnek rá, hogy az emberi nem minden egyes tagja megfelel az állatvilág valamelyik tagjának, s könnyű volna fölismerni azt a gondolkodóktól is alig megsejtett igazságot, hogy az osztrigától a sasig, a disznótól a tigrisig minden állat megvan az emberben, mindegyik egy-egy emberben. Sőt néha van egy emberben több is.

Az állatok erényeinknek és hibáinknak szemünk előtt bolyongó képmásai, lelkeink láthatóvá lett kísérletei. Isten megmutatja őket nekünk, hogy gondolkodóba ejtsen bennünket. De mivel az állatok csak árnyak, Isten olyanoknak teremtette őket, hogy nem nevelhetők a szó teljes értelmében. Mert mire való volna is az? Lelkeink ellenben valóságok s mivel saját céljuk van, Isten értelemmel ruházta fel őket, tehát igenis, nevelhetők. A jól felfogott társadalmi nevelés minden lélekben, bármilyen legyen is az, talál valami hasznosat, ami továbbfejleszhető.

Mindezt természetesen kizárólag a látszólagos földi élet szűkebb szempontjából állapítjuk meg, eldöntetlenül hagyva ama bennünket megelőző vagy követő lények személyiségére, akik nem emberek, vonatkozó mélységes kérdést. A látható én semmiképpen sem jogosítja fel a gondolkodót arra, hogy a rejtett ént tagadja. Ezzel a megszorítással tovább mehetünk.

Mármost: ha feltesszük egy pillanatra, hogy minden emberben benne rejlik az állatvilágnak valamelyik fajtája, nem fog nehezünkre esni megállapítani, mi volt tulajdonképpen Javert, a rendőrtiszt.

Az asturiai parasztok erősen hiszik, hogy mikor a nőstényfarkas lekölykezik, a kölykei között mindig van egy kutya, amelyet az anya megöl, mert ha megnőne, felfalná kicsinyeit.

Adjatok emberi képet a farkasszukától szült ebnek s előttetek áll Javert.

Javert börtönben született. Anyja kártyavetőnő volt, apja gályarab. Abban a hitben nőtt fel, hogy kivetette magából a társadalom s azt hitte kétségbeesésében, hogy sohasem fogadja be. Észrevette, hogy a társadalom menthetetlenül kiközösít magából kétfajta embert: azokat, akik támadják és azokat akik védik. E két osztály között kellett választania. Ugyanakkor valami megmagyarázhatatlan ridegséget, pedantériát és határozottságot érzett magában, amelyet még bonyolultabbá tett érthetetlen gyűlölete az olyan csavargókkal szemben, amilyen ő maga is volt. Beállt a rendőrséghez.

Szépen haladt előre. Negyven esztendőskorában felügyelő volt.

Fiatal éveit egy délvidéki fegyintézetben töltötte, mint börtönőr.

Mielőbb továbbmennénk, magyarázzuk meg, milyen értelemben használtuk az emberi arc-kifejezést, amelyet az imént Javertre alkalmaztunk. Javert emberi arcvonásai pisze orrból, két vastag orrlyukból álltak, amelyeket orcáin hatalmas pofaszakáll övezett körül. Első pillantásra kellemetlen érzést váltott ki az emberből a két szörrengeteg és a két barlang. Ha Javert nevetett, ami csak ritka és szörnyű alkalmakkor történt, vékony ajkai széthuzódtak s láthatóvá tették nemcsak a fogait, de a foghusát is. Ilyenkor orra körül a bőre vad és elképpedt ráncokban huzódott össze, akár a vadállat pofája. A komoly Javert véreb volt, a nevető Javert tigris. Homloka alig volt, ellenben annál hatalmasabban fejlett állkapcsa. Haja lenyult a homlokára, egészen a szemöldökéig, két szeme közé ránc ékelődött, mely haragos csillagként hatott arcán, tekintete sötét volt, ajka biggyedt és fenyegető, parancsoló arckifejezése bős.

Ez az ember két nagyon egyszerű s viszonylagosan nagyon rendes érzelemből volt összetéve, amelyeket azonban tulzott s ezáltal majdnem gonoszakká tett. Tisztelte a tekintélyt és gyűlölte a lázongókat. Márpedig szerinte a lopás, a gyilkosság és minden bűn a lázadás különböző formája volt. Mélységes és vak hittel övezte körül mindazokat, akiknek valami szerepük volt az államéletben, a miniszterelnöktől a mezőkerülőig. Mélységes megvetéssel, ellenszenvvel és undorral tekintett mindenkire, aki csak egyszer is átlépte a jogi értelemben vett bűn küszöbét. Az elvek embere volt s nem ismert kivételt. Egyfelől azt mondta: a közhivatalnok nem tévedhet; a hatóságnak mindig igaza van; másfelől azt mondta: ezek az emberek menthetetlenül elvesztek, ezektől semmi jót nem lehet várni. Mindenben osztotta ama szélsőséges elmék vélekedését, akik az emberek által alkotott törvényeknek valami csodás hatalmat tulajdonítanak,

akik, szinte azt lehetne mondani, kárhozottakat szemelnek ki és megteremtik a társadalom fenekén a Styx folyót. Sztoikus volt, komoly és rideg. Bus álmodó. Alázatos és gögös, mint minden fanatikus. Tekintete csavarként furódott az emberbe. Hüvös volt és átható. Életét két szó fejezte ki: ébernek lenni és ügyelni. Egyenes utat tört a világ legcsavarosabb dolgában. Tudatában volt a maga hasznosságának, buzgón teljesítette kötelességét, úgy kémkedett, mint ahogy más a papi hivatását teljesíti. Jaj annak, aki a kezébe került. Még apját is elfogja, ha megszökik a fegyházból, még anyját is följelenti, ha kibúvik a törvény szigora elől. Megtette volna, azzal a belső megnyugvással, amely az erény jutalma. S emellett nélkülözve élt, magánosan, mindent megvonva magától, tisztaságban, minden szórakozás hijján. Maga volt a kérlelhetetlen kötelességtudás, aki úgy értelmezte a rendőri hivatását, mint a spártaiak Spártát, könyörtelen őrszem, bősztisztesség, márványból faragott spicli, Brutus egy Vidocq testében.

Javert egész személye annak az embernek a megtestesülése volt, aki leskelődik és félresompolyog. Joseph de Maistre misztikus tanítása értelmében, melynek mélységes kozmogóniájával füszerették e kor ugynevezett ultrakonzervatív lapjai hasábjait, kétségkívül úgy állították volna be Javert-t, mint szimbolumot. Homloka nem látszott ki szemére huzott kalapja alól, szemét letakarta sűrű szemöldöke, álla eltűnt nyakkendője mögött, kezeit nem lehetett látni, mert behuzta őket ujjá szárába, botja nem látszott, mert eldugta redingotja mögé. Ám ha elérkezett a kellő pillanat, hirtelen felmerült az árnyékból, ami eddig mintegy lesben állt mögötte: a keskeny, szögletes homlok, a sötét tekintet, a fenyegető áll, a roppant kezek s a félelmetes bot.

Szabad perceiben - ami ugyan ritkán fordult elő - olvasni szokott, noha gyűlölte a könyveket; tehát nem volt minden műveltség hijján. Beszédének némi dagályossága is erre mutatott.

Mondottuk, hogy nem volt semmi gyengéje. Ha megvolt elégedve magával, burnótot szippantott. Ez volt rajta az egyetlen emberi vonás.

Mindezek után könnyen érthető, hogy Javert réme volt mindazoknak, akiket az igazságügyminisztérium évi statisztikája ebben a rovatban könyvel el: *körözött egyének*. Szaladtak, ha csak Javert nevét hallották. Ha Javert arca felmerült előttük, kővé dermedtek a réműlettől.

Ez volt az a félelmetes ember.

Mint egy örökké figyelő szem, úgy szegeződött Javert tekintete Madeleine urra. Szem: merő gyanu és találgatás. Ez a tekintet végül Madeleine urnak is feltűnt, de nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget. Még csak felelősségre sem vonta miatta Javert-t, nem kereste és nem kerülte és úgy viselte kellemetlen, nyomasztó tekintetét, mintha észre sem venné. Ugy bánt Javert-el, mint a többiekkel. Szívélyesen, jóságosan.

Javert néhány elejtett szavából már észrevették egyesek, hogy a fajtájabeli ember kíváncsiságával, amelyben akkora szerepe van az ösztönnek, mint az akaratnak, azokat a régi nyomokat kutatja, amelyeket esetleg Madeleine apó maga mögött hagyott. Látszott rajta, hogy tud valamit és burkolt szavakban néha utalt is rá, hogy bizonyos egyén, bizonyos vidéken bizonyos értesülésekre tett szert bizonyos eltűnt családra vonatkozóan. Egyizben, amikor magában beszélt, ki is mondta a gondolatát: Azt hiszem, most a kezem között van. Aztán három napig tűnődött, egy szóval sem mondott többet. Uglátszik, a fonál, amelyet már kezében vélt tartani, elszakadt.

Egyébként pedig és ez a helyreigazítás szükséges, mert különben némely szónak tulságosan határozott értelme volna, egy ember sem csálhatatlan s az ösztönnek éppen az a sajátossága, hogy tévedhet, megzavarodhatik, helytelen utra juthat. Hiszen ha nem így volna, felette állana az értelemnek s az állatban több világosság lakoznék, mint az emberben.

Nyilvánvaló volt, hogy Javert-t némileg zavarba ejtette Madeleine ur kiegyensúlyozott viselkedése és nyugalma.

Egyszer azonban különös és furcsa viselkedése, ugylátszik, mégis csak nagy hatást tett Madeleine urra. Mindjárt elmondjuk, mi történt.

VI. Fauchelevant apó

Madeleine ur valamelyik délelőtt Montreuil-sur-mer egy kövezetlen utcájában sétált. Zajt hallott és kis távolságra csoportosulást pillantott meg. Odasietett. Egy öreg ember, akit Fauchelevant apónak hívtak, kocsija elé zuhant, a lova meg összerogyott.

Ez a Fauchelevant ama ritka emberek közé tartozott, akik ebben az időben is haragosai voltak Madeleine urnak. Mikor Madeleine a városba költözött, Fauchelevant-nak, aki eléggé művelt paraszt, üzletember volt valamikor, kezdett rosszul menni a boltja. Fauchelevant-nak látnia kellett, hogy az egyszerű munkás meggazdagodik, míg ő, a régi polgár, tönkremegy. Elfogta az irigység s mindent elkövetett, amit lehetett, hogy Madeleine-nek ártson. Aztán jött a csőd s mivel öreg napjára nem maradt egyebe, mint a szekere meg a lova, - családjá, gyermeke nem volt - fuvarozni kezdett, hogy megkeresse a kenyerét.

A lónak kitört a lába s nem tudott feltápászkodni. Az öreg a kerekek közé került. Olyan szerencsétlenül esett le, hogy az egész kocsi a mellére nehezedett. A szekér alaposan meg volt rakva. Fauchelevant apó siralmasan hörgött, megpróbálták kihuzni a szekér alól, de hiába. Egy ügyetlen mozdulat, helytelen segítség, hibás rántás a halálát okozhatta volna. Lehetetlen volt másképp kiszabadítani, csak úgy, ha fölemelik a kocsit. Javert, aki a baleset pillanatában érkezett a helyszínre, emelőrudért küldött.

Madeleine ur odajött. Tisztelettel utat nyitottak neki.

- Segítség! - kiáltotta az öreg Fauchelevant. - Hát senki sem könyörül rajtam, senki sem menti meg öreg fejemet?

Madeleine ur a körülállókhöz fordult:

- Van emelőrud?

- Most mentek érte, - felelte egy paraszt.

- Mikorra lesz itt?

- Csak ide a szomszéd községbe szaladtak Flachot-ba, a kovácshoz, de azért mégis beletelik egy jó negyedóra.

- Egy negyedóra! - kiáltott fel Madeleine ur.

Előző este esett, a föld felázott, a szekér egyre mélyebbre süppedt a földbe, s egyre jobban nyomta a vén fuvaros mellét. Világos volt, hogy öt percen belül minden oldalbordája beszakad.

- Nem lehet egy negyedóráig várni! - fordult Madeleine báméskodó parasztokhoz.

- Pedig várni kell.

- Akkor már késő a segítség. Hát nem látják, hogy süpped a szekér?

- Látjuk.

- Ide hallgassanak, - folytatta Madeleine. - Van még annyi hely a szekér alatt, hogy egy ember alá bujjon és fölemelje a vállával. Egy fél perc alatt kihuzzuk alóla a szerencsétlent. Van valaki maguk között, akinek helyén van a szive, meg a gerince? Öt aranyat kereshet.

Senki sem mozdult a csoportból.

- Tíz aranyat, - mondta Madeleine.

A körülállók lesütötték a szemüket. Az egyik azt dörögte:

- Nagy erő kell ahhoz. Meg aztán agyon is nyomhatja az embert.

- Mi lesz? - kezdte újra Madeleine. - Husz aranyat ígérek.

Megint néma csend.

- Nem a jószándék hiányzik belőlük, - szólalt meg valaki.

Madeleine ur hátrafordult. Javert állt mögötte. Észre sem vette, mikor a csoporthoz lépett. Javert folytatta:

- Erő kell ehhez. Ritka erős embernek kell lennie annak, aki fel tud emelni a hátával ilyen szekeret.

Majd keményen Madeleine szeme közé nézett s minden szavát nyomatékkal ejtve folytatta:

- Egy embert ismertem életemben, Madeleine ur, aki meg tudta volna tenni, amit ön kíván.

Madeleine összerezzent.

Eközben a szekér lassan-lassan, egyre süppedt. Fauchelevant apó hörgött, üvöltött.

- Megfulladok! Összetöri a bordáimat. Emelőt hozzanak! Akármit. Jaj nekem!

Madeleine körülnézett.

- Hát senkinek sem kell a husz arany? Senki sem menti meg szegény öreg életét?

Senki sem mozdult a csoportban. Javert újból megszólalt.

- Csak *egy* embert ismertem, aki felért egy emelővel. Az a fegyenc volt.

- Agyonnyom! - ordított az aggastyán.

Madeleine felkapta fejét, szeme összeakadt Javert rámeredő sólyomszemével, a mozdulatlanul álló parasztoakra nézett és bánatosan elmosolyodott. Aztán szó nélkül letérdelt s még mielőtt valaki a tömegből sikolthatott volna, már a szekér alatt volt.

A várakozás és a csend szörnyü pillanata volt ez.

Látták, hogy Madeleine, szinte hasonfekve a szörnyü súly alatt, kétszer is hiába próbálja könyökét és térdeit összehuzni. Kiabáltak:

- Madeleine apó! Jöjjön ki onnan!

Még az öreg Fauchelevant is biztatta:

- Menjen innen, Madeleine ur, nekem ugyanis meg kell halnom. Hiába minden. Hagyjon itt. Még magát is összenyomja.

Madeleine nem is válaszolt.

A körülállók melle zihált. A kerekek tovább süllyedtek s már szinte hihetetlennek látszott, hogy Madeleine ki tudjon jönni a szekér alól.

Egyszerre csak megingott a roppant tömeg, a szekér lassacskán fölemelkedett, a kerekek félig kiemelkedtek az agyagos földből. Fojtott hangot hallottak, amely ezt kiáltotta:

- Gyorsan, gyorsan, segítsenek!

Madeleine volt, aki utoljára szedte össze minden erejét.

Mindnyájan odarohantak. Egyetlen embernek az önfeláldozása valamennyiükbe erőt öntött, valamennyiüket felbátorította. Husz kar emelte a szekeret. Az öreg Fauchelevet megmenekült.

Madeleine felkelt. Sápadt volt, noha patakozott róla az izzadtság. Ruhája elszakadt, csupa sár lett. Valamennyien sirtak. Az aggastyán lábait csókolgatta és jóistenének nevezte. Madeleine arcán a szenvedés boldog és mennyei kifejezése jelent meg s szemét nyugodtan szegezte Javertre, aki egyre figyelte.

VII. Fauchelevet-ből kertész lesz Párisban

Fauchelevet estében kifecamította a térdét. Madeleine apó elszállította az egyik betegszobába, amelyet ő rendeztetett be gyárának épületében munkásai számára és amelyben két irgalmasnővér végezte az ápolómunkát. Másnap reggel az aggastyán egy ezerfrankos bankjegyet talált éjjeliszekrényén és Madeleine apó kézírásával a következő közlést: *Megveszem a talyigáját és a lovát.* A talyiga összetört és a ló megdöglött. Fauchelevet meggyógyult, de térde merev maradt, Madeleine ápolónővéreinek és plébánosának ajánlatával a derék embert kertésznek juttatta be az egyik párisi Saint- Antoine kerületbeli zárdába.

Röviddel ezután Madeleine urat polgármesternek nevezték ki. Az első ízben, amikor Javert meglátta Madeleine urat a vállszalaggal, amely a város fölött való hatalmát jelképezte, olyanféle megremegést érzett, mint amilyen a kutyát fogja el, amikor farkast szimatol gazdája ruhája alatt. Ettől a pillanattól kezdve amennyire csak lehetett, elkerülte. Amikor a szolgálat szüksége parancsolóan követelte és nem kerülhette el, hogy a polgármester urral találkozzék, mélységes tisztelettel beszélt vele.

Annak a jólétnek látható jelein kívül, amelyet Madeleine ur teremtett Montreuil-sur-merben és amelyről már szóltunk, volt egy másik tünet is, amely nem volt ugyan látható, de nem volt kevésbé jelentőséges. Ez a tünet sohasem csal. Amikor a nép szenved, amikor nincs munka, amikor a kereskedelem pang, az adófizető megtagadja az adófizetést, kimeríti és elmulasztja a határnapokat és az állam rengeteg pénzt költ adószedési és végrehajtási költségekre, mert az adófizetőnek nincs semmije. Amikor bőven van munka, amikor a környék boldog és gazdag, az adót könnyen fizetik meg és az államnak alig kerül valamibe az adószedés. Bátran lehet mondani, hogy az általános nyomoruságnak és gazdagságnak csálhatatlan hőmérője annak a mértéke, hogy mibe kerül az adók behajtása. A hét év alatt az adóbehajtás költségei háromnegyed részükkel csökkentek a Montreuil-sur-mer-i kerületben. Ami maga után vonta, hogy de Villéle ur, az akkori pénzügyminiszter gyakran mutatott rá erre a kerületre, mint követendő példára.

Ilyen volt a vidék állapota, amikor Fantine hazatért. Már senki sem emlékezett rá. Szerencsére Madeleine ur gyárának kapuja olyan volt, mint valami baráti arc. Fantine jelentkezett és beosztották a női munkaterembe. A mesterség teljesen új volt Fantine részére, nem lehetett benne nagyon ügyes, amiért is csak keveset keresett napi munkájával. Ez azonban elég volt ahhoz, hogy élete nagy kérdését megoldja: megkereste a kenyerét.

VIII. Victurnien-né asszony harmincöt frankot költ a jó erkölcsre

Amikor Fantine látta, hogy megél, egy pillanatra elárasztotta az öröm. Becsületesen megélhetett a munkájából, milyen mennyei kegyelem.

Ismét érezte a munka édes ízét. Tükröt vásárolt. Örömmel nézte benne fiatalságát, szép haját és szép fogait, sok mindent elfelejtett, már csak Cosettejére gondolt és a jövő lehetőségére és szinte boldog volt. Kis szobát bérelt és hitelbe bebutoroztatta jövőjének munkájára számítva. Ez még régi rendetlen szokásainak maradványa volt.

Mínt hogy nem mondhatta hogy férjes asszony, nagyon óvakodott attól, amiről már említést tettünk, hogy kis leányáról beszéljen.

Eleinte, mint láttuk, pontosan fizetett Thénardieréknek. Mínt hogy csak a nevét tudta leírni, kénytelen volt nyilvános levélíróval iratni nekik.

Gyakran irt. Ez feltűnt. A női műhelyben suttogni kezdték, hogy Fantine „levelezik” és hogy „furcsán viselkedik”.

Senki sem szimatol úgy az ember cselekedetei után, mint éppen azok, akikre ezek nem tartoznak. - Miért jön ez az ur mindig csak sötétben haza? Vajjon miért nem akasztja az ur csütörtöki napon a szögre a kulcsát? Miért jár folyton a mellékutcákon? Őnagysága miatt száll ki mindig a bérkocsiból mielőtt a lakása elé ért volna? Miért küld levélpapírosért, holott „levélpapírskatulyája teli van”. És így tovább és így tovább. - Vannak emberek, akik azért, hogy végére járjanak ezeknek a titkoknak, amelyek végeredményben teljesen közömbösek rájuk nézve, több pénzt költenek el, több időt pazarolnak el és több fáradságot fordítanak rájuk, mint amennyi tiszta jó cselekedet elvégzésére elég volna. És mindez ingyen, hogy örömeik teljenek benne és nincs más fizetségük a kíváncsiságukért, mint a kíváncsiság. Egész napokon keresztül nyomában járnak ennek, vagy annak, órákhosszat ácsorognak utcasarkokon, kapualjakban, éjszaka idején, hidegben és esőben, megvesztegetnek küldöncöket, leitatnak bérkocsisokat és lakájokat, megvásárolják a szobalányt, lekenyereznek egy portást. Miért? Semmiért. Tisztán azért, mert konokul ragaszkodnak ahhoz, hogy lássanak, hogy tudjanak és hogy titkokba behatoljanak. Tisztán azért, hogy kielégítsék a beszéd viszketőségét. És gyakran megtörténik, hogy ezeknek a titkoknak nyilvánosságra való jutása, ezeknek a rejtelmeknek köztudomásra való hozatala, ezeknek a bensőséges dolgoknak napfényre való vonzása katasztrófákat, párbajokat, bukásokat, családok tönkremenését, egzisztenciák hajótörését vonja maga után, mindazok örömeire, akik „mindent feltártak” érdek nélkül és tisztán ösztönből. Szomorú dolog az ilyen.

Vannak emberek, akik egyedül azért gonoszak, mert a megszólás szüksége él bennük. A társalgásuk, amely a szalonban csevegés, az előszobában pletyka, hasonlít azokhoz a kandallókhöz, amelyek gyorsan emésztik a fát, amelyekhez sok tüzelő kell. Számukra a tüzelő a felebarátjuk.

Megfigyelték tehát Fantinet.

Mindezekon kívül irigyelték szőke haját és fehér fogait.

Megállapították, hogy a munkateremben, amikor a többi nő között van, gyakran félrefordul, hogy letörölje egy-egy könnycseppjét. Ezek ama pillanatok voltak, amikor gyermekére gondolt. Vagy lehet, arra a férfira, akit szeretett.

Fájdalmas erőfeszítés kell ahhoz, hogy eltérjünk a köteletől, amelyek a múlt sötét emlékeihez fűznek.

Megállapították, hogy havonta legalább kétszer ír levelet. Mindig ugyanarra a címre és hogy a levelet bérmentesíti. Sikerült megtudniuk a címet: *T. c. Thénardier urnak, vendéglős, Montfermeilben*. A korcsmában beszédre készítették a nyilvános irnokot, aki kedélyes öregember volt és aki nem tudta hasát megtölteni vörös borral másképen, minthogy a zsebéből kirakja a rábizott titkokat. Szóval megtudták, hogy Fantine-nak gyermeke van. „Amolyan nő lehet”. Akadt egy komámasszony, aki elutazott Montfermeilbe, beszélt Thénardierékkal és hazatérve elmondhatta: A harminc frankomért legalább tisztában vagyok mindennel. Láttam a gyereket.

A komámasszony Victurnien-né nevű asszony volt, mindenki erényének őre és csőse. Victurnien-né asszonyság ötvenhat éves volt, rutságának torzképét megkettőzte a vénsége. A hangja mekegő volt, a szeme nyugtalan. Ennek az öregasszonynak valaha ifjúsága is volt, ami meglepő dolog. Fiatalságában, éppen 93-ban férjhezment egy kiugrott baráthoz, aki vörös sapkát huzott a fejére és a bernáthegeyi barátoktól átment a jakobinusokhoz. Victurnien-né száraz, durva, mogorva, szurós, összeférhetetlen, ugyszólván mérgezett nő volt. Gyakran beszélt a szerzeteséről, akinek özvegye volt és aki alaposan idomította és megtörte. Meglátszott rajta a reverendából kiugrott pap. A restauráció idején az asszony vakbuzgó lett, még pedig olyan erőszakos módon, hogy a papok végül is megbocsátották neki a szerzetesét. Volt egy kis vagyunkája, amelyet, nagy zajt csapva, egy vallásos egyesületnek hagyományozott. Szívesen látták az arrasi püspöki palotában. Nos hát, ez a Victurnien-né asszonyság volt az, aki elment Montfermeil-be és azzal jött vissza, hogy: Láttam a gyermeket.

Mindez időbe telt. Fantine több, mint egy éve volt már a gyárban, amikor egyszer reggel a műhely felügyelőnője a polgármester úr nevében átadott neki ötven frankot és megmondta neki, hogy nincs többé helye a műhelyben és a polgármester úr nevében meghagyta neki, hogy hagyja el a környéket.

Ez éppen abban a hónapban történt, amikor Thénardierék, miután a hat frankot felemelték tizenkét frankra, most a tizenkét frank helyett tizenöt frankot követeltek tőle. Fantinet a földig sújtotta ez. Nem távozhatott a környékről, mert tartozott a lakbérével és a butor árával. Az ötven frank nem volt elég ezeknek az adósságoknak kifizetésére. Néhány könyörgő szót dadogott. A felügyelőnő leintette azzal, hogy azonnal el kell hagynia a műhelyt. Különben is Fantine közepes munkás volt. A szégyen még nagyobb mértékben sújtotta le, mint a kétségbeesés, elhagyta a műhelyt és hazament a szobájába. Tehát mindenki tudja már a bűnét!

Ugy érezte, hogy már annyi ereje sincs, hogy szólni tudjon. Tanácsolták neki, hogy menjen el a polgármester úrhoz. Nem merte megtenni. A polgármester úr ötven frankot adott neki, mert jó ember és elkergette, mert igazságos ember! Meghajolt ez előtt az ítélet előtt.

IX. Victurnien-né asszony sikerei

Tehát a szerzetes özvegye mégis csak jó volt valamire.

Madeleine ur pedig az egészségből nem tudott semmit. Ez az események ama bonyodalmai közül való volt, amilyenekkel az élet tele van. Madeleine ur szokása volt, hogy szinte sohasem lépett be a női munkaterembe. Egy aggszüzet állított a műhely élére, akit a plébános ajánlott neki, ő pedig teljes bizalmával felruházta ezt a felügyelőnőt, aki tiszteletreméltó, szilárd, méltányos, hozzáférhetetlen nő volt, telve könyörülettel, ami az adakozásban nyilvánult meg, de akiben a könyörületesség nem érte el azt a fokot, hogy a megértésre és a megbocsátásra képes legyen.

Madeleine ur teljesen megbizott benne. Éppen a legjobb emberek kénytelenek gyakran hatalmukat valakire átruházni. Ebben a korlátlan hatalomban és ebben a meggyőződésben indította

meg a felügyelő ezt az eljárást, biráskodott, ítélkezett Fantine fölött és végrehajtotta fölötté az ítéletet. Ami az ötven frankot illeti, ezt abból az összegből adta, amelyet Madeleine ur abból a célból bizott rá, hogy ebből osztogasson alamizsnát és segítse a munkásnőket és amely összeggel nem kellett elszámolnia.

Fantine cselédnek ajánlkozott a környéken. Házról házra járt. Senkinek sem kellett. Nem hagyhatta el a környéket. A zsidó, akinek a butorainak - micsoda butoroknak! - az árával tartozott, ezt mondta neki: Ha elmegy, mint tolvajt fogatom le. A háztulajdonos, akinek a házbérrrel tartozott, így szólt hozzá: Maga fiatal és csinos, maga fizethet. Az ötven frankot megosztotta a háztulajdonos és a zsidó között. Butorainak háromnegyed részét visszaadta a kereskedőnek, csak a legszükségesebbet tartotta meg és munkanélkül, foglalkozás nélkül volt, nem volt egyebe, mint az ágya és körülbelül száz frank adóssága.

Hozzáfogott, hogy durva ingeket varr majd a helyőrség katonái számára, amivel naponta tizenkét sout keresett, ebből tizet költött a leányára. Ebben az időben kezdett rendetlenül fizetni Thénardier-éknek.

Azonban egy öreg nő, aki megszokta gyujtani a gyertyáját, amikor este hazatért, megtanította arra, hogy miként kell nyomorban élni. Azután, hogy az ember kevésből megél, következik az, hogy semmiből él meg. Ez olyan, mint két szoba, amelyek közül az egyik sötét, a másik vaksötét.

Fantine megtanulta, hogyan tölti el az ember a telet tüzelés nélkül, hogyan tagadja meg a morzsát a kismadártól, amely egy centime ára kölest eszik meg egy nap, hogyan készít az ember a szoknyából takarót és a takaróból szoknyát, hogyan takarékoskodik a gyertyával úgy, hogy a szemközti lévő ablak világa mellett költi el a vacsoráját. A világ nem is tudja, hogy bizonyos gyöngye lények, akik nélkülözésben és tisztességben öregszenek meg, mennyi mindent tudnak elérni egy sou-val. Ez már valósággal talentumszámba megy. Fantine szert tett erre a magasztos talentumra és kevésbé visszanyerte bátorságát. Ebben az időszakban történt, hogy így szólt egyik szomszédnőjéhez: - Ugyan mit, ha meggondolom, hogy ha csak öt órát alszom és a többi varrásra fordítom, szinte megtudom keresni a mindennapi kenyeremet. Aztán amikor az ember szomorú, kevesebbet is eszik. Szenvedésből, megszorításból, egy kevés kenyérral egyrészt, bánattal másrészt majd csak megélek.

Ennek az összeomlásnak közepette nagy boldogság lett volna számára, ha mellette lett volna a kisleánya. Arra gondolt, hogy majd elhozza. De minek? Hogy megossa vele a nyomorúságát? Aztán meg Thénardier-éknek is tartozott. Miképpen fizesse ki őket? Aztán az utiköltség. Ezt miből fedezze?

Az öreg nő, aki, azt lehet mondani, leckét adott neki az inséges életből, szentéletű leány volt. Margueritének hívták, a jóértelemben vett jámborság lakozott benne, szegény volt s könyörületes a szegények iránt, sőt még a gazdagok iránt is, irni csak annyit tudott, hogy le tudta írni a nevét, azt, hogy *Marguerite* és hitt az Istenben, ami maga a tudomány.

Sok ilyen erény van ott lent, alul. Bekövetkezik majd egy nap, mikor ezek kerülnek felül. Ennek az életnek van ilyen holnapja.

Az első időkben Fantine annyira szégyenkezett, hogy ki sem mert menni lakásából.

Ha kinn járt az utcán, megérezte, hogy megfordulnak utána és ujjal mutogatnak rá, hogy mindenki őt nézi és senkisé is köszön neki. A járókelők szuró és fagyos megvetése mint valami csipős szél, belevágott a husába és a lelkébe.

A kis városokban pórén állnak a szerencsétlen nők a guny és a kíváncsiság előtt. Párisban legalább senki sem ismeri őket és ez az ismeretlenség maga is öltözékszámba megy. Oh, mennyire szeretett volna Párisba menni. De ez lehetetlenség volt.

Bele kellett szoknia a megvetettségbe, mint ahogy beleszokott a nyomoruságba. Lassan, fokozatosan bele is szokott. Két, vagy három hónap múlva lerázta magáról a szégyen érzését és úgy járt kinn, mintha semmi sem történt volna. - Mindegy nekem, nem törődöm vele, - mondta és járt-kelt felemelt fővel, keserű mosollyal és érezte, hogy szemtelen lett.

Victurnienné asszony néha látta, amint elment ablaka alatt, észrevette ennek a „teremtés”-nek nyomoruságát, amelybe az ő jóvoltából került, „neki való helyre került”, mondta magában és örvendezett neki. A gonosz embereknek sötét a boldogságuk.

A tulfeszített munka kifárasztotta Fantine-t és rövid száraz köhögése erősödött. Néha így szólt szomszédnőjéhez, Marguerite-hez: - Tapints meg csak a kezem, milyen meleg. Mégis reggelenként, amikor ócska, törött fésűvel fésülte szép haját, amely mint valami habos selyem omlott alá, egy-egy pillanatra boldog kacérság fogta el.

X. A siker teljessé lesz

A tél végefelé bocsátották el. Elmúlt a nyár, de megint visszajött a tél. Rövidek a napok, kevesebb a munka. Télen nincs meleg, nincs világosság, alig van dél, az este összeér a reggellel, köd, homály, az ablak megszürkül, át sem lehet rajta látni. Az ég olyan, mint valami pinceablak. Az egész nap pedig olyan, mint a pince. A nap arculata is olyan, mint a szegényeké. Rettenetes egy évszak. A tél kövé fagyasztja az ég vizét és az emberek szívét. A hitelezői szorongatták.

Fantine nagyon keveset keresett. Az adóssága folyton nőtt. Thénardierék, akiknek rendetlenül fizetett, folyton leveleket írkáltak neki, amelyeknek tartalma kétségbeejtette és amelynek portója tönkretette. Egy nap azt irták neki, hogy a kis Cosette egészen meztelen ebben a hideg időben, hogy szüksége van gyapju szoknyára és hogy legalább tíz frankot küldjön az anyja erre a célra. Megkapta a levelet és egész nap a kezében gyűrte. Este pedig bement egy borbélyhoz, aki a sarkon lakott és kivette a fésűjét. Csodálatos szőke haja csipőig omlott alá.

- Milyen szép haj! - kiáltotta a borbély.

- Mennyit ad érte? - kérdezte Fantine.

- Tíz frankot.

- Vágja le.

Kötött szoknyát vásárolt érte és elküldte Thénardieréknek.

Ez a szoknya dühbe hozta Thénardieréket. Ők pénzt akartak. A szoknyát odaadták Éponine-nek. A szegény Pacsirta pedig tovább didergett.

Fantine gondolta magában: - A gyermekem már nem fázik. Felruháztam őt a hajammal. - Kis kerek főkötőt tett a fejére, ez eltakarta nyirott fejét és ebben még mindig csinos volt.

Fantine szívében sötét indulat dult. Amikor látta, hogy többé már nem is fésülködhetik, mindent kezdett meggyűlölni maga körül. Sokáig ő is osztozott abban a tiszteletben, amellyel mindenki körülvette Madeleine apót. Azonban ahogy egyre ismételtette magában, hogy ő volt, aki elkergette, hogy ő volt szerencsétlenségének okozója, főképpen őt gyűlölte meg. Amint

elment a gyár előtt, abban az időben, amikor a munkások a kapu előtt állnak, nevetést és dalolást erőszakolt magára.

Egy öreg munkásasszony, aki egyszer látta, amint így énekelt és nevetett, azt mondta; - No ennek a lánynak ugyancsak rossz vége lesz egyszer.

Szeretőt szerzett, az első jöttmentet, aki utjába került, egy férfit, akit nem szeretett és csak úgy daczból, szívének lázadozásából fogadta el. Ez pedig nyomorult ember volt, valami kolduló muzsikos, rongyos semmirekellő, aki verte és aki azzal az érzéssel hagyta el, amilyennel a leány magához vette: undorral.

Fantine imádta a gyermekét.

Minél mélyebbre süllyedt, minél sötétebbre vált körülötte a világ, annál jobban sugárzott feléje lelke mélyéből ez az édes kicsi angyal. Így szokta magában mondani: - Ha majd gazdag leszek, nálam lesz a Cosette-em - és kacagott. A köhögés nem hagyta abba és a háta izzadt.

Egy nap levelet kapott Thénardieréktől, amely így szólt: „Cosette megbetegedett, valami betegségben, amely a környéken járványos. Hideglelősláznak hívják ezt a betegséget. Drága orvosságok kellenek. Tönkremegyünk bele és nem tudjuk már fizetni. Ha nyolc napon belül nem küld nekünk negyven frankot, a kicsike meghal.”

Hangos kacagásban tört ki és így szólt öreg szomszédnőjéhez: - Oh, ezek jól adják. Negyven frankot! Mi az? Két Napoleon. Honnan vegyem? Milyen ostobák is ezek a parasztok!

Aztán kiment a lépcsőre, az egyik tetőablak alá és újra elolvasta a levelet.

Aztán leszaladt a lépcsőn és futva, ugrálva, folyton nevetve haladt az utcán.

Valaki, aki találkozott vele, odaszólt neki: - Mitől kerekedett ilyen jó kedve?

Ő meg felelte: - Ugyancsak nagy ostobaságot irtak most nekem falusi emberek. Negyven frankot kérnek tőlem. Azok a parasztok!

Amint a piacra ért, sok embert látott, akik különös formájú kocsit vettek körül, amelynek tetején egy vörösbe öltözött ember állt és szónokolt. Amolyan komédiázó vándor fogorvos volt, aki fogsorokat, fogpépeket, fogport és elixirt ajánlott a közönségnek.

Fantine belevegyült a tömegbe és a többiekkel együtt kacagott ezen a handa-bandázáson, amelyben benne volt a tolvajnyelv és az urinép beszédmódjának a keveréke. A foghuzó látta a szép leányt, amint nevetett és egyszerre odakiáltott: - Szép foga van magának, magának ott, aki nevet. Ha eladná nekem a két lapátját, mindegyikért adnék egy Napoleon-aranyat.

- Mit akar azzal mondani, hogy a lapátjaimat? - kérdezte Fantine.

- A lapát - szólt a fogász-tanár - az a két elülső fog, a két felsőfog.

- Borzasztó! - kiáltotta Fantine.

- Két Napoleon-arany, - dörmögte egy fogatlan vén asszony, aki ott állt. - Micsoda szerencséje van ennek!

Fantine elszaladt és befogta a fülét, hogy ne hallja a férfi rekedt hangját, amint utána kiáltotta: - Gondolja meg szép kisasszony. Két Napoleon! Ennek hasznát lehet venni! Ha rászánja magát, jöjjön el este a *Tillac d'argent* fogadóba, ott talál majd.

Fantine hazament, dühös volt és elmondta a dolgot jó szomszédjának, Marguerite-nek: - Érti ezt? Hát nem borzasztó ember? Hogyan is engedhetnek ilyen embereket kóborogni az országban. Hogy kihuzza a két elülső fogamat. De hiszen borzasztó lennék. A haj, az még csak

kinő, de a foga az embernek! Oh, a szörnyeteg! Inkább ledobnám magam az ötödik emeletről fejfel lefelé a kövezetre. Azt mondta, hogy az este ott lesz a *Tillac d'argent-ban*.

- És mit kínált érte? - kérdezte Marguerite.

- Két napoleont.

- Ez negyven frank.

- Igen, - felelte Fantine - ez negyven frank.

Elgondolkozott és munkához fogott. Egy negyedóra múlva abbahagyta a varrást és a lépcsőn újra elolvasta Thénardierék levelét.

Visszatérve a szobába, megkérdezte Marguerite-ot, aki mellette ülve dolgozott.

- Ugyan, mi az a hidegláz? Nem tudja?

- De igen - felelte az öreg leány. - Ez egy betegség.

- Sok orvosság kell hozzá?

- Oh, borzasztóan sok.

- Mitől jön az ilyen betegség?

- Hát csak úgy, megkapják.

- A gyermekeket is megtámadja?

- Különösen a gyermekeket.

- És bele is halnak?

- Nagyon könnyen, - felelte Marguerite.

Fantine kiment és még egyszer elolvasta a lépcsőn a levelet.

Este lett és látták, amint a párisi ut felé ment, ahol a fogadók vannak.

Másnap hajnalban Marguerite belépett Fantine szobájába. Mindig együtt dolgoztak, mert ilyen módon csak egy gyertya kellett kettőjük számára. Fantine-t ott találta az ágy szélén ülve, sápadtan, dermedten. Nem is feküdt le. A főkötője térdére hullt. A gyertya egész éjjel égett és majdnem egészen elfogyott.

Marguerite megállt a küszöbön és szinte kőbálvánnyá lett a rendkívüli dolog láttára. És felkiáltott:

- Ur Isten, a gyertya egészen elégett, itt valaminek történnie kellett.

Aztán ránézett Fantinera, aki feléje fordította hajától megfosztott fejét.

Fantine az este óta tiz évet öregedett.

- Jézus! - kiáltotta Marguerite, - mi baja, Fantine?

- Semmi, - felelte Fantine. - Ellenkezően. A gyermekem nem hal meg abban a borzasztó betegségben segítség híján. Boldog vagyok.

Ahogy így szólt, rámutatott két Napoleon-aranyra, amely ott ragyogott az asztalon.

- Oh, Uram Jézus! - szólt Marguerite. - Micsoda vagyon! Honnan vette ezeket az aranyakat?

- Kaptam őket, - felelte Fantine.

És ekkor mosolygott. A gyertya megvilágította arcát. Véres mosoly volt ez. Vöröslő nyál szennyezte be ajkai szögletét és fekete üreg sötétlett szájában.

A két fogát kihúzták.

A negyven frankot elküldte Montfermeil-be. Egyébként pedig az egész csak Thénardierék fogása volt, hogy pénzt kapjanak. Cosette nem volt beteg.

Fantine kidobta az ablakon a tükrét. Második emeleti kis szobáját már régen felcserélte egy padlásszobával, amely a tető alatt volt és amelynek ajtaján csak kilincsrejáró zár volt. Amaz oduk közül való volt ez, amelyeknek mennyezete szögben hajlik a padlóra és amelyben minden pillanatban belevágja az ember a fejét. A szegény ember csak úgy mehet szobájának mélyére, mint végzetének mélyére: egyre jobban meggörbülve. Már ágya sem volt. Csak valami rongya maradt, amelyet takarónak nevezett, aztán egy földre dobott matrac és egy kibomlott szék. Egy kis rózsatórlefeledten száradt az egyik sarokban. A másik sarokban vízzel telt vajaszafék állott, amely télen befagyott és amelyen a jéggyűrűk sokáig jelezték a víz különböző magasságát. Elvesztette a szégyenérzetét, elvesztette a kacérságát. Ez a vég jele. Piszkos főkötőben járt ki. Nem tudni, ráérő idő hiányában, vagy közömbösségből-e, nem tartotta rendben a fehérneműjét. Abban a mértékben, ahogy harisnyájának sarka kikopott, gyömöszölte beljebb a cipőjébe. Ez meglátszott bizonyos függőleges ráncokon, öreg és kopott mellfűzőjét pamut-szövetdarabokkal foltozta meg, amelyek a legkisebb mozdulatra is kiszakadtak. Az emberek, akiknek tartozott, „botrányokat rendeztek neki” és nem hagyták nyugton. Beljük botlott az utcán és megint beljük botlott a lépcsőházban. Éjszakákon át sirt és gondolkozott. A szeme nagy tüzben égett és állandóan fájdalmat érzett a vállában, a ballapockája táján. Sokat köhögött. Mélységesen gyűlölte Madeleine apót és nem panaszkodott. Tizenhét órát varrt naponta. De egy vállalkozó, aki a férfirabokat dolgoztatta, még ezek munkája áránál is lejjebb szállította a rabasszonyok bérét és egyszerre lenyomta az árakat, aminek következtében az önálló varrónők keresete kilenc sou-ra csökkent. Tizenhétórás munka és kilenc sou kereset egy nap! Hitelezői könyörtelenebbek voltak, mint valaha. A zsidó, aki szinte minden butorát visszakarta, folyton hajtogatta: - Mikor fizetsz már, te semmirekellő? - Mit akarnak tőlem, jó Isten? Ugy érezte, hogy hajszolják és valami vadállatszerű fejlődött ki benne. Ugyanebben az időtájt Thénardier azt írta neki, hogy szüksége van azonnal száz frankra. Ha ezt nem kapja meg, utcára teszi a kis Cosette-et, aki nagy betegségéből most lábadozik ki, kiteszi a hidegbe, az utcára, legyen, ami lesz, pusztuljon el, ha akar. - Száz frank! - gondolta Fantine. - De hát mi uton lehetne csak száz sou-t is megkeresni egy nap.

- Jól van - mondta - adjuk el még azt is, ami megmaradt.

A szerencsétlen utcalány lett.

XI. Christus nos liberavit

Micsoda tulajdonképpen Fantine-nak ez az esete? Semmi egyéb, mint hogy a társadalom rabszolganót vásárolt.

Kitől? A nyomortól.

Az éhségtől, a hidegtől, a magánosságtól, az elhagyatottságtól, a nélkülözéstől. Fájdalmas vásár. Egy lélek egy falat kenyérért. A nyomor fölkinálja, a társadalom elfogadja.

Jézus Krisztus szent törvénye uralkodik a civilizációnkon, de még mindig nem hatotta azt át. Azt mondják, hogy az európai civilizáció eltüntette a rabszolgaságot. Ez tévedés. Még most is van rabszolgaság. De most már csak a nőre nehezedik és úgy hívják, hogy prostitúció.

A nőre nehezedik, azaz a bájosságra, a gyöngeségre, a szépségre, az anyaságra. Ez a férfinem szegényei között nem a legkisebb.

Annak a fájdalmas drámának azon a pontján, amelyhez elérkeztünk, Fantine-nak már semmije sincs abból, amije valaha volt. Márvánnyá és sárrá lett. Aki hozzá ér, azon végigfut a hideg. Jár-ke, eltüri az embert és nem ismeri meg többé. Megbecstelenített és rideg teremtés. Az élet és a társadalmi rend utolsó szava elhangzott már fölötte. Megtörtént vele mindaz, ami megtörténhetett. Minden érzés meggyötörte, mindent elviselt, mindent megpróbált, mindent elszenvedett, mindent elvesztett, mindent elsíratott. Megadta magát azzal a megadással, amely annyira hasonlít a közömbösséghez, mint ahogy a halál hasonlít az álomhoz. Már nem kerül el semmit. Már nem fél semmitől. Ha minden felleg rázuhan is és ha minden tenger összecsap is fölötte, mit törődik ő vele, olyan, mint a telített szívacs.

Legalább is ő hiszi ezt, de tévedésben van, aki azt hiszi, hogy ki lehet meríteni a sorsot és hogy az eshetőségek mélyére lehet érni.

Ó, jaj, mik ezek az egymásra össze-visszahányt végzetek? Hová mennek? Miért ilyenek?

Aki ezt tudja, az átlát a sötétségen.

De ilyen csak egy van. Istennek hívják.

XII. Bamatabois ur szórakozik

Minden kisvárosban, de különösen Montreuil-sur-mer-ben található volt a fiatal emberek egész osztálya, akik olyan módon élnek ezerötszáz livres-ből való jövedelmükből, mint ahogy a hozzájuk hasonlók Párisban kétszáz ezer frankot élnek föl. Ezek a semlegesek fajához tartozó lények, herék, élősdiek, semmirekellők, akiknek van egy kis földjük, egy kis szellemük, akik valamirevaló szalónban parasztoznak tünnek föl és akik uriembereknek tartják magukat a kocsmákban, akik így beszélnek: a réteim, az erdőim, a parasztjaim, akik kifütyülik a színházban a színésznőket, hogy így bizonyítsák be, hogy van izlésük, akik a helyőrség tisztjeivel veszekednek, mert így akarják megmutatni, hogy ők harcias férfiak, akik vadásznak, pipáznak, ásítognak, isznak, szaglanak a dohánytól, billiárdoznak, nézik a delizsánszról leszálló utasokat, kávéházban élnek, kocsmában ebédelnek, akik kutyát tartanak, amely csontot rág az asztal alatt és szeretőt, aki az asztalra rakja a tányérokat, fogukhoz verik a garast, tulozzák a divatot, csodálják a tragédiákat, megvetik a nőket, kitaposott cipőben járnak, Párisban utánozzák a londoni divatot és Pont-à-Moussonban a párisit, akik agyalágyultan öregszenek meg, nem dolgoznak, semmire sem használhatók és nem zavarnak sok vizet.

Felix Tholomyès urból is ilyen ember vált volna, ha a vidéken maradt volna és nem jött volna soha Párisba.

Ha gazdagabbak lennének, azt mondanák róluk, hogy előkelők, ha szegényebbek lennének, azt mondanák róluk, hogy naplopók. Így csak egyszerűen semmittevők. Ezek között a semmittevők között vannak unatkozók, unalmasak, ábrándozók és bolondosak.

Ebben az időben egy elegáns ember állt egy nagy gallérből, egy nagy nyakkendőből, egy fityegős órából, három különböző színű, egymásra rakott mellényből, kékből és vörösből belül, két sor aranygombos, olajszínű, rövidre szabott, fecskefarku frakkból, egészen a vállig érő

zsinórzatból és világosabb, olajszínű nadrágból, a két varrásán egész sor zsinórral, amelyek mindig páratlan számúak voltak, számuk egy és tizennégy között váltakozott, amely határt azonban sohasem lépték túl. Tegyétek ehhez a kis vaspatkós, rövidszáru csizmát, a keskenykarimájú, magasformájú kalapot, a torzonborz haját, az óriási sétatatot és a Potier-féle szó-játékokkal teli beszédmodort. Ezenfölül pedig a sarkantyú és a bajusz. Ebben a korszakban a bajusz jelentette a polgárembert és a sarkantyú a gyalogjárót.

A vidéki gavallér hosszabb sarkantyút és torzonborzabb bajuszt viselt.

Ez volt az az idő, amikor az amerikai köztársaságok Spanyolország királya ellen harcoltak, amikor Bolívar hadat viselt Morillo ellen. A keskenykarimájú kalap volt a királpártiak viselete és ezek Morillóknak nevezték magukat. A szabadelvűek széleskarimájú kalapot hordtak és Bolívaroknak nevezték magukat.

Nyolc vagy tíz hónappal azok után, amiket az előző oldalakon elmondtunk, úgy 1823 januárjának első napjai körül egy este, amikor havazott, egy ilyen ficsur, egy ilyen semmittevő, egy ilyen „széplélek”, minthogy Morillo volt a fején és melegebben volt bebugyolálva egy nagy köpenyegbe, amely a hideg időben kiegészítette divatos öltözetét, azzal szórakozott, hogy bosszantsan egy női teremtetést, aki mélyen kivágott, báli selyemruhában, fölvirágozott fejjel kódorgott a tisztai kávéház ablaka előtt. A ficsur szivarozott, mert ez akkor határozottan hozzátartozott a divathoz.

Valahányszor ez a nő elhaladt előtte, odaböfentette szivarjának füstjét és valami szellemesnek és vidámnak hitt megjegyzést bökött oda, mint például: - Milyen csunya vagy! - Bujj el valahová! - Fogad sincs! - és így tovább. Ez az ur Bamatabois urnak nevezte magát. A nő, aki fölcicomázott kísértethez hasonlított, amint így jött és ment, nem válaszolt neki, nem nézett rá és egyforma csendben és komor szabályossággal folytatta sétáját, öt-ötpercenként megjelent előtte gunyolódása közben, mint ahogy a vesszőfutásra ítélt katona járja büntetése útját. Ez a kudarc kétségtelenül ingerelte a naplopót, aki fölhasználta egy pillanatot, amikor a nő megfordult, lábujjhegyen mögéje surrant és nevetését elfojtva lehajolt, egy marék havat szedett föl a köveztől és hirtelen becsusztatta azt a nő két meztelen válla közé. Az utcai nő fölsikoltott, megfordult s mint a párduc fölugrott, rávetette magát a férfira, körmeit belemélyesztette arcába, amiközben a legförtelmesebb szitkokat zuditotta rá, amilyenek csak baka-káromkodásokban szoktak elhangzani. Ezek a szidalmak, amelyek pálinkától rekedt hangon, undorítóan tódultak ki szájából, amelyből hiányzott a két elülső fog. Fantine volt.

A lármára, amelyet a veszekedés keltett, a tisztek kitódultak a kávéházból, a járókelők tömegé verődtek össze és kacagó, ordító és tapsoló sokaság keletkezett a gomolyag körül, amely két alakból állott, akik közül alig tudták megkülönböztetni a férfit és a nőt. A férfi védekezett, kalapja leesett a földre, a nő kézzel-lábbal hadakozott, amiközben fejdisze leesett, egyre üvöltözött, fogatlanul és hajatlanul, dühtől eltorzultan, szörnyű volt.

Egyszerre magastermetű férfi vált ki gyorsan a tömegeből, nyitott, sáros selyemderekánál fogva megragadta a nőt és odaszólt neki: Kövess!

A nő felkapta fejét, dühödt hangja hirtelen elcsitult. Szeme megüvegesedett, elkékült arca sápadt lett és a rémület remegésével reszketett. Megismerte Javert-t.

A ficsur felhasználta ezt a közbejött esetet és eloldalgott.

XIII. A községi rendőrség néhány kérdésének megoldása

Javert félretolta a körülállókat, átvágott az embergyűrűn és nagy léptekkel ment a rendőrség irodája felé, amely a tér végében volt, amiközben maga mögött vonszolta a szerencsétlen nőt. Ez gépiesen tűrte. Sem az egyik, sem a másik nem szólt egy szót sem. A nézők raja örömujjongással, mindenféle megjegyzésekkel követte őket. A legnagyobb nyomoruság ad legjobb alkalmat a trágárságokra.

A rendőrség irodájához értek. Ez egy alacsony teremből állt, amelyet egy kályha fűtött és egy rendőr őrzött és amelynek üveges és rácsos ajtaja az utcára nyilott. Javert kinyitotta az ajtót, belépett Fantine-nal és becsukta az ajtót maga mögött nagy csalódására a kíváncsiaknak, akik lábujjhegyre álltak és kinyújtott nyakkal igyekeztek áttekinteni az iroda homályos üvegén, mert látni akartak. A kíváncsiság amolyan inyenckedés-féle. Látni annyit jelent a kíváncsi számára, mint enni.

Fantine, ahogy belépett, odarogyott az egyik sarokba és mozdulatlanul, némán gubbasztott ott, mint valami megriasztott kutya.

Az őrtálló altiszt gyertyát hozott, meggyújtotta és az asztalra tette. Javert leült, bélyeges papirost vett elő a zsebéből és íráshoz fogott.

A nőknek ezt a fajtáját törvényeink teljesen kiszolgáltatják a rendőrség kénye-kedvének. Ez azt teszi velük, amit akar, úgy bünteti őket, ahogy jónak tartja és tetszése szerint kobozza el tőlük azt a két szomorú tulajdont, amelyet úgy hívnak, hogy az iparuk és a szabadságuk. Javert érzéketlen volt. Komoly arca semmiféle izgalmat nem árult el. Mégis komolyan és mélységesen merült bele munkájába. Ez ama pillanatok közül való volt, amikor ellenőrzés nélkül, de szigorú lelkiismeretességének minden tépelődésével gyakorolta félelmetes teljhatalmát. Ebben a pillanatban úgy érezte, hogy rendőrtiszti karosszéke birói emelvény lett. Biráskodott. Biráskodott és ítelt. Szellemének minden gondolatát összpontosította arra a nagy dologra, amelyet intézett. Minél inkább vizsgálta ennek az utcai nőnek az esetét, annál nagyobb fölháborodás töltötte el. Nyilvánvaló volt, hogy bűn elkövetése volt az, amit látott. Látta, hogy a társadalmat, amelyet egy birtokos-választó képviselt, egy némbert, aki törvényen kívül áll, az utcán megsértette és megtámadta. Egy prostituált megtámadott egy polgárt. És ezt látta ő, Javert. Csöndben irt.

Amikor végzett az irással, összehajtotta a papirost s odaadta az ügyeletes őrmesternek, amiközben így szólt: - Vegyen magához három embert és kísérje a leányt a fogdába. - Aztán Fantine-hoz fordulva tette hozzá: - Hat hónapot kaptál.

A szerencsétlen megremegett.

- Hat hónapot! Hat hónapi fogházat! - kiáltotta. - Hat hónapig hét sout keresni naponta! De mi lesz Cosetteből? Lányom! De hiszen több mint száz frankkal tartozom Thénardieréknek, felügyelő ur, tudja?

Ott fetrengett ezeknek a férfiaknak sáros csizmáitól nedves padlón. Nem kelt fel onnan, kezeit összekulcsolta és nagyokat csuszott a térdén.

- Javert ur, - mondotta - kegyelmet, kegyelmezzen meg. Higyje el, nem én vagyok a hibás. Ha látta volna az elejét, ha látta volna! Esküszöm a jó Istenre, nem én vagyok a hibás. Az az uriember, akit nem is ismerek, havat csusztatott a hátamba. Hát jogos dolog, hogy valaki havat csusztasson a hátunkba, amikor nyugodtan, senkinek sem vétve járunk az utcán? Ez fölháborított. Nézze, beteges vagyok. Aztán már jóideje folyton csufolt. Csunya vagy! Fogatlan vagy! Tudom, hogy nincsen fogam, de nem csináltam semmit. Mondtam magamban, ez az ur mulat. Udvarias voltam hozzá, nem feleltem neki. Egyszerre csak havat csusztatott belém. Javert ur, drága jó felügyelő ur, hát nincs itt senki, aki látta volna és megmondhatná az igazat?

Lehet, hogy hibáztam, amikor fölfortyantam. Ön tudja, hogy az ember az első pillanatban nem ura magának. Az embert előnti a düh. És aztán, amikor ilyen hideget csusztatnak váratlanul az ember hátába! Helytelenül tettem, hogy lecsaptam annak az urnak a kalapját. De mért ment el? Bocsánatot kérnék tőle. Oh, Istenem, mindegy volna nekem, bocsánatot kérnék tőle. De most, ez egyszer, bocsásson meg nekem, Javert ur. Nézze, ön nem is tudja, hogy a fogházban csak hét sout keres az ember. Ez nem a kormány hibája, de hét sout keres és képzelje el, száz frankot kell fizetnem, különben visszaküldik a kicsikémet. Oh, Istenem, én meg nem tarthatom magamnál. Olyan gyalázatos dolog, amit cselekszem. Oh, Cosettem, ő a jóságos Szent Szüz jóságos angyala, mi lesz belőle, szegény kis féregből! Elmondom, ezek a Thénardierék fogadósok, parasztok, azokkal nem lehet okosan beszélni. Nekik pénz kell. Ne csukasson be. Nézze, ha becsukat, azt a szegény kislányt kidobják az országutra, hogy menjen amerre lát ebben a télviz időben. Könyörüljön meg ezen a kicsikén, drága jó Javert ur. Ha nagyobb lenne, megkeresné a kenyerét. De még nem tudja ebben a korban. Tulajdonképpen én nem is vagyok rossz nő. Nem is renyhéségből vagy nyalánkságból lettem azzá, ami vagyok. A nyomoruságomban ittam pálinkát, pedig nem szeretem, de elkábit. Amikor boldogabb voltam, bárki belenézhetett volna a szekrényembe, nem voltam csélcsap nő, aki rendetlenségben él. Volt fehérenemüm, sok fehérenemüm. Könyörüljön rajtam, Javert ur.

Igy beszélt, összetörve, könnytől elborult szemmel, meztelen nyakkal, kezét tördelve, s zokogástól vonaglott, közben pedig kurtán, szárazon köhécselt és elhaló hangon dadogott. A nagy fájdalom félelmetes és isteni ragyogás, amelyben elváltoznak a nyomorultak. Fantine ebben a pillanatban megint szép volt. Időközönként megállt és gyöngéden megcsókolta a rendőrtiszt kabátjának szélét. Meg tudta volna lágyítani a gránitból való szívet is, de nem tudta meglágyítani a fából faragott szívet.

- Gyerünk! - szólt oda Javert. - Végighallgattalak. Mindent elmondtál? Most aztán indulj. Megkaptad a hat hónapodat, ezen maga az örökkévaló Isten sem változtathat.

Erre az ünnepélyes kijelentésre, hogy ezen maga az *örökkévaló Isten sem változtathat*, megértette a leány, hogy elhangzott fölötte az ítélet. Összeomlott és magában suttopta:

- Irgalom!

Javert hátat fordított neki.

A katonák megragadták a nő karjait.

Néhány perccel előbb belépett egy férfi, akit senki sem vett észre. Becsukta az ajtót, rátámaszkodott és végighallgatta Fantine kétségbeesett könyörgését.

Abban a pillanatban, amikor a katonák rátették kezüket a szerencsétlenre, aki nem akart fölállni, a férfi egy lépést tett, kilépett a homályból és így szólt:

- Egy pillanatra, legyen szives.

Javert fölvetette szemét és megismerte Madeleine urat. Levette kalapját és mogorva esetlenséggel üdvözölte.

- Bocsánat, polgármester ur...

Ez a szó, hogy polgármester ur, félelmetes hatást tett Fantinera. Mint valami kisértet, amely a földből nő ki, hirtelen fölállt, kirántotta két karját a katonák kezéből, egyenesen Madeleine ur felé ment, anélkül, hogy visszatarthatták volna és mereven a szemébe nézve, dult arccal kiáltott rá:

- Ah, te vagy az hát, a polgármester ur!

Aztán hangos kacagásba tört ki és arcába köpött.

Madeleine ur megtörölte arcát és így szólt:

- Javert felügyelő, bocsássa szabadon ezt a nőt.

Javert egy pillanatig azt hitte, hogy megőrült. Ebben a pillanatban egyszerre szinte megkeveredett azoktól az izgalmaktól, amelyek a legszörnyűbbek közül valók voltak, amelyek valaha életében kerekedtek benne. Láta, amint egy utcalány a polgármestert arcbaköpte, ez olyan borzalmas dolog volt, hogy legszörnyűbb rémlátásaiban is elképzelhetetlen szentségtörésnek vette volna. Másfelől gondolatai mélyén zavarosan förtelmes párhuzamot vont a között, ami ez a nő volt és ami ez a polgármester lehetett és ekkor borzalommal telten egészen természetesnek találta ezt a rettenetes merényletet. De amikor látta ezt a polgármestert, ezt a hatósági személyt, amint nyugodtan megtörüli arcát és mondja: *bocsássa szabadon ezt a nőt*, úgy érezte, mintha a megdöbbenés elkábította volna, elállt az esze és nem tudott szóhoz jutni, ez túlhaladta számára minden lehetőség határát. Nem felelt.

Ez a szó pedig nem kevésbé különösen hatott Fantinera. Fölemelte karját, belekapaszkodott a kályhacső kulcsába, mint valaki, aki tántorog. Közben maga körül nézett és halk hangon, mintha önmagához beszélne, szólalt meg:

- Szabadon! Hogy szabadon bocsátanak! Hogy ne menjek be hat hónapra a fogházba! Ki mondja ezt? Lehetetlen, hogy valaki mondta volna. Rosszul hallottam. Nem lehet, hogy ez a szörnyeteg polgármester mondta volna. Ugy-e, ön az, drága jó Javert ur, aki azt mondta, hogy bocsássanak szabadon? Oh, lássa, mindent elmondok és ön elenged ugy-e? Ez a szörnyeteg polgármester, ez a vén gazember polgármester az oka mindennek. Képzeld el, Javert ur, elkergetett, mert egy csomó szajha, akit a műhelyben tart, jártatta a száját. Hát nem borzasztó dolog, elküldeni egy szegény lányt, aki becsületesen elvégzi a munkáját! Akkor aztán nem tudtam eleget keresni és minden szerencsétlenség rámszakadt. Először is javítani kellene a helyzeten, amit bizony a rendőrségi uraknak kellene megtenniük, meg kellene akadályozni, hogy a rabmunka vállalkozók megrövidítsék a szegény embert. Megmagyarázom magának, nézze csak. Ön keres tizenkét sout ingvarrással, ami egyszerre leesik kilenc soura és az ember nem tud megélni. Ahhoz kell tehát fognia az embernek, amihez tud. Nekem pedig itt a kis Cosettem, nem maradt más hátra számomra, mint hogy rossz nő legyen belőlem. Most már megértem, hogy ez a rongyos polgármester az oka mindennek. Így jutottam odáig, hogy levertem annak az uriembernek a kalapját a tisztek kávéháza előtt. De ő egészen tönkretette a ruhámat azzal a hóval. A magunkfajta nőnek csak egy selyemruhája van, amit este fölvesz. Nézze, Javert ur, én sohasem követtem el semmi rosszat, és mindenfelé látok nálamnál sokkal gonoszabb nőket, akiknek egészen jó a soruk. Oh, Javert ur, ugy-e ön mondta, hogy engedjenek szabadon? Kérdezősködjék, beszéljen a házigazdával, most már fizetem a lakbéremet, bizony, azt fogják mondani, hogy jóra való nő vagyok. Oh, Istenem, bocsánatot kérek, nem is vettem észre, hogy a kályhacső kulcsát fogom és most füstöl a kályha.

Madeleine ur mélyeséges figyelemmel hallgatta. Mialatt a nő beszélt, mellénye zsebében kutatott, kihuzta a tárcáját és kinyitotta, üres volt. Visszacsusztatta a zsebébe és így szól Fantinehoz:

- Mit mondott, mennyi az adóssága?

Fantine, aki egyre csak Javert-t nézte, odafordult hozzá:

- Hozzád beszéltem?

Aztán a katonákhoz fordult:

- Mondjátok, láttátok, hogy az arcába köptem? Oh, vén gonosz polgármester, idejöttél, hogy megijesszél, csak hogy én nem félek tőled. Én Javert urtól félek. Én csak a drága, jó Javert urtól félek!

Amiközben pedig így beszélt, odafordult a felügyelőhöz.

- Nahát, látja, felügyelő ur, legyen igazságos. Én tudom, hogy ön igazságos, felügyelő ur. Hiszen tulajdonképpen a dolog nagyon egyszerű. Egy férfi abban leli az örömét, hogy egy kis havat dug egy nő hátába, ez megneveteti a tisztet, s az embernek utóvégre is szórakoznia kell valamivel, a magunkfajta pedig arra való, hogy az embereknek legyen kivel szórakozniuk, ugy-e? Aztán lássa, ön eljön, ön elég erős arra, hogy rendet teremtsen, ön elvezeti a nőt, akinek nem volt igaza, de amennyire jó ember maga, így átgondolja a dolgot és azt mondja, hogy bocsássonak szabadon, annak a kicsikének a kedvéért, mert a hathónapi fogház miatt nem tudnám táplálni gyermekemet. Csak aztán többet elő ne forduljon, te semmirevaló! Oh, soha többé nem fordul elő, Javert ur! Különböztet az teheti velem, amit akar, meg se moccanok. De ma, lássa, sikoltozom, mert fájdalmat okozott, nem készültem el rá, hogy ez az ur havat dug belém, aztán megmondtam önnek, nem vagyok jól, köhögök, a mellem meg éget, mintha tüzes golyó volna benne, úgy hogy az orvos egyre csak azt mondja: vigyázzon magára. Tessék, fogja meg, adja ide a kezét, ne féljen, itt van.

Már nem sirt, a hangja becéző volt, fehér, finom keblére szoritotta Javert durva nagy kezét és mosolyogva nézett rá.

Egyszerre sietve rendbehozta ruháját, lesimitotta szoknyája ráncait, amely, amiközben a földön csuszott, szinte a térdéig fölhajlott, aztán az ajtó felé ment és félhalkan, barátságos fejbólintással odaszólt a katonáknak:

- Gyerekek, a felügyelő ur azt mondta, hogy bocsássonak szabadon, én megyek.

Kezét a kilincstre tette. Még egy lépés és kint lett volna az utcán.

Javert mindaddig mozdulatlanul, szemét a földre szegezve állt ott mindezek közepett, mint valami helyéről eltett szobor, amely várja, hogy visszategyék, ahová való.

A kilincs zörgése magához térítette. Fölkapta a fejét felsőbbségének kifejezésével az arcán, a hatalomnak azzal a kifejezésével, amely rendszerint annál ijesztőbb, minél alacsonyabb helyre került a hatalom, amely vad a vadállatnál és félelmetes a semmi embernél.

- Őrmester, - kiáltotta - nem látja, hogy ez a semmirevaló elme? Ki mondta, hogy eressze el?

- Én, - szólt Madeleine.

Fantine megremegett Javert hangjára és elengedte a kilincset, mint ahogy a tolvaj elengedi a lopott tárgyat. Madeleine hangjára megfordult és ettől a pillanattól kezdve anélkül, hogy egy szót szólt volna, anélkül, hogy akár csak lélegzeni is mert volna, tekintetét folyton Madeleineről Javertre és Javertől Madeleinerre fordította, aszerint, hogy ki beszélt kettőjük közül.

Nyilvánvaló volt, hogy Javert, mint mondani szokták, „kiesett a sodrából”, hogy úgy rátámadt az őrmesterre azok után, hogy a polgármester elrendelte Fantine szabadonbocsátását. Vajjon megfélemlített-e a polgármester ur jelenlétéről? Vajjon azt mondta-e magában, hogy lehetőség, hogy „hatóság” ilyen parancsot adjon ki és hogy a polgármester ur bizonyára csak elszólta magát és mást akart mondani? Vagy talán ezeknek a szörnyűségeknek láttára, amelyeknek két óra óta tanuja volt, megállapította magában, hogy végső elhatározáshoz kell folyamodnia, hogy a kicsit naggyá kell növeszteni, hogy a rendőrnek városi tanácsos kell lennie, hogy a rendőrség emberének bírósági közzé kell lennie és hogy ebben a rendkívüli helyzetben a törvény, az erkölcs, a kormányzat, az egész társadalom őbenne, Javertben, testesül meg?

Akármi is állt azonban a dolog, amikor Madeleine ur mindenki füle hallatára kimondta ezt az én-t, látták, hogy Javert rendőrfelügyelő sápadtan, dermedten, elkékült ajakkal, kétségbeesett tekintettel, egész testében remegve odafordul a polgármester felé és hallatlan valami, lesütött szemmel, de határozott hangon feleli:

- Polgármester ur, az nem lehet.

- Hogyan? - kérdezte Madeleine ur.

- Ez a szerencsétlen megsértett egy polgárembert.

- Javert felügyelő - szólalt meg újra Madeleine ur engedékeny, nyugodt hangon. - Hallgasson ide. Ön tisztességes ember és én nem vonakodom attól, hogy megbeszéljük a dolgot. Ime, ez az igazság. Amikor ön bekísérte ezt a nőt, én éppen átmentem a téren. A csoportok még együtt voltak és tudakozódtam. Mindent tudok, a polgárember volt a hibás és helyes rendőri cselekedet az lett volna, ha őt tartóztatják le.

Javert újra megszólalt:

- Ez a nyomorult megsértette a polgármester urat.

- Ez az én dolgom, - mondta Madeleine ur. - Az én sérelmem talán mégis csak az enyém. Azt tehetem vele, amit akarok.

- Bocsánatot kérek, polgármester ur. Az ön megsértése nem az öné, hanem az igazságszolgáltatásé.

- Javert felügyelő - felelte Madeleine. - A legfőbb bíróság a lelkiismeret. Én hallottam ezt a nőt. Tudom, mit cselekszem.

- Én pedig, polgármester ur, nem értem az egészet, ami itt előttem végbemegy.

- Tehát engedelmeskedjék.

- A kötelességemnek engedelmeskedem. Az én kötelességem azt parancsolja, hogy ez a nő hathónapi fogházat kapjon.

Madeleine ur szeliden válaszolta:

- Idehallgasson. Egy napi fogházat sem fog ülni.

Erre a határozott kijelentésre Javert annyira vakmerő lett, hogy merően nézett a polgármesterre, de azért még mindig mélyszéges tisztelettel teli hangon mondta neki:

- Végtelenül sajnálom, hogy ellen kell szegülnöm polgármester urnak, ez az első ilyen eset életemben, de kegyeskedjék megengedni, legyen tekintettel arra, hogy hatásköröm területén belül cselekszem. Én, miután a polgármester ur kényszerít rá, a polgár mellett foglalok állást. Én ott voltam. Ez az utcai nő rávetette magát Bamatabois urra, aki választó és annak a szép erkélyes, háromemeletes, csupa kockaköböl épült háznak a tulajdonosa, amely ott áll a sétatér sarkán. Utóvégre is vannak dolgok a világon, amelyekre tekintettel kell lenni. Akármint is áll a dolog, polgármester ur, ez az utcai közrendészet esete, tehát az én hatáskörömbé tartozik és én nem engedem szabadon ezt a Fantine nevű asszonyt.

Madeleine ur erre keresztbefonta karjait és olyan szigorú hangon, amelyenhez hasonlót még senki sem hallott tőle a városban, felelte:

- Az eset, amelyről ön beszél, városrendészeti eset. A büntetőtörvénykönyv kilencedik, tizenegyedik, tizenötödik és hatvanhatodik szakaszai értelmében én bíráskodom az ilyen eset fennforgásában. Én pedig elrendelem, hogy ezt a nőt engedjék szabadon.

Javert még egy utolsó erőfeszítéssel próbálkozott.

- De polgármester ur...

- Önt pedig emlékeztetem az 1799-ik év december 13-iki törvény 81-ik szakaszára, amely a jogtalan letartóztatásról szól.

- Polgármester ur, engedje meg...

- Egy szót se többet!

- Mégis...

- Távozzék! - szólt Madeleine ur.

Javert állva, vele szembenézve, kifeszített mellel fogadta ezt a csapást, mint valami orosz katona. Földig hajolva üdvözölte a polgármester urat és távozott.

Fantine odalapult az ajtóhoz és kábultan nézte, amint elment előtte.

Eközben azonban őt is valami különös indulat ragadta meg. Rájött arra, hogy két ellentétes hatalom küzdelmét látja maga előtt, amely őérte folyik. Látta, hogy két férfi küzd szemei előtt, akik kezükben tartják a szabadságát, az életét, a lelkét, a gyermekét, hogy a két férfi közül az egyik a sötétségbe rántotta, a másik pedig visszavitte a világosságra. Ebben a küzdelemben elfogta a rémület homálya és ennek nagyításában úgy tűnt föl előtte a két férfi, mint két óriás. Az egyik úgy beszélt, mintha a démonja, a másik meg úgy, mintha a jóangyala lett volna. Az angyal legyőzte a démont. És ami tetőtől-talpig megrázkódtatta, az volt, hogy ez az angyal, ez a szabadító ugyanaz az ember volt, akit utált, az a polgármester, akit valamennyi szerencsétlensége okozójának gondolt, ez a Madeleine! És éppen abban a pillanatban, amikor ilyen förtelmes módon megsértette, mentette meg őt! Hát csalódott volna? Hát meg kellett változtatnia egész lelkét?... Maga sem tudta, reszketett. Rémulten hallgatott, magánkívül nézett maga elé és minden szóra, amelyet Madeleine ur mondott, úgy érezte, hogy szétfoszlik és összeomlik benne a gyűlöletnek félelmetes sötétsége és szívében maga sem tudta, milyen melegség áradt el, amelyben öröm, bizalom és szeretet volt.

Amint Javert elment, Madeleine hozzáfordult és halk hangon szólt hozzá, mint amikor valami komoly férfi csak nehezen tudja visszafojtani könnyeit.

- Végighallgattam önt. Semmit sem tudtam arról, amit elmondott. Elhiszem, hogy ez igaz és érzem, hogy igaz. Azonban nem tudtam arról, hogy elhagyta műhelyemet. Miért nem fordult hozzám? Most pedig: kifizetem az adósságát, elhozatom a gyermekét, vagy pedig maga megy el érte. Itt él majd, vagy Párisban, vagy ahol akar. Gondját viselem gyermekének és önnek. Ha nem akar, nem kell többet dolgoznia. Mindazt a pénzt, amire szüksége van, majd én adom önnek. Tisztességes nő válik önből megint, azzal, hogy boldog nő lesz. Sőt, idehallgasson, ezennel kijelentem önnek, hogy mostantól kezdve, ha minden úgy van, ahogy ön elmondta, és én nem kételkedem benne, hogy csakugyan úgy van, ahogy elmondta, ön Isten szemében sohasem szünt meg erényes és szent nő lenni. Oh, szegény asszony!

Ez több volt, mint amennyit a szegény Fantine elviselhetett. Cosette az övé lesz! Megszabadul ettől a gyalázatos élettől, szabadon, gazdagon, boldogan, tisztességesen élhet Cosette-tel! Szerencsétlensége kellős közepében ime hirtelen föltárul előtte a mennyország valósága! Mintegy örülten nézte a férfit, aki beszélt hozzá és nem tudott semmit sem szólni, csak kétszer-háromszor fölzokogott: oh, oh, oh! A térde megcsuklott, leborult Madeleine ur előtt és mielőtt ez megakadályozhatta volna, érezte, hogy Fantine megragadja a kezét és rátapasztja ajkait.

Fantine elájult.

HATODIK KÖNYV

Javert

I. A nyugalmas élet kezdete

Madeleine ur Fantine-t elvitette abba a betegszobába, amelyet saját házában fenntartott. Rábizta őt a nővérekre, akik ágyba fektették. Forró láz lepte meg. Az éjszaka egy részét önkivületben töltötte és hangosan félrebeszél. Végül azonban elaludt.

Másnap déltájban ébredt föl Fantine, ágya mellett valakinek lélegzetét hallotta, félrehuzta az ágyfüggönyt és Madeleine urat látta, amint ott állt és a feje fölött nézett valamit. Ez a tekintet csupa könnyöretet, szorongást és könnyörgést fejezett ki. Követte tekintetét és látta, hogy ez a falon függő keresztre szegődik.

Madeleine ur ezentul egészen átszellemült alak lett Fantine szemében. Mintha valami fényesség vonta volna be, úgy tűnt fel neki. Megállt ott, mint aki imába merül bele. Fantine sokáig nézte, anélkül, hogy meg merte volna zavarni. Végül félénken megszólalt:

- Mit csinál ön itt?

Madeleine ur egy órája állt ezen a helyen. Várta, hogy Fantine fölébredjen. Most megfogta a kezét, megtapogatta ütőerét és megkérdezte:

- Hogy van?

- Jól aludtam - felelte Fantine. - Azt hiszem, jobban vagyok. Nem lesz semmi bajom.

Madeleine ur mintha csak most hallotta volna meg Fantine kérdését, csak most felelt rá.

- Imádkoztam a vértanuhoz, aki ott fön van.

És gondolatban hozzátette: - A vértanuért, aki itt lenn van.

Madeleine ur az éjszakát és a délelőttöt tudakozással töltötte el. Most már mindent tudott. Fantine történetének minden szivbemarkoló részét ismerte. És folytatta:

- Szegény anya, ön csakugyan sokat szenvedett. Oh, ne panaszkodjék, most ime az öné a kiválasztottak jutalma. Ilyen módon teremtenek az emberek angyalokat. Nem az ő hibájuk, nem tudják máskép. Látssa, az a pokol, amelyből kikerült, a mennyország első lépcsője. Ezen kell kezdeni.

Mélyen fölsóhajtott. Fantine azonban rámosolygott, azzal a magasztos mosollyal, amelyből hiányzott két foga.

Javert pedig ugyanaz éjszaka levelet irt. Másnap reggel ő maga vitte a levelet a montreuil-sur-meri postahivatalba. Párisba szól a levél, címe pedig így szól: *Chabouillet urnak, a rendőr-főnök ur titkárának*. Minthogy a rendőrhivatalban törtétek hire már elterjedt, a postamesternő és néhány ember, akik látták a levelet elindítása előtt és akik megismerték a címzésén Javert kezeirását, azt hitték, hogy a lemondását küldi benne.

Madeleine ur sietve irt Thénardieréknek. Fantine százhusz frankkal tartozott nekik. Ő háromszáz frankot küldött, meghagyva, hogy ebből fedezzék követelésüket és azonnal hozzák el a gyermeket Montreuil-sur-mer-be, ahol az anyja beteg és kívánja a gyermeket.

Ez elvakította Thénardiart.

- Az ördögbe is, - mondta feleségének. - Ne engedjük ki körmünk közül a gyermeket. Látod, milyen jó fejőstehenünk lett ez a kis nyavalyás. Sejttem. Bizonyára valami hülye belehabarodott az anyjába.

A levélre egy ötszáz és néhány frankról szóló számlával válaszolt. Ebben a számlában több mint háromszáz frankkal szerepelt két kétségbevonhatatlan tétel, az egyik az orvos, a másik a gyógyszerész számlája, akik ápolták és gyógyszerrel ellátták Éponine-t és Azelmát hosszú betegségük ideje alatt. Cosette, mint mondtuk, nem volt beteg. Ehhez az ügghöz csak a név csekély változtatására volt szükség. Thénardier odairta a költségjegyzék aljára: *Törlesztésül fölvettem háromszáz frankot.*

Madeleine ur azonnal még háromszáz frankot küldött és írta: Sietve hozzák el Cosette-et.

- A teremtésit! - szólt Thénardier. - Ki ne engedjük kezünk közül a gyereket.

Fantine eközben semmiképpen sem lett jobban. Mindig a betegszobában tartózkodott.

Az ápolónővérek eleinte vonakodással fogadták és gondozták „ezt az utcai nőt”. Aki látta a reimsi székesegyház domborműveit, emlékezhetik a jómagaviseletű szüzek ajkbiggyesztésére, amellyel a balga szüzeket nézik. A Vesta-szüzeknek ez az antik megvetése az örömlányokkal szemben a női méltóság egyik legmélyebb ösztönének megnyilatkozása. A nővérek ezt érezték, amely érzésüket megkettőztette a vallásosságuk. Azonban Fantine néhány nap alatt lefegyverezte őket. Alázatos és szelid volt minden szava és az anya, akit megláttak benne, meghatotta őket. Egyszer hallották a nővérek, amint lázközben így szólt: - Bűnös nő voltam, de ha majd itt lesz a gyermekem mellettem, ez azt fogja jelenteni, hogy Isten megbocsátott nekem. Mialatt bűnben éltem, nem akartam volna Cosette-emet magam mellett látni, nem tudtam volna elviselni riadt és szomorú tekintetét. De mégis csak őerte követtem el a rosszat és ezért bocsát meg majd nekem az Isten. Ha majd Cosette itt lesz, érezni fogom a Jóisten áldását. Nézni fogom őt és jót tesz majd, ha látom ezt az ártatlanságot. Ő semmiről sem tud. Angyal ő, meglátják, kedves nővérek. Az ő korában még nem hullottak le az emberekről az angyalszárnyak.

Madeleine ur kétszer napjában meglátogatta, Fantine pedig minden alkalommal megkérdezte tőle.

- Meglátom hamarosan Cosette-emet?

A férfi pedig így felelt:

- Talán holnap reggel. Minden pillanatban megérkezhetik, várom őt.

És az anya halovány arca fölragyogott.

- Oh, - mondta - milyen boldog leszek.

Ahogy megmondtuk, állapota nem javult. Ellenkezően. Állapota szemmel láthatóan hétről-hétre súlyosbodott. Az a marék hó, amelyet két lapockája között rányomtak a bőrére, hirtelen megszüntette a bőrlégzést, aminek következtében a már több év óta lappangó betegség teljes hevességgel tört ki rajta. Akkoriban kezdték Laënnec kitűnő módszerét követni a tüdőbetegségek tanulmányozásánál és kezelésénél. Az orvos kitapogatta Fantine-t és csóválta a fejét.

Madeleine megkérdezte az orvost.

- Nos?

- Nincs gyermeke, akit látni óhajtana? - kérdezte az orvos.

- De van.

- Nos hát, hozzák el, hamarosan.

Madeleine ur megremegett.

Fantine megkérdezte tőle:

- Mit mondott az orvos?

Madeleine ur mosolyt erőltetett magára.

- Azt mondta, hozassuk el hamarosan a gyermekét, hogy ez visszaadja majd az egészségét.

- Oh, - szólt Fantine - igaza van. De miért tartják vissza ezek a Thénardierék Cosette-emet? Oh, nemsokára itt lesz. Végre láthatom majd magam előtt a boldogságot.

Thénardier azonban „nem engedte ki körmei közül a gyermeket” és százféle ürügyet hozott föl. Hogy Cosette kissé gyöngélkedik és nem lehet téli időben utnak indítani. Aztán maradt még néhány apró-cseprő adósság a faluban, amelyeknek összegyűjti a számláit és így tovább, és így tovább.

- Elküldök valakit, hogy hozza el Cosette-et, - mondta Madeleine apó - ha kell, magam megyek el érte.

Fantine tollbamondására leírta a következő levelet, amelyet aztán a leány irt alá.

„Thénardier ur!

Adja át Cosette-et ennek az embernek. Minden apró adósságot kifizetnek önnek. Van szerencsém önt tisztelettel üdvözölni.

Fantine.”

Amiközben ezek lejátszódtak, sulyos eset történt. Hiába faragjuk legjobb igyekezetünk szerint a titokzatos követ, amelyből életünk készült, a végzet fekete ere minduntalan felbukkan benne.

II. Miképpen válik Jeanból Champ?

Madeleine ur egy délelőtt a dolgozószobájában tartózkodott és azzal foglalkozott, hogy előre elintézte a polgármesteri hivatal néhány sürgős ügyét arra az esetre, ha sajátmaga szánná rá magát a montfermeili utra, amikor jelentették neki, hogy Javert rendőrfelügyelő kíván vele beszélni. Madeleine ur e név hallatára nem tudta elnyomni magában valami kellemetlen érzés fölülkerekedését. A rendőrség irodájában lejátszódott eset óta Javert még gondosabban kerülte, mint azelőtt és Madeleine ur azóta nem is látta.

- Bocsássák be - mondta.

Javert belépett. Madeleine ur ülve maradt a kandalló mellett, tollal a kezében, egy iratcsomóba merülve, amelyben lapozott, jegyzeteket készített és amely iratcsomó az utrendészeti jegyzőkönyveket foglalta magában. Egyáltalában nem zavartatta magát Javert jelenlétével. Folyton a szegény Fantine járt az eszében és jólesett fagyosnak lennie.

Javert tisztelettel üdvözölte a polgármester urat, aki háttal volt feléje. A polgármester ur nem nézett rá és tovább készítette jegyzeteit az iratcsomóban.

Javert két-három lépést tett a dolgozószobában és megállt anélkül, hogy a csendet megtörte volna.

Az olyan ember, aki az arc tanulmányozásával foglalkozik, aki ismerte volna Javert természetét és hosszabb ideje tanulmányozta volna ezt a civilizáció szolgálatában álló vadembert, a

rómainak, a spártainak, a szerzetesnek és a káplárnak ezt a különös keverékét, ezt a hazugságra képtelen kémet, ezt az öreg nyomozót, aki ismerte volna Madeleine urral szemben érzett titkos és régi ellenszenvét, a Fantine miatt bekövetkezett összeütközését a polgármesterrel és aki most megnézte volna jól Javertet, megkérdezte volna: Vajjon mi történt? Annak szemében, aki ismerte volna ezt az egyenes, tiszta, őszinte, derék, rideg és vad lelket, nyilvánvaló lett volna, hogy Javert valami nagy benső eseményen ment keresztül. Javertnek nem volt semmi a lelkében, ami nem látszott volna meg az arcán. Mint az erőszakos emberek általában, ő is rabja volt a hirtelen változásoknak. Soha nem volt különösebb és meglepőbb az arca. Amikor belépett, olyan tekintettel hajtotta meg magát Madeleine ur előtt, amelyben nem volt sem bosszuvágy, sem harag, sem bizalmatlanság, néhány lépésnyire a polgármester karosszéke mögött megállt. És most ott állt, szinte példás nyugalommal, jámbor és hideg szögletességgel, mint olyan ember, aki soha nem enyhült meg s aki mindig türelmes volt. Ott várt szótlánul, mozdulatlanul, igaz alázatossággal és csendes megadással, hogy mikor tetszik majd a polgármester urnak megfordulni, nyugodtan, komolyan, kalappal a kezében, lesütött szemmel állt, félig mint a katona, aki tisztje előtt és félig mint a bűnös, aki bírāja előtt áll. Minden érzés és minden emlék, amit föl lehetett nála tételezni, eltűnt. Ezen a komor és gránitszerűen egyszerű arcon, amely olyan volt, mint a komor szomorúság, semmi sem ült rajta. Egész egyénisége megalázkodást, határozottságot és valami megnevezhetetlen bátor ernyedtséget mutatott.

A polgármester ur végre letette a tollat és félig megfordult:

- Nos hát, mi az, mi ujság Javert?

Javert egy darabig csöndben maradt, mintha össze akarná magát szedni, aztán a szomorú ünnepélyesség egy nemével, amely mégis csupa egyszerűség volt, megszólalt:

- Az az ujság, polgármester ur, hogy büntetendő cselekmény történt.

- Miféle cselekmény?

- Egy alantas hatósági közeg a legsúlyosabb mértékben megszegte egy közhivatalnokkal szemben kötelező tiszteletet. Most pedig, minthogy ez kötelességem, bejelentem önnek az esetet.

- Ki az az alkalmazott? - kérdezte Madeleine ur.

- Én - felelte Javert.

- Ön?

- Én.

- És ki az a felsőbb hatóság, aki ellen ez az alkalmazott vétett?

- Ön, polgármester ur.

Madeleine ur kiegyenesedett karosszékeiben.

Javert komoly arccal és még mindig lesütött szemmel folytatta:

- Polgármester ur, azért jöttem, hogy megkérjem, sziveskedjék fölöttes hatóságomnál eljárni, hogy mozdítsanak el.

Madeleine ur meglepődve nyitotta szólásra száját. Javert azonban nem engedte szóhoz jutni.

- Ön bizonyára azt akarja mondani, hogy beadhatom a lemondásomat. De ez nem elegendő. Ha az ember beadja lemondását, az tiszteletreméltó dolog. Én azonban hibát követtem el, nekem büntetés jár. Kell, hogy engem elcsapjanak.

És szünet után hozzátette:

- Polgármester ur, ön a minap igazságtalanul volt szigoru hozzám, legyen most igazságosan szigoru hozzám.

- Eh, ugyan, miért? - kiáltotta Madeleine ur. - Micsoda összevissza beszéd ez? Mit akar ezzel mondani? Ugyan micsoda büntetendő cselekmény az, amit ön velem szemben elkövetett? Mit tett ön nekem? Micsoda igazságtalanságot követett el velem szemben? Ön vádolja magát, azt akarja, hogy áthelyezzék.

- Hogy elcsapjanak - szólt Javert.

- Legyen ugy, ahogy mondja, hogy elcsapják. Jól van. Azonban nem értem önt.

- Majd megért, polgármester ur.

Javert teljes melléből sóhajtott és még mindig hidegen és szomoruan folytatta:

- Polgármester ur, hat hete, hogy az után a jelenet után, amely amiatt az utcai nő miatt játszódtott le közöttünk, dühös lettem és följelentettem önt.

- Följelentett?

- A párisi rendőrfőnökségen.

Madeleine ur, aki nem nevetett gyakrabban, mint ahogy Javert szokott, most elnevette magát.

- Mint polgármestert, aki beleavatkozott a rendőrség dolgába?

- Mint régi fegyencet.

A polgármester elsápadt.

Javert, aki nem emelte föl tekintetét, folytatta:

- Annak hittem. Már régóta gyanakodtam önre. A hasonlatosság, bizonyos tudakozódások, amelyeket ön szerezhetett be Faverolles-ban, az ön nagy izomereje, az öreg Fauchelevent-nal való esete, az ön biztos keze a lövésben, az ön lába, amely kissé sántit és még nem tudom micsoda ostobaságok ezenkívül, de végül is önt tartottam bizonyos Jean Valjean nevü volt fegyencnek.

- Kinek tartott?... Hogy mondta a nevét?

- Jean Valjean. Ez egy fegyenc, akit vagy husz évvel ezelőtt, amikor segédbörtönőr voltam Toulonban, láttam. Ez a Jean Valjean a fegyházból kikerülve lopott egy püspöknél, aztán rablást követett el az országuton egy kis savoyard gyerekekkel szemben. Nyolc évvel ezelőtt, nem tudni hogyan, eltűnt és azóta keresik. Azt képzeltem... - Szóval elkövettem ezt a dolgot! A harag vitt rá, följelentettem önt a rendőrfőnökségen.

Madeleine ur, aki ismét kezébe vette az iratcsomót és egy ideig nézte, teljesen közömbös hangon kérdezte:

- És mit feleltek önnek?

- Hogy megőrültem.

- És aztán?

- És aztán igazuk volt.

- Szerencse, hogy beismeri.

- Be kell ismernem, miután az igazi Jean Valjeant megtalálták.

A papiroslap, amelyet Madeleine ur nézett, kicsuszott a kezéből. Fölkapta a fejét, merően nézte Javert-t és megnevezhetetlen hangsúllyal mondta: - Ah.

Javert folytatta:

- Az eset ugyanis a következő, polgármester ur. Történt, hogy a környéken, Ailly-le-Haut-Clocher mellett valami Champmathieu apó nevű atyafi élt. Nagyon nyomorult ember volt. Nem törődött vele senki. Senki sem tudja, miből él ilyen ember. Legutóbb, az ősszel Champmathieu apót elfogták holmi almalopás miatt, amit valahol elkövetett... De az mindegy. Lopást követett el, átmászott a falon, faágakat tört le. Elfogták ezt az én Champmathieumet. Még a kezében volt a körtefa egy ága. Lecsukták a haszontalant. Mindeddig az egész ügy nem egyéb, mint kihágás. Azonban mit tesz a gondviselés? A fogház rossz állapotban volt, a vizsgálóbíró ur jónak találta, hogy Champmathieut átszálltassa Arrasba, ahol a megyei börtön van. Ebben az arrasi börtönben van egy régi Brevet nevű fegyenc, akit nem tudom miért tartanak ott és akit porkolóbszolgálatra osztottak be, mert jól viselte magát. Polgármester ur, Champmathieu még jóformán be sem ért a börtönbe, amikor Brevet fölkiáltott: - Nini, hiszen én ismerem ezt az embert. Hiszen ez egy fegyenc. Nézzen csak rám, öregem! Maga Jean Valjean! - Jean Valjean! Ki az a Jean Valjean? Champmathieu adta a csodálkozót. - Ugyan ne add a bolondot! - szölt Brevet. Te vagy Jean Valjean! Gályarab voltál Toulonban. Husz esztendeje annak. Együtt voltunk ott. - Champmathieu tagadóan intett. Az ördögbe is, a többit már tudja. Vizsgálatot indítottak. Föltúrták az egész ügyet. És ime, a következőket állapították meg: Ez a Champmathieu vagy harminc évvel ezelőtt gyümölcsfatisztogató munkás volt különböző vidékeken, főképpen Faverolles-ban. Itt nyoma veszett. Jóval később Auvergne-ben, Páris mellett tünt föl, ahol - azt mondja, - bognár volt és valami mosónő volt a szeretője. Ez azonban nem nyert megerősítést. Most aztán erre a környékre került. Nos, mi volt Jean Valjean, mielőtt minősített lopásért gályarabságra került? Gyümölcsfatisztogató. Hol? Faverolles-ban. Aztán más adat: Ennek a Valjeannak keresztneve Jean volt. Az anyjának családi neve pedig Mathieu volt. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a fegyházból kijövet fölvette anyjának nevét, hogy emögött rejtőzzék és Jeanmathieunek nevezte magát? Aztán Auvergne-be ment. Annak a környéknek tájszólása Jeanból „Chan”-t csinált és úgy hívták, hogy Chan Mathieu. Emberünk hagyta és így lett belőle Champmathieu. Ért engem, ugy-e? Faverolles-ben tudakozódnak. Jean Valjean családjából már nincs senki. Nem tudják, hová lettek. Hiszen tudja, ebben az osztályban gyakran megesik egy-egy családnak ilyen eltünése. Keresnek, kutatnak utána, de nem találnak semmit. Ezek az emberek, ha nem válnak sárrá, porrá lesznek. Aztán, minthogy ennek az esetnek kezdete visszanyúl harminc év előttrre, senki sincs Faverolles-ben, aki Jean Valjeant ismerte volna. Toulonban kérdezősködnék. Brevet-n kívül már csak két fegyenc van, aki látta Jean Valjeant. Ez a két ember az életfogytiglanra ítélt Cochepaille és Chenildieu. Kikérik a fegyházból és elhozzatják. Szembesítik az állítólagos Champmathieu-vel. Ezek egyáltalában nem haboznak. Ugy ők, mint Brevet kijelentik, hogy ez Jean Valjean. Ugyanolyan idős, ötvennégy éves, ugyanaz a termete, ugyanaz az arca, ugyanaz az ember, az, ő maga az. Az ügynek ebben az állásában küldtem be följelentésemet a párisi rendőrfőnökséghez. Azt felelték nekem, hogy elment az eszem és hogy Jean Valjean Arrasban az igazságszolgáltatás kezében van. Elképzélheti, mennyire meglepődtem én, aki azt hittem, hogy itt csiptem el ugyanezt a Jean Valjeant. Irtam a vizsgálóbíró urnak. Megidézett és odavezettek Champmathieu-höz...

- Na, és? - szakította félbe Madeleine ur.

Javert az ő rendíthetetlen és szomorú arcával felelte:

- Polgármester ur, ami igaz, igaz. Nagyon sajnálom, de az az ember valóban Jean Valjean. Én is fölismertem.

Madeleine ur nagyon halkán kérdezte:

- Biztos ön ebben?

Javert fölnevetett azzal a fájdalmas nevetéssel, amely a mélységes meggyőződésből fakad.

- Ó, egészen biztos.

Egy pillanatig elgondolkodott és gépiesen kivett egy csipetnyi porzót a porzótartóból, amely az asztalon állott és hozzátette:

- Sőt, most, hogy láttam az igazi Jean Valjeant, nem is tudom megérteni, miképpen is tart-hattam mást annak. Kérem, bocsásson meg, polgármester ur.

Mikor ezeket a könyörgő és komoly szavakat intézte ahhoz, aki hat héttel ezelőtt a rendőr-legénység szemeláttára megalázta és azt mondta neki, hogy „távozzék”, Javert, ez a fölényes ember, csupa egyszerűség és méltóság volt. Madeleine ur erre a könyörgésre csak a következő hirtelen kérdéssel felelt:

- Mit mond az az ember?

- Oh Szüzanyám, veszett ügy az övé, polgármester ur. Ha valóban ez Jean Valjean, akkor visszaeső bűnös. Átmászott egy falon, letört egy ágat, körtét csent, ami, ha gyermek teszi, egyszerű csiny, de ha férfi teszi, akkor kihágás, ha pedig fegyenc teszi, akkor büntett. Betörés és lopás, egészen bizonyos. Ez már nem a kihágási rendőrbíróság elé tartozik, hanem a büntetőtörvényszék elé. Ez már nem néhánynapos fogház, hanem életfogytiglani gályarabság. És aztán ott van a kis savoyard esete, amelyet, remélem, szintén elővesznek. Az ördögbe is, ugyancsak sok van a rovásán. Mi? Igen, másnak, de nem Jean Valjeannak. Ez a Jean Valjean azonban alattomos ember. Erről is ráismerek. Valaki más az ő helyében ugyancsak izgulna, kapálódzna, kiabálna, még ha a verebek is csiripelnek, nem akarná beismerni, hogy ő Jean Valjean és így tovább. Az azonban úgy tesz, mintha az egészszet nem értené. Azt mondja: Én Champmathieu vagyok, ettől nem tágitok. Meglepett arcot vág, a butát adja, ez sokkal jobb módszer. Oh, a huncut, az ügyes. De mindegy, itt vannak a bizonyítékok. Négy személy is fölismerte, a vén csirkefogót elítélik. Az arrasi törvényszék tárgyalja. Odamegyek magam is, hogy tanuskodjam. Megidéztek.

Madeleine ur visszaült az íróasztalához, elővette az iratcsomóját, nyugodtan lapozott, olvasott és irt, mint a nagyon elfoglalt ember. Aztán odafordult Javerthez:

- Elég, Javert! Ezek a részletek tulajdonképpen nem is érdekelnek. Csak időt vesztegetünk velük, holott ugyancsak sürgős dolgaink vannak. Javert, ön azonnal elmegy Buseaupied asszonysághoz, aki zöldséget árul ott lent a Saint-Saulve-utca sarkán. Mondja meg neki, hogy adja be panaszát Pierre Chesnelong fuvaros ellen. Ez az ember valóságos vadállat, szinte elgázolta ezt az asszonyt és gyermekét. Meg kell őt büntetni. Aztán elmegy Charcellay urhoz a Montre de Champigny-utcába. Panaszt emelt, hogy a szomszédos ház csatornája az ő házára önti a vizet és alámosza a ház alapját. Ezek után kinyomozza azokat a kihágásokat, amelyeket a Guilburg-utcából özvegy Dorrisnél és a Garraud-Blanc-utcából Renée Le Bossé asszonynál jelentenek nekem és fölveszi ott a jegyzőkönyvet. Hanem most már tulságosan sok munkát adok önnek. Hiszen ön nem lesz itthon. Most mondta, ugy-e, hogy Arrasba megy nyolc vagy tiz nap múlva. Ugy-e?...

- Hamarább, polgármester ur.

- Melyik napon?

- Azt hiszem, megmondtam polgármester urnak, holnap van a tárgyalás és az éjjel postakocsival indulok.

Madeleine ur alig észrevehetően megremegett.

- És meddig tart a tárgyalás?

- Alig egy napig. Az ítéletet legkésőbb holnap éjjel hirdetik ki. Én azonban nem várom be az ítéletet, amely csak marasztaló lehet. Amint megtettem tanuvallomásomat, azonnal visszajövök.

- Jól van, - mondta Madeleine ur.

És kezével bucsut intett Javertnek.

Javert nem mozdult.

- Bocsánat, polgármester ur, - szólalt meg.

- Mit akar még mondani? - kérdezte Madeleine.

- Polgármester ur, még emlékeztetnem kell önt valamire.

- Mire?

- Hogy el kell engem csapnia.

Madeleine ur felállt.

- Javert, ön becsületes ember és én önt nagyrabecsülöm. Ön tullozza a hibáját. Különben pedig ez megint olyan sérelem, amely reám tartozik. Javert, ön előléptetést érdemel, nem pedig lefokozást. Azt akarom, hogy ön megtartsa a helyét.

Javert Madeleine urra nézett azzal a tiszta szemével, amelynek mélyén meglátszott kissé homályos, de szigorú és tiszta lelke és nyugodt hangon felelte:

- Polgármester ur, ebbe nem egyezhetem bele.

- Ismétlem, - felelte Madeleine ur - az ügy reám tartozik.

Azonban Javert csökönyösen ragaszkodott ehhez a gondolatához és folytatta:

- Ami a tulzást illeti, semmit sem tulzok. Ime, így gondolkodom: Igazságtalanul gyanúsítottam meg önt. Ez még nem tenne semmit. A mi jogunk, hogy másokat gyanúsítsunk, noha mégis csak visszaélés, ha föllebbvalónkat gyanúsítjuk meg. De én bizonyíték nélkül, a düh rohamában, bosszuállás céljából jelentettem föl önt, mint fegyencet, önt, a tiszteletreméltó férfiut, a polgármestert, a hatósági személyt. Ez súlyos eset. Nagyon súlyos. Én, a felsőbbség hivatalnokaként a felsőbbséget sértettem meg az ön személyében. Ha valamelyik alárendeltem követte volna el azt, amit én követtem el, a szolgálatra méltatlannak jelentettem volna ki és elcsaptam volna. Nem így van? - Nézze, polgármester ur, aztán még egy szót. Életemben gyakran voltam szigorú. Másokkal szemben. Ez rendes dolog volt. Jól tettem. Most azonban, ha nem lennék szigorú saját magamhoz, mindaz, amit eddig mint igazságot cselekedtem, igazságtalansággá válna. Vajjon szabad-e magamat jobban kimélni, mint másokat? Nem. Hogyan? Hát csak arra lennék jó, hogy másokat fegyelmezzek? Magamat pedig nem? Hiszen akkor nyomorult lennék. Azok mondhatnák: az a gazember Javert! És igazuk lenne. Polgármester ur, nem akarom, hogy ön jósággal bánjék velem, az ön jósága már eléggé fölforralta véretemet, mikor ez másokkal szemben nyilvánult meg. Ön igazat ad egy utcai nőnek egy polgáremberrel szemben, egy rendőrügynöknek a polgármesterrel szemben, az alantasnak a feljebbvalóval szemben, ezt én rossz jóságnak nevezem. Az ilyen jóság az, ami a társadalmat megbontja. Istenem, nagyon

könnyü dolog jónak lenni és nehéz dolog igazságosnak lenni. Nézze, ha ön az lett volna, akinek hittem, én nem lettem volna jó önhöz, nem én. Meglátta volna! Polgármester ur, úgy kell magammal bánnom, mint ahogy én bánnék másokkal. Valahányszor elfogtam gonosztevőket, valahányszor megbüntettem a gazembereket, gyakran mondtam magamban: Te, ha egyszer te megtántorodsz, ha te követsz el hibát, akkor vigyázz magadra! - Megtántorodtam, hibát követtem el, antul rosszabb. Nos hát, csapjanak el, üzzenek el, kergessenek el. Ez így van rendjén. Van két karom, turom majd a földet, ez nekem mindegy. Polgármester ur, a szolgálat érdeke kívánja a példaadást. Egyszerűen kérem Javert felügyelő elbocsátását.

Mindezt alázatos, büszke, kétségbeesett és meggyőződött hangon mondta, ami valami megnevezhetetlen különös nagyságot adott ennek a különös, becsületes embernek.

- Majd meglátjuk, - mondta Madeleine ur.

És kezét nyújtotta neki.

Javert hátralépett és riadt hangon mondta:

- Bocsánat, polgármester ur, de ennek nem szabad megtörténnie. Polgármester nem nyújthat kezet spiclinek.

Aztán foga között mormogva tette hozzá:

- Igen, spiclinek; abban a pillanatban, ahogy visszaéltem a rendőri hatalommal, nem vagyok egyéb, mint spicli.

Aztán mélyen meghajolt és az ajtó felé indult.

Itt hátrafordult s még mindig lesütött szemmel mondta:

- Polgármester ur, mindaddig, amíg helyettesítem meg nem történik, tovább teljesítem szolgálatom.

Elment. Madeleine ur pedig révedezve maradt ott és hallgatta a kemény és biztos lépteit annak, aki a folyosó kövezetén távozott.

HETEDIK KÖNYV A Champmathieu-ügy

I. Simplicia nővér

Azok az események, amelyek most következnek, nem voltak közismertek Montreuil-sur-merben, azonban az a kevés, ami eljutott oda belőlük, olyan emlékeket hagyott ebben a városban, hogy nagy ür lenne ebben a könyvben, ha legapróbb részletekig nem mondanók el őket.

E részletek során az olvasó találkozik majd két vagy három valószínűtlen körülménnyel, amelyekhez azonban az igazság iránt való tiszteletből ragaszkodunk.

A Javert látogatását követő délutánon Madeleine ur, mint rendesen, meglátogatta Fantine-t.

Mielőtt belépett volna Fantine-hoz, magához kérette Simplicia nővért.

A két apáca, aki szolgálatot teljesített a betegszobában, lazarista hölgy volt, mint valamennyi irgalmas nővér. Perpetua és Simplicia nővéreknek hívták őket.

Perpetua nővér faluból került ki. Megfontolás nélkül lett irgalmas nővér és úgy lépett Isten szolgálatába, mint ahogy a magafajtájú cselédnek áll be. Apáca lett, mint ahogy más szakácsnő lesz. Ez a típus egyáltalában nem ritka. A szerzetesrendek szívesen fogadják be az ilyen esetlen parasztnépet, amelyből könnyen válik kapucinus barát, vagy orsolyaszüz. Ezek a pórnépek jól beválnak az ájtatosság durva munkájánál. Annak, hogy egy sült parasztból karmelita barát legyen, nincs semmi akadálya. Minden nehézség nélkül lesz az egyikből a másik. A falu és a kolostor egyforma tudatlansága kellő előkészület és egy színvonalra állítja a mezitláb falusit a szerzetessel. Csak valamivel bővebbre szabják a lebernyeget és kész a reverenda. Perpetua nővér, aki Putois mellől, Marinesből jött, nagyon vallásos volt, tájszólásban beszélt, folyton zsoldárt mormolt, vagy zsörtölődött, aszerint cukrozta meg a beteg teáját, hogy milyen mértékben vakbuzgó vagy képmutató volt az illető, ráförmedt a betegre, mogorván bánt a haldoklók-kal, szinte arcukba vágta az Istent, haragos imákkal gyorsította a haláltusát; merész, tisztesség, piros-pozsgás nő volt.

Simplicia nővér fehérsége olyan volt, mint a viaszé. Perpetua nővér mellett olyan volt, mint a viaszgyertya a faggyugyertya mellett. A pauli Szent Vince fönségesen rajzolta meg az irgalmas nővér alakját azokban a csodálatos szavakban, amelyekben annyi szabadság keveredik össze az alázatossággal: „Nincs más zárdájuk, mint a kórház, nincs más zárkájuk, mint a hónaposszoba, nincs más kápolnájuk, mint plébániájuk temploma, nincs más kolostoruk, mint a város utcái és a kórház termei, nincs más fogadalmuk, mint az engedelmesség, nincs más rácsuk, mint az Istenben való hit és nincs más fátyluk, mint a szerénység fátyla.” Ez az eszmény öltött testet Simplicia nővérben. Senki sem tudta volna megmondani Simplicia nővér életkorát. Olyan volt, mintha sohasem lett volna fiatal és mintha sohasem öregedhetne meg. Olyan személy volt - nem merjük nőnek mondani - aki nyugodt, szenvedélytelen, kellemes modoru, hideg volt és aki sohasem hazudott. Olyan szelid volt, hogy törékenynek látszott, azonban keményebb volt, mint a gránit. Finom és tiszta ujjaival gyöngéden megérintette a szerencsétleneket. A beszédében volt valami, amit úgy nevezhetünk, hogy csöndesség, csak a legszükségesebbet mondta és olyan csengése volt a hangjának, amely megszentelte volna a gyóntatószéket és elbájolta volna a szalont. Ez a finomság durva, szürke ruhába öltözött, mert ennek a durvaságnak horzsolása az égre és az Istenre emlékeztette. Emeljünk ki életéből egy részletet. Simplicia nővér sohasem hazudott, soha, akármilyen érdekből, még akkor sem, ha az közömbös dolog is volt, nem

mondott olyat, ami nem volt igaz, ami nem volt szent igazság, ez volt Simplicia nővér jellemző tulajdonsága. Ez volt erényének a hangsúlya. Szinte híres volt a rendjében erről a rendithetetlen igazmondásáról. Sicard abbé Simplicia nővérről beszél egy levelében, amelyet a siketnéma Massieu-höz intézett. Akármilyen őszinték, tisztességesek és tiszták legyünk, mindnyájunkon esett legalább egy kis, ártatlan, hazugságnak a repedése. Ő rajta még ez sem volt. Kis hazugság, ártatlan hazugság, hát van ilyen? A hazugság föltétlenül bűn. Keveset hazudni lehetetlenség; aki hazudik, egész hazugságot mond, a hazugság magának a démonnak az arca. A Sátánnak két neve van, az egyik neve Sátán, a másik Hazugság. Ime, így gondolkodott ő. És ahogy gondolkodott, úgy cselekedett. Ez hozta létre azt a fehérséget, amelyről az imént beszéltünk, azt a fehérséget, amely ragyogásával elfedte még ajkait és szemeit is. Fehér volt a mosolya, fehér volt a tekintete. Ennek a lelkiismeretnek tükrén nem volt egyetlen pókháló, egyetlen porszem. Amikor fogadalmat tett a pauli szent Vincének, saját választása volt a Simplicia név. A sziciliai Simplicia tudvalevően az a szent, aki inkább letépette két mellét, mintsem azt mondja, hogy Segestában született, holott Siracuza volt születési helye, amely hazugság pedig megmentette volna. Ez a védőszent illet az ő lelkéhez.

Simplicia nővérnek, amikor belépett a rendbe, két hibája volt, amelyeket lassan-lassan elhagyott. Szerette a nyalánkságot és szeretett levelet kapni. Immár nem olvasott egyebet, mint nagybetűs latin imakönyvet. Nem értett latinul, de ezt a könyvet megértette.

Ez a jámbor nővér megszerette Fantinet, valószínűleg megérezte benne a lappangó erényt és szinte kizáróan az ő ápolásának szentelte magát.

Madeleine ur félrevonta Simplicia nővért és olyan hangsúllyal, amelyre a nővér később visszaemlékezett, ajánlotta gondjaiba Fantinet.

Ahogy otthagya a nővért, Fatine-hoz lépett.

Fantine mindennap úgy várta Madeleine ur megjelenését, ahogy az ember a meleg és öröm sugarát várja. Mondani szokta a nővéreknek: - Csak akkor élek, amikor a polgármester ur van itt.

E napon nagy láza volt. Amint meglátta Madeleine urat, megkérdezte:

- És Cosette?

Madeleine mosolyogva felelt:

- Nemsokára.

Madeleine ur úgy időzött Fantinenál, mint azt rendszeren szokta. Csakhogy most Fantine nagy meglegedésére egy óra hosszát volt ott a szokásos fél óra helyett. Mindenkinek a lelkére kötötte, hogy a betegnek semmiben se legyen hiánya. Észrevették rajta, hogy arca egy pillanatra nagyon elszomorodik. De ennek megtalálták a magyarázatát, mikor megtudták, hogy az orvos odahajolt füléhez és így szólt hozzá:

- Nagyon gyengül.

Aztán visszatért a polgármesteri hivatalba és az irodaszolga látta, amint figyelemmel nézi Franciaország utitérképét, amely hivatalában függött. Néhány számot irt le egy papirosra.

II. Scaufflaire mester éles elméje

A polgármesteri hivatalból a város végére ment egy flamand emberhez, Scauffaër, franciásan Scaufflaire mesterhez, aki lovakat és tetszés szerinti kocsikat adott bérbe. A legrövidebb ut, amely ehhez a Scaufflaire-hez vezetett, egy kevéssé járt utcán át vitt, amelyben annak az egyházközségnek plébániája állt, amelyhez Madeleine ur tartozott. A plébános, úgy mondták, méltóságos és tiszteletreméltó okos ember volt. Abban a pillanatban, amikor Madeleine ur a plébánia elé ért, csak egyetlen járókelő volt az utcán és ez a járókelő a következőket figyelte meg: A polgármester ur, amiután elment a plébánia előtt, megállt. Mozdulatlanul vesztegelt ott, aztán hirtelen megfordult, visszament egészen a plébánia bejáratához, a vaskalapácsos alacsony kapuhoz. Sietve megragadta a kalapácsot és felemelte, aztán megállt, egy darabig gondolkozott és néhány pillanat múlva, ahelyett, hogy zajt csapva leejtette volna a kalapácsot, csöndesen visszatette és olyan gyorsan folytatta útját, ahogy egyébként nem szokott sietni.

Madeleine ur otthon találta Scaufflaire mestert, aki egy lószerszám javításával foglalatzkodott.

- Scaufflaire mester - kérdezte tőle - van egy jó lóva?

- Polgármester ur - felelte a flamand - valamennyi lovam jó. Mit ért ön jó ló alatt?

- Olyan lovat értek az alatt, amely egy nap alatt husz mérföldet tud megtenni.

- Az ördögbe is, husz mérföldet! - szólt a flamand.

- Igen.

- Kocsi elé fogva?

- Igen.

- És mennyi ideje lesz pihenésre, ezután az iram után?

- Lehet, hogy másnap ugyanilyen utat kell majd megtennie.

- Még egyszer ugyanezt az utat?

- Igen.

- Az ördögbe is, husz mérföldet!

Madeleine ur kihuzott a zsebéből egy papiroost, ahol számokat jegyzett fel. Odamutatta a flamandnak. Az 5, 6, 8½ számok voltak rajta.

- Nézze - szólt oda - ez összesen 19 és fél, körülbelül husz mérföld.

- Polgármester ur - szólalt meg újra a flamand, - tudom, mi kell önnek. Az én kis fehér lovam. Már néhányszor láthatta. Dél-Boullonaisból való kis állat. Csupa tűz. Eleinte nyereg alá való lónak szánták. He-he! De az rugkapált, mindenkit földrevetett. Azt hitték, hogy csökönyös. Nem tudtak vele mit tenni. Én megvettem. Kocsiba fogtam. Uram, eltaláltam, ezt akarta; olyan szelid, mint egy kislány és olyan gyors, mint a szél. Csak egytől óvja Isten, nem szabad a hátára ülni. Eszeágában sincs háttas lónak lenni. Mindenkinek megvan a maga szive vágya. Huzni, azt igen, de háton cipelni, azt nem, el kell róla hinni, hogy így határozta el magában.

- És megteszi az utat?

- Azt a husz mérföldet? Még pedig folyton vágatva, legfeljebb nyolc óra alatt. De van ennek néhány feltétele.

- Mondja el.

- Először is fele uton pihenőt kell tartania, hogy kifújja magát; ekkor megabrakoltatja és azalatt az idő alatt, amíg eszik, valakinek ott kell állnia, nehogy a fogadó szolgája ellopja a zabját, mert én megfigyeltem, hogy a fogadóknak gyakrabban megisszák a szolgák, mint ahogy megesszik a lovak a zabot.

- Ott lesz valaki.

- Másodszor... Polgármester urnak kell a kocsi?

- Igen.

- Polgármester ur tud lovat hajtani?

- Igen.

- Nos hát, polgármester ur egyedül és poggyász nélkül megy, nehogy fölöslegesen megterhelje a lovat.

- Rendben van.

- De a polgármester ur, minthogy senkit sem visz magával, kénytelen lesz sajátmaga fáradni a zabra való felügyeléssel.

- Ugy van.

- Harminc frankot kérek egy napra. A pihenő napokért is jár fizetség. Egy fityinget sem engedhetek és az állat etetése is a polgármester ur költségére megy.

Madeleine ur kivett három napoleon-aranyat az erszényéből és az asztalra tette.

- Itt van két napra előre.

- Negyedszer, az ilyen utra a hintó nagyon nehéz volna és kifárasztaná a lovat. A polgármester urnak bele kell egyeznie abba, hogy homokfutón utazzék.

- Beleegyezek.

- Ez könnyű, csak nincs teteje.

- Nekem mindegy.

- Meggondolta polgármester ur, hogy télidő van?

Madeleine ur nem felelt, a flamand újra megszólalt:

- Hogy nagyon hideg van?

Madeleine ur továbbra is hallgatott. Scaufflaire mester pedig folytatta:

- Hogy eső kerekedhetik?

Madeleine ur felvetette a fejét és így szólt:

- A homokfutó és a ló holnap reggel félőtkor ott legyen a kapum előtt.

- Rendben van, polgármester ur, - felelte Scaufflaire, aztán hüvelykujja körmével valami foltot vakargatott, amely az asztal lapján volt. És azzal a gondtalan arccal, amellyel a flamandok olyan ügyesen el tudják takarni ravaszságukat, így szólt:

- De nini, mi jut eszembe, polgármester ur még csak nem is mondta meg nekem, hova megy. Hová megy polgármester ur?

Beszélgetésük kezdete óta folyton csak ez járt az eszében, de ő maga sem tudta, miért, nem merte ezt a kérdést feltenni.

- Jó a lova mellső lába? - kérdezte Madeleine ur.

- Igen, polgármester ur. Hegyről le vissza kell tartani. Sok ereszkedő van arrafelé, amerre megy?

- Ne felejtse el: reggel félőtkor pontosan ott legyen a kapum előtt, - felelte Madeleine ur és elment.

A flamand, mint kevéssel utóbb ő maga mondogatta, „egészen hülyén” állt ott.

Két, vagy három perccel azután, hogy a polgármester ur elment, ismét kinyílt a kapu. Megint a polgármester ur volt.

Ugyanolyan szenvedélytelen és tépelődő volt az arca.

- Scaufflaire ur - mondta - milyen összegre becsüli a lovat és a homokfutót, amelyet bérbe ad nekem, úgy ahogy áll?

- Ugy, ahogy megy, polgármester ur - mondta kacagva a flamand.

- Hát legyen úgy. Mennyire becsüli?

- Hát meg akarja tőlem venni a polgármester ur?

- Nem, de minden eshetőségre biztosítékot akarok önnek adni. Ahogy visszajövök, ön visszaadja nekem az összeget. Mennyire becsüli a homokfutót és a lovat?

- Ötszáz frankra, polgármester ur.

- Tessék.

Madeleine ur egy bankjegyet tett az asztalra, aztán elment, de most már nem tért többé vissza.

Scaufflaire ur rettenetesen sajnálta, hogy nem mondott legalább is ezer frankot. Különben a ló és a homokfutó együttvéve megért száz tallért.

A flamand előhívta a feleségét és elmondta neki a dolgot. Vajjon hová az ördögbe utazhatik a polgármester ur? Tanácsot tartottak. - Párisba megy - mondta az asszony. - Nem hiszem, - szólt a férj. Madeleine ur a kandallón felejtette a papirost, amelyre a számokat feljegyezte. A flamand levette és tanulmányozta. - Öt, hat, nyolc és fél. Ez bizonyosan a postaállomásokat jelzi. Feleségéhez fordult. - Megvan. - Nos? - Innen öt mérföldnyire van Hesdin, hat mérföld Hesdintől Saint-Pol, nyolc és fél Saint-Poltól Arrasig. Arrasba utazik.

Madeleine ur ezalatt hazaért.

Scaufflaire mestertől hazatérve, hosszú kerülőutat tett, mintha kísértést jelentett volna számára a plébánia kapuja és el akarná ezt kerülni. Felment a szobájába és becsukódott, amit egészen természetesnek vettek, mert szeretett korán lefeküdni. Azonban a gyár portásának felesége, aki ezidőszerint egyedüli kiszolgálója volt Madeleine urnak, megfigyelte, hogy félkilenckor eloltotta a lámpát. El is mondta ezt a pénztárosnak, amikor ez hazajött és hozzátette:

- Vajjon nem beteg-e a polgármester ur? Kissé különös volt az arca.

Ez a pénztáros abban a szobában lakott, amely éppen alatta volt Madeleine ur szobájának. Egyáltalában nem hederített rá a portásné szavaira, lefeküdt és elaludt. Éjfél tájban hirtelen felébredt. Félálmban valami zajt hallott maga fölött. Hallgatódzott.

Jövő-menő lépések zaja volt, mintha ott fenn valaki járkálna a szobában. Figyelmesebben hallgatódzott és felismerte Madeleine ur lépéseit. Különösnek találta, rendszerint soha semmi sem hallatszott Madeleine ur szobájából, mielőtt felkelt volna. Egy pillanattal később a

pénztáros olyasvalamit hallott, mint amikor egy szekrényt kinyitnak és becsuknak. Aztán mintha butort tologattak volna, majd csönd keletkezett és a lépések zaja újra kezdődött. A pénztáros felült fektéből, egészen felébredt, nézelődött és ablakának üvegén keresztül a szemben lévő falon észrevette egy kivilágított ablaknak visszfényét. A fénysugarak irányából arra következtetett, hogy ez nem lehet más, mint Madeleine ur szobájának ablaka. A visszfény reszketett, mintha nem is lámpavilágtól, hanem inkább meggyújtott tüztől eredne. Az ablakkeretek rácsozatának árnyéka nem rajzolódott ki, ami azt jelentette, hogy az ablak tárva-nyitva van. Az akkor uralkodott hidegben meglepő volt ez a nyitott ablak. A pénztáros újra elaludt. Egy, vagy két órával később ismét felébredt. Ugyanazok a lassu, szabályos, jövő-menő lépések hallatszottak feje fölött.

A visszfény még mindig odarajzolódott a falra, de most már sápadt és nyugodt volt, mint a lámpa, vagy gyertya visszfénye. Az ablak azonban még mindig nyitva volt.

Ime, mi ment végbe Madeleine ur szobájában.

III. Vihar egy koponyában

Az olvasó kétségtelenül kitalálta, hogy Madeleine ur senki más, mint Jean Valjean.

Már belenézünk ennek a léleknek a mélységeibe. Most elérkeztünk ahhoz a pillanathoz, amikor ismét beléjük kell tekintenünk. Nem tehetjük ezt megindulás és megremegés nélkül. Nincs borzasztóbb, mint az ilyenfajta szemlélődés. A lelki szemünk sehohsem talál több ragyogást és több árnyat, mint az emberben, nem vehet szemügyre ennél borzasztóbb, ennél bonyolultabb, ennél rejtélyesebb és ennél végtelenebb dolgot. Van a tengernél nagyszerűbb látvány ez az égboltozat; van az égboltozatnál nagyobb látvány, ez a lélek bensője.

Ha valaki meg akarná írni az emberi lelkiismeret költeményét, ha ez csak egy emberé, akárcsak a legalacsonyabb ember lelkiismerete is lenne, ez annyi volna, mintha minden hőskölteményt magasztos és tökéletes hőskölteményben egyesítene. A lelkiismeret az agyrémek, a sóvárgások és a kísértések káosza, az álmok olvasztókohója, ama gondolatok verme, amelyet az ember szégyel; ez a szofizmák zürzavara, a szenvedélyek csatatere. Hatoljatok át valamelyik elgondolkodott emberi lény sápadt arcán, nézzetek emögé, nézzétek ezt a lelket, nézzetek bele ebbe a sötétségbe. Ott benn, a külső nyugalom alatt óriási küzdelmek folynak, akárcsak Homérosznál, sárkányok és szörnyetegek és nyüzsgő kísértetek kavardása, mint Miltonnál és kigyózó látomások, mint Dantenál. Komor látvány ez a végtelenség, amelyet minden ember hord magában és amelyhez kétségbeesetten méri hozzá agyának akaratait és életének cselekedeteit.

Alighieri egyszer egy sötét kapu elé ért, amely előtt habozás fogta el. Mostan mi előttünk is van ilyen kapu, amelynek küszöbén habozás fog el. Mégis lépünk be.

Kevés hozzátenni valónk van ahhoz, amit az olvasó már eddig is tud arról, ami a Petit-Gervais-vel való eset óta Jean Valjean-nal történt. Ettől a pillanattól kezdve, mint látjuk, más emberré lett. Megvalósította azt, amivé a püspök akarta tenni. Ez több volt, mint megváltozás, ez átalakulás volt.

Sikerült eltűnnie, eladta a püspök ezüstneműjét, csak a gyertyatartókat tartotta meg emlékül, városról városra bujdosott, keresztül-kasul járta Franciaországot, Montreuil-sur-merbe ért, ott az az eszméje támadt, amelyről már beszéltünk, végrehajtotta azt, amit már elmondunk, elérte azt, hogy megfoghatatlan és hozzáférhetetlen lett és azontul, ahogy Monreuil-sur-merben letelepedett, boldogan érezte lelkének elszomorodását e multja miatt és azt, hogy életének első

felét meghazudtolja életének másik fele. Békességesen, nyugodtan és reménykedve élt, amiközben csak két gondolata volt: hogy elrejtse a nevét és megszentelje életét, hogy eltűnjék az emberek elől és visszatérjen az Istenhez.

Ez a két gondolat olyan szorosan egybekapcsolódott lelkében, hogy eggyé vált, mind a két gondolat egyformán elárasztotta és elhatalmasodott rajta és uralkodott legkisebb cselekedetén is. Rendszerint egyetértően szabályozták élete folyását. A titkolódzás felé terelték, jóindulatúvá és egyszerűvé tették, mind a kettő ugyanezt tanácsolta neki. Azonban néha összeütközésbe kerültek. Abban az esetben, ahogy emlékeznek rá, az az ember, akit Montreuil-sur-mer egész környéke Madeleine urnak nevezett, nem habozott feláldozni az elsőt a másodiknak, a biztonságát az erényének. Ilyen módon minden elővigyázatosság és kényszerítés ellenére megőrizte a püspök gyertyatartóit, meggyászolta őt, megszólított és kikérdezett minden arrajáró kis szavoyardot, tudakozódott a faverollesi családok felől és megmentette az öreg Fauchelevent életét Javert nyugtalanító gyanuja ellenére is. Nyilvánvaló volt, hogy amint már láttuk, azoknak a példájára cselekedett, akik bölcsek, szentek és igazak voltak, hogy első kötelességének nem a saját énjének szolgálatát ismerte.

Mégis be kell vallanunk, hogy semmi ehhez hasonló még nem történt vele. Soha a két gondolat, amely ezt a szerencsétlen embert kormányozta, akinek szenvedéseit itt elmondjuk, nem harcolt olyan komoly küzdelmet. Zavarosan bár, de mélységesen megérezte ezt azonnal, ahogy Javert, amikor irodájába belépett, első szavait intézte hozzá. Abban a pillanatban, amikor olyan különösen tagolta azt a nevet, amelyet olyan nagy mélységben temetett el, megdöbbenés fogta el, beleszédült végzetének különös sötétségébe és ezen a döbbeneten keresztül remegés fogta el, amely a nagy megrázkódtatásokat szokta megelőzni. Meghajolt, mint a tölgy a vihar közeledtére, mint a katona a roham előtt. Ugy érezte, mintha villámokkal és mennykövekkel terhes felhők tornyosulnának feje fölé. Ahogy Javert szavait hallgatta, az volt az első gondolata, hogy odafut, feljelenti magát és kimenti a börtönből azt a Champmathieut és ő maga ül oda a helyébe. Ez fájdalmas és gyötrelmes volt, mint amikor az eleven husba vágnak bele és így szólt magában: - Lássuk csak, lássuk! - Elfojtotta ezt az első nagylelkű megindulást és meghátrált ennek hősiessége elől.

Kétségtelen, hogy szép lett volna, ha a püspök szent szavai után annyi évi bűnbánat és önmehtagadás után, csodálatosan megkezdett vezeklés közben ez az ember még az ilyen félelmetes körülmények között sem tántorodott volna meg egy pillanatra sem és továbbra is ugyanazon szilárd léptekkel haladt volna a tátongó mélység felé, amelynek fenekén ott volt a mennyország. Ez szép lett volna, azonban nem így történt. Bizony, számot kell adnunk azokról a dolgokról, amelyek ebben a lélekben végbementek és nem mondhatjuk, hogy ez így ment végbe benne. Ami mindenekelőtt megragadta, az életösztön volt. Kapkodva szedte össze gondolatait, elfojtotta izgalmát, számbavette Javert jelenlétét, ezt a nagy veszedelmet, a rémület biztonságával elhalasztotta elhatározását, hogy mitévő legyen és nyugalmat erőszakolt magára, mint ahogy harcos ölti magára a pajzsát.

A nap hátralevő részét ilyen állapotban töltötte el, belsejében orkán dult, külsején mélységes nyugalom uralkodott. Csupán csak az foglalta le, amit „biztonsági intézkedésnek” lehetne nevezni. Minden teljes zürzavarban kavargott, tolongott agyában. Olyan nagy volt a zürzavar benne, hogy egyetlen gondolata sem tudott alakot öltetni. És ő maga sem tudott volna semmi egyebet elmondani magáról, mint azt, hogy nagy csapás sujtott le rá. Szokása szerint elment Fantine betegágyához és valami ösztönös jószággal nyújtotta meg látogatását, amiközben azt mondta magában, hogy így kell cselekednie és nyomatékosan gondjaiba ajánlania a beteget a nővéreknek arra az esetre, ha úgy történnék, hogy el kell utaznia. Homályosan érezte, hogy talán el kell majd utaznia Arrasba és anélkül, hogy a legkevésbé is elhatározta volna ezt az

utazást, mondogatta magában, hogy a gyanunak az árnyéka sem férközhetik hozzá és így nem lesz baj, ha tanuja lesz annak, ami ott végbemegy. És kibérelte Scaufflaire homokfutóját, hogy készen legyen minden eshetőségre.

Elég jó étvággal evett.

Amint visszatért szobájába, összeszedte magát.

Megvizsgálta a helyzetet és megdöbbenőnek találta. Olyan megdöbbenőnek, hogy amiközben elgondolkozott, nem tudom miféle megmagyarázhatatlan nyugtalanságtól hajtva, felállt székéről és bereteszte ajtaját. Félt, hogy ennek ellenére mégis be talál jönni valami. Amennyire csak lehetett, eltorlaszolta magát.

Egy pillanattal később elfujta a lámpát. Zavarta a világosság.

Ugy tűnt fel neki, hogy valaki megláthatja.

Kicsoda az a valaki?

Oh jaj, az, akit ki akart zárni, már bejött, akit el akart vakítani, már nézte őt. A lelkiismerete.

A lelkiismerete, azaz az Isten.

Mégis, az első pillanatban még ábrándokban ringatta magát, a biztonság és magánosság érzése fogta el. A reteszt betolta, azt hitte, hogy elérhetetlen. A gyertyát eloltotta, úgy vélte, hogy láthatatlan. Ekkor erőt vett magán, az asztalra könyökölt, fejét kezére hajtotta és a sötétségben belemélyedt gondolataiba.

- Hol vagyok? - Vajjon nem álmodom? - Mit mondtak nekem? - Igaz lenne, hogy láttam ezt a Javert-t és hogy ezeket mondta nekem? Miféle lehet az a Champmathieu? - Vajjon hasonlít rám? - Lehetséges volna? - Ha arra gondolok, hogy tegnap milyen nyugodt voltam és távolról sem sejtettem semmit! - Mit is csináltam tegnap ilyenkor? - Miből is keletkezett ez az eset? - Hogyan oldódik meg majd? - Mit tegyek?

Igy gyötrődött. Agya nem tudta már megfékezni ezeket a gondolatokat, úgy hömpölyögtek benne, mint a hullámok és két tenyerébe szoritotta homlokát, hogy megállítsa őket.

Ebből a kavargásból, amely feldulta akaratát és gondolatát és amelyből valami bizonyosságot és elhatározást igyekezett meríteni, nem jutott számára egyébb, mint szorongás.

A feje égett. Odament az ablakhoz és egészen kitérte. Az égen nem volt csillag. Visszaült a helyére az asztalhoz.

Igy telt el az első óra.

Lassanként azonban tépelődése közben bizonytalan vonalak kezdtek benne kialakulni és határozott alakot formálni. És a valóság határozottságával szemügyre vehette, ha nem is a helyzet teljes képét, de ennek néhány részletét. Most már ráeszmélt arra, hogy bármilyen rendkívüli és válságos is ez a helyzet, teljesen urrá kell föltötte lennie.

A megdöbbenése nőttön nőtt.

Függetlenül attól a szigorú és jámbor céltől, amelyeket cselekedetei elé tűzött, mindaz, amit a mai napig tett, nem volt egyéb, mint egy gödör, amelyet azért ásott, hogy bele temesse a nevét. Amit mindig, egyedül töltött óráiban, álmatlan éjszakáiban a legborzalmasabbnak talált, az volt, hogy egyszer meghallja majd ezt a nevet. Azt mondta magában, hogy ez volna az ő számára mindennek a vége. Hogy azon a napon, amikor ez a név napvilágra kerül, eltűnik körülötte az ő új élete, sőt talán benne is összeomlik az ő új lelke. Megremegett már annak a gondolatára is, hogy ez lehetséges. Bizonyos, ha valaki ilyen pillanatokban mondta volna neki, hogy be-

következik az az óra, amelyben ez a név a fülébe csendül, amelyben ez a förtelmes szó: Jean Valjean egyszerre csak felbukkan az éjszakából és megjelenik előtte, amelyben ez a rettenetes fény eloszlatja a homályt, amelybe beburkolódzott és hogy ez a név nem fenyegeti majd, hogy ez a világosság csak még sűrűbbé teszi körülötte a sötétséget, hogy ez a széttépett fátyol megnöveszti a titokzatosságot, hogy a földnek ez a megremegése még szilárdabbá teszi épületét, hogy ez a rettenetes eset nem jár számára más eredménnyel, mint azzal, hogy ha ő is úgy akarja, élete folyása még tisztább és még kifürkészhetlenebbé lesz és hogy ezzel a kísérlettel, Jean Valjeannal való szembesítésből a jó és derék polgár, Madeleine ur nagyobb becsülettel, nagyobb békességgel és nagyobb tisztelettel kerül ki, mint valaha, - ha valaki ezt mondta volna neki, fölvetette volna a fejét és úgy tekintett volna ezekre a szavakra, mint esztelenségekre. Nos hát, mindez pontosan így történt, a lehetlenségeknek ez a halmazata valóság volt és Isten megengedte, hogy ezek az örült dolgok valóságos dolgokká váljanak.

A merengése mindjobban tisztult. Mindinkább számot adott a helyzetéről.

Ugy tűnt fel neki, mintha valami lehetetlen álomból ébredt volna fel és mintha az éjszaka teljében valami lejtőn csuszna lefelé, így álló helyzetben, reszketve és hiába igyekeznék visszahátrálni a mélység szélé felé. Egészen határozottan kibontakozott előtte a homályban valami ismeretlen, valami idegen, akit a végzet öhelyette ragadott meg és öhelyette taszított bele az örvénybe. Hogy az örvény bezáruljon, valakinek bele kellett esnie, neki, vagy annak a másiknak.

Csak szabad folyást kell engednie a dolgoknak.

Mind teljesebb lett előtte a világosság és ő bevallotta magának: Hogy a helye üres a gályán, hogy hiába való minden, hogy ez a hely folyton várja őt, hogy a Petit Gervais kárára elkövetett lopása viszi oda, hogy ez az üres hely várja és huzza mindaddig, amíg oda nem kerül és hogy ez kikerülhetetlen és végzetszerű. - Aztán mondta magában: - Hogy ebben a pillanatban helyettese került, hogy valószínűleg valami Champmathieu nevű embert érte a balsors és hogy mialatt ennek a Champmathieunek a személyében ezentúl ott lesz a fegyházban, ugyanekkor itt lesz a társadalomban Madeleine ur neve alatt, akinek már semmitől sem kell tartania, feltéve, hogy nem akadályozza meg az embereket abban, hogy ráhengerítsék ennek a Champmathieunek fejére a gyalázatnak ezt a követ, amely olyan, mint a sirbolt köve, ha egyszer ráesik valakire, nem emelkedik fel többé soha.

Mindez olyan megrázó és olyan különös volt, hogy egyszerre leirhatatlan izgalom fogta el, olyan, amilyenhez hasonlót az ember életében legfeljebb kétszer, vagy háromszor érez, a lelkiismeretnek valami megvonaglása volt ez, amely minden kétséget felkavar a szivben, amely gyűbécéből, örömből és kétségbeesésből tevődik össze és amelyet valami benső kacagás kitörésének lehet nevezni.

Hirtelen újra meggyújtotta a gyertyáját.

- Ugyan mit! - mondta magában. - Ugyan mitől félek? Miért jár ilyesmiken a gondolatom? Ime, megmenekültem. Mindennek vége. Csupán egyetlen félig nyitott ajtó volt, amelyen át a multam visszatérhetett volna az életembe. Ime, ezt az ajtót befalazták! Befalazták örökre! Ez a Javert, aki olyan régóta zavart, ez a félelmetes ösztön, amely, ugylátszik, kitalálta kilétemet, amely csakugyan kitalálta, a teremtését és aki mindenüvé követett, ez a félelmetes vadászkutya, amely folyton a nyomomban volt, ime eltévedt, másutt keres, teljesen elvesztette a nyomot, immár kielégült lesz ezentúl, nyugton hagy majd, már megvan az ő Jean Valjean-ja. Sőt ki tudja, valószínű, el akarja hagyni a várost! És mindez akaratomon kívül történt! Semmi részem benne! És hát vajjon mi ebben a szerencsétlenség? Ha valaki látna, becsületesemre, azt hinné, hogy valami szerencsétlenség ért! Végre is, ha van valaki, akit szerencsétlenség ért, annak

semmiképpen sem én vagyok az oka. A gondviselés az, amely mindezt így rendezte. Nyilvánvaló, hogy ennek az akarata mindez. Hát jogom van-e összezavarni azt, amit ő elrendezett? Mit akarok hát most? Mibe avatkozom bele? Semmi közöm hozzá. Hogyan, hát elégedetlen vagyok? Mit akarok még? A célt, amelyet annyi év óta óhajtok, amely éjszakáimnak álma volt, amelyért az égnei könnyörögtem, a biztonságomat, ime elértem. Az Isten akarta így. Semmi tennivalóm Isten akarata ellenére. És miért akarta ezt Isten? Hogy folytassam azt, amit megkezdtem, hogy jót cselekedjek, hogy egy nap nagy és bátorító példa legyek, hogy végre egy kis boldogság kapcsolódjék bele abba a vezeklésbe, amelynek alávettem magamat és abba az erényes életbe, amelyhez visszatértem! Valóban nem értem. Miért fogott el annyira a félelem, amikor be akartam menni ahhoz a derék paphoz és mindent el akartam mondani neki, mint gyóntatónak és tanácsot akartam tőle kérni. Nyilvánvaló, hogy ő is ezt mondaná nekem. Elvégeztetett, hagyjuk a dolgokat a maguk útján, hagyjuk, hadd cselekedjék a jó Isten!

Igy beszélt lelkiismerete mélységében, ráhajolva arra, amit saját lelke örvényének lehetne nevezni. Felállt ültéből és járkálni kezdett a szobában. - Gyerünk, - mondta, - ne gondoljunk rá többet. Megtörtént, határoztam! - Azonban semmi örömet nem érzett.

Sőt ellenkezően.

Az emberi elmét épp olyan kevésbé lehet megakadályozni abban, hogy visszatérjen egy bizonyos gondolathoz, mint ahogy a tengert sem lehet visszatartani attól, hogy visszatérjen a partjához. A matróz ezt dagálynak hívja, a bűnös lelkiismeretfurdalásnak nevezi. Az Isten épp úgy megduzzasztja a lelket, mint az óceánt.

Néhány pillanat múlva, akármit is tett, újra belefogott abba a komor párbeszédbe, amelyben ő volt az, aki beszélt és ő volt az, aki hallgatott, amiközben elmondta azt, amit el szeretett volna hallgatni és hallgatta azt, amit nem akart hallani, engedett annak a titokzatos hatalomnak, amely így szólt hozzá: - Gondolkozz! Mint ahogy kétezer évvel ezelőtt mondta egy másik elítéltnak: Menj!

Mielőtt tovább mennénk, a teljes megértés céljából rögzítsünk le egy szükséges megfigyelést.

Bizonyos, hogy az ember beszélget önmagával. Nincs gondolkodó lény, aki nem tapasztalta volna. Sőt elmondhatjuk, hogy a szó sohasem nagyszerűbb rejtély, mint amikor az ember belsejében a gondolattól a lelkiismerethez száll és a lelkiismerettől visszaszáll a gondolathoz. Csupán ebben az értelemben szabad érteni azokat a szavakat, amelyeket e fejezetben olyan gyakran használunk: mondta, felkiáltott. Az ember szól, beszél, felkiált önmagához, anélkül, hogy bármi is megtörné a külső csendet. Odabenn nagy kavargás van, minden beszél bennünk a szánk kivételével. A lélek valóságai azzal, hogy nem láthatók és nem tapinthatók, egyáltalában nem kevésbé valóságok.

Saját magához intézte tehát a kérdést, hogy hol is hagyta abba. Megkérdezte tehát saját magát arra vonatkozóan, hogy „elvégeztetett”. Beismerte magában, hogy mindaz, amit így elrendezett lelkében, szörnyűség, hogy amit úgy mondott, hogy „hagyjuk a dolgokat a maguk útján, hagyjuk, hadd cselekedjék a jó Isten”, tulajdonképpen borzasztók. Ha engedi, hogy beteljesedjék a végzetnek és az embereknek ez a gyalázatossága, ha nem akadályozza ezt meg, ha hallgatásával előmozdítja, szóval ha semmit sem tesz, az annyi, mintha mindent megtenne. Ez a gyalázatos álszenteskedés legutolsó foka, aljas, gyáva, alattomos, elvetemedett, förtelmes bűn volna.

Nyolc év óta ez volt az első eset, hogy ez a szerencsétlen ember a gonosz gondolatnak és gonosz cselekedetnek keserű ízét érezte szájában.

Undorral köpte ki.

Tovább faggatta magát. Szigorúan kérdezte magában, hogy mit ért ezalatt „én elértem célomat”. Megállapította magában, hogy életének valóban volt célja. De milyen célja? Az, hogy elrejtse a nevét? Az, hogy tévútra vezesse a rendőrséget? Vajjon ilyen jelentéktelen dologért cselekedte mindazt, amit tett? És vajjon nem volt más célja, amely nagy és igaz cél volt? Hogy megmentse, de nem a személyét, hanem a lelkét. Hogy becsületes és jó emberré váljék. Hogy igaz ember legyen. És vajjon nem ez volt főképen és egyedül az, amit mindig el akart érni, amit a püspök előírt számára? - Hogy bezárja maga mögött multjának ajtaját? De hiszen nem zárta be, nagy Isten! Sőt kinyitja azt ezzel a gyalázatos cselekedettel. Hiszen megint tolvaj, a tolvajok között a leggyűlöletesebb tolvaj, ellopja egy másiknak a létét, az életét, a békességét, a nap alatt való helyét. Gyilkossá válik, erkölcsileg megöl egy nyomorult embert, azzal sujtja, hogy borzalmas élő-halott legyen, halott a halálnak abban az országában, amelyet úgy hívnak, hogy fegyház. Ellenkezően, ha jelentkezik, ha megmenti azt az embert, aki ilyen sötét tévedésnek áldozata, ha újra felveszi a nevét, ha, amint kötelessége, ismét Jean Valjean fegyencé lesz, azzal valóban befejezi feltámadása művét és örökre bezárja a poklot, amelyből kikerült. Ha látszatra visszaesik ebbe a pokolba, ez a valóságban azt jelenti majd, hogy kikerült belőle. Ezt kell tennie. Semmit sem tett, ha ezt nem teszi meg. Az egész élete hiábavaló volt, minden vezeklése kárbaveszett és ő majd csak annyit mondhat, mire való volt az egész. Ugy érezte, hogy a püspök ott van mellette, hogy a püspök annyival is inkább ott van, mert halott, hogy a püspök mereven nézi, hogy Madeleine polgármester minden erényével rettenetes az ő szemében és hogy Jean Valjean, a fegyenc csodálatraméltónak és tisztának tűnik fel előtte. Hogy az emberek az álarcát látják, de a püspök az arcát látja. Hogy az emberek az életét látják, de a püspök a lelkiismeretét látja. El kell tehát mennie Arrasba, ki kell szabadítani az ál Jean Valjeant és fel kell jelentenie az igazit. Ó jaj, ez volt a legnagyobb áldozat, a leggyötrelmesebb győzelem, a megszabadulás utolsó lépése, de meg kell tennie. Fájdalmas végzet, csak akkor léphet a szentélybe Isten szemei elé, ha belép oda, ami az emberek szemében gyalázat.

- Nos hát, - mondta - válasszuk ezt az utat. Tegyük meg kötelességünket, mentsük meg ezt az embert.

Fennhangon mondta e szavakat, anélkül, hogy észrevette volna, hogy fennhangon beszél.

Elővette könyveit, átvizsgálta és rendbehozta. Tűzbe vetette egy csomó adósának, megszorult kiskereskedőknek kötelezvényét. Megirt egy levelet, amelyet lepecsételt és ha valaki ott lett volna ekkor a szobában, láthatta volna, amint megcimezte: *Laffitte bankár urnak, d'Artois-utca, Paris.*

Íróasztala fiókjából irattárcát vett ki, amelyben néhány bankjegy és utlevele volt, amelyet ebben az évben használt, amikor a választásokra utazott.

Ha valaki látta volna, amint ezeket a különféle dolgokat elintézte, amiközben mélységes elmélkedésbe merült, nem sejtette volna, mi megy benne végbe. Csak időközönként megremegtek ajkai, máskor meg föl-fölvetette fejét és tekintetét a fal valamelyik pontjára szögezte, mintha éppen ott lett volna valami, amit alaposan akar megnézni és megvizsgálni.

Amiután befejezte a Laffitte urhoz intézett levelét, ezt, valamint a levéltárcát becsusztatta a zsebébe és folytatta a járkálást.

Gondolatai egyáltalában nem tértek le eddigi utjukról. Továbbra is világosan látta lángbetűkkel megirt kötelességét, amely betűk lobogtak szemei előtt és nem távoztak tekintete elől: - *Menj, nevezd meg magad, jelentsd föl magad!*

Sőt látta, mintha érzékelhető formában jelentek volna meg előtte az a két gondolat, amely eddig kettős szabálya volt életének: nevének eltitkolása, lelkének megszentelése. Most első ízben tűntek föl előtte különváltan és látta a különbséget, amely őket egymástól elválasztotta.

Meglátta, hogy e két eszme közül az egyik szükségszerűen jó volt, míg a másik rosszá válhatott. Hogy az egyik az önfeláldozás, a másik az önzés. Hogy az egyik azt mondta: a *felebarátod*, a másik azt mondja, hogy: *én*. Hogy az egyik a fényességből fakad s hogy a másik az éjszakából fakad.

Harcra keltek egymással és ő látta küzdelmüket. Minél tovább gondolkozott, annál inkább megnőttek lelki szemei előtt. Immár óriási méreteket öltöttek. Ugy vélte, hogy látja őket, amint saját bensejében, abban a végtelenségben küzdenek, amelyről az imént beszéltünk, a sötétség és világosság közepette úgy viaskodtak, mint egy istennő és egy óriás.

Rémülettel telt el, de úgy érezte, hogy a jó gondolat viszi el a győzelmet.

Ugy érezte, hogy lelkiismeretének és sorsának újabb elhatározó pillanatához ért, hogy a püspök jelezte új életének első szakát és hogy az a Champmathieu jelzi a második szakaszt. A nagy válság után jött a nagy megpróbáltatás.

Ezalatt a nagy láz, amely egy időre elnyugodott, ismét erőt vett rajta. Ezernyi gondolat cikázott el előtte, de valamennyi mindinkább megerősítette elhatározásában.

Az egyik pillanatban azt mondta magában, hogy talán tulságosan szívére veszi a dolgot, elvégre is ez a Champmathieu nem éri meg, hogy ennyit törődjek vele, hiszen utóvégre is lopott.

Ő meg így felelt magának: - Ha ez az ember valóban lopott is néhány almát, ez egy hónapi fogház. Innen még nagy távolság van a gályarabságig. Sőt ki tudja, csakugyan lopott-e? Bebizonyosodott ez? A Jean Valjean név nehezedik rá és ugylátszik, fölöslegesnek tünteti föl a bizonyítékokat. Vajjon a királyi ügyészek nem így szoktak-e cselekedni? Tolvajnak hiszik, mert fegyencnek tudják.

Egy másik pillanatban meg eszébe jutott, hogy ha majd följelenti magát, talán értékelni fogják cselekedete hősiességét és hétévi becsületes életét és azt, amit az egész környékért tett és megkegyelmeznek neki.

Azonban ez a föltevés hamarosan megdőlt és keserűen mosolygott arra a gondolatra, hogy a Petit-Gervais-tól ellopott negyven sou miatt visszaeső lett, hogy ez az ügy bizonyosan szóba kerül és a törvény világos szavai szerint újra folytathatja a kényszermunkát.

Elvetett minden ilyen ábrándot, mindinkább elvált a földtől és máshol keresett vigasztalást és erőt. Mondta magában, hogy meg kell tennie kötelességét, hogy talán nem lesz szerencsétlenebb, ami után ezt a kötelességét megtette, mint amilyen szerencsétlen lenne, ha kibujna belőle, hogy ha szabad utat engedne a dolgoknak, ha Montreuil-sur-merben maradna, a közbecsülés, a jó hirneve, a jó cselekedetei, az engedékenysége, a tisztelet, a jótékonyága, a gazdagsága, a népszerűsége, az erényei mind bünnel fertőződnének meg és hogy milyen izük volna mindezeknek a szent dolgoknak, emellett a förtelmes cselekedet mellett. Míg ellenben ha meghozza áldozatát a fegyházban, a pellengéren, a nyakszorítóban, a zöld sapkában, a szüntelen munkában, a könyörtelen gyalázatban, benne él majd a mennyei gondolat.

Végül pedig mondta magában, hogy ebben szükségszerűség van, hogy ez benne van a végzetében, hogy nem szabad megzavarni azt, amit ott fön, a magasságban elrendeztek, hogy mindenestre választani kell: vagy a külső erényt a belső gyalázzal, vagy a benső szent életet a külső gyalázzal.

Ennyi gyászos gondolat kavargott benne, a bátorsága nem hagyott alá, azonban agya kifáradt. Akarata ellenére is más, közömbös dolgokra gondolt.

Halántékának erei hevesen lüktettek. Még mindig föl és alá járt. Éjfél ütött, először a plébániatemplomban aztán a városházán. Megszámlálta a két toronyóra tizenkét ütését és

összehasonlította a két harang hangját. Ekkor eszébe jutott, hogy néhány nappal ezelőtt az ócskavaskereskedőnél egy öreg harangot kínáltak megvételre, amelyen ez a név állt: *Antoine Albin de Romainville*.

Fázott. Kissé megrakta a tüzet. Nem jutott eszébe, hogy becsukja az ablakot.

Közben visszaesett kábultságába. Elég nagy fáradságába került, hogy visszaemlékezzen arra, hogy min gondolkozott, mielőtt éjfél ütött. Végre rájött.

- Ah igen - mondta magában, - elhatároztam, hogy följelentem magam.

S egyszerre Fantine-ra gondolt.

- Lám - mondta - ez a szegény asszony.

És itt új válság keletkezett.

Fantine, amikor hirtelen megjelent elrévedésében, úgy tűnt föl neki, mint valami váratlan fényesség sugara. Ugy tűnt föl neki, mintha minden más alakot öltött volna körülötte és fölkiáltott:

- Ah, ez az! Hiszen mindaddig csak magammal törődtem! Csak a magam helyzete volt szemem előtt. Csak azzal törődtem, hogy hallgassak-e, vagy följelentsem-e magam, elrejtsem-e személyemet, vagy mentsem-e meg lelkemet, hogy megvetésreméltó és tisztelt hatóság legyek-e, vagy pedig gyalázatos és tiszteletreméltó fegyenc-e, mindig csak én, örökké csak én és csakis én. De én Istenem, hiszen mindez önzés. Mindez az önzés különböző formája, de végül mégis csak önzés. Talán kissé másokra is gondolnék. Az első szentség a másokkal való törődés. Nézzük csak, vizsgáljuk meg. Kizárom magam, kitörlöm magam, elfelejtem magam, mi lesz ezután mindebből? Ha följelentem magam, engem elfognak, azt a Champmathieut kiengedik, engem meg a gályára küldenek. Rendben van. És aztán? Mi lesz aztán? Ah, itt, itt van egy környék egy város, gyárak, ipar, munkások, férfiak, nők, öreg nagyapák, gyermekek, szegény emberek! Mindezt itt én alkottam, én éltettem; mindenütt, ahol füstölő kémény van, én vagyok az, aki hasábot raktam a tüzre és hust a fazékba; én teremtettem a jólétet, a forgalmat, a hitelt; énelőttem nem volt semmi, én keltettem életre, én tartottam életben, éltettem, termékenyítettem, munkára buzdítottam, meggazdagítottam az egész környéket; én általam lett itt minden, én vagyok a lelke mindennek. Ha én elmegyek, minden meghal. - És ez az asszony, aki annyit szenvedett, akinek bukásában annyi az érdeme, akinek akaratom ellenére én okoztam minden szerencsétlenségét! És az a gyermek, akit föl akartam keresni, akit megígértem az anyjának. Vajjon nem tartozom-e valamivel ennek az asszonynak is, annak a rossznak a jótételével, amelyet én okoztam? Ha eltűnök, vajjon mi lesz belőlük? Az anya meghal, a gyermek azzá lesz, amivé az ilyen lehet. Ime, mi történik azután, hogy följelentettem magam. Ha pedig nem jelentem föl magam? Lássuk, mi lesz, ha nem jelentem föl magam?

Amiután ezt a kérdést föltette magában, megállt. Mintha a vonakodás és a megremegezés pillanata következett volna, azonban ez a pillanat rövid volt és nyugodtan válaszolta magában.

- Nos hát, ez az ember a gályára megy, ez igaz, de az ördögbe is! Lopott! Hiába mondom magamban, hogy nem lopott, lopott! Én pedig itt maradok és folytatom életem. Tíz év alatt megkeresek tíz milliót, elosztom a pénzt a környéken, nem tartok meg magamnak semmit; minek is volna nekem? Nem a magam kedvéért teszem, amit teszek! Az összesség jóléte növekszik majd, az ipar új életre kel és föllendül, a kereskedelem és a műhelyek megsokasodnak, a családok, száz család, ezer család, mindmegannyian boldogok. A vidék megnépesedik, falu lesz ott, ahol csak tanya van és tanyák lesznek ott, ahol most nincs semmi. Eltűnik a nyomor és a nyomorral együtt eltűnik az iszákosság, a prostitúció, a lopás, a gyilkosság, minden bűn, minden bűn! És az a szegény anya fölneveli gyermekét. Ime, egy egész gazdag és

becsületes országrész. Ah, bolond voltam, őrült voltam, amikor arról beszéltem, hogy följelentem magam? Valóban, meg kell gondolnom és semmit sem szabad elhamarkodnom. Hogyan? Csak azért, mert tetszett nekem a nagyot, a nagylelkűt adni, - hiszen ha meggondoljuk, mindez melodráma! - csakis azért, mert csupán magamra gondoltam, egyedül magamra, csupán azért, hogy megmentsem a talán kissé tulságosan szigorú, de alapjában véve igazságos büntetéstől nem tudom kit, egy nyilvánvalóan tolvajt, legalább is haszontalan embert! Ezért tönkremenjen egy egész környék, ezért kell, hogy egy szegény nő meggebedjen a kórházban, hogy egy szegény kislány meggebedjen az utcakövezeten! Ah, micsoda gyalázatosság ez! Még csak a gyermekéhez sem jutna az anya, holott alig ismeri a gyermek az anyját! És mindez emiatt a gaz almatolvaj miatt, aki bizonyára megérdemli a gályát egyéb dolgokért, ha ezért éppen nem is! Ugyancsak szép aggodalmak azok, amelyek megmentenek egy bűnöst és fölálldoznak ártatlanokat, amelyek megmentenek egy vén csavargót, akinek alig néhány éve van még hátra, amelyet sárban él le, aki alig lesz szerencsétlenebb a gályarabságban, mint a viskójában és akinek áldozatul esik egy egész népesség, anyák, nők, gyermekek! Az a szegény, kicsi Cosette, akinek nincs a világon senkije, csak én és aki e pillanatban bizonyára a hidegtől elkétkülten él azoknak a Thénardieréknek a bünbarlangjában! Micsoda csöcseléknép az ott! És én elmulasztom kötelességemet mindezekkel a szegény teremtésekkel szemben! És elmennék magam feljelenteni! És elkövetném ezt az idétlen ostobaságot! Vegyük a rosszabbik esetet. Tegyük fel, hogy ez rossz cselekedet részemről és hogy bekövetkezik a nap, amikor furdal majd érte a lelkiismeretem. Tegyük fel mindezt, hogy megtettem másokért, ezek a mardosások csak engem érnek, ez a rossz cselekedet csak az én lelkemet terheli, ez az igazi önfeláldozás, ez az igazi erény.

Fölemelkedett helyéről és újra járkálásba fogott. Most úgy érezte, hogy megnyugodott.

A gyémánt csak a föld sötétségében lelhető, az igazság csak a gondolatok mélyén található. Ugy tűnt föl neki, hogy miután leszállt a mélységbe, amiután sokáig tapogatódzott az árnyak fekete homályában, végre talált egy ilyen gyémántot, egy ilyen igazságot és most a kezében tartja azt. Káprázott a szeme, amint nézte.

- Igen - gondolta - ez az. Megtaláltam az igazságot. Megtaláltam a megoldást. Utóvégre is az embernek meg kell állapodnia valaminél. Kész az elhatározásom. Engedjünk szabad folyást a dolgoknak. Ne habozunk tovább, ne hátráljunk meg. Mindez az összességnek érdeke, nem pedig az enyém. Én Madeleine vagyok, Madeleine maradok. A szerencsétlenség a Jean Valjean osztályrésze. Én nem vagyok az. Nem ismerem azt az embert. Nem tudom, ki az. Ha van valahol ebben az órában, aki Jean Valjean, törődjek az magával, nekem semmi közöm hozzá. Végzetes név ez, amely ott uszik az éjszakában és ha megáll és megkapaszkodik egy ember fejénél, ám legyen; antul rosszabb annak, akit ez a sors ér.

Megnézte magát a kis tükörben, amely a kandallón állott és így szólt:

- Lám. Mihelyst elhatároztam magam, mindjárt megkönnyebbültem. Egészen más ember vagyok most.

Még néhány lépést tett, aztán hirtelen megállt.

- Ezek után - mondta - nem szabad meghátrálnom elhatározásomnak semmilyen következménye előtt. Van még néhány szál, amely ehhez a Jean Valjeanhoz fűz. El kell őket szakítanom. Itt vannak ugyanebben a szobában tárgyak, amelyek vádolhatnak, néma holmik, melyek tanuk lehetnek, tehát mindezeket el kell tüntetnem.

A zsebében kotorászott, kivette onnan erszényét, kinyitotta ezt, s kivett belőle egy kis kulcsot.

Ezt a kulcsot bedugta egy zárba, amelynek nyílása alig látszott, mert a nyílás egészen belevesztett annak a rajznak legsötétebb vonásaiba, amely a fal kárpitját diszította.

Titkos fiók, valami szekrényféle nyílt ki, amely a fal sarka és a kandalló köpenye között rejtőzött. Ebben a titkos fiókban néhány rongy volt, egy kék vászonzubbonny, egy ócska nadrág, egy öreg hátizsák, egy görcsös bot, amelynek mindkét vége meg volt vasalva. Azok, akik látták Jean Valjeant abban az időben, amikor 1815 októberében átment Digne városán, egészen könnyen fölismerhették volna ezekben a ruhadarabokban akkori nyomoruságos fölszerelését.

Megőrizte őket, mint ahogy megőrizte az ezüst gyertyatartókat, hogy mindenkoron visszaemlékezék, honnan indult el. Csupán azt rejtegette, ami a gályarabságból származott és kitette a gyertyatartókat, amelyek a püspöktől származtak.

Lopva odapillantott az ajtó felé, mintha félt volna, hogy a betolt retesz ellenére is kinyílik. Aztán gyors és hirtelen mozdulattal, egyetlen fogással, anélkül, hogy egy tekintetet is vetett volna mindezekre a holmikra, amelyeket annyi éven keresztül olyan vallásos áhitattal és annyi félelemmel őrzött, fogta az egészszet, a rongyokat, a botot, a hátizsákot és mindezt belevetette a tűzbe.

Visszacsukta a rejtett szekrényt és kettőzött óvatossággal, amely most, miután üres volt már a szekrény, hiábavaló gondosság volt, takarta el egy nagy butodarabbal, amelyet elébe tolt.

Néhány pillanatig a szobát és a szemben lévő falat nagy, vörös, lobogó láng világította meg. Minden elégett. A görcsös bot ropogott és szikrákat hányt egészen a szoba közepéig.

A hátizsák, amiután elhamvadt a benne volt rettenetes rongyokkal együtt, kiejtett valamit, amely ragyogott a hamuban. Ha az ember föléje hajolt volna, könnyen fölismerhetett volna benne egy ezüst pénzdarabot. Kétségtelenül az a negyven sous pénzdarab volt, amelyet a kis savoyardtól lopott el.

Ő nem nézte a tüzet és csak járkált, egyforma lépésekkel sétált föl és alá.

Egyszerre ráesett a tekintete a két ezüst gyertyatartóra, amelyek bizonytalanul ragyogtak a kandallón.

- Ime - gondolta magában - mindez még rávall Jean Valjeanra. Ezt is meg kell semmisítenem.

Fogta a két gyertyatartót. Még elegendő tűz volt ahhoz, hogy hamarosan elvegye alakjukat és fölismerhetetlen formájúvá tegye őket.

A tüzhely fölé hajolt és egy darabig élesztette a tüzet. Valósággal jó érzés árasztotta el. - Milyen jó meleg van - mondta.

A két gyertyatartó közül az egyikkel megpiszkálta a parazsat.

Még egy perc és a tűzben van a két gyertyatartó.

Ebben a pillanatban úgy rémlett neki, mintha ott belül egy hang kiáltaná:

- Jean Valjean! Jean Valjean!

A haja égnek meredt, olyan lett, mint az ember, aki valami félelmetes dolgot hall.

- Igen. Ez az. Végezd be! - mondta neki a hang. - Végezd be, amit cselekedtél. Pusztítsd el ezeket a gyertyatartókat. Semmisítsd meg ezeket az emlékeket! Felejtsd el a püspököt! Felejtsd el mindent, veszítsd el azt a Champmathieut! Így, ez jó lesz! Tapsolj magadnak! Így van ez helyesen! Elhatároztad, kimondtad, ime, egy férfi, ime, egy aggastyán, ki nem tudja, mit akarunk tőle, aki lehet, semmit sem cselekedett, egy ártatlan, akit szerencsétlenségbe döntött a te neved, akire mint bűn nehezedik a te neved, akit helyetted fognak el, ítélnék el, aki gyalázatban

és borzalomban fejezi be majd az életét! Így van ez jól. Te pedig légy tisztességes ember. Maradj polgármester ur, maradj megbecsült és tisztelt ember, gazdagítsd a várost, tápláld a szükölködőket, neveld föl az árvákat, élj boldogan, erényesen és megcsodáltan. És ezalatt az idő alatt, amíg te itt élsz majd örömben és fényben, lesz valaki, aki viseli vörös rabruhádat, aki gyalázatban viseli a nevedet és aki maga után huzza a gályarabságban a te láncodat. Igen. Jól elrendezett dolog ez. Oh, nyomorult!

Homlokáról izzadság csepegett le. Habozó tekintetet vetett a gyertyatartókra. Azonban aki benne beszélt, nem fejezte be. A hang folytatta:

- Jean Valjean! Lesz majd körülötted sok hang, amelyek nagy lármát csapnak majd, amelyek nagy hangon beszélnek majd és amelyek áldani fognak. És csak egyetlen hang lesz, amelyet senki sem fog hallani és amely a homálybanátkozni fog téged. Nos hát, idehallgass, gyalázatos! Mindezek az áldások visszahullanak, anélkül, hogy elérnék az eget, egyedül az átok lesz az, amely Istenhez elér!

Ez a hang, amely eleinte egészen gyöngye volt és amely lelkiismeretének legsötétebb mélységéből tört elő, harsogóvá és félelmetessé vált és most fülébe zugott. Ugy tűnt föl neki, mintha őbelőle magából kerekedett volna és mintha most már rajta kívül beszélt volna. Ugy rémlett neki, mintha olyan világosan hallatná ezeket az utolsó szavakat, hogy a rémület bizonyos nemével nézett körül a szobában.

- Van itt valaki? - kérdezte hangosan, magánkivül.

Aztán nevetett, olyan nevetéssel, amely olyan volt, mint valamilyen hülye nevetése.

- Milyen ostoba vagyok. Hiszen nem lehet itt senki.

Pedig volt itt valaki. De az, aki itt volt, nem azok közül való volt, akiket emberi szem megláthat.

A gyertyatartókat visszatette a kandallóra.

És most újra belefogott egyhangu, gyászos sétájába, amely megzavarta az alatta alvó embert álmában és fölriasztotta azt.

Ez a járkálás könnyített rajta és ugyanakkor kimerítette. Ugy látszik, hogy néha igen súlyos okokból azért mozog az ember, hogy tanácsot kérjen mindentől, amivel járása közben találkozik. Rövid idő múlva már nem tudta, hol is van.

Most már egyformán rémülettel telten hátrált meg mind a két elhatározástól, amelyre egymásután eljutott. A két gondolat, amely gyökeret vert benne, egyformán sötétnek és gyászosnak tűnt fel előtte. Micsoda végzetszerűség! Micsoda véletlen, hogy ezt a Champmathieut összetévesztették vele! Éppen annak a révén bukik el, amiről első pillanatra azt hitte, hogy a segítségével biztonságba került!

Volt olyan pillanat, amikor maga előtt látta a jövőt. Ha feljelenti magát, nagy Isten! Ha kiszolgáltatja magát! Végtelen kétségbeeséssel gondolt végig mindazon, amit el kell hagynia, mindazon amit újra kell kezdenie. Bucsut kellene mondania ettől az olyan jó, ettől az olyan tiszta, ragyogó élettől, ettől a köztisztelettől, a tisztességtől, a szabadságtól! Nem menne többet sétálni a mezőre, nem hallaná többé énekelni a madarakat május havában, nem adna alamizsnát többé a kis gyermekeknek! Nem érezné többé a hála és szeretet reá szegzett tekintetének gyönyörét! Elhagyná ezt a házat, amelyet ő épített, ezt a szobát, ezt a kicsi szobát! Minden kedvesnek tűnt fel előtte ebben az órában. Nem olvasna többet ezekben a könyvekben, nem irna többé ezen a kis fehér fából való asztalon! Öreg portásnője, egyedüli cselédsége nem hozna fel többé kávét reggel. Szent Isten! Mindezek helyett a gályarabság, a

nyakszorító, a vörös ruha, a lábbilincs, a kimerültség, a cella, a tábori ágy, mindezek az ismert borzalmak! Az ő korában azok után, ami már volt! Még ha fiatal lenne! De ilyen öregen tegezze le az első jött-ment, motozza meg a börtönőr, verjen végig rajta a porkoláb! Mezitláb járjon a szöges bakkancsban! Reggel és este odatartsa a lábát a vasalómester kalapácsának, aki megvizsgálja a bilincseit! Elszenvedje az idegenek kíváncsiságát, akiknek megmondják: *ez itt, ez a hírhedt Jean Valjean, aki polgármester volt Montreuil-Sur-Merben!* Esténként pedig átizzadtan, az őrmester korbácsának ütései alatt menjen fel másodmagával a himbálódzó lépcsőn! Óh, micsoda nyomoruság! Ime a végzet tud olyan gonosz lenni, mint valami értelmes lény és tud olyan szörnyeteg lenni, mint az emberi szív!

És akármit is tett, minduntalan visszaesett ebbe a gyötrelmes kétségbe, amely ott rejtőzött gondolatai alján: benne maradjon-e a mennyországban és itt ördöggé váljék, vagy visszakerüljön a pokolba és ott angyallá legyen.

Mit tegyen, nagy Isten, mit tegyen?

A gyötrelme, amelytől olyan nehezen tudott megszabadulni, megint ott tombolt benne. Gondolatai ismét kezdtek összezavarodni. Megnevezhetetlen kábultság és gépiesség áradt el rajta, ami maga a kétségbeesés volt. Minduntalan eszébe jutott az a Romainville név, egy régen hallott dal két verssorával együtt. Eszébe jutott, hogy Romainville kis erdő Páris mellett, ahol a szerelmes fiatalemberek járnak ki április havában, hogy orgonát tépjenek.

Kívül-belül ingadozott. Ugy ment, mint a kis gyermek, akit egyedül engednek járni.

Időközönként, ami közben fáradtsága ellen küzdött, megfeszítette erejét, hogy visszanyerje gondolkodóképességét. Megkísérelte, hogy utoljára és végérvényesen feltegye a kérdést, amely már eddig is végleg kimerítette. Feljelentse magát? Hallgasson? - Nem sikerült semmit tisztán meglátnia. A merengése közben felötlött homályos okoskodások reszkettek és egyik a másik után, mint a füst, úgy oszlottak széjjel. Csak azt érezte, hogy bármelyiknél állapotodik meg, szükségszerűen és anélkül, hogy menekülni tudna ez érzés alól, azt érezte, hogy valami meghalt benne. Hogy úgy jobbra, mint balra, mindenképpen sirboltba temetkezik, hogy haláltusát küzd végig, boldogságának, vagy erényének haláltusáját.

Oh jaj, mindez a határozatlansága hatalmába kerítette. Nem jutott előbbre, mint ahol a kezdetén tartott.

Igy tusakodott magában ez a szerencsétlen lélek. Ezernyolcszáz évvel ezelőtt a szerencsétlen ember előtt az a rejtelmes lény is, akiben az emberiség minden szentsége és minden szenvedése egyesül, az is, mialatt az olajfák reszkettek a végtelenség vad szélviharában, szintén sokáig hártotta el magától a rettenetes kelyhet, amely úgy tünt fel előtte, mintha csepegett volna az árnyéktól és mintha kicsordult volna belőle a sötétség a csillagokkal teli mélységbe.

IV. A forma, amelyet a szenvedés az álomban ölt

Hajnali hármát ütött az óra és már öt órája volt, hogy így szinte megszakítás nélkül járt fel és alá, mikor végre behahnyatlott a székébe.

Itt elaludt és álmodott.

Ez az álom, mint a legtöbb álom, nem volt összefüggésben a helyzetével, csak valami meghatározhatatlan, gyászos gyötrellemmel kapcsolódott hozzá és mégis hatással volt rá. Ez a lidércnyomás úgy leverte, hogy később le is írta. Ez a leírás ama kéziratok közül való,

amelyeket a házában találtak, amelyet elhagyott. Kötelességünknek véljük, hogy ezt szószerinti szövegében itt leközzöljük.

Akármilyen is volt ez az álom, ennek az éjszakának a története hézagos lenne, ha mellőznők. Egy beteg lélek sötét élménye ez.

Ime itt van. A boritékon rajta találjuk a következő irott sort: *Az álom, amelyet azon az éjszakán álmodtam.*

„Mezőn jártam. Nagy, szomorú mezőn, amelyen nem volt fü. Nem észleltem, nappal van-e, vagy éjszaka.

„A fivéremmel sétáltam, gyermekkorom testvérével, a testvéremmel, akiről meg kell mondanom, hogy sohasem jut eszembe és szinte már nem is emlékszem rá.

„Beszélgettünk és járókelőkkel találkoztunk. Egy hajdani szomszédnőnkéről beszélgettünk, aki, mióta az utcánkban lakott, mindig nyitott ablaknál dolgozott. Így beszélgetés közben fáztunk emiatt a nyitott ablak miatt.

„Nem volt fa a mezőn.

„Egy embert láttunk, aki előttünk haladt. Egészen meztelen, földszinti ember volt, aki földszinti lovon lovagolt. Az embernek nem volt haja, látható volt a koponyája és koponyáján az erek. A kezében pálcika volt, amely olyan hajlékony volt, mint a szőlővenyige és olyan sulyos volt, mint a vas. Ez a lovas haladt előttünk és nem szólt hozzánk.

„A fivérem így szólt hozzám: Térjünk a keresztutra.

„Volt ott egy keresztut, amelyen nem lehetett látni egyetlen bokrot, egyetlen szál mohát sem. Minden földszinű volt, még az ég is. Néhány lépés után nem kaptam választ, amikor beszéltem. Rájöttem, hogy a testvérem már nincs velem.

„Bementem egy faluba, amelyet magam előtt megláttam. Arra gondoltam, hogy ez Romainville. (Miért Romainville?)⁷

„Az első szoba üres volt. Bementem a másikba. Ennek egy másik utcába. A sarok mögött, amelyet két utca alkotott, a fal mellett állt egy ember. Így szóltam ehhez az emberhez: - Micsoda vidék ez? Hol vagyok? Az ember nem felelt. Megláttam egy háznak nyitott kapuját, beléptem rajta.

„Az első szoba üres volt. Bementem a másikba. Ennek a szobának az ajtaja mögött állt egy ember a fal mellett. Megkérdeztem ettől az embertől: - Kié ez a ház? Hol vagyok? Az ember nem felelt. A háznak volt egy kertje.

„Kimentem a házból és bementem a kertbe. A kert elhagyatott volt. Az első fa mögött találtam egy embert, aki ott állt. Mondom az embernek: - Micsoda kert ez? Hol vagyok? Az ember nem felelt semmit.

„Bolyongtam a faluban és ekkor vettem észre, hogy ez város. Valamennyi utca elhagyatott volt, valamennyi kapu nyitva állott. S egyetlen élő lény nem haladt az utcán, nem járt-kelt a szobákban és nem sétált a kertben. Azonban minden utcaszögletnél, minden ajtó mögött, minden fa mögött állt egy ember, aki hallgatott. És sehol sem lehetett látni egyszerre többet, mint egyet. Ezek az emberek néztek, amint elhaladtam előttük.

---

⁷ Ez a megjegyzés Jean Valjeantól való.

„Kimentem a városból és nekiindultam a mezőnek. Miután néhány lépést tettem, visszafordultam és nagy tömeget láttam, amely utánam jött. Felismertem a tömegben mindazt az embert, akit a városban láttam. Különös arcuk volt. Nem olyanok voltak, mint akik sietnek és mégis gyorsabban haladtak, mint én. Nem csaptak semmi zajt, amiközben jártak. Egyszerre csak utólért a tömeg és körülfogott. Az emberek arca földszinü volt.

„És most az első ember, akit láttam és akit a városbamenet megkérdeztem, így szólt hozzám: - Hová megy? Hát nem tudja, hogy maga már régen meghalt?

„Szóra nyitottam számat és ekkor láttam, hogy senki sincs körülöttem.”

Felébredt. Egészen megdermedt. Egy szélroham, amely hideg volt, mint amilyen a hajnali szél szokott lenni, megforgatta sarkvasaiban a nyitva maradt ablakkeretet. A tűz kialudt. A gyertya tövig égett. Még sötét éjszaka volt.

Felállt és az ablakhoz ment. Még mindig nem volt csillag az égen.

Az ablakából le lehetett látni a ház udvarára és az utcára. Kurta és kemény csattogás hangzott hirtelen odalentről, amire lenézett.

Két vörös csillagot látott lent, amelyeknek sugarai furcsa módon hol megnyultak, hol megkurtultak a homályban.

Mínt hogy gondolatai még mindig ott időztek félig az álmok homályában, gondolta magában: - Nini, nincsen csillag az égen. Most lenn vannak a földön.

Azonban kábultsága szertefoszlott, másik zaj, az elsőhöz hasonló, közeledett, odanézett és meglátta, hogy az a két csillag egy kocsis két lámpája. A világosságnál, amelyet a két lámpa vetett, világosan ki tudta venni a kocsis formáját. Homokfutó volt, előtte egy kis fehér lóval. A zaj, amit hallott, a ló patkóinak csattogása volt a kövezeten.

- Micsoda kocsis ez? - kérdezte magában. - Minek jön ez ide ilyen korán reggel?

Ebben a pillanatban halkán kopogtak szobája ajtaján.

Egész testén végig megremegett és a rémület hangján kiáltotta:

- Ki az?

Valaki felelte:

- Én vagyok, polgármester ur.

Megismerte az öregasszony, a portásnő hangját.

- Nos, mi az? - kérdezte.

- Polgármester ur, reggel öt óra van már.

- Mit akar vele?

- Polgármester ur, itt a kocsis.

- Miféle kocsis?

- A homokfutó.

- Miféle homokfutó?

- Hát nem rendelt a polgármester ur egy homokfutót?

- Nem, - felelte.

- A kocsis azt mondja, hogy a polgármester urat keresi.

- Miféle kocsis?

- A Scaufflaire ur kocsisa.

- A Scaufflaire uré?

Ez a név megremegtette, mintha valami fényesség villant volna meg előtte.

- Ah, igen, - felelte - a Scaufflaire uré.

Ha az öregasszony meglátta volna őt ebben a percben, megrémült volna.

Hosszu csönd következett. Kábultan nézte a gyertya lángját, az égő bél körül kiszedte az olvadt viaszkot, aztán ujjával gyurta. Az öregasszony várt. Aztán még egyszer megkockázta, hogy szóljon.

- Polgármester ur, mit feleljek neki?

- Mondja meg, hogy jól van, lemegyek.

V. Akadályok az uton

Ebben az időben Arras és Montreuil-sur-mer között a császárság korából való kis kocsik végezték a postaszolgálatot. Ezek a kocsik kétkerekű, belül sárga bőrrrel bevont, rugókon járó talyigák voltak. Csak két ülőhely volt rajtuk, az egyik a postakocsis, a másik az utas számára. A kereknek hosszú, kiugró kerékagya volt, amely kellő távolságban tartotta a többi kocsit, ezekhez hasonlókat most is lehet látni Németország utjain. A levelek számára való szekrény óriási hosszú láda volt, amelyet a kocsi végébe építettek bele és amely a kocsival egy test volt. A láda feketére volt festve, a kocsi pedig sárgára.

Ezek a kocsik, amelyekhez hasonlók már nincsenek manapság, valamiképpen alaktalanok és puposak voltak és amint a látóhatáron döcögtek, messziről azokhoz a rovarokhoz hasonlítottak, amelyeket, azt hiszem, természetnek hívják és amelyek kis törzsükön nagy potrohot hordanak. Különben nagyon gyorsan haladtak. A postakocsi, amely minden éjjel egy órakor indult Arrasból, a párisi posta elindítása után kelt utra és röviddel öt óra előtt ért Montreuil-sur-merbe. Ez éjszaka a postakocsi, amely Hesdin felől, az uton ereszkedett alá Montreuil-sur-mer felé, abban a pillanatban, amikor a városba érve, az egyik utcába befordult, összeütközött egy kis homokfutóval, amely elé kis fehér ló volt fogva és amelyen csak egyetlen személy, egy köpenybe burkolt férfi ült. A homokfutó kereke elég nagy ütést kapott. A postakocsis rákiáltott a férfira, hogy álljon meg, de ez nem hallotta és vágatában folytatta útját.

- Ennek ugyan menykő sürgős az útja, - mondta a postakocsis.

Az ember, aki így sietett, ugyanaz, akit az imént láttunk, amint ugyancsak szánalomra méltó vivódásban tusakodott önmagával.

Hová ment? Nem tudta volna megmondani. Miért sietett? Nem tudta. Csak vaktában ment előre. Kétségtelenül Arrasba, de lehet az is, hogy másfelé. Egy-egy pillanatra érezte ezt és megreszketett.

Ugy ereszkedett bele ebbe az éjszakába, mint valami örvénybe. Valami taszitotta, valami huzta. Senki sem tudná megmondani, de mindenki megérti, hogy mi ment benne végbe. Vajjon ki az, aki életében legalább egyszer ne került volna bele a tájékozatlanság e sötét barlangjába.

Különben pedig semmit sem határozott el, semmiben sem állapotodott meg, semmi sem vált tényé benne. Lelkiismeretének egyetlen cselekedete sem volt végérvényes. Semmivel sem tartott tovább, mint az első pillanatban.

Miért ment Arrasba?

Ismételgette magában, amit már akkor hajtogatott, amikor kibérelte Scaufflaire kocsiját; hogy akármilyen lesz az elhatározása, nem lehet semmi baja abból, ha a saját szemével látja és saját maga nézi meg a dolgokat, sőt, hogy ez okos dolog, hogy tudnia kell, mi történik ott; hogy az ember semmit sem határozhat el addig, amíg nem figyel és nem vizsgálódik; hogy a távolság mindent óriási méretűvé nagyít; hogy mindent összevéve, ha majd meglátja azt a Champmathieut, aki bizonyára valamiféle nyomorult, a lelkiismerete belenyugszik majd abba, hogy helyette az menjen a gályára; hogy igaz ugyan, hogy ott lesz Javert és az a Brevet, az a Chenildieu, az a Cochepaille, ezek a régi fegyverek, akik ismerték őt, de akik bizonyára nem ismernek majd rá, - bah! micsoda gondolat, Javert száz mérföldnyire van attól, hogy őt felismerje, hogy minden gyanu és feltevés Champmathieu ellen irányul és hogy nincs semmi, ami csökönyösebb lenne, mint a feltevés és gyanu; hogy az ő számára tehát nincsen semmi veszedelem.

Kétségtelen, sötét egy pillanat lesz az, de majd csak tulesik rajta; és utóvégre is kezében tartja a sorsát, akármilyen rosszra fordulna is az, ő maga a sorsának az ura. Ebbe a gondolatba kapaszkodott bele.

Alapjában véve, hogy őszintén beszéljünk, jobban szerette volna, ha általában nem megy Arrasba.

Azonban mégis odatartott.

Révedezése közben ostromozta a lovat, amely szabályos és biztos ügetéssel két és fél mérföldnyi utat tett meg óránként.

Abban a mértékben, ahogy a kocsi haladt, érezte, hogy valami egyre hátrál benne.

Szürkület táján kopár vidéken haladt; Montreuil-sur-mer városa már meglehetősen távol volt mögötte. Nézte, ahogy a láthatár fehérlik, nézte, anélkül, hogy látta volna a téli hajnal szemei előtt elfutó fagyos alakjait. A reggelnek épp úgy, mint az estének megvannak a maga kísértetei. Nem látta őket, de öntudatlanul és szinte valami fizikai beáramlás révén a fáknak és domboknak ezek a fekete körvonalai valami megnevezhetetlen mogorva és gyászos hangulattal tetézték lelke felzaklatott állapotát.

Valahányszor elhaladt egy-egy magányos ház előtt, amelynek időnként szegélyezték az utat, mondta magában: - Lehet, hogy odabenn emberek vannak, akik alszanak!

A ló ügetése, a kerekek zörgése, a szerszám csengői lágy, egyhangú zajt adtak. Mindez kedves, ha az ember jókedvű és gyászos, ha az ember szomorú.

Fényes nappal volt, amint Hesdinbe ért. Megállt egy fogadó előtt, hogy megpihentesse és megabrakoltassa a lovat.

Ez a ló, amint ezt Scaufflaire megmondta, abból a boulonnaisi apró fajtából való volt, amelynek nagy a feje, nagy a hasa és nem elég hosszú a nyaka, de amelynek bő a szügye, széles a keresztcsontja, inas és finom a combja és erős a lába. Csunya, de erős és egészséges fajta. A nagyszerű állat öt és fél mérföldet tett meg két óra alatt és egyetlen izzadtságcsöpp sem volt a hátán.

A férfi nem szállt le a homokfutóról. Az istállógyerek, aki a zabot hozta, egyszerre lehajolt és szemügyre vette a baloldali kereket.

- Messzire akar ezzel menni? - kérdezte a fiu.

Szinte anélkül, hogy kiesett volna merengéséből, felelte:

- Miért?

- Messziről jön? - kérdezte újra a fiu.

- Öt mérföldnyiről.

- Ejha!

- Miért mondja, hogy ejha?

A fiu megint lehajolt, egy pillanatig hallgatott, miközben szemügyre vette a kereket, aztán kiegyenesedve így szólt:

- Mert ez a kerék, amely lehet, hogy öt mérföldet tett meg idáig, most már egészen biztos, hogy nem tesz meg negyed mérföldet sem.

Az utas leugrott a homokfutóról.

- Mit beszél, barátom?

- Csak azt, hogy milyen csoda, hogy öt mérföldet tett meg anélkül, hogy maga és a lova bele nem fordult az országut valamelyik árkába. Nézze meg hát.

A kerék csakugyan súlyosan megrongálódott. A postakocsival történt összeütközés megrepesztett két küllőt és meghasította a kerékagyat, amelynek az anyacsavarja már nem is tartott.

- Barátom, - szólt az istállófiuhoz - van itt kerékgyártó?

- Hogyne volna, uram.

- Tegye meg nekem a szivességet, hívja ide.

- Itt van két lépésnyire. Hé, Bourgaillard mester!!

Bourgaillard mester, a kerékgyártó, ott állt ajtaja küszöbén. Átjött, megvizsgálta a kereket és olyan arcot vágott, mint az orvos, aki törött lábat lát maga előtt.

- Ki tudná azonnal javítani ezt a kereket?

- Igen, uram.

- Mikor utazhatnék tovább?

- Holnap.

- Holnap!

- Jó napi munka van rajta. Sürgős az ur dolga?

- Nagyon sürgős. Legkésőbb egy óra múlva indulnom kell.

- Az lehetetlen, uram.

- Megfizetek, amennyit akar.

- Lehetetlen.

- Nos hát, két órán belül.

- Lehetetlen ma elkészíteni. Két új küllőt és egy új kerékagyat kell csinálnom. Az ur nem utazhatik hamarább, mint holnap.

- Holnapig nem várhat a dolgom. De vajjon ahelyett, hogy megigazítaná a kereket, nem tudná mással pótolni?

- Hogy érti?

- Ön kerékgyártó?

- Természetesen, uram.

- Hát nem volna egy eladni való kereke? Akkor mingyárt tovább utazhatnék.

- Egy tartalékkerék?

- Igen.

- Nincs olyan kerekem, ami az ön kocsijába való volna. Két kerék tesz egy párt. Két taláalomra összehozott kerék nem tesz egy párt.

- Hát akkor adjon el egy pár kereket.

- Uram, nem mindegyik kerék megy rá mindegyik tengelyre.

- Mindenesetre próbálja meg.

- Fölösleges, uram. Nekem csak taligakerekeim vannak eladók. Szegény vidék ez errefelé.

- Nem volna bérbeadó kocsija?

A kerékgyártómester az első pillantásra meglátta, hogy a homokfutó bérelt kocsit. Megvonogatta a vállát.

- Ön ugyancsak elbánik a kocsival, amit bérel. Én ugyan nem adnék magának kocsit bérbe. Még akkor sem, ha volna.

- Nos, és eladna nekem egy kocsit?

- Nincs.

- Hogyan? Még egy taligája sincs? Nem vagyok valami válogatós, amint látja.

- Szegény nép vagyunk mi itt errefelé. Van ugyan benn a kocsiszinben - tette hozzá a kerékgyártó - egy öreg hintó, amely egy városi polgáré, aki ideadta, hogy őrizzem, de sohanapján jön érte. Nem bánom, azt bérbeadnám. De nem volna szabad, hogy a polgár meglássa az uton, meg aztán az hintó, két ló kell hozzá.

- Postalovát bérelek.

- Hová megy az ur?

- Arrasba.

- És ma akar odaérni az ur?

- Oda hát.

- Postalovakkal?

- Miért ne?

- Mindegy az urnak, ha az éjjel hajnali négykor ér oda?

- Éppenséggel nem.

- Hát ez az, lássa. Ennyit ér el, ha postalovát vesz... Van az urnak utlevele?

- Van.

- Noshát, ha postalovát fogad az ur, holnapnál hamarabb nem érkezik Arrasba. Ez itt mellécut. A postaállomások rosszul felszereltek, a lovak kinn vannak a mezőn. Ezidőtájt kezdődik a nagy szántás, erős igavonókra van szükség és az emberek elviszik a lovakat mindenhol, a postáról épp úgy, mint máshol. Az ur legalább három vagy négy óra hosszat vár majd minden postaállomáson. Aztán csak lépésben halad majd. Sok kapaszkodón át visz az ut.
- Jól van. Akkor lóháton megyek. Fogják ki a kocsiból, csak lehet itt valahol nyeretget kapni?
- Mindenesetre. De vajjon türi-e a nyeretget a ló?
- Az is igaz, jó, hogy eszembe juttatta. Nem türi bizony.
- Hát akkor?...
- De csak talán találok valami bérbeadó lovat a faluban?
- Olyan lovat, amely egyhuzamban elmegy Arrasig?
- Igen.
- Olyan ló kellene ahhoz, amilyen nincs a környékünkön. Először is meg kellene azt venni, mert hiszen nem ismerik önt. De nincs itt ilyen ló, sem eladó, sem bérbeadó. Se ötszáz frankért, se ezerért nem talál ilyet.
- Hát mitévő legyek?
- Legjobb, amit itt tehetünk, hogy kijavítom a kereket és ön holnap folytatja utját.
- Holnap már késő lesz.
- A teremtését!
- Nincs postakocsi, amely Arrasba megy? Mikor jön erre postakocsi?
- Az éjszaka. Két postakocsi teljesít szolgálatot az éjszaka. Az egyik, amelyik jön, a másik, amelyik megy.
- Hát hogyan? Önnek egy egész napra van szüksége arra, hogy helyrehozza ezt a kereket?
- Egy egész napra. Az is csak úgy, ha jól megy.
- Még ha két munkás is dolgozik rajta?
- Még ha tíz is.
- És ha megkötoznők a küllőket kötéllel?
- A küllőket lehet, a kerékagyat nem. És aztán a kerékabroncs is rossz állapotban van.
- Van itt a városban bérkocsis?
- Nincs.
- Van itt más kerékgyártó is?

Az istállófiu és a kerékgyártómester fejükkal tagadólag intve egyszerre feleltek:

- Nincs.

Határtalan öröm fogta el.

Nyilvánvaló volt, hogy a gondviselés avatkozott bele a dologba. A gondviselés volt az, aki eltörte a homokfutó kerekét és aki megakasztotta utján. Nem fordított figyelmet erre az első figyelmeztetésre. Minden lehető megtett, hogy folytassa az utját. Becsületesen és lelkiismeretesen kísérelt meg minden lehetőséget. Nem hátrált meg sem a téli időszaktól, sem a fáradt-

ságtól, sem a költségtől. Semmi szemrehányással nem illethette magát. Nem őt terheli, ha nem mehet tovább. Nem az ő hibája, nem az ő lelkiismeretének dolga, hanem a gondviselés műve.

Föllélekzett. Szabadon és teli tüdővel lélekzett föl, először Javert látogatása óta. Ugy érezte, mintha a vasmarok, amely husz óra óta szorította össze a szívét, most elengedte volna.

Ugy tünt föl neki, mintha Isten vette volna pártfogásába és nyilatkozott volna meg.

Ha ez a kerékgyártóval folytatott beszélgetés a fogadó egyik szobájában folyt volna le, senki sem lett volna ennek tanuja, senki sem hallotta volna, a dolgok annyiban maradtak volna és valószínű, nem állt volna módunkban elmondani mindazt, ami ezután következik. Azonban ez a beszélgetés az utcán folyt le. Minden utcán folytatott párbeszédnek elkerülhetetlen csoportosulás a következménye. Mindig vannak emberek, akiknek egyedüli vágyuk, hogy bémész-kodhassanak. Mialatt kikérdezte a kerékgyártót, néhány járókelő állt meg körülöttük. Miután néhány percig hallgatták őket, egy fiatal legény, akire senki sem vetett ügyet, elvált a csoporttól és elszaladt.

Abban a pillanatban, amikor az utas itt elmondott belső megszabadulása után arra az elhatározásra jutott, hogy megszakítja útját, a fiu visszajött. Egy öregasszony követte.

- Uram, - szólt az asszony. - A fiam azt mondja, hogy ön kocsit szándékozik bérelni.

Ezekre az egyszerű szavakra, amelyeket a fiutól ide vezetett öregasszony mondott, izzadtság verte ki egész testét. Látni vélte maga mögött a sötétben a kezét, amely az imént elengedte és amely most újra megragadja.

Igy felelt:

- Igen, jóasszony, kocsit akarok bérelni.

És sietve tette hozzá:

- De nincs az egész környéken.

- De van, - szólt az öregasszony.

- Ugyan hol? - szólalt meg a kerékgyártó.

- Nálam, - felelte az öregasszony.

Az utas megremegett. A végzetes kéz megragadta.

Az öregasszony kocsiszinjében csakugyan volt valami fonottkosaras taliga. A kerékgyártó és a fogadóbeli szolgáló kétségbeesésükben, hogy az utas kisiklik kezeik közül, közbeléptek.

- Az a rozoga tragacs? A tengelyen fekszik rajta, az ülés csak két szijon lóg benne, beleesik az eső, a kerekek rozsdásak, kirágta őket a nedvesség, nem jut azzal tovább, akárcsak a homokfutóval, valóságos bárka! Ugyancsak rosszul tenné az ur, ha beleülne abba a vacakba - és a többi és a többi.

Mindez igaz volt. Azonban ez a bárka, ez a tragacs, ez a vacak akármilyen is volt, mégis csak gurult a két kerekén és elmehetett rajta Arrasig.

Kifizette, amit kértek tőle, otthagya a homokfutót a kerékgyártónál, hogy igazítsa ki és hogy mire visszamegy, készen legyen, befogatta a fehér lovat a taligába, fölült és folytatta útját, amelyre reggel elindult.

Abban a pillanatban, amikor a talyiga elindult, bevallotta magának, hogy az imént bizonyos öröm fogta el arra a gondolatra, hogy már nem jut innen tovább. A harag bizonyos nemével vizsgálta ezt az örömet és képtelenségnek találta azt. Mi örölnivaló lenne azon, ha nem

juthatna előbbre? Utóvégre is szabad akaratából vállalkozott erre az utra. Senki sem kényszerítette rá.

A faluból való fiu szólalt meg:

- Uram, - mondta. - Én szereztem ám magának a taligát.

- Hát aztán?

- Nekem nem adott semmit.

Ő pedig, ki mindenkinek olyan könnyen adott, fölháborítónak, szinte gyűlöletesnek találta ezt a követelést.

- Ugy? Te vagy az, te csirkefogó? - mondta. - Semmit sem kapsz.

Megostorozta a lovat és gyors vágatással elrobogott.

Sok időt vesztegelt Hesdinben, be akarta hozni. A lovacska derék állat volt, kettő helyett is huzott. De február hónap volt, esett is, az ut rossz volt. És aztán ez már nem a homokfutó volt. A taliga döcögve járt és nehéz volt. És még hozzá a meredek kapaszkodók.

Majdnem négy óra hosszat tartott, amíg Hesdinből Saint-Polba jutott. Négy óra alatt öt mérföld.

- Saint-Polban az első fogadóban kifogatta a lovat és bevezette egy istállóba. Amint azt Scaufflaire-nek megígérte, a jászolnál állt, mialatt a ló abrakolt. Szomorú és zürzavaros dolgokon járt az esze.

A fogadósné bejött az istállóba.

- Nem kíván uraságod reggelizni?

- Az ám, igaz is, - felelte. - Még hozzá jó étvágyam is van.

Követte az asszonyt, akinek friss és derűs volt az arca. Az asszony bevezette egy alacsony terembe, ahol viaszkosvászon szolgált terítőül az asztalon.

- Siessen, - szólt az utas. - Utra kell kelnem. Sürgős a dolgom.

Egy nagy darab flamand cseléd sietve tálalt. Ő pedig a jólézés egy bizonyos nemével nézte a leányt.

- Ez az, ez volt a bajom, - gondolta magában. - Még nem reggeliztem.

Fölszolgáltak. Lechapott a kenyérré, beleharapott, aztán lassan visszatette az asztalra és többé nem nyult hozzá.

Fuvaros étkezett egy másik asztalnál. Ahhoz szólt:

- Vajjon miért keserű ezeknek a kenyerek?

A fuvaros német ember volt és nem értette.

Ő pedig visszatért az istállóba a lóhoz.

Egy óra múlva elhagyta Saint-Polt és Tinqes felé tartott, amelytől öt mérföldnyire van Arras.

Mi foglalkoztatta utközben? Mire gondolt? Épp úgy, mint reggel, nézte, amint elhaladnak mellette a fák, a szalmatetők, a szántóföldek, a tovatünő vidék, amely minden utkanyarultnál tovasuhant mellőle. Amolyan szemlélődésféle volt ez, amely néha kielégíti a lelket és ugyszólván fölmenti a gondolkodás alól. Van-e mélabusabb és megindítóbb annál, mint amikor először és utoljára látunk dolgokat? Utazni annyit tesz, mint minden lépésnél születni és

meghalni. Lehet, hogy öntudata leghomályosabb mélyén összehasonlítást tett a tűnő tájak és az emberi lét között. Az élet minden dolga állandóan elsuhanóban van mellettünk. Az elsötétülés és a kivilágosodás követik egymást. Napfény után jön a boru, az ember néz, siet, kezét nyújtja, hogy megragadja azt, ami eliramlik mellőle. Minden esemény az ut egy-egy fordulata és az ember egyszerre ott tart, hogy megöregedett. Az ember valami megrázkódtatást érez, minden elsötétül körülötte, lát valami sötét kaput, az élet komor lova, amely eddig huzta, megáll és ekkor meglát valakit, aki csupa titokzatosság és homály és aki kifogja a sötétben lovunkat.

Ebben a pillanatban következett be az alkony, az iskolából kijövő gyermekek Tinqes-ben megbámulták a megérkező utast. Az igaz, akkor még rövidek voltak a napok. Nem állt meg Tinqes-ben. Amikor kiért a faluból, egy utkaparó, aki javította az utat, fölvetette a fejét és így szólt:

- De fáradt a lova.

A szegény állat valóban már csak lépésben haladt.

- Arrasba igyekszik? - tette hozzá az utkaparó.

- Igen.

- Ha ezen az uton megy, nem érkezik oda idejében.

Megállította a lovat és megkérdezte az utkaparótól:

- Mennyire van még ide Arras?

- Majdnem jó hét mérföldnyire.

- Hogyan? Miképpen lehetséges ez? A postakönyv szerint csak öt és egynegyed mérföldnyire van.

- Oh, - felelte az utkaparó. - Hát nem tudja, hogy az utat javítják? Negyedóránnyira innen egészen el van zárva. Nincs rá mód, hogy onnan tovább jusson.

- Csakugyan?

- Forduljon balra, a Carency-be vezető utra, a folyó mentén és amikor Camblinbe ért, forduljon jobbra. Az a mont-saint-éloy-i ut, amely Arrasba visz.

- De itt az éjszaka, eltévedek.

- Nem idevaló?

- Nem.

- Az már más. Mert mindezek az utak itt dülőutak. De várjon, uram, - folytatta az utkaparó. - Akar egy jótanácsot? Az ön lova fáradt. Térjen vissza Tinqes-be. Ott van egy jó fogadó. Éjszakázzon meg ott, holnap aztán folytathatja utját Arrasba.

- Még az este ott kell lennem.

- Az más. Akkor hát menjen ugyanebbe a fogadóba és béreljen előfogatot. A kocsis majd elhajt a dülőuton.

Megfogadta az utkaparó tanácsát, megszakította utját és félóra mulva megint áthaladt ezen a vidéken, de most már nagy vágatással, jó előfogaton. Egy istállófiu, aki a postakocsist adta, ült a taliga hajtóülésén.

Az utas azonban úgy érezte, hogy időt veszített.

Teljesen besötétedett.

Rátértek a dülőutra. Az ut borzalmas lett. A taliga egyik kátyuból a másikba zuhant. Ő meg odaszólt a postakocsisnak:

- Csak vágóban, dupla lesz a borraivaló!

Az egyik zökkenőnél eltört a hámfa.

- Uram, - szólt a postakocsis - nézze, eltört a hámfa. Nem tudom, hogy fogom be a lovat. Ez az ut nagyon rossz ilyenkor éjszaka idején. Ha visszajönne Tinqes-be és ott megéjszakázna, holnap jókor reggel elindulhatnánk Arrasba.

Ő meg felelte: - Van valami kötélrögzítés és késed?

- Van, uram.

Levágott egy faágat és hámfát készített belőle.

Ez megint husz percnyi idővesztés volt. De vágatva folytatták útjukat.

A síkságra ráborult a sötét éjszaka. Alacsony, szakadozott, fekete ködárnyak kapaszkodtak a dombokba, majd mint a füst, tovaszálltak. Sápadt fények tüntek föl a felhőkön. A tenger felől viharos szél jött és a látóhatár minden részében olyan nagy zajt csapott, mintha butorokat tologattak volna. Minden, amit maga körül látott, félelmet keltő volt. Mi minden borzong meg az éjszaka ez óriási szélrohamaiban?

A hideg átjárta. Tegnap este óta nem evett semmit. Eszébe jutott egy másik éjszakai tovarobogás, a Digne környékbeli nagy síkságon. Nyolc éve annak, neki pedig úgy tűnt föl, mintha tegnap lett volna.

Valamelyik távoli toronyban ütött az óra. Megkérdezte a fiut:

- Hány óra?

- Hét óra, uram. Nyolcra Arrasba vagyunk. Már csak három mérföldnyi utunk van.

Ebben a pillanatban elsőízben gondolt arra, - és furcsának találta, hogy hamarabb nem jutott eszébe - hogy talán mindez a sok fáradság fölösleges is volt, hogy még csak a tárgyalás idejét sem tudja, hogy legalább meg kell ezt tudakolnia, hogy fura dolog így találmra nekivágni, anélkül, hogy tudná, elér-e vele valamit. Aztán holmi számítással igyekezett magát elkábitani: hogy a törvényszéki tárgyalások rendszerint reggel kilenc órakor kezdődnek; - hogy ennek az ügynek a tárgyalása nem húzódhatik el valami hosszúra; - hogy az almalopást rövidesen elintézik; - hogy azután már csak a személyazonosság kérdése marad hátra; - négy vagy öt tanuvallomás, az ügyvédeknek is kevés dolguk akad; - hogy akkor ér majd oda, amikor már mindennek vége!

A postakocsis közibevágott a lovaknak. Átmentek a patakon és elhagyták Mont-Saint-Éloyt.

Az éjszaka mind sötétebb lett.

VI. Simplicia nővér próbáratétele

Ezenközben pedig ugyanebben az időben Fantine nagy örömben volt.

Nagyon rossz volt az éjszakája. Rettenetesen köhögött, láza megkettőződött, lázálmai voltak. Reggel, mikor az orvos megvizsgálta, félrebeszélte. Az orvos arca ijedt lett és meghagyta, hogy hívassák, mihelyst Madeleine ur megérkezik.

Fantine egész nap komor volt. Keveset beszélt, a takaróját gyűrte, amiközben halkan számokat mormogott, amelyek, úgy látszott, távolságokat jeleztek. Szemeinek tekintete üres és meredt volt. Szinte olyanok voltak, mintha kihunytak volna, aztán időközönként fellángoltak és mint csillagok ragyogtak. Ugy látszik, bizonyos sötét óra közeledtére az ég ragyogása tölti el azokat, akiket elhagy a föld világossága.

Ahányszor Simplicia nővér megkérdezte, hogyan van, változatlanul felelte: - Jól. Szeretném Madeleine urat látni.

Néhány hónappal ezelőtt, abban a pillanatban, amikor Fantine elvesztette utolsó szemérmét, utolsó szégyenérzetét és utolsó örömét, sajátmagának árnyéka lett. Most sajátmaga kísértete volt. A testi betegség teljessé tette az erkölcsi betegség művét. Ennek a huszonöt éves természetnek ráncos volt a homloka, petyhüdt az arca, megnyult az orra, odvas a foga, ólomszin az arca, csontos a nyaka, kiálló a kulcscsontja és szőke hajába ősz hajszálak keveredtek. Oh, mennyire sietteti a betegség az öregséget!

Délben az orvos visszajött, egyet-mást rendelt, majd tudakozódott, vajjon a polgármester ur nem jött-e el a betegszobába, aztán a fejét csóválta.

Madeleine ur rendszerint három órakor szokta a beteget meglátogatni. Minthogy ez a pontosság a jóságból fakadt, pontos volt.

Három óra tájban Fantine nyugtalankodni kezdett. A huszpercnyi idő alatt több mint tizszer kérdezte az apácát: - Kedves nővér, hány óra van?

Hármat ütött. A harmadik ütésre Fantine felült fektéből, noha egyébként alig tudott megmozdulni ágyában. Két aszott, sárga keze valami görcsös vonaglással kulcsolódott össze és az apáca hallotta, amint valami mély sóhajtás fakadt föl melléből, amely olyan volt, mintha valami nagy fájdalom sóhaja lett volna. Fantine ezután megfordult és az ajtóra nézett.

Senki sem lépett be rajta, az ajtó nem nyílt ki.

Igy maradt negyedóra hosszat, szemét az ajtóra szögezve, mozdulatlanul, lélekzetét szinte visszafojtva. A nővér nem mert hozzá szólni. A templom tornyának órája negyed négyet ütött. Fantine visszaesett vánkósára.

Nem szólt semmit és tovább gyűrte takarója vásznát.

Elmult egy félóra, senki sem jött. Ahányszor csak ütött a toronyóra, Fantine kiegyenesedett és szeme sarkából az ajtó felé nézett, aztán visszahanyatlott.

Világosan meg lehetett rajta látni, mire gondolt, ő azonban nem mondott nevet, nem panaszkodott, nem vádolt senkit. Csak valami gyanus módon köhögött. Mintha sötét teher nehezedett volna rá. Ólomszinüvé vált és ajkai megkékültek. Időközönként el-elmosolyodott.

Ötöt ütött az óra. És ekkor a nővér hallotta, amint nagyon halkán és gyöngén megszólalt: - Hiszen holnap már elmegyek, nem jól teszi, hogy ma nem jön hozzám.

Magát Simplicia nővért is meglepte Madeleine ur késlekedése.

Fantine pedig nézte ágya mennyezetét. Mintha valamire igyekezne visszaemlékezni. Egyszerre olyan gyöngé hangon, mint a lélekzet, énekelni kezdett. Az apáca hallgatta. Fantine pedig így énekelt:

*Megveszünk, kedves, minden szépet,
Ha sétálunk a városon,
Nefelejcsék, rózsák, pirosak és kékek,
Be boldogság így párosan.*

*Eljött a Szűz, s a kályha mellett
Megállt, vállán himes köpeny
S szólt: - Akit kértél, itt a gyermek,
Fátylamban szunnyad csöndesen. -
Most tüstént a városban termék
S tűm, vászنام, cérnám megveszem.*

*Megveszünk, kedves, minden szépet,
Ha sétálunk a városon.*

*Ó, drága Szűz, a kályha mellett
Pántlikás bölcsőm rengetem.
Ezer csillagnál szebb e gyermek,
Kit te adtál, a gyermekem.
- Madame, a vászon mire kellett?
- Biz az pólyára kell nekem.*

*Nefelejcssek, rózsák, pirosak és kékek,
Be boldogság így párosan.*

*Mosd ki a vászنام patakvizben,
Csak el ne szaggasd, ügyesen,
Virággal megrakom, kihímzem,
Kis szoknya és derék legyen.
- Nincs már gyerek, mi lesz belőle?
- Majd szemfedél lesz énnekem.*

*Megveszünk, kedves, minden szépet,
Ha sétálunk a városon.
Nefelejcssek, rózsák, pirosak és kékek,
Be boldogság így párosan.*

Ez a dal régi bölcsődal volt, amellyel hajdan el szokta altatni a kis Cosette-et és amely nyolc év óta, amióta nem volt mellette a gyermeke, nem jutott eszébe. Olyan szomorú hangon, olyan gyöngéd arckifejezéssel énekelte, hogy még egy apácát is sirásra indíthatott volna. A nővér, aki pedig hozzáédződött a fájdalmas dolgokhoz, érezte, hogy könny szökik a szemébe.

A toronyóra hatot ütött.

Fantine mintha nem hallotta volna. Mintha immár semmire sem figyelt volna maga körül.

Simplicia nővér elküldött egy cselédleányt, hogy tudakozódjék a gyári portásnénál, vajjon visszaérkezett-e már a polgármester ur és nem jön-e föl hamarosan a betegszobába.

Fantine állandóan mozdulatlanul feküdt és úgy látszott, hogy saját gondolatai foglalják le.

A cseléd nagyon halk hangon mondta el Simplicia nővérnek, hogy a polgármester ur kora reggel, még hat óra előtt, egy kis homokfutón, amely elé fehér ló volt fogva, elutazott a nagy hidegben, hogy egyedül kelt utra, még csak kocsist se vitt magával, hogy nem tudják merre vette utját és hogy vannak emberek, akik látták az arrasi uton, míg viszont mások hajtogatták, hogy a Páris felé vivő uton látták, hogy amikor utrakerekedett, szokása szerint nagyon nyugodt volt és csak annyit mondott a portásnénak, hogy az éjszaka ne várják vissza.

Mialatt a két nő Fantine ágyának hátát fordítva suttogott, amialatt a nővér kérdezett, a cselédleány sejtelmekkel felelt, Fantine bizonyos szervi betegségeknek azzal a lázas élénkségével, amely az egészség szabad mozgásával és a halál félelmetes soványságával jár, térdre állt

ágyában, kezeivel görcsösen támaszkodott a párnájára és fejét időközönként kidugta a függöny hasadékán, hallgatózott. Egyszerre fölkiáltott:

- Maguk itt Madeleine urról beszélnek. Miért beszélnek olyan halkán? Mit csinál? Miért nem jön?

Hangja olyan nyers és rekedt volt, hogy az asszonyok azt hitték, férfihang beszél. Ijedten fordultak vissza.

- Feleljenek hát!

A cselédlány dadogva felelte:

- A portásné azt mondta, hogy ma nem jöhet el.

- Gyermekekem, - szólt a nővér. - Legyen nyugodt, feküdjön vissza.

Fantine anélkül, hogy megváltoztatta volna helyzetét, nagyon hangosan és époly parancsoló, mint szivettépő hangon felelte:

- Nem jöhet? Miért nem jöhet? Maguk tudják az okát, maguk között suttogtak róla. Tudni akarom.

A cselédlány sietve sugta az apáca fülébe: - Mondja neki, hogy el van foglalva a városi tanácsban.

Simplicia nővér könnyedén elpirult, hazugság volt, amit a cselédlány tanácsolt neki. Másfelől úgy vélte, hogy ha az igazságot megmondja, az kétségtelenül félelmetes csapás lesz rá és hogy ez nagyon veszedelmes lehet abban az állapotban, amelyben Fantine volt. Elpirulása rövid ideig tartott. A nővér Fantinera emelte nyugodt, szomorú tekintetét és így szólt:

- A polgármester ur elutazott.

Fantine kiegyenesedett és lába sarkára ült. Szeme fölragyogott. Végtelen öröm sugárzott ezen a fájdalomteljes arcon.

- Elutazott! - kiáltotta. - Elment, hogy elhozza Cosette-et.

Aztán ég felé tárta két kezét és arca egészen átszellemült. Ajkai mozogtak, halkán imádkozott.

Amint imája végére ért, így szólt: - Kedves nővér, szépen visszafekszem. Mindent megteszek, amit kíván. Az imént gonosz voltam. Kérem, bocsásson meg, hogy olyan hangosan beszéltem. Nagyon rossz dolog ilyen hangosan beszélni, nagyon jól tudom, drága nővér, de lássa, most nagyon boldog vagyok. A jó Isten nagyon jó, Madeleine ur jó, képzelje, elment Montfermeuil-be, hogy elhozza kicsi Cosette-emet.

Visszafeküdt, segített az apácának, amikor ez vánkosát megigazította és megcsókolta az aranykeresztet, amely nyakában függött és amelyet Simplicia nővér ajándékozott neki.

- Gyermekekem, - mondta a nővér - igyekezzék pihenni és ne beszéljen többet.

Fantine verejtékes kezeibe vette a nővér kezét, akinek szenvedést okozott ez a nedvesség.

- Elutazott ma reggel, hogy Párisba menjen. Tulajdonképpen nem is kell Párison át menni. Montfermeuil kissé balra esik az arra vivő uttól. Nem emlékszik rá, hogy tegnap, amikor Cosette-ről beszéltem neki, így szólt: *Nemsokára, nemsokára*. Meg akar lepni. Hiszen tudja, jelezte nekem, hogy levelet kell kapnia Thénardieréktől. Nem lehet semmi ellenvetésük, nem igaz? Visszaadják Cosette-et. Hiszen megkapják a pénzüket. A hatóságok nem türik meg, hogy visszatartsanak egy gyermeket, ha egyszer megkapták a pénzüket. Kedves nővér, ne intsen, hogy ne beszéljek. Nagyon boldog vagyok, nagyon jól vagyok, egyáltalában semmi bajom.

Látni fogom Cosette-et. Sőt éhes is vagyok. Közel öt éve, hogy nem láttam. Ön nem is tudja elképzelni, mi az, amikor a szülő a gyereket akarja. És meglátja, milyen kedves. Ha ön tudná, olyan szép kis rózsaujjacskái vannak. Először is nagyon szép kezei lesznek. Amikor egyéves volt, nevetnivaló volt a keze. Ekkorák ni - most már nagynak kell lennie. Hétéves. Valóságos kisasszony. Én Cosettenek nevezem, azonban Euphrasie a neve. Tudja, ma reggel elnéztem a port a kondallón és arra gondoltam, hogy nemsokára viszontlátom Cosette-et. Istenem, milyen rosszul teszi az ember, ha évekig el van anélkül, hogy látná a gyermekét. Meg kellene gondolnunk, hogy az élet nem örökkévaló. Oh, milyen jó a polgármester ur, hogy elutazott. Az igaz, nagyon hideg van. Van legalább köpönyeg rajta? Holnap itt lesz, ugy-e? Holnap ünnep lesz, holnap reggel, kedves nővér, juttassa eszembe, hogy csipkés főkötőt vegyek föl, Montfermeuil az egy falu. Gyalog mentem arra annakidején. Hosszu volt az ut akkor számomra, de a postakocsik gyorsan teszik meg az utat! Holnap itt lesz Cosette-tel. Mennyire is van innen Montfermeuil?

A nővér, akinek fogalma sem volt erről a távolságról, így felelt: - Ó, azt hiszem, holnap itt lehet.

- Holnap! Holnap! - szólt Fantine. - Holnap meglátom Cosette-et. Lássá, áldott, kedves jó nővér, már nem is vagyok beteg. Egészen bolondosan jókedvű vagyok. Táncolni is tudnék, ha úgy akarnák.

Ha valaki egy negyedórával ezelőtt látta volna, most semmit sem értett volna az egészből. Most rózsapiros volt. Élénk és természetes hangon beszélt. Egész lénye csupa mosoly volt. Időközönként, mialatt egész halkán beszélt magában, föl-fölnevetett. Az anyai öröm szinte olyan, mint a gyermeki öröm.

- Nos hát, - szólalt meg az apáca - most, hogy boldog, engedelmeskedjék, ne beszéljen többet.

Fantine fejét letette a párnára és félhalkan felelte: - Igen. Feküdj vissza. Légy jó, hiszen a gyermekedet kapod vissza. Igaza van Simplicia nővérnek. Itt valamennyiöknek igazuk van.

Aztán anélkül, hogy mozdult volna, anélkül, hogy fejét elfordította volna, tágra nyitott szemével és örvendező tekintetével mindenfelé nézett maga körül és nem szólt többé semmit.

A nővér ismét összehuzta a függönyt, abban a reményben, hogy a beteg elalszik.

Hét és nyolc óra között lejött az orvos. Minthogy semmi zajt nem hallott, azt hitte, hogy Fantine alszik. Csöndesen belépett és lábujjhegyen közeledett az ágyhoz. Kissé félrevonta a függönyt és az éjjeli lámpa világa mellett látta Fantine nyugodt nagy szeméit, amelyek reá szegződtek.

Fantine így szólt hozzá: - Doktor ur, ugy-e itt hagyják majd aludni egy kicsi ágyban én mellettem?

Az orvos azt hitte, hogy félrebeszél. Ő pedig folytatta:

- Nézze, éppen van itt számára való hely.

Az orvos félrevonta Simplicia nővért, aki megmagyarázta neki a dolgot, elmondta, hogy Madeleine ur egy-két napra elutazott és most kétségtelen, hogy nem szabad kiábrándítani a beteget, aki azt hiszi, hogy a polgármester ur Montfermeilbe utazott és hogy lehetséges is, hogy ez így van. Az orvos helyeselte, amit a nővér mondott.

Odalépett Fantine ágyához, aki újra megszólalt:

- Lássá, reggel, amikor fölbred majd, jóreggelt kívánok szegény kis cicámnak, éjszaka pedig, minthogy én ugysem alszom, hallani fogom, ahogy ő alszik. Édes, halk, kicsi lélekezete jót tesz majd nekem.

- Adja ide a kezét - szólt az orvos.

Odanyújtotta csuklóját és nevetve kiáltotta:

- Ó, nézd csak, de igaz is, ön nem is tudja! Meggyógyultam. Holnap megérkezik Cosette.

Az orvos meglepődött. Fantine jobban volt. Könnyebb volt a lélekezete. Erősebb lett a pulzusa. Valami hirtelen erőrekapott élet lelket öntött ebbe a szegény, elsorvadt teremtsébe.

- Doktor ur - folytatta - megmondta önnek a kedves-nővér, hogy a polgármester ur elment a kis haszontalanért?

Az orvos elrendelte, hogy nyugodt legyen s hogy kerüljenek el mindent, ami ártalmas izgalmat okozna neki. Tiszta kinifőzetet rendelt neki és arra az esetre, ha az éjszaka ismét lázas lenne, csillapító orvosságot irt elő. Távozóban így szólt a nővérhez: - Jobban van. Ha a jószerecsse úgy akarná, hogy a polgármester ur holnap csakugyan megérkezne a gyermekkel, ki tudja? Vannak ilyen meglepő fordulatok. Már láttak olyat, hogy a nagy öröm rövidesen végét vetette a betegségnek. Jól tudom, hogy ez itt szervi baj, még pedig erősen előrehaladott, de mindebben olyan sok a titokzatosság. Talán meg tudjuk menteni.

VII. Az utas, aki megérkezése után azonnal visszatérésre készül

Majdnem esti nyolc óra volt, amikor a taliga, amelyet utközben hagytunk, Arrasba ért és a Hôtel de la Poste szálló kapuján begördült. A férfi, akit utjában mindaddig követtünk, leszállt, szórakozottan válaszolt a fogadó személyzetének kérdéseire, visszaküldte az előfogatul bérelt lovat, ő maga pedig az istállóba vezette a kis, fehér lovat. Aztán benyitott a földszinten levő billiárdterem ajtaján, leült és az egyik asztalra könyökölt. Tizennégy órahosszat tartott az ut, amelyet hat óra alatt vélt megtenni. Megnyugtatta magát, hogy ez nem az ő hibájából következett be, alapjában véve nem is bánkódott miatta.

A fogadósne belépett.

- Lefekszik az ur? Vacsorázik az ur?

Tagadóan intett.

- Az istállófiu azt mondja, hogy uraságod lova ugyancsak fáradt.

Itt megtörte a csöndet.

- Vajjon nem tudja holnap az utat megtenni visszafelé?

- Oh, uram, legalább kétnapi pihenőre van szüksége.

Erre megkérdezte:

- Nincs itt postahivatal?

- De van, uram.

A fogadósne elvezette az irodába. Itt megmutatta az utlevelét és kérdezősködött, van-e rá mód, hogy még az éjjel visszatérjen Montreuil-sur-merbe. A kocsis mellett lévő ülés éppen üres volt. Ezt lefoglalta és kifizette.

- Uram - szólt a hivatalnok, - ne mulassza el, hogy éjfél után pont egy órákor itt legyen.

Miután ezt így elintézte, eltávozott a szállodából és nekiindult a városnak.

Nem volt ismerős Arrasban, az utcák sötétek voltak, találmra ment előre. Ezalatt pedig mintha megkötötte volna magát, hogy nem kérdezi meg a járókelőktől az utat. Átment a kis Crinchon-patakon és szűk utcák utvesztőjében lyukadt ki, ahol nem tudott tájékozódni. Egy polgár ment arra lámpással a kezében. Némi vonakodás után rászánta magát, hogy ehhez a polgárhoz fordul utbaigazításért. De előbb előre-hátra körülnézett, mintha attól tartott volna, hogy valaki meghallja, amit kérdezni akar.

- Uram, - szólította meg - hol van, kérem az igazságügyi palota?

- Ön nem idevaló, uram? - szólt a polgár, aki meglehetősen öregember volt. - Nos hát, kövessen. Éppen a törvényszéki palota, azaz a megyefőnökség palotája mellé megyek. Mert hát most tatarozzák a törvényszéki palotát s a törvényszék ideiglenesen a megyefőnökségen ülészik.

- És most ott tartják az esküdtbirósági tárgyalásokat? - kérdezte.

- Természetesen, uram. Tudja az az épület, amely most a megyefőnökség, a forradalom előtt püspöki palota volt. Conzié ur, aki 82-ben püspök volt, nagy termet épített benne. Ebben a nagy teremben tartják a tárgyalásokat.

Utközben a polgár elmondta neki:

- Ha uraságod valamelyik tárgyaláson jelen akar lenni, ugy kissé elkésett. A tárgyalások rendszerint hat órákor érnek véget.

Azonban, amikor kiértek a nagy térre, a polgár egy nagy, sötét épület homlokzatának négy hosszú, kivilágított ablakára mutatott.

- Isten uccse, szerencséje van, uram. Idejében érkezett. Látja azt a négy ablakot? Ott ülészik a törvényszék. Még világosság van benne, tehát még nem fejezték be. Bizonyára elhúzódott az ügy és esti tárgyalást tartanak. Érdekli önt ez az ügy? Valami bünügy? Talán tanu?

Ő pedig felelte:

- Nem érdekel semmiféle ügy, csupán az egyik ügyvéddel akarok beszélni.

- Az már más, - szólt a polgár. - Tessék uram, itt a bejárat. Ott, ahol az őrszem áll. Csak föl kell mennie a nagy lépcsőn.

Betartotta a polgárember utbaigazítását és néhány perccel ezután egy nagy teremben volt, ahol sok ember tartózkodott és ahol különböző csoportokba vegyült taláros ügyvédek halkán sugdolódtak egymással.

Mindig szivszorongató dolog az ilyen feketébe öltözött emberek csoportja, akik halk hangon mormogva beszélgetnek a törvényszéki termék küszöbén. Ritka eset, hogy ezekből a beszélgetésekből emberszeretet és könyörület csendülne ki. Az, amiről a legtöbbször szó esik, az ítéletek előre való megjósolása. A megfigyelő, aki odatéved és elgondolkozik, úgy találja, mintha ezek a csoportok mindmegannyi sötét méhkasok lennének, amelyekben nyüzsgő szellemek különböző fajtái egyesült erővel mindenféle fajta sötét épületet emelnek.

Ez a tágas és egyetlen lámpával megvilágított terem valaha a püspök előszobája volt és most előcsarnokul szolgált. Kétszárnyu ajtó, amely e pillanatban zárva volt, választotta el a nagy teremtől, ahol az esküdtbiróság tárgyal.

Olyan nagy volt a homály, hogy habozás nélkül fordult az első ügyvédhez, akivel találkozott.

- Uram, - kérdezte - hol tartanak?

- Befejezték, - felelte az ügyvéd.

- Befejezték!

Ezt a szót olyan hangsúllyal ismételte meg, hogy az ügyvéd megfordult.

- Bocsánatot, uram, ön talán hozzátartozó?

- Nem. Nem ismerek itt senkit. Elítéltek valakit?

- Persze. Nem is lehetett másképp.

- Kényszermunkára?

- Életfogytiglan.

Olyan gyöngye hangon, hogy alig lehetett megérteni, kérdezte:

- Tehát megállapították a személyazonosságot?

- Miféle személyazonosságot? - szólt az ügyvéd. - Nem volt szükség semmiféle személyazonosság megállapítására. Az ügy egészen egyszerű volt. Az a nő megölte a gyermekét. Rábizonyították a gyermekölést, az esküdtek nem mondták ki az előre megfontolt szándékot és erre életfogytiglanra ítélték el.

- Tehát nőről volt szó? - kérdezte.

- Hát persze, a Limosin-lányról. Miről beszél ön?

- Semmiről. De ha már vége van, mért van még kivilágítva a terem.

- Más ügy miatt, amelyet alig két órával ezelőtt kezdtek tárgyalni.

- Miféle ügy az?

- Oh, az is egészen sima ügy. Valami csavargóról van benne szó, valami visszaeső gályarabról, aki lopott. Nem is tudom a nevét. Meg kell nézni, micsoda banditaarca van. Ha már semmi egyébért, pusztán ezért az arcért küldeném vissza a gályára.

- Uram, - kérdezte - van rá mód, hogy bejussak a tárgyalóterembe?

- Valóban, alig hiszem. Nagyon sokan vannak benn. Azonban a tárgyalást fölfüggesztették. Némelyek hazamentek és a tárgyalás megkezdésénél megkísérelheti.

- Merre kell bemenni?

- Ezen a nagy ajtón.

Az ügyvéd otthagya. Néhány pillanat múlva, szinte ugyanabban az időben, minden elképzelhető, vegyes izgalom fogta el. Ennek a közömbös embernek a szavai mint jeges tűk és mint tüzes pengék át- és átjárták a szívét. Amikor látta, hogy még egyáltalában nem fejeződött be semmi, föllélegzett. De nem tudta volna megmondani, hogy elégedettség, vagy fájdalom-e az, amit érez.

Több csoporthoz közeledett és hallgatta, hogy mit beszélnek. A bíróság ülészaka tul volt terhelve. Az elnök tehát két egyszerű, rövid ügyet tűzött ki tárgyalásra e napra. A gyermekgyilkossággal kezdték, most pedig a fegyencnél, a visszaesőnél, a „fegyháztölteléknél” tartottak. Ez az ember almát lopott, azonban az erre vonatkozó bizonyítékok hiányosak voltak. Amit bebizonyítottak vele szemben, az volt, hogy Toulonban gályarabságban volt. Ez tette súlyossá az ügyét. Egyébként kihallgatása és a tanuk vallomása már megtörtént, most még

hátra volt az ügyvéd és a közvádoló pörbeszéde, ami alig ér véget éjfél előtt. A vádlottat minden valószínűség szerint elítélik majd. Az államügyész jól érti a dolgát, - nem szokta futni hagyni a vádlottait, - eszes fickó, aki verseket is ír.

Teremszolga tartózkodott az ülésterembe vezető ajtónál. Ettől a teremszolgától kérdezte:

- Uram, kinyitják-e nemsokára az ajtót?

- Nem nyitjuk ki, - felelte a teremszolga.

- Hogyan? Nem nyitják ki, ha majd újra kezdődik a tárgyalás? Hát nem függesztették föl a tárgyalást?

- A tárgyalást már újra megkezdték, - felelte a teremszolga - azonban az ajtót nem nyitjuk ki.

- Miért?

- Mert a terem tele van.

- Hogyan? Nincs már bent hely?

- Egy talpalatnyi sem. Az ajtó zárva marad, senki sem léphet be.

A teremszolga némi szünet után hozzátette: - Van még ugyan két vagy három hely az elnök ur ülése mögött, de az elnök ur csak hatósági személyeknek engedi meg, hogy ott helyet foglaljanak.

Ezzel aztán hátat fordított neki.

Lehajtott fővel vonult vissza, átment az előcsarnokon és lassu léptekkel ment le a lépcsőn, mintha minden lépésénél habozás fogná el. Valószínű, hogy saját magával tartott tanácsot.

A heves küzdelem, amely tegnap este óta dult benne, még nem ért véget. És minden pillanatban valami új érzés járta át. Amint a lépcső aljára ért, odatámaszkodott a karfára s keresztbe fonta karjait. Egyszerre kigombolta felöltőjét, kivette tárcáját, irónt vett elő, kitépett egy lapot és a lámpa világa mellett gyorsan ráírta a következő sort: - *Madeleine, Montreuil-sur-mer polgármestere.* - Aztán gyorsan újra fölment a lépcsőn, átvágott a tömegben, egyenesen a teremszolga-hoz ment, odaadta neki a papirost és fölényesen mondta neki:

- Adja ezt oda az elnök urnak.

A teremszolga átvette a papirost, egy pillantást vetett rá és engedelmeskedett.

VIII. Kivételes bebocsátás

Montreuil-sur-mer polgármestere, anélkül, hogy ő maga sejtette volna, bizonyos hirnévre tett szert. Hét év óta erényének hire, miután betöltötte Dél-Boulonnais-t, túlhaladt a kis környék határán és két-három szomszédos megyében elterjedt. Azonkívül, hogy megbecsülhetetlen szolgálatot tett a székhelynek a fekete üveggyöngyipar kifejlesztésével, nem volt a montreuil-sur-meri kerület száznegyven községe között egyetlenegy sem, amely nem tartozott volna neki hálával valamiféle jótéteményért. Értette a módját, hogy szükség esetén segítse és gyarapítsa a többi kerület iparát is. Így hitelével és pénzével támogatta a boulogne-i szövőgyárat, a fréventi lenszövőgyárat, a Boubert-sur-Canche-i vizierővel hajtott vászonszövőgyárat. Mindenütt tisztelettel emlegették Madeleine ur nevét. Arras és Douai irigyelték a szerencsés kis Montreuil-sur-mer várost a polgármesteréért.

A douai-i királyi törvényszéknek az a bírója, aki ezen az ülészen Arrasban elnökölt, mint mindenki, szintén ismerte ezt az őszintén és általában tisztelt nevet. Amikor a teremszolga halkán kinyitotta az ajtót, amely a tárgyalóterembe vezetett, odahajolt az elnök karosszéke fölé és átnyújtotta neki az imént ismertetett sornyi irást, hozzátéve, hogy *ez az ur meg akarja hallgatni a tárgyalást*, az elnök a tisztelet élénk mozdulatával ragadta meg a tollat, néhány szót irt a papír aljára és a teremszolgának adta vissza, miközben odaszólt neki: Bocsássa be.

Az a szerencsétlen ember, akinek a történetét itt elmondjuk, ott maradt a terem ajtaja mellett, ugyanazon a helyen és ugyanabban a tartásban, ahogy a teremszolga otthagyta. Merengésén keresztül hallani vélte, amint valaki mondja neki: - Uram, kegyeskedjék velem jönni. - Ez ugyanaz a teremszolga volt, aki nagyon röviddel ezelőtt hátat fordított neki és aki most földig hajolva köszönt neki. A teremszolga ugyanakkor visszaadta neki a papirost. Kinyitotta és minthogy éppen a lámpa mellett ment el, el tudta olvasni:

„Az esküdszék elnöke tiszteletteljes üdvözlését küldi Madeleine urnak.”

A papirost összegyürte a kezében, mintha ennek a néhány szónak valami különös, keserű mellékíze lett volna számára.

Követte a teremszolgát.

Néhány perccel később egyedül volt egy faburkolattal ellátott, fülkeszerű, komor látványt nyújtó helyiségben, amelyet két szál gyertya világított meg, a két gyertya a zöld posztóval leterített asztalon állt. Még fülében csengtek a teremszolga utolsó szavai, amelyeket hozzá intézett: „Uram, ime ez a tanácskozási szoba. Csak meg kell fordítania ennek az ajtónak rézgombját és ott találja magát a tárgyalóteremben, az elnök ur karosszéke mögött.” - Ezek a szavak összekeveredtek benne azzal a homályos emlékekkel, amelyet az a szűk folyosó és az a fekete lépcső hagytak meg benne, amelyeken az imént végigment.

A teremszolga magárahagyta. Elérkezett a nagy pillanat. Azon igyekezett, hogy összeszedje magát, anélkül, hogy ez sikerült volna neki. Különösen azokban az órákban, amikor az embernek a legnagyobb szüksége volna arra, hogy az élet gyötrelmes valóságához igazodjék, szokott megtörténni, hogy gondolkodásának minden szála elszakad agyában. Azon a helyen volt, ahol a bírák tanácskoznak és ítélik. Valami bárgyú nyugalommal nézett körül ebben a csöndes és félelmetes szobában, amelyben annyi emberi lét török ketté, ahol hamarosan elhangzik majd az ő neve és amelyben ebben a pillanatban átsuhan az ő végzete. Nézte a falakat, aztán nézte saját magát, meglepődve azon, hogy ez az a szoba és hogy ez ő saját maga.

Több, mint huszonnégy órája nem evett, a taliga döcögése összetörte, ő azonban mindezt nem érezte. Ugy vélte, hogy semmit sem érez már.

Odament egy fekete kerethez, amely a falon függött. Ebben üveg alatt Jean Nicolas Pache párisi polgármester és miniszter autografált levele volt, amelynek kelte kétségtelenül tévedésből II. év *junius 9-ike* volt és amelyben Pache közölte a községtanáccsal az ott tartóztatásban lévő miniszterek és képviselők névsorát. Ha valaki szemtanúja lehetett volna ennek, aki láthatta és megfigyelhette volna ebben a pillanatban, mindenesetre azt képzelte volna, hogy ezt a levelet ugyancsak érdekesnek találja, mert nem vette le róla tekintetét és kétszer vagy háromszor elolvasta. Elolvasta, anélkül, hogy odafigyelt volna a tudatában lett volna neki. Fantine-ra és Cosette-re gondolt.

Mialatt elgondolkozott, megfordult és szeme megakadt annak az ajtónak a rézgombján, amely az ülésteremtől elválasztotta. Szinte megfeledkezett erről az ajtóról. Tekintete eleinte nyugodtan akadt meg és pihent meg ezen a gombon. Aztán riadt és merev lett és lassanként

rémülettel telt el. Verejtékcseppeket izzadt a feje s ezek a verejtékcseppek végigfolytak a hajszálain a halántékára.

Volt olyan pillanat, amikor fölényességgel és lázadozással vegyes, leirhatatlan mozdulatot tett, amellyel határozottan ki is mondta: a teremtését! hát ki kényszerít rá? Aztán élénken megfordult, maga előtt látta az ajtót, amelyen át belépett, odament, kinyitotta és kiment. Már nem volt bent a szobában, már kint volt a folyosón, a hosszú, szűk, lépcsőkkel és ablakrésekkel meg-megszakított folyosón, amelynek mindenféle elhajlása volt s amelyet helyenként lámpások világítottak meg olyan fénnel, mint amilyennel a betegszobák éjjeli lámpái világítanak. Ez volt az a folyosó, amelyen keresztül idejött. Föllélegzett. Hallgatódzott. Semmi zaj nem hallatszott mögötte, semmi zaj nem hallatszott előtte. Futásnak eredt, mintha valaki üldözné.

Miután végighaladt e folyosó több kanyarulatán, megint hallgatódzott. Ugyanaz a csönd és ugyanaz a homály terpeszkedett körülötte. Lihegett, tántorgott, a falnak támaszkodott. A fal hideg volt, az izzadtság odafagyott a homlokára, borzongva egyenesedett ki.

És most, amikor ebben a sötétségben, hidegtől és talán más egyébtől is remegve egyedül állt ott, gondolkozni kezdett.

Egész éjszaka gondolkozott. Egész nap gondolkozott és már csak egyetlen hangot hallott magában, amely folyton csak ezt ismételte benne: ó, jaj!

Egy negyedóra telt el így. Végre lehajtotta fejét, szorongó sóhajtás hagyta el, karjait ernyedten lógatta le és visszafelé indult. Lassan, mintegy meggörnyedve haladt. Olyan volt, mintha futtában valaki utólérte volna és most visszavinné.

Ismét belépett a tanácskozásszobába. Az első dolog, amit meglátott, az ajtókilincs volt. Ez az ajtókilincs, amely kerek, csiszolt rézből való volt, mint valami félelmetes csillag ragyogott feléje. Ugy nézett erre a kilincse, mint ahogy a bárány nézné a tigris szemét.

Nem tudta róla levenni tekintetét.

Időközönként egy-egy lépést tett és közeledett az ajtóhoz.

Ha hallgatódzott volna, valami zavaros mormogást, a szomszédos terem zaját hallotta volna, de ő nem hallgatódzott és nem hallott semmit.

Egyszerre, anélkül, hogy ő maga is tudta volna, miképpen, ott állt az ajtó előtt. Vonagló mozdulattal ragadta meg a gombot; az ajtó kinyílt.

Bent volt a tárgyalóteremben.

IX. A hely, ahol a meggyőződések kialakulóban vannak

Egy lépést tett, gépiesen csukta be maga mögött az ajtót és állva maradt, miközben figyelte azt, amit maga előtt látott.

Eléggé tágas, hiányosan megvilágított terem volt ez, amelyben hol zugás hallatszott, hol pedig csend uralkodott, amelyben a tömeg közepette a maga nyomoruságos és gyászos komolyságával bontakozott ki előtte a bűnügyi tárgyalás egész szervezete.

A terem egyik végében, ott, ahol ő állott, ott ültek a bírák, szórakozott arccal, kopott talárban, körmüket rágva, vagy szempilláikat lehunyva; a másik végében rongyos tömeg, ügyvédek, mindenféle tartásban; becsületes és keményarcu katonák; öreg, piszkos padló, szennyes mennyezet, inkább sárga, mint zöld posztóval leterített asztalok, a fogdosástól megfeketedett

ajtók, köröskörül falba vert szögek, rajtuk ötágu kávéházi lámpák, amelyek inkább füstöt, mint világosságot árasztottak; az asztalokon rézgyertyatartókban gyertyák; sötétség, rutság, szomorúság; és mindebből rideg és fönséges hatás bontakozott ki, mert e teremben érezni lehetett azt a nagyszerű emberi dolgot, amit törvénynek, és az isteni dolgot, amelyet igazságnak neveznek.

Ebben a tömegben senki sem vette őt észre. Valamennyi tekintet egyetlen pontra szegződött, egy fapadra, amely az elnöktől balra, a fal hosszában egy kicsi ajtónak támaszkodott. Ezen a padon, amelyet több gyertya világított meg, ült egy férfi két csendőr között. Ez a férfi, ez volt az az ember.

Nem kereste, meglátta. A szeme ösztönösen terelődött rá, mintha előre tudta volna, hol van ez az emberi alak.

Azt hitte, hogy saját magát látja megöregedetten, egyáltalában nem azért, mintha arcban hasonlított volna rá, de a testtartása és külseje, borzas hajával, kicsi, vörhenyes és nyugtalan szemével, ezzel a zubbonyal, amely egészen olyan volt, mint az, amely akkor volt rajta, amikor teli gyűlölettel a lelkében rejtve annak a rettenetes gondolatnak förtelmes kincsét, amelyet tizenkilenc év alatt a fegyház kövei között összegyűjtött, Digne-be érkezett.

Megremegve mondta magában: - Istenem, hát ilyen leszek megint?

Ez az emberi lény legalább is hatvanévesnek látszott. Valami megnevezhetetlen darabosság, bárgyuság és vadság volt benne.

Az ajtó nyílására tovább huzódtak, hogy helyet adjanak neki, az elnök arra nézett és tudva azt, hogy az a személyiség, aki most belépett, a montreuil-sur-meri polgármester ur, üdvözölte. Az államügyész, aki látta már Madeleine urat Montreuil-sur-merben, ahol hivatalos ügyben többször volt dolga, fölismerte őt és szintén üdvözölte. Ő alig vette észre. Valami különös káprázat rabja lett. Maga elé nézett.

Birák, jegyző, csendőrök, kegyetlenül kíváncsiak fejeinek tömege, mindezt már látta egyszer, valaha, van annak vagy huszonhét esztendeje. Most viszont látta ezeket a gyászos dolgokat. Itt voltak, itt nyüzsgöttek, itt éltek a valóságban. Ez már nem volt emlékezetének erőfeszítése, gondolatainak tükre, ezek itt valódi csendőrök és valódi birák, valódi tömeg és husból-vérből való valódi emberek voltak. Így volt. Látta, amint a valóság minden rettenetességével újra föltűnnek és újra fölélednek körülötte multjának szörnyű kisértetei.

Mindez ott tátongott előtte.

Borzalom fogta el tőle. Lehunyta szemeit és lelke mélyén kiáltotta magában: Soha!

És a végzetnek e tragikus játékából, ami megremegtette minden gondolatát és szinte megörjítette, az az ő saját énjének mása volt, aki ott ült. Azt az embert, aki fölött ítékeztek, mindenki Jean Valjeannak nevezte.

A szeme előtt hallatlan látomásban újra lejátszotta az ő saját maga kisértete élete legborzalmasabb pillanatának előadását.

Minden így volt. Ugyanaz az elrendezés. Ugyanaz az éjszakai óra, szinte ugyanazok a birói, katona- és néző-arcok. Csupán az volt a különbség, hogy az elnök feje fölött most kereszt volt, ami az ő eliteltetése idejében hiányzott a bíróságok tárgyalótermeiből. Amikor fölötté ítékeztek, nem volt ott az Isten.

Szék állt a háta mögött, arra rogyott, annak a gondolatnak félelmétől eltelten, hogy meglát-hatják. Amikor leült már, egy iratcsomót, amely ott volt a birák íróasztalán, arra használt föl, hogy eltakarja vele az arcát a terem közönsége elől. Most láthatott, anélkül, hogy ő látható lett

volna. Lassanként összeszedte magát. Ujra beleélte magát a valóság érzésébe, belejutott a nyugalomnak abba az állapotába, amikor már oda tudott hallgatni.

Bamatabois ur az esküdtek között volt.

Javert-t kereste, de nem látta meg. A tanuk padját eltakarta előle a jegyző íróasztala. És azonkívül, mint elmondottuk, a teremben nagyon rossz volt a világítás.

Abban a pillanatban, ahogy belépett, a vádlott ügyvédje befejezte védőbeszédét. Mindenkinek figyelme a végsőkéig megfeszült. Az ügy tárgyalása három órája tartott. Ez a tömeg három órája nézte, hogy a rettenetes valószínűség terhe alatt mint csuklik össze fokozatosan egy ember, egy ismeretlen, nyomorult lény, aki vagy mélységesen bárgyu, vagy nagyon ügyes. Ez az ember, immár tudták, csavargó volt, akit a mezőn rajtakaptak, amint érett almákkal teli ágat vitt el, amelyet a szomszédos, ugynevezett Pierron nevű kertben egy almafáról tört le. Ki volt ez az ember? Vizsgálatot folytattak le, tanukat hallgattak ki, akiknek vallomása egyértelmű volt és akiknek vallomásából a világosság új sugarai áradtak ki. A vád így szólt: - Nemcsak gyümölcstolvaj, fosztogató az, akit itt tartunk a kezünkben, hanem bandita, visszaeső bűnös, aki kibújt a felügyelet alól, régi fegyenc, a legveszedelmesebb fajta büntetett, az a bizonyos Jean Valjean nevű gonosztevő, akit az igazságszolgáltatás már régen keres és aki most nyolc éve a touloni fegyházból jövet, az uton erőszakos rablást követett el egy kis Gervais nevű savoyard gyerek kárára, olyan bünt, amelyre a büntetőtörvénykönyv 383-ik szakasza vonatkozik, amire nézve föntartjuk magunknak az utólagos vádemelés jogát, amikor a személyazonosságot bírói uton megállapították. Most megint lopást követett el. Itt visszaesés esete forog fönn. Itéljük el ezen cselekedetért újra, később majd régi cselekedetért mondanak fölötte ítéletet. - Ez a vád, továbbá a tanuk egyértelmű vallomása szemelláthatóan fölötte meglepte a vádlottat. Olyan kézmozdulatot és olyan jeleket tett, amelyekkel nemet akart mondani, vagy pedig a mennyezetet nézte. Nehezen beszélt, zavartan felelt, azonban egész lénye tetőtől-talpig tagadott. Olyan volt, mint valami félkegyelmű ezzel a sok értelmes emberrel szemben, akik mind fölsorakoztak és hadakoztak körülötte és olyan volt, mint valami idegen annak a társaságnak közepette, amely őt megragadta. Közben pedig közeledett feléje a fenyegető jövő, minden percben nőttön-nőtt ennek a valószínűsége és ez az egész tömeg nagyobb nyugtalansággal nézett ennek a borzalmasnak ígérkező ítéletnek elébe, amely mindinkább ott függött fölötte, mint ő maga. Azon az eshetőségen kívül, amelyet a fegyház jelentett, a halálos ítélet lehetősége is fölmerült arra az esetre, ha fölismerik és ha a Petit-Gervais-eset később az elítélésével végződik. Ki volt ez az ember? Honnan eredt ez a közömbössége? Hülye volt-e, vagy ravasz? Nagyon is jól értette, vagy semmiképpen sem értette mindezt? Olyan kérdések voltak ezek, amelyekben megoszlott a tömeg és ugylátszik, megoszlott az esküdtek véleménye is. Volt ebben a pörben valami félelmetes és nyugtalanító. A dráma nemcsak komor, hanem homályos is volt.

A védő elég ügyesen beszélt. Azon a vidékies nyelvezeten, amely sokáig volt a törvényszéki szónoklás stílusa és amelyet akkoriban minden ügyvéd használt, Párisban épp úgy, mint Romorantin-ban, vagy Monbrisonban és amelyen ma, minthogy klasszikus nyelvezetté vált, már csak a hivatalos szónokok beszélnek a bíróság előtt, amikor hasznát vélik látni e nyelvezet komoly zengésének és fönséges módjának; azon a nyelvezeten, amelyben a férj és feleség *hitvestársak*, amelyben Páris a *művészetek és a civilizáció központja*, a király az *uralkodó*, a püspök ur *szent főpásztor*, az államügyész a *megtorlás ékesbeszédű szószólója*, a védőbeszéd az *imént elhangzott nyilatkozat*, XIV. Lajos százada a *nagy század*, a színház *Melpomène temploma*, az uralkodócsalád *királyunk fönséges vére*, a hangverseny *zeneünnepély*, a megye parancsnokló tábornoka a *kitünő harcos*, aki és így tovább, a szeminárium növendékei ezek a *fiatal leviták*, az ujságokba becsuszott tévedések *rágalmak*, amely ezeknek a *sajtótermékeknek*

hasábjain hintik szét mérgüket, és stb. stb. Tehát az ügyvéd az almalopás fejtegetésén kezdte, amit nehéz föladat volt szép stílusban elvégezni. Azonban maga Bégnine Bossuet is kénytelen volt egyik gyászbeszédében célzást tenni egy csirkére és pompásan vágta ki magát ebből a nehézségből. Az ügyvéd megállapította, hogy az almalopásra nincs anyagi bizonyíték. - Védencét, akit védői minőségében rendíthetetlenül Champmathieu-nek mondott, senki sem látta, hogy átmászott volna a falon, vagy letört volna egy ágat, - Amikor letartóztatták, kezében volt ugyan ez az ág (amelyet az ügyvéd sokkal szívesebben gallynak nevezett), ő azonban azt állítja, hogy a földön találta és onnan vette föl. Hol van a bizonyíték ennek ellenkezőjére? - Kétségtelen, hogy ezt az ágat az elriasztott tolvaj törte le és vitte el, ami után a kertbe bemászott. Kétségtelen, hogy itt valaki tolvaj volt. - Azonban ki bizonyítja, hogy az a tolvaj Champmathieu volt? Egyetlen tény az, hogy régi fegyenc. Az ügyvéd nem tagadta, hogy ez a tény szerencsétlenségre ugyancsak megállapítást nyert. A vádlott Faverolles-ban lakott. A vádlott gyümölcsfatsztogató. A Champmathieu név eredetileg valóban Jean Mathieu lehetett. Mindez igaz lehet. Elvégre is négy tanu habozás nélkül és határozottan felismerte Champmathieu-ben Jean Valjean gályarabot. Azonban ezekkel az adatokkal, ezekkel a tanuvallomásokkal szemben nem szállhatott szembe az ügyvéd, csupán védencének tagadásával, ami az érdekelt fél tagadása; azonban föltéve, hogy valóban Jean Valjean fegyenc, vajjon bizonyosság ez amellet, hogy ő az almatolvaj? Ez legföljebb föltevés, azonban nem bizonyíték. A vádlott az igaz és a védő „jóhiszeműségének” adta bizonyítékát, amikor beismerte, hogy „ez a védekezésnek rossz módszere”. A vádlott konokul tagad mindent, a lopást és fegyenc mivoltát egyaránt. Helyesebb lett volna, ha az utóbbira vonatkozóan beismeréssel élt volna, mindenestre megszerezte volna számára biráinak jóindulatát. Az ügyvéd tanácsolta is ezt neki. Azonban a vádlott makacsul elutasította ezt a tanácsot abban a hiszemben, hogy egészen biztosan megmenekül, ha semmit sem ismer be. Nem volt igaza, azonban nem kell-e tekintetbe venni ezt az alacsony értelmi fokot? Ez az ember szemmeláthatóan félkegyelmű. A fegyház hosszú szenvedése, a fegyházon kívül töltött élet hosszú nyomora eltompították agyát és így tovább és így tovább. Rosszul védekezett. De vajjon ok ez arra, hogy elítéljék? Ami a kis Gervais-ügyet illeti, az ügyvédnek erre vonatkozóan nem volt mondanivalója, mert ez alkalommal nem erről volt szó. Az ügyvéd azzal végezte, hogy könyörögve fordult az esküdtekhez és a törvényszékhez, hogy arra az esetre, ha kétségtelennek látják a Jean Valjeannal való személyazonosságát, mérjék rá azokat a rendőri büntetéseket, amelyek a rendőri felügyelet alól magukat kivont egyénekre vonatkoznak és ne illessék azzal a rettenetes fenyítéssel, amely a visszaeső fegyencet sújtja.

Az államügyész válaszolt a védőnek. Szenvedélyes és virágos nyelvezeten beszélt, amint ez az államügyészek rendes szokása.

Üdvözölte a védőt „jóhiszeműségéért” és ügyesen kiaknázta ezt a jóhiszeműséget. Mindazt az engedékenységet, amelyet az ügyvéd tett, rázudította a vádlottra. Az ügyvéd nyilván beismerte, hogy a vádlott Jean Valjean. Ezt ő most lerögzíti. Ez az ember tehát Jean Valjean. Ez a vád győzelme és többé nem támadható meg. Itt ügyes fordulattal visszatért a bűntevés forrásaira és okaira, az államügyész mennydörgött a romantikus iskola erkölcstelensége ellen, amely akkoriban *sátáni iskola* néven élte hajnalát, amely nevet a *l'Oriflame* és a *la Quotidienne* kritikusai adományozták neki. Nem minden valószínűség nélkül, e perverz irodalom hatásának tulajdonította Champmathieu, vagy helyesen Jean Valjean bűncselekményét. Miután erre vonatkozó fejtegetését kimerítette, rátért magára Jean Valjeanra. Ki ez a Jean Valjean? Következett Jean Valjean leírása. Undorító szörnyeteg és így tovább. Az ilyenféle jellemzések mintája Thérámène elbeszéléseiben található, ami ugyan nem használatos a tragédiában, azonban kitűnő szolgálatot tesz a törvényszéki ékesszólásban.

A hallgatóság és az esküdtek „megborzongtak”. A leírás végeztével az államügyész olyan szónoki lendülettel, amely másnap reggel bizonyára kiváltja a megyefőnökség székhelye ujságjának legnagyobbfoku lelkesedését, így fejezte be:

- Ez az ember és így tovább, s így tovább, s így tovább: csavargó koldus, foglalkozás nélkül való stb. stb., - elmult élete révén hozzászokott a bűnös cselekedetekhez és ugyancsak kevésbé javult meg a gályarabságban való tartózkodása alatt, amint ezt a Petit-Gervais ellen elkövetett bűne is bizonyítja stb. stb. Ez az ember, akit az országuton rajtakaptak a lopáson, néhány lépésnyire a faltól, amelyen átmászott, kezében a lopott tárggyal, tagadja a rajtakapását, a lopást, falon való átmászást, tagad mindent, még a nevét is, még a sajátmaga személyének azonosságát is! Mindama száz bizonyítékon kívül, amelyekre most nem térünk ki, négy tanu: Javert, ez a kifogástalan rendőrfelügyelő és három gyalázatában volt társa, Brevet, Chenildieu és Cochepaille fegyencek ráismertek. Mi szól ellene e lesujtó egyhanguságnak? Ő tagad. Micsoda elvetemültség! Önök azonban igazságot tesznek, esküdt uraim és így tovább és így tovább. - Mialatt az államügyész beszélt, a vádlott nyitott szájjal, a meglepetésnek bizonyos nemével hallgatta, amelyben jó nagy része volt a csodálkozásnak. Nyilvánvalóan meglepte, miképpen beszélhet így valaki. Időről-időre a vádbeszéd „legerélyesebb” részleteinél, azokban a pillanatokban, amikor az ékesszólás föltartóztathatatlanul kicsap a medréből és mint orkán, úgy borítja el a vádlottat a lesujtó jelzők áradatával, lassan megcsóválta fejét, jobbról balra és balról jobbra, szomoru és néma tiltakozásképpen, amivel az eljárás kezdete óta beírte. A hallgatók, akik a legközelebb ültek hozzá, hallották, amint kétszer vagy háromszor halkán mondotta: - Így van az, mert nem kérdezték meg Baloup urat! - Az államügyész figyelmébe ajánlotta az esküdteknek, hogy ez a bárgyu viselkedés nyilvánvalóan számítás, ami nem hülyeségről, hanem ügyességről tesz tanuságot, ügyesség, ravaszság ez, ama megrögzött szokása mellett, hogy megcsalja az igazságszolgáltatást, ami teljes világításban mutatja be ez ember „mélységes romlottságát”. Azzal fejezte be, hogy föntartotta magának az eljárás jogát a kis Gervais-ügyben és hogy a vádlott szigorú megbüntetését kéri.

Ez ebben az esetben, mint emlékezhetnek rá, az életfogytiglani fegyházat jelentette.

A védőügyvéd fölállt s azzal kezdte, hogy bókkolt „a közvádló urnak” ezért a „csodálatos ékesszólásért”, aztán felelt, amennyire tőle telt, azonban már gyöngébben. Nyilvánvaló volt, hogy kicsuszott alóla a talaj.

X. A tagadás rendszere

Elérkezett a tárgyalás befejezésének a pillanata. Az elnök maga elé állította a vádlottat és a szokásos kérdéseket intézte hozzá:

- Tud még valamit fölhozni a védelmére?

A férfi ott állt, valami szörnyű kalapot forgatott a kezében és mintha nem hallotta volna.

Az elnök megismételte a kérdést.

Ezuttal a vádlott meghallotta. Ugy látszott, megértette és olyan mozdulatot tett, mint aki felébred, szemét körüljártatta, megnézte a csendőroket, a közönséget, az ügyvédjét, az esküdteket, a bíróságot, hatalmas öklét a padja előtt álló fakorlát élére fektette, megegyszer körülnézett és tekintetét a főügyészre meresztve, hirtelen beszélni kezdett. Olyan volt ez, mint valami kitörés. Amint a szavak összefüggéstelenül, dühösen, szaggatottan, összevegyülten előtörték a szájából, úgy látszott, mintha valamennyi egyszerre akart volna kitódulni. Ezt mondta:

- Ez a mondanivalóm. Hogy kocsigyártó voltam Párisban, még pedig Baloup urnál. Nagyon kemény mesterség. A kocsigyártó mesterségben mindig a szabadban kell dolgozni, az udvaron, jó mestereknél a félszer alatt, de sohasem zárt műhelyben, mert tudják, hely kell hozzá. Télen annyira fázik az ember, hogy a karjával csapkod hogy fölmelegedjen; de a mesterek ezt nem akarják, azt mondják, hogy ezzel is időt veszítünk. Nagyon nehéz dolog a vasat kezelni, amikor a kövezet megfagyott. Ez hamar elkoptatja az embert. Ebben a mesterségben már egészen fiatalon öreg az ember. Negyven éves korában az ember kivénült. Én negyvenhárom éves voltam és elég sok bajom volt. És azonkívül, a munkások olyan rosszindulatúak! Ha az ember már nem fiatal, öreg számárnak, vén baromnak mondják! Csak másfél frankot kerestem naponta, a lehető legkevesebbet fizették nekem, a mesterek kihasználták a koromat. Azonkívül volt egy leányom is, aki a folyóra járt mosni. Ő is csak keresett valamit. Így kettesben boldogultunk valahogy. Neki is megvoltak a bajai. Egész nap ott állni a medencében, derékig, esőben, hóban, szélben, amely csak úgy vágja az embert. Ha fagy, akkor is csak kell mosni, mert sok embernek kevés a fehérneműje és vár rá. Ha nem mosná ki, elveszitené a megbízóját. A deszkák rosszul vannak összeeresztve és mindenünnen becsurog a víz. A szoknyája alul-fölül átázik. Ott is dolgozott az Enfants-Rouges mosodában, ahol csapról jön a víz. Itt nem áll a medencében. Maga előtt mos a csapnál és a hátamögött levő medencében öblöget. Mivel be van zárva, a teste kevésbé fázik. De a forró víz szörnyű gőzt áraszt és kimarja az ember szemét. Este hét órakor jött haza és hamar lefeküdt, annyira fáradt volt. A férje ütötte. Meghalt. Nem voltunk nagyon boldogok. Derék lány volt, nem járt táncolni és nagyon csendes volt. Emlékszem, hogy egy hushagyókedden este nyolckor aludni ment. Nos. Az igazat mondom. Megkérdezhetik. Ó, igen, kérdezzék meg! Milyen buta is vagyok! Páris valóságos örvény. Ki ismeri ott Champmathieu apót? Mégis megemlítem Baloup urat. Menjenek el Baloup urhoz. Ezek után pedig nem tudom, mit akarnak tőlem.

Az ember elhallgatott és állva maradt. Mindezeket hangosan, hadarva, rekedten, nyersen és fátyolozottan mondta el valamilyen dühös és vad naivitással. Egyszer elhallgatott, hogy valakit üdvözöljön a hallgatóságból. Az állításai, amelyeket mintha találomra dobálna maga elé, csuklásszerűen jöttek ki belőle és mindegyiket olyan kézmozdulattal kísérte, mint a favágó, aki fát hasogat. Amikor befejezte a mondanivalóját, a hallgatóság kacagásban tört ki. A közönség nézte és amikor látta, hogy nevetnek és nem értette a dolgot, maga is nevetni kezdett.

Komor látvány volt.

Az elnök, jóindulatu és figyelmes ember, megszólalt.

Emlékeztette az „esküdt urakat”, hogy „Baloup urat, az egykori kocsigyártómestert, akinél a vádlott állítólag dolgozott, hiába idézték meg. Csődbe jutott és nem lehetett megtalálni”. Majd a vádlotthoz fordulva figyelmeztette, hogy hallgassa meg és így folytatta:

- Maga olyan helyzetben van, amelyet meg kell fontolnia. A legsúlyosabb feltevések nehezednek reá és főbenjáró következményeket vonhatnak maguk után. Vádlott, a maga érdekében, utoljára szólítom föl, adjon világos magyarázatot erre a két kérdésre: Először is, igen vagy nem, átmászott-e a Pierron zárt terület falán, letört egy ágat és ellopta az almát, vagyis, betöréses-lopást követett el? Másodsor, igen vagy nem, maga-e Jean Valjean, kiszabadult feyenc?

Az ember a fejét rázta, mint aki jól megértette a kérdést és tudja, mit fog rá felelni. Fölnyitotta a száját, az elnök felé fordult és így szólt:

- Először is...

Majd a kalapját nézte, a mennyezetet és elhallgatott.

- Vádlott, - szólalt meg az ügyész szigorúan, - ide figyeljen. Maga semmire sem felel, amit kérdeznek. A zavarodottsága maga elitéli. Nyilvánvaló, hogy nem hívják Champmathieunek, hogy maga Jean Valjean fegyenc, aki előbb Jean Mathieu név alatt rejtőzött, ami az anyja neve volt és elment Auvergnebe, hogy Faverollesban született, ahol fanyeső volt. Nyilvánvaló, hogy átmászással maga lopta el az érett almát a Pierron zárt területről. Az esküdt urak ezt kellőképpen méltányolni fogják.

A vádlott végül is leült. Amikor az államügyész befejezte, hirtelen fölpattant és kiabálva mondta:

- Maga nagyon gonosz! Ezt akartam mondani. Csak előbb nem találtam el. Nem loptam semmit. Olyan ember vagyok, aki nem eszik mindennap. Aillyből jöttem, a környéken jártam olyan zivatar után, amely egészen sárgává tette a mezőt, még a pocsolyák is túlradtak és az országut mentén csak éppen apró kis fűszálak dugták ki a fejüket a homokból. Ott találtam egy letört faágat a földön amelyiken almák voltak és fölvettem az ágat, anélkül, hogy tudtam volna, hogy bajba kerülök miatta. Három hónapja ülök börtönben és ide-oda taszigálnak. Aztán meg, nem is értem, ellenem beszélnek, azt mondják, feleljen! A csendőr, aki jó fiú, a karomat lökdösi és azt mondja egészen halkán: Felelj hát! Nem tudom megmagyarázni, én nem tanultam, én szegény ember vagyok. Ebben nincsen igazuk, hogy ezt nem akarják belátni. Nem loptam, fölvettem a földről, ami ott feküdt. Azt mondják: Jean Valjean, Jean Mathieu! Ezek falusiak lehetnek, én meg Baloup urnál dolgoztam, a boulevard de l'Hôpitalon. Champmathieunek hívják. Maga nagyon furfangos és meg tudja mondani, hol születtem. Én nem tudom. Nincsen mindenkinek háza, hogy abban jöjjön a világra. Ez nagyon is kényelmes lenne. Azt hiszem, hogy az apám és az anyám az országutat járta. De különben ezt sem tudom. Amikor gyerek voltam, Kicsinek hívtak, most meg Öregnek hívnak. Hát ezek a keresztniveim. Vegye őket, ahogyan akarja. Voltam Auvergneben, voltam Faverollesban, a fene egye meg! Hát azután? Hát nem lehetett valaki Auvergneben vagy Faverollesban anélkül, hogy gályarab lenne? Mondom, hogy nem loptam és Champmathieu apó vagyok. Baloup urnál dolgoztam és lakásom volt. Végre is bosszant már az ostobaságaival! Miért támad ellenem mindenki, mint valami vadállat!

Az államügyész állva maradt és az elnökhöz intézte a szavait:

- Elnök ur, a vádlott zavaros, de nagyon ügyes tagadásával szemben, amellyel annyira igyekszik magát együgyűnek mutatni, de ami nem sikerül neki, - erre figyelmeztetjük, - azt kérjük, hogy méltóztassék és a bíróság is kegyeskedjék újból ideszóllíttatni Brevet, Cochepaille és Chenildieu elítélteket, valamint Javert rendőrfelügyelőt és utólszor kihallgatni őket a vádlottnak Jean Valjean fegyencsel való azonosságára nézve.

- Megjegyzem a főügyész urnak, - mondta az elnök - hogy Javert rendőrfelügyelő, akit hivatala a szomszédos megyeszékhelyre szóllított, elhagyta a tárgyalótermet, sőt a várost is. Mi adtuk meg neki erre a fölhatalmazást, az államügyész ur és a vádlott védőjének a hozzájárulásával.

- Ugy van, elnök ur, - folytatta az államügyész. - Javert ur távollétében, azt hiszem, kötelességem figyelmeztetni az esküdt urakat arra, amit néhány órával előbb itten elmondott. Javert köztisztelőnek örvendő ember, aki erélyességével és megbízhatóságával becsületet szerez alárendelt, de mégis fontos hivatásának. Ime vallomásának a szövege:

- Még csak erkölcsi és anyagi bizonyosságokra sincsen szükségem, amelyekkel a vádlott tagadását megcáfoljam. Tökéletesen fölismerem. Ezt az embert nem hívják Champmathieunek: Jean Valjean nevü igen gonosz és nagyon félelmetes volt fegyenc. Mikor a büntetését kitöltötte, csak nagy sajnálkozással engedték szabadon. Tizenkilenc évet töltött kényszermunkán minősített tolvajlásért. Ötször, vagy hatszor tett kísérletet a szökésre. A kis Gervais megrablásán és

a pierron-kertbeli lopáson kívül még azzal a lopással is gyanúsítom, amelyet az elhunyt dignei püspök önagyságánál elkövetett. Gyakran láttam őt abban az időben, amikor segédbörtönőr voltam a touloni fegyházban. Ismétlem, hogy határozottan felismerem.

Ugy látszott, hogy ez az annyira pontos nyilatkozat élénk hatást tett a közönségre és az esküdtekre. Az államügyész ragaszkodott hozzá, hogy Javert távollétében újra hallgassák ki és kérdezzék ki ünnepélyesen Brevet, Chenildieu és Cochepaille tanukat.

Az elnök parancsot adott az egyik ajtónállónak és egy pillanat múlva kinyílt a tanuk szobájának az ajtaja. Az ajtónálló, egy csendőr kíséretében, aki a karhatalmat képviselte, bevezette az elitelt Brevet-t. A hallgatóság feszült várakozással figyelt és a mellek úgy ziháltak, mintha valamennyinek egyetlen lelke lett volna.

Brevet volt gályarab a központi fegyházak fekete és szürke rabruháját viselte. Brevet hatvan év körüli ember volt, az üzletemberbe ojtott gazember arc kifejezésével. Ez néha együttjár. A börtönben, ahová újabb gonosztettei visszavezették, börtönzolga-féle lett. Olyan ember volt, akiről a föllebvalói azt mondták: Igyekszik magát hasznossá tenni. A lelkészek kedvező vallomást tettek a vallásosságáról. Nem szabad elfelejteni, hogy ez a restauráció korszakában történt.

- Brevet, - mondta az elnök - maga meggyalázó büntetést szenvedett el és ezért nem tehet esküt...

Brevet lesütötte a szemét.

- Mindamellet - folytatta az elnök - még abban az emberben is, akit a törvény lefokozott, az isteni kegyelem engedelmeivel megmaradhat az igazságosság és a becsület érzése. Erre az érzésre hivatkozom ebben a döntő órában. Ha megvan még magában, amint remélem, fontolja meg, mielőtt felelne, mérlegelje egyrészt ezt az embert, akit egy szava elveszejthet, másrészt az igazságszolgáltatást, amelyet egy szava megvilágíthat. A pillanat ünnepélyes és még mindig ideje van arra, hogy visszavonjon mindent, ha azt hinné, hogy tévedett. - Vádlott, álljon fel, - Brevet, nézze meg jól a vádlottat, szedje össze az emlékezetét és mondja meg nekünk lelkére és lelkiismeretére, ragaszkodik-e hozzá, hogy ebben az emberben Jean Valjean fegyencétársát ismeri fel?

Brevet a vádlottra nézett, majd a bíróság felé fordult:

- Igen, elnök ur. Én voltam az, aki legelőször fölismertem és megmaradok mellette. Ez az ember Jean Valjean. 1796-ban jött Toulonba és 1815-ben szabadult. Én egy esztendővel utána szabadultam. Most együgyűnek látszik, de hát a kora okozza a bárgyúságát. A fegyházban alattomos volt. Határozottan ráismerek.

- Üljön le - mondta az elnök. - Vádlott, maradjon állva.

Bevezették Chenildieut, az életfogytiglan elitelt fegyencet, amit vörös köpenyről és zöld kalapjáról meg lehetett állapítani. Toulonban töltötte a büntetését, ahonnan erre az alkalomra idehozták. Körülbelül ötvenéves, alacsonytermetű, élénk, ráncos, vézna, sárga, kihívó, lázas emberke volt, akinek minden tagjában és egész természetén valami beteges gyengeség és a tekintetében határtalan erő mutatkozott. Fegyencétársai Je-nie-Dieunek (Tagadom Istent) nevezték el.

Az elnök körülbelül ugyanazokat a szavakat intézte hozzá, mint Brevethez. Abban a pillanatban, amikor arra emlékeztette, hogy becstelensége megfosztotta az eskü jogától, Chenildieu felemelte a tekintetét és szembenézett a közönséggel. Az elnök felszólította, hogy

szedje össze magát és mint Brevet-től, tőle is megkérdezte, vajon ragaszkodik-e hozzá, hogy ráismer a vádlottra.

Chenildieu kacagásban tört ki:

- A mennykőbe is, hogy felismerem-e? Öt esztendeig ugyanarra a láncra voltunk fűzve. Hát tagadsz, pajtás?

- Üljön le - szólt rá az elnök.

Az ajtónálló bevezette Cochepaillet. Ez a másik életfogytiglan elítélt, aki szintén a fegyházból jött és Chenildieuhöz hasonlóan vörösbe volt öltöztetve, lourdesi parasztember volt és félig-meddig pireneusi medve. Nyáját őrzött a hegyekben és a pásztorkodásból rablóvá züllött. Cochepaille nem volt kevésbé vad, mint a vádlott és még bárgyubbnak látszott. Egyike volt ez azoknak a szerencsétleneknek, akiket a természet vadállatokká kezd változtatni, a társadalom pedig gályarabokul fejezi be őket.

Az elnök néhány érzélgős és komoly szóval igyekezett a lelkére hatni és tőle is azt kérdezte, amit a másik kettőtől, vajjon habozás és kételkedés nélkül megmarad-e amellett, hogy megismeri az előtte álló embert?

- Ez Jean Valjean - mondta Cochepaille. - Sőt még úgy hívták, hogy Jean-le-Cric, olyan erős volt.

Ennek a három embernek a nyilvánvalóan őszinte és jóhiszemű vallomása a vádlottra nézve baljóslatu mormogást okozott. Ez a mormogás fokozódott és hosszabban tartó volt, ahányszor csak újabb nyilatkozatot csatoltak az előbbiekhöz. A vádlott azzal a meglepődött arccal figyelt, amely a vád szerint a legfőbb védekezése volt. A mellette ülő csendőrök hallották, amikor az elsőnek a vallomásánál a foga közt mormolta: Nohát, nézd csak! A másikon már valamivel hangosabban, csaknem meglegedetten mondta: Jó! A harmadiknál elkiáltotta magát: Nagyszerű!

Az elnök megkérdezte:

- Vádlott, hallotta. Mi a megjegyzése?

- Azt mondom, nagyszerű! - felelte.

Moraj támadt a közönség körében, majdnem az esküdtekig terjedt. Nyilvánvaló volt, hogy a vádlott elveszett.

- Ajtónállók! - szólt az elnök. - Teremtsenek csendet. Berekeszteni a tárgyalást.

Ebben a pillanatban mozgás támadt közvetlenül az elnök mellett. Egy hang ezt kiáltotta:

- Brevet, Chenildieu, Cochepaille, erre nézzetek!

Mindazok, akik ezt a hangot hallották, megdermedtek, annyira siralmas és borzalmas volt. Minden szem abba az irányba fordult, ahonnan a hang jött. A kiváltságos hallgatók között, a bíróság mögött ülők közül egy ember fölállt, felrántotta a törvényszéket a teremtől elválasztó korlát ajtaját és ott állt a terem közepén. Az elnök, Bamatabois, az államügyész, husz más személy felismerte és valamennyi egyszerre kiáltotta:

- Madeleine ur!

XI. Champmathieu egyre jobban meglepődik

Valóban ő volt. A jegyző lámpája megvilágította az arcát. Kezében tartotta a kalapját, a ruháján nem látszott semmi rendetlenség, a kabátja gondosan be volt gombolva. Nagyon sápadt volt és kissé remegett. Haja, amely Arrasba való érkezésekor még szürkülőben volt, most egészen fehérre vált. Egy óra alatt, amit itt töltött, megőszült.

Minden tekintet feléje irányult. Az izgalom leirhatatlan volt. A hallgatóság egy pillanatra habozóvá vált. A hang annyira szivbemarkoló volt, az ott álló ember annyira nyugodtnak látszott, hogy először nem értették meg a dolgot. Azt kérdezték, ki kiáltott. Nem tudták elhinni, hogy ez a nyugodt ember hallatta volna ezt a rémitő kiáltást.

Ez a határozatlanság csak néhány pillanatig tartott. Még mielőtt az elnök vagy az államügyész egy szót is szólhatott volna, mielőtt az ajtónállók és a csendőrök egy mozdulatot tehetek volna, az az ember, akit ebben a pillanatban Még Madeleine urnak neveztek, Cochepaille, Brevet és Chenildieu tanukhoz lépett.

- Nem ismertek meg? - kérdezte.

Mind a hárman hallgattak és csak fejcsóválással jelezték, hogy egyáltalán nem ismerik. Cochepaille ijedtében katonásan szalutált. Madeleine ur az esküttek és a törvényszék felé fordulva csendesen mondta:

- Esküdt urak, engedjék szabadon a vádlottal. Elnök ur, engem tartóztasson le. Nem ő az az ember, akit keresnek, hanem én. Én vagyok Jean Valjean.

Mindenki visszafojtott lélekzettel figyelt. Az első meglepetés izgalmát siri csend követte. A teremben azt a vallásos borzalomhoz hasonló valamit érezték, amely megragadja a tömeget, amikor valami nagy esemény történik.

De az elnök arcán mégis a rokonszenv és a szomorúság tükröződött. Hirtelen pillantást váltott az államügyésszel és néhány halk szót intézett a szavazóbirákhoz. A közönséghez fordult és olyan hangsúllyal, amelyet mindenki megértett, kérdezte:

- Van itt orvos?

Az államügyész megszólalt:

- Esküdt urak! Az eset olyan különös és annyira váratlan, amely megzavarja a kihallgatást és bennünk épügy, mint önökben olyan érzést fakaszt, amelyet nem kell magyaráznunk. Valamennyien ismerik, legalább is hirből, a tiszteletreméltó Madeleine urat, Montreuil-sur-mer polgármesterét. Ha van egy orvos a hallgatóság között, csatlakozunk az elnök urnak ahhoz a kéréséhez, hogy megkérjük, sziveskedjék gondozásába venni Madeleine urat és hazavinni az otthonába.

Madeleine ur nem engedte, hogy az államügyész befejezze a szavait. Jósággal és határozottsággal telt hangon szakította félbe. Ezeket a szavakat mondta: így, betüszterint, ahogyan ennek a jelenetnek egyik tanuja nyomban a történet után leírta, ahogyan benne cseng a fülében azoknak, akik ma közel negyven esztendővel ezelőtt hallották:

- Köszönöm, államügyész ur, de nem vagyok örült. Majd meglátja. Azon a ponton voltak, hogy egy nagy hibát kövessenek el. Engedjék szabadon ezt az embert. Kötelességet teljesítek, én vagyok az a szerencsétlen elítélt. Csak magam látok itten tisztán és az igazat mondom. Isten a magasságban látja azt, amit ebben a pillanatban cselekszem és ez elég. Elfoghatnak, mivel itt vagyok. Pedig tőlem telhetően a legjobbat tettem. Idegen név alá rejtőztem, meggazdagodtam, polgármester lettem. Vissza akartam térni a becsületes emberek sorába. Ugy látszik, ezt nem

tehetem. Végre is van sok minden, amit nem mondhatok el, nem fogom elmondani önöknek az életem sorsát. Egy napon tudni fogják. Én loptam meg a püspök urat, ez igaz. Én loptam meg a kis Gervaist, ez igaz. Okuk volt arra, hogy azt mondják, Jean Valjean nagyon gonosz szerencsétlen. Talán nem minden hiba őt terheli. Idehallgassanak, bíró urak. Az olyan mélyre süllyedt embernek, mint én vagyok, nincs joga, hogy vitába szálljon a gondviseléssel, sem arra, hogy tanácsot adjon a társadalomnak. De, látják, az a gyalázat, amelyből ki akartam menekülni, ártalmas dolog. A gályákon gályarabbá válik az ember. Vegyék ezt tudomásul, ha akarják. Mielőtt a fegyházba kerültem, nagyon kevésbé intelligens, szegény paraszt voltam, aféle bárgyu ember. A fegyház megváltoztatott. Ostoba voltam, gonosszá váltam. Fadarab voltam, parázssá váltam. Később a türelmesség és a jóság megmentett, mint ahogyan a szigorúság elveszejtett. De bocsánat, nem tudják megérteni, amit mondok. Megtalálják nálam, a kandalló hamujában azt a kétfrankos darabot, amit hét esztendeje elloptam a kis Gervaistól. Nincs mit hozzáfűznöm. Fogjanak el. Az államügyész ur a fejét csóválja és azt mondja, Madeleine ur megőrült. Nem hisz nekem! Ez bántó. Legalább ezt az embert ne ítéljék el! Hogyan? Ezek nem ismernek fel? Szeretném, ha Javert itt lenne. Ő felismerne!

Semmi sem tudná visszaadni a hangsúlyozásnak azt a jóságos és komoly melankóliáját, amely ezeket a szavakat kísérte.

A három fegyenc felé fordult:

- Nos, én felismerem magukat! Brevet! Emlékszik?...

Elhallgatott, egy pillanatig habozott, majd így szólt:

- Emlékszel azokra a kockás kötött nadrágtartókra, amiket a fegyházban viseltél?

Brevet-t mintha megrázta volna a meglepetés és tetőtől talpig rémülten mérte végig. Madeleine folytatta:

- Chenildieu, aki te magadat nevezted el Je-nie-Dieunek, neked az egész jobbvállad erősen összeégett, mert egyszer parázstól izzó melegítőre szoritottad a válladat, hogy eltüntesd a T. F. B. betűket, amelyek azonban még mindig láthatók. Felelj, igaz ez?

- Igaz, - felelte Chenildieu.

Cochepaille felé fordult:

- Cochepaille, neked a balkarod csuklójánál égetett löporral, kék betűkkel egy dátum van betetoválva. Ez a dátum, a *császárnak* Cannesben, *1815 március elsején* való partraszállásának a dátuma. Huzd föl a zubbonyod ujját.

Cochepaille fölhozta a zubbonya ujját, minden tekintet a meztelen karjára szegeződött. Egy csendőr a lámpájával rávilágított: rajta volt a dátum.

A szerencsétlen férfi a hallgatók és a bírák felé fordult, olyan mosolygással, amelytől még ma is elfacsarodik a szive azoknak, akik látták, valahányszor csak eszükbe jut. A diadal, de egyúttal a kétségbeesés mosolya is volt ez.

- Jól láthatják tehát, hogy én vagyok Jean Valjean, - mondta.

Nem volt már ebben a teremben sem bíró, sem vádló, sem csendőr. Csak kimeresztett szemek és meghatódott szivek. Senki sem emlékezett a szerepére, amelyet el kell játszania. Az államügyész elfelejtette, hogy azért van itt, hogy vádoljon, az elnök elfelejtette, hogy elnökölnie kell, a védő, hogy védeni jött ide. Meglepő dolog, de egyetlen kérdést nem vetettek fel, egyetlen hatóság nem lépett közbe. A fenséges látványok tulajdonsága, hogy minden lelket megragadnak és minden tanut nézővé változtatnak. Talán senki sem tudott számot adni arról hogy mit

érett: kétségtelenül senki sem gondolt arra, hogy nagy fényesség villant föl előtte: egész bensőjében mindenki el volt kápráztatva.

Nyilvánvaló volt, hogy Jean Valjean áll előttük. Ez világos volt. Ennek az embernek a megjelenése elegendő volt arra, hogy megvilágítsa ezt az előző pillanatban annyira sötét kalandot. Anélkül, hogy most már bármilyen magyarázatra szorulna, ez az egész tömeg, mint valami villamos kinyilatkoztatásra, nyomban megértette, még pedig egyetlen szempillantásra, egy embernek ezt az egyszerű és tragikus történetét, aki föladja magát, nehogy helyette egy másikat ítéljenek el. Ebben a hatalmas, fényes valóságban elvész minden részlet, minden habozás, minden lehetséges apró ellenkezés.

Olyan benyomás volt, amely hamar elmult, de abban a pillanatban ellenállhatatlan volt.

- Nem akarom tovább zavarni a tárgyalást, - folytatta Jean Valjean. - Mivel nem tartóztatnak le, elmegyek. Több elintézni való dolgom van. Az államügyész ur tudja, ki vagyok, tudja, hová megyek, majd letartóztat, amikor akar.

A kijárat felé indult. Egyetlen hang nem hallatszott, egyetlen kar nem emelkedett az útjába. Mindenki elhúzódott. Ebben a pillanatban valami, nem tudom micsoda isteni dolog volt benne, amelynek hatása alatt a tömegek hátrahúzódnak és utat nyitnak egy ember előtt. Lassu léptekkel haladt el a tömeg között. Soha sem tudták meg, ki nyitotta ki az ajtót, de bizonyos, hogy amire odaért, az ajtó kinyílt. Amikor odaért, visszafordult és így szólt:

- Államügyész ur, a rendelkezésére állok.

Majd a hallgatósághoz intézte szavát:

- Önök valamennyien, mind, akik itt vannak, szájalomraméltónak találják engemet, ugy-e? Istenem, ha arra gondolok, hogy majdnem mit cselekedtem, irigylésreméltónak tartom magamat. Pedig jobban szerettem volna, ha mindez nem történik meg.

Kiment és az ajtó becsukódott, mint ahogyan kinyílt, mert azok, akik valami magasztosat cselekszenek, mindig bizonyosak abban, hogy valaki a szolgálatukra lesz a tömegből.

Nem egészen egy óra múlva az esküdtszék ítélete minden vád alól felmentette Champmathieut. És a nyomban szabadonengedett Champmathieu kábultan távozott, abban a hitben, hogy mindenki megbolondult és semmit sem értett ebből a látomásból.

NYOLCADIK KÖNYV

A visszahatás

I. Milyen tükörben nézte meg Madeleine ur a haját

Pirkadt. Fantinenak lázas és álmatlan éjszakája volt, amelyet különben boldog álmoképek töltöttek be. Reggel elaludt. Simplicia nővér, aki mellette virrasztott, fölhasználta az alvását, hogy új kinafőzetet készítsen. A derék nővér már néhány pillanat óta a kórház laboratóriumában tartózkodott és a gyógyszerek és csövek fölé hajolva, nagyon közelről nézte azokat a köd miatt, amellyel a szürkület borítja a tárgyakat. Egyszerre csak hátranézett és halkán sikoltott. Madeleine ur állt előtte. Nesztelenül lépett be.

- Ön az, polgármester ur! - kiáltotta.

Madeleine halkán felelte:

- Hogy van ez a szegény asszony?

- Nincs rosszul ebben a pillanatban. De tudja, mi nagyon nyugtalanok voltunk.

Elmagyarázta, mi történt, hogy Fantine az este nagyon rosszul volt, de most már jobban van, mert azt hiszi, hogy a polgármester ur Montfermeilbe ment a gyermekéért. A nővér nem merte megkérdezni a polgármester urat, de az arckifejezéséből jól látta, hogy egyáltalában nem onnét jön.

- Mindez rendben van, - mondta, - jól tette, hogy nem ábrándította ki.

- Igen, - felelte a nővér. - De most, polgármester ur, hogyha lát majd bennünket és nem látja a gyermekét, mit mondunk neki?

Madeleine egy pillanatig álmodozásba mélyedt:

- Majd sugall valamit az Isten, - mondta.

- Pedig nem hazudhatunk neki, - mormogta félhangon a nővér.

A szobában egészen világos lett. Bevilágított Madeleine ur arcába. A nővér véletlenül feltekintett.

- Istenem, uram! - kiáltotta. - Mi történt önnel vajjon? A haja egészen fehér!

- Fehér! - mondta Madeleine.

Simplicia nővérnek nem volt tükre. Egy dobozban kutatott és kis tükröt vett elő, amelyet a kórház orvosa használ annak a megállapítására, hogy a beteg meghalt és nem lélelzik. Madeleine ur kezébe vette a tükröt, megnézegette a haját és ennyit mondott:

- No nézd!

Közönyösen mondta ki ezeket a szavakat, mintha másra gondolt volna.

A nővért valami ismeretlennek a sejtése dermesztette meg, ami mindebben rejtőzhetik.

- Megnézhetem? - kérdezte Madeleine ur.

- A polgármester ur nem hozhatja el a gyermekét? - mondta a nővér, aki alig mert egy kérdést megkockáztatni.

- Dehogy nem, de legalább három-négy napra lesz szükségünk.

- Ha nem látná itt a polgármester urat, - folytatta a nővér félénken, - nem tudná, hogy a polgármester ur visszajött, könnyebb lenne megnyugtatni és amikor a gyermek megérkezik, egészen természetesen azt gondolná, hogy a polgármester ur a gyerekekkel együtt érkezett. Nem kellene hazugságot mondanunk.

Madeleine ur egy pillanatilag mintha töprengett volna, majd komoly nyugodtságával mondta:

- Nem, kedves nővér. Látnom kell. Talán sietek.

Az apáca ugylátszik nem figyelte meg ezt a „talán” szócskát, amely sötét és furcsa értelmet adott a polgármester ur szavainak. Szemét lesütve, hangját tisztelettel lehalkítva felelte:

- Ebben az esetben, bár alszik, polgármester ur beléphet.

Madeleine megjegyzést tett az egyik ajtóra, amelyik rosszul záródik és zajával fölébresztheti a beteget, azután belépett Fantine szobájába, odament az ágyhoz és félrehuzta a függönyt. A beteg aludt. Lélekzete azzal a tragikus hörgéssel tört fel a melléből, amely ezeknek a betegségeknek a sajátossága és amely összefacsarja a szívet az anyáknak, akik halálraitélt alvó gyermekük mellett virrasztanak. De ez a kínos lélekzés alig zavarta meg az álmában átalakult arcán terjengő kimondhatatlan derűt. Sápadsága fehérséggé változott. Az arca rózsás volt. Hosszu szőke szempillája, szüzességéből és ifjúságából megmaradt egyetlen szépsége, lehunytan is remegett. Egész teste reszketett, mintha a szárnyait bontogatná és elrepülni készülne, az ember érezte a rezgésüket, bár nem láthatta. Így nézve, az ember nem hitte volna, hogy olyan beteggel van szemben, akiről már majdnem lemondtak. Inkább olyannak látszott, aki el akar repülni és nem olyannak, aki meghal.

A fa ága, amikor a kéz közeledik feléje, hogy leszakítson egy levelet, megremeg és mintha el akarna rejtőzni és egyuttal kínálja magát. Az emberi testben is meg van ez a remegés, amikor elérkezik az a pillanat, amikor a halál titokzatos ujjai felényulnak, hogy a lelket leszedjék.

Madeleine ur egy darabig mozdulatlanul állt az ágy mellett, hol a beteget, hol a feszületet nézve, mint két hónappal ezelőtt, amikor először jött ide meglátogatni ezen a menhelyen. Megint itt voltak mind a ketten, ugyanabban a magatartásban, Fantine aludt, ő meg imádkozott. Csakhogy most, két hónap múltán, a nőnek a haja szürke volt, az övé meg fehér.

A nővér nem lépett be vele. Madeleine ott állt az ágynál, az ujját a szájára tette, mintha valaki volna a szobában, akit arra kell figyelmeztetni, hogy csendben maradjon.

Fantine felnyitotta a szemét, meglátta és nyugodtan, mosolyogva kérdezte:

- És Cosette?

II. Fantine boldog

Sem meglepett, sem örvendező mozdulatot nem tett: maga a megtestesült öröm volt. Ezt az egyszerű kérdést: „És Cosette?” olyan mélységes hittel, annyi bizonyossággal, a nyugtalan-kodásnak és a kételkedésnek olyan hijjával tette, hogy Madeleine nem tudott rá válaszolni. A nő folytatta:

- Tudtam, hogy ön itt van. Aludtam, de láttam önt. Már régóta látom. Szemmel tartottam egész éjszaka. Dicsfényben volt és mindenfajta mennyei alak fogta körül.

Madeleine a feszületre emelte a tekintetét.

- De, - folytatta a nő - mondja meg hát, hol van Cosette? Miért nem tették az ágyamra, hogy ott lássam, amikor felébredek?

Madeleine ur gépiesen olyasmit felelt, amire később soha sem tudott visszaemlékezni.

Szerencsére megérkezett az orvos, akit hívtak. Madeleine ur segítségére sietett.

- Gyermekem, - mondotta az orvos, - nyugodjék meg. A gyermeke itt van.

Fantine szeme felragyogott és egész arcát fénnel árasztotta el. Kezét olyan arckifejezéssel kulcsolta össze, amelyben benne volt minden szelidség és minden szenvedély, ami csak az imában lehet.

- Ó! - kiáltotta - Hozzák ide!

Az anya megható illúziója! Cosette-et még mindig olyan kis gyerekek tartotta, akit odahoznak neki.

- Még nem - mondta az orvos. - Még lázas és a gyermek látása fölizgatná és megártana. Előbb meg kell gyógyulnia.

Szenvedélyesen vágott a szavába:

- De hiszen meggyógyultam! Azt mondom önnek, hogy meggyógyultam. Micsoda számár ez az orvos! Nahát! Látni akarom a gyermekemet, igen!

- Látja, - mondta az orvos, - hogy elragadtatja magát. Amig ilyen állapotban lesz, nem engedem, hogy a gyermekét idehozzák. Nem elég csak látni, élni is kell érte. Amikor majd jól viseli magát, magam hozom ide.

A szegény anya lecsüggesztette a fejét.

- Doktor ur, bocsánatot kérek. Igazán bocsánatot kérek. Máskor nem beszéltem volna úgy, mint az elébb, de annyi baj ért, hogy néha nem is tudom, mit beszélek. Megértem, hogy ön az izgalomtól félt, várni fogok, amig akarja, de esküszöm önnek, hogy nem ártott volna, ha láthatam volna a lányomat. Látom, már tegnap este óta nem veszem le róla a szememet. Tudja? Ha most idehoznák, egész csendesen beszélnék hozzá. Ennyi az egész. Hát nem egészen természetes, hogy látni vágyom a gyermekemet, akiért egyenesen azért mentek Montfermeuilbe, hogy nekem idehozzák? Nem haragszom. Tudom jól, hogy boldog leszek. Egész éjszaka fehér dolgokat láttam és olyan embereket, akik rám mosolyogtak. Ha majd a doktor ur akarja, idehossa nekem az én Cosette-emet. Nincsen már lázam, mivelhogy meggyógyultam. Jól érzem, hogy már semmi bajom, de úgy teszek, mintha beteg lennék és nem mozdulok, hogy örömet okozzak az itteni hölgyeknek. Ha látják, hogy nyugodt vagyok, azt mondják majd: oda kell adni neki a gyereket.

Madeleine ur az ágy mellett levő székre ült. A nő feléje fordult. Szemmelláthatóan erőfeszítést tett, hogy nyugodtnak lássák és „jómagaviseletűnek”, amint mondta a betegségnek abban a legyöngültségében, amely a gyermekséghez hasonló, hogy, látva milyen nyugodt, ne okozzanak nehézséget és vezessék hozzá Cosette-et. Mindamellet, bár megnyugodott, nem tudta visszatartani magát, hogy ezer kérdéssel ne ostromolja Madeleinét.

- Jó utazása volt, polgármester ur? Ó, milyen jó is ön, hogy elment érte. Csak annyit mondjon, hogy van a kicsike? Jól birta az utazást? Sajnos, már nem ismer rám! Annyi idő óta már elfelejtett, szegény csibém. A gyerekek nincsen emlékezőképessége. Olyan mint a madár. Ma ezt látja, holnap meg amazt és azután semmire sem gondol. Volt-e legalább fehér alsóruhája? Ezek a Thénardierék rendesen tartották? Hogyan élelmezték? Ó, mennyit szenvedtem, ha tudná! Hogy mindezeket kérdezzem, szenvedéseim közben. De most már elmúlt. Boldog

vagyok. Ó, mennyire szeretném látni! Polgármester ur, csinosnak találta? Ugye, hogy szép? A leányom. Bizonyosan nagyon fáztak abban a postakocsiban! Nem lehetne idehozni, éppen csak egy pillanatra? Mindjárt vissza is vihetnék aztán. Ön az ur, ha akarná. Tegye meg!

Madeleine megfogta a kezét:

- Cosette szép, - mondta, - Cosette egészséges. Nemsokára meglátja. De nyugodjon meg. Tulságosan élénken beszél és mivel a karját emelgeti, ettől köhögni fog.

Csakugyan, Fantinenak majdnem minden szavát köhögő roham szakította meg.

Fantine nem zugolódott, attól félt, hogy valamelyik tulságosan szenvedélyes panaszkodásával eljátszotta azt a bizalmat, amelyet föl akart kelteni és közömbös dolgokról kezdett beszélni.

- Montfermeil elég szép, ugye? Nyáron majd kirándulunk oda. Ezeknek a Thénardieréknak jól megy a dolguk? Az ő vidékükön nem sok ember fordul meg. Ez a fogadó afféle kurtakocsmá.

Madeleine ur még mindig a kezét fogta és aggodalmasan figyelte. Nyilvánvalóan azért jött, hogy valamit mondjon, amitől most a gondolata habozóvá vált. Az orvos, miután látogatását befejezte, eltávozott. Simplicia nővér egyedül maradt velük.

Azonban ebben a csendben Fantine hirtelen felkiáltott:

- Hallom! Istenem! Hallom!

Kitárta a karját, hogy a körülötte állókat elhallgattassa, visszafojtotta a lélekzetét és elragadtatva hallgatódzott.

Gyermek játszott az udvaron. A házmesterné, vagy valamelyik munkásnő gyermeke. Egyike ez azoknak a véletlenségeknek, amelyekkel mindenütt találkozunk és amelyek mintha részei lennének a gyászos események titokzatos játékának. A gyermek, kis leány volt, jött-ment, futkosott, hogy felmelegedjék, hangosan kacagott és énekelt. Ó, mibe nem vegyülnek bele a gyermekek játéka! Fantine ennek a kis leánynak az éneklését hallotta.

- Ó! - kezdte megint. - Ez az én Cosette-em! Megismerem a hangját!

A gyermek tovább ment, úgy amint jött és a hangja elhalkult. Fantine egy darabig még hallgatott, azután az arca elborult és Madeleine ur hallotta, amint halkán így szólt:

- Milyen rossz ember ez az orvos, hogy nem engedi hozzám a lányomat! Egészen rossz arca van ennek az embernek!

Mégis visszatért gondolatainak kacagó reménysége. Tovább beszélt magában, fejét a párnán pihentetve:

- Milyen boldogok leszünk! Először is lesz kis kertünk! Madeleine ur megígérte! Leányom a kertben fog játszani. Most már biztosan megtanulta a betüket. Majd betüztetni fogom. Lepkéket fog üzni a füben. Én meg majd nézem. Azután meg majd első áldozásra megy. Ejnye no, mikor is járul majd először áldozáshoz?

Az ujjain kezdte számolgatni.

- Egy, kettő, három, négy... hét esztendő. Öt esztendő múlva. Fehér fátyola lesz, áttört harisnyája, olyan lesz, mint egy kis asszony. Ó, kedves jó nővérem, nem is tudja mennyire ostoba vagyok, nézze, a kis leányom első áldozásán jár az eszem!

Elnevette magát.

Madeleine ur elengedte Fantine kezét. Ugy hallgatta ezeket a szavakat, mint ahogyan a fujdogáló szelet hallgatja az ember, lesütött szemmel, határtalan szemlélődésbe merült lélekkel. Fantine hirtelen elhallgatott, mire a férfi gépiesen föltekintett. Fantine iszonyatossá vált.

Nem beszélt, nem lélezett többet. Félig felült, sovány válla kibukkant az ingéből, az egy pillanattal előbb még ragyogó arca elsápadt, mintha valami előtte álló szörnyű dologra meredne a tekintete a szoba tulsó végében, szeme tágult a rémülettől.

- Istenem! - kiáltotta Madeleine ur. - Mi van veled, Fantine?

Fantine nem felelt. Nem vette le tekintetét arról a tárgyról, amelyet mintha látna, egyik kezével megérintette Madeleine karját, a másikkal intett, hogy nézzen a háta mögé.

Madeleine megfordult és Javert-t látta.

III. Javert megelégedett

Ime ez történt.

Éjfél után félegyert ütött az óra, amikor Madeleine ur távozott az arrasi törvényszék terméből. Éppen jókor ért vissza a fogadóba, hogy visszautazzon a postakocsival, amelyen, amint emlékezhetünk rá, helyet tartott fönn magának. Valamivel hajnali hat óra előtt érkezett Montreuil-sur-merbe és a legelső gondja az volt, hogy postára adta a Laffitte urhoz intézett levelét, azután elment a kórházba, hogy Fantinet meglátogassa.

Közben alig hagyta el a törvényszék tárgyalótermét, az államügyész magához térve az első megdöbbenéséből, fölszólt, hogy sajnálkozásának adjon kifejezést a tiszteletreméltó montreuil-sur-meri polgármester örült cselekedetén és kijelentette, hogy meggyőződését semmiben sem módosította meg ez a furcsa eset, amelyre később majd világosság fog derülni és addig is ennek a Champmathieunek az elítélését kérje, aki nyilvánvalóan az igazi Jean Valjean. Az államügyész makacssága nyilvánvalóan ellentétben volt mindenkinek, a közönségnek, a törvényszéknek és az esküdtszéknek az érzésével. A védő könnyűszerrel utasította vissza ezt a felszólalást és állapította meg, hogy Madeleine ur, vagyis az igazi Jean Valjean leleplezése következtében az egész ügy fenekestül fölborult és az esküdtszék szeme előtt csak egy ártatlan ember áll. Az ügyvéd ezzel kapcsolatban néhány, szerencsétlenségre nem egészen új, megjegyzést tett birói tévedésekről, stb.-ről. Az elnök összefoglalásában csatlakozott a védő állásfoglalásához és az esküdtszék néhány perc alatt elintézte Champmathieu ügyét.

Csak hogy az államügyésznek Jean Valjean kellett és minthogy Champmathieu már nem volt a kezében, Madeleinet akarta.

Közvetlenül azután, hogy Champmathieut szabadon engedték, az államügyész bezárkózott az elnökkel. Tanácskoztak „A montreuil-sur-meri polgármester letartóztatásának a szükségességéről”. Ez a kifejezés az államügyész urtól származik, aki az egészet sajátkezűleg írta a főállamügyészhez beküldött jegyzőkönyvben. Az első izgalom elmúltával az elnöknek kevés kifogása volt. Az igazságszolgáltatásnak szabad folyást kellett engedni. Azonkívül, hogy mindent elmondjunk, habár az elnök jó és elég intelligens ember volt, ugyanakkor erősen és csaknem hevesen royalista volt, nagyon megbotránkozta, hogy a montreuil-sur-meri polgármester a cannesi partraszállásról beszélve *császárt* mondott és nem *Bounapartet*.

Kiadták tehát az elfogatóparancsot. Az államügyész gyorsfutárral küldte el Montreuil-sur-merbe és Javert rendőrfelügyelőt bizta meg a végrehajtásával.

Tudjuk, hogy Javert nyomban tanuvallomása után visszatért Montreuil-sur-merbe.

Javert éppen akkor kelt fel, amikor a futár átadta neki az elfogatási parancsot és az elővezetés elrendelését.

A futár maga is nagyon ügyes rendőrségi ember volt, aki néhány szóban ismertette Javert-rel az Arrasban történeteket. Az elfogatási parancs, amelyet az államügyész irt alá, így szólt: - Javert felügyelő le fogja tartóztatni Madeleine urat, Montreuil-sur-mer polgármesterét, akiben a mai tárgyaláson fölismerték Jean Valjean kiszabadult fegyencet.

Aki nem ismerte volna Javert-t, ha látta volna abban a pillanatban, amikor behatolt a kórház előszobájába, nem találta volna ki, hogy mi történt és arckifejezését a világ legközönségesebb arckifejezésének találta volna. Hideg volt, nyugodt, komoly, szürke haja tökéletesen ráfeküdt a halántékára és megszokott lassuságával lépkedett föl a lépcsőkön. Aki alaposan ismerte és figyelmesen vizsgálta, megremegett volna. Bőrgallérjának a kapcsa, ahelyett, hogy hátul a nyakán lett volna, a balfüle alatt volt. Ez hallatlan izgalmat árult el.

Javert tökéletes jellem volt, nem hagyott ráncot sem a kötelességében, sem az uniformisán. Módszeres volt a gonosztevőkkel szemben, szigorú ruhájának a gombjaival.

Ahhoz, hogy rosszul igazította el a gallérja kapcsát, olyan izgalmak kellettek, amelyeket belső földrengésnek lehetne nevezni.

Egyszerűen jött a közeli őrségről, egy káplárt és négy katonát vett maga mellé, a katonákat az udvaron hagyta, a portásnővel megmutattatta magának Fantine szobáját, amit ez gyanútlanul meg is tett, mert hozzá volt szokva, hogy fegyveres emberek keresik a polgármester urat.

Fantine szobájához érkezve, Javert megfordította a kulcsot, egy betegápoló vagy kém óvatosságával benyitott az ajtón és belépett.

Tulajdonképpen nem is lépett be. A kitárt ajtóban megállt, kalappal a fején, balkezeivel állig begombolt kabátjában. Hóna alatt látni lehetett hatalmas botjának ólomgombját, amely a háta mögött előbujt.

Igy állt majdnem egy percig, anélkül, hogy észrevették volna a jelenlétét. Fantine egyszerre csak felemelte a tekintetét, meglátta és intett Madeleine urnak, hogy hátranézzon.

Abban a pillanatban, amikor Madeleine tekintete Javert tekintetével találkozott, Javert, anélkül, hogy megmozdult volna, anélkül, hogy közeledett volna, félelmetessé vált. Semmiféle emberi érzés nem tud olyan félelmetessé válni, mint az öröm.

Démonnak az arca volt ez, amely megtalálta a maga elkárhozott lelkét.

Abban a bizonyosságban, hogy végre elfogta Jean Valjeant, egész lelke kiült az arcára. A fölkapart iszap a fölszinre emelkedett. Az a szégyenkezés, hogy kissé elveszítette a nyomát és hogy egy percig tévedésben volt Champmathieu dolgában, eltűnt abban a büszkeségében, hogy először olyan pompásan megsejtette és hogy olyan sokáig helyes volt az ösztöne. Javert megelégedettsége fölényes magatartásában villant meg. A diadal csufsága terjedt el keskeny homlokán. A borzalomnak az a kibontakozása volt ez, amely megelégedetté teheti az arcot.

Javert ebben a pillanatban az égben volt. Anélkül, hogy tisztán számot tudott volna róla adni magának, de nélkülözhetetlenségének és sikerének zavaros megérzésével ő, Javert személyesítette meg az igazságszolgáltatást, a világosságot és az igazságot, a gonosz letiprásának mennyei munkájában. Mögötte és körülötte végtelen mélységben állt a tekintély, az ész, az ítélet, a törvényes lelkiismeret, az állami megtorlás, valamennyi csillag. Ő védelmezte a rendet, ő pattantotta ki a törvény villámain, ő bosszulta meg a társadalmat, ő segített a tiszta

igazságnak. Dicsőségben magasodott ki, dicsőségében a kihívásnak és a küzdelemnek a megtestesülése volt. Ott állt büszkén, ragyogóan a kék azurban, árasztotta egy vad arkangyal emberfölötti vadállatiasságát. Félelmetes árnyéka annak a cselekvésnek, amelyet véghezvitt, megmutatta összeszorított öklében a társadalom villogó kardját. Boldogan és fölháborodottan taposta le sarkával a gaztetteket, a gonoszságot, a lázadást, a züllöttséget, a poklot. Sugárzott, irtott, mosolygott és volt valami tagadhatatlan nagyság ebben a szörnyeteg Szent Mihályban.

A félelmetes Javertben nem volt semmi aljas.

A megbizhatóság, az őszinteség, a meggyőződés, a tisztesség, a kötelességtudás gondolata mind olyan dolog, amelyek tévedésből szörnyű dolgokká válhatnak, de még iszonyatosságukban is nagyok maradnak. Fenségük, amely az emberi lelkiismeret tulajdonsága, megmarad a borzalomban. Ezek azok az erények, amelyeknek egy bűnük van, a tévedés. Egy fanatikus, könyörtelen becsületes örömeiben még a legnagyobb kegyetlenkedésben is megmarad valami gyászosan tiszteletreméltó sugárzás. Javert, anélkül, hogy sejtette volna, szörnyű örömeiben éppen olyan szájalomraméltó volt, mint minden tudatlan, aki diadalmaskodik. Mi sem volt megragadóbb és szörnyűbb, mint ez az alak, amelyről leritt az, amit a jó rosszaságának nevezhetnénk.

IV. A hatóság jogaiba lép

Fantine nem látta azóta Javert-t, amióta a polgármester ur kiragadta ennek az embernek a kezéből. Beteg agya semmiről sem tudott számot adni, de nem kételkedett benne, hogy most érte jött. Nem bírta elviselni ezt a borzalmas alakot, úgy érezte, hogy meghal, tenyerébe rejtette az arcát és kétségbeesetten kiáltott föl:

- Madeleine ur, mentsen meg!

Jean Valjean - ezentul nem nevezzük őt másként - fölállt. Legszelidebb és legnyugodtabb hangján mondta Fantine-nak:

- Legyen nyugton. Nem magáért jön.

Majd Javerthez fordulva mondta:

- Tudom, mit akar.

- Gyerünk, gyorsan! - felelte Javert.

Ebben a hangsúlyozásban, amely ezt a két szót kísérte, valami kimondhatatlan vadság és őrzöngés nyilatkozott meg. Javert nem azt mondta: gyerünk gyorsan! Azt mondta: gyünk-gyorsn! Nincsen az a helyesírás, amely utánózni tudná azt a hangsúlyt, amellyel kiejtette. Nem emberi hang volt ez már, hanem üvöltés.

Egyáltalán nem követte a szokását: nem magyarázta a dolgot, nem mutatta meg az elővezetési parancsot. Az ő számára Jean Valjean valami titokzatos és megfoghatatlan ellenfél volt, sötét harcos, akit már öt esztendő óta fojtogat, anélkül, hogy le tudna teperni. Ez a letartóztatás nem kezdet volt, hanem a vég. Csak ennyit mondott:

- Gyerünk, gyorsan!

Amikor ezt mondta, egy lépést sem tett. Jean Valjeanra nézett, úgy vetette rá a tekintetét, mint valami csákány, amellyel erőszakosan szokta magához rántani a nyomorultakat.

Fantine érezte, hogy ez a tekintet volt az, amely két hónappal ezelőtt a csontja velejéig hatolt.

Javert kiáltására Fantine megint fölnyitotta a szemét. De a polgármester ur ott volt, mitől kellett félnie?

Javert előre ment a szoba közepére és elkiáltotta magát:

- Nahát, jössz már!

A szerencsétlen Fantine körülézett. Senki sem volt ott az apácán és a polgármester uron kívül. Kinek szólhat ez az undorító tegezés? Csak neki. Megremegett.

Ekkor valami hallatlan dolgot látott, olyan hallatlan valamit, amihez hasonlót még lázának legsötétebb önkívületében sem látott soha.

Látta, amint Javert, a rendőrke, galléron ragadja a polgármester urat; látta, hogy a polgármester ur lehorgasztja a fejét. Ugy tetszett neki, mintha az egész világ összedőlné.

Javert csakugyan galléron fogta Jean Valjeant:

- Polgármester ur! - kiáltott Fantine.

Javert fölkacagott, olyan borzalmas kacagásban, amelyből valamennyi foga kivillant.

- Nincs itt már polgármester ur!

Jean Valjean nem tett kísérletet arra, hogy eltávolítsa azt a kezét, amely kabátja gallérját fogta. Ezt mondta:

- Javert...

Javert félbeszakította:

- Nevezd felügyelő urnak!

- Uram, - folytatta Jean Valjean - szeretnék magunk közt egy szót szólni.

- Hangosan! Beszélj egészen hangosan! - felelte Javert. - Velem egészen hangosan beszélnek!

Jean Valjean lehalkított hangon folytatta:

- Kérni akarok öntől valamit...

- Mondtam már, hogy beszélj egész hangosan.

- De ezt csak önnek szabad hallania...

- Mi közöm hozzá! Nem hallgatom meg!

Jean Valjean feléje fordult és hirtelen nagyon halkán mondta:

- Engedjen három napot! Három napot, hogy elhozzam ennek a szerencsétlen asszonynak a gyerekét! Megfizetek minden költséget. Elkisér, ha akar.

- Jó vicc! - kiáltotta Javert. - Nohát! Tudtam, hogy nem vagy buta! Három napot kérsz tőlem, hogy elmehess! Azt mondod, hogy ennek a lánynak a gyerekéért akarsz menni! Ó! Ó! Nagyszerű! Hát ez igazán nagyszerű!

Fantine megrázkódott.

- Gyermekemet! - kiáltotta. - Hogy elhozza a gyermekemet! Hát nincsen itt! Kedves nővér, hát feleljen, hol van Cosette? Gyermekemet akarom! Madeleine ur! Polgármester ur!

Javert dobbantott a lábával.

- Itt van ni, most a másik is! Elhallgatsz, te szajha! Rongy egy környék, ahol a gályarabok hatóságok és az utcalányokat úgy ápolják, mint a grófkisasszonyokat! De hát mindez meg-

változik: ideje is már! Mereven Fantinera nézett és miközben újra megmarkolta Jean Valjean nyakkendőjét, ingét és gallérját, hozzátette:

- Azt mondom neked, hogy nincsen Madeleine ur és, hogy nincsen polgármester ur. Van egy tolvaj, egy bandita, egy fegyenc, akit Jean Valjeannak hívnak! Ő az, akit megfogtam! Hát ez van!

Fantine hirtelen fölült az ágyban, merev karjára és kezére támaszkodva, Jean Valjeant nézte, Javert-t nézte, az apácát nézte, fölnyitotta a száját, hogy beszéljen, toroka mélyéből hörgés tört fel, fogai vacogtak, kétségbeesetten nyujtotta ki karját, görcsös vonaglással nyitotta ki az öklét, maga körül keresgélt, mint a vízbefuló, majd hirtelen visszaesett a párnájára. Feje neki-ütődött az ágy végének, lehullott a feje a mellére, a szája tátva maradt, a szeme nyitva és meg-üvegesedve.

Meghalt.

Jean Valjean Javert kezére tette a kezét, amellyel fogta és úgy nyitotta föl, mintha egy gyereknek a kezét nyitná föl, majd azt mondta Javertnek:

- Megölte ezt az asszonyt.

- Végezzünk! - kiáltotta Javert dühösen. - Nem azért vagyok itt, hogy vitatkozzam. Hagyjuk mindezt. Az őrség odalent van. Menjünk rögtön, vagy pedig jön a karperec!

A szoba egyik szögletében egy elég rossz állapotban lévő öreg vaságy állt, amelyet az apácák tábori ágyul használtak, amikor virrasztaniok kellett. Jean Valjean odament ehhez az ágyhoz, egy szempillantás alatt letépte a már erősen meglazult keresztvasat, ami könnyű dolog volt az ő izmainak, öklébe kapta a hatalmas rudat és Javertre nézett. Javert az ajtó felé hátrált.

Jean Valjean a vasruddal a markában lassu lépéssel Fantine ágya felé indult. Amikor odaért, megfordult és alig hallható hangon mondta Javertnek:

- Nem tanácsolom, hogy most megzavarjon.

Az bizonyos, hogy Javert reszketett. Először arra gondolt, hogy az őrséget hívja, de Jean Valjean kihasználhatná azt a percet, hogy megszökjék. Ott maradt hát, megfogta a botja vékonyabb végét, az ajtófélfához támaszkodott, anélkül, hogy tekintetét Jean Valjeanról elfordította volna.

Jean Valjean az ágy fejére könyökölt és a mozdulatlan és elnyult Fantinet szemlélte. Így maradt elmerülten, némán és nyilvánvalóan ennek az életnek semmiféle dolgára sem gondolva. Arcán és tartásán csak a kifejezhetetlen szánalom tükröződött. Néhány percnyi ilyen álmodozás után Fantine felé hajolt és halk hangon beszél hozzá.

Mit mondott neki? Mit mondhatott ez a kivetett ember ennek a halott nőnek? Mik voltak a szavai? Senki a földön nem hallotta azokat. Vajjon hallotta-e a halott? Vannak olyan megható illúziók, amelyek talán fenséges valóságok. Annyi kétségtelen, hogy Simplicia nővér, az itt lefolyt jelenetnek egyetlen tanuja, gyakran mesélte, hogy abban a pillanatban, amikor Jean Valjean Fantine fülébe suttogott, világosan látta, hogy kimondhatatlan mosolygás jelenik meg ezeken a sápadt ajkakon és ezekben a határozatlan szemgolyókban, amelyek megteltek a sir meglepetésével.

Jean Valjean két kézbe fogta Fantine fejét és elrendezte a párnát, mint ahogyan egy anya tette volna a gyermekével, megkötötte az inge zsinórját és a főkötője alá igazította a haját. Azután lezárta a szemét.

Ugy látszott, hogy Fantine arca ebben a pillanatban különösen fölragyog.

A halál a nagy fényességbe való belépés.

Fantine keze lelógott az ágyról. Jean Valjean letérdelt ez előtt a kéz előtt, gyöngéden fölemelte és megcsókolta.

Majd fölállt és Javert felé fordulva így szólt:

- Most a rendelkezésére állok.

V. Megfelelő sirgödör

Javert a városi börtönben helyezte el Jean Valjeant.

Madeleine ur letartóztatása Montreuil-sur-merben szenzációt, vagy jobban mondva rendkívüli izgalmat keltett. Sajnáljuk, hogy nem hallgathatjuk el, hogy erre az egyetlen szóra: *gályarab volt*, ugyszólván mindenki elhagyta. Két óránál rövidebb idő alatt elfelejtették minden jó cselekedetét és már csak „egy gályarab” volt. Igaz, hogy akkor még nem ismerték az arrasi események részleteit. A város minden részében egész nap csak ilyen beszélgetést lehetett hallani:

- Nem tudja! Kiszabadult fegyenc volt! Kicsoda? - A polgármester. - Ugyan! - Madeleine ur? - Igen. - Igazán? - Nem Madeleinenak hívták, valami szörnyü neve van. Béjean, Bujean, Boujean. - Óh Istenem! - Letartóztatták! - A város börtönében várja, hogy elszállítsák. - Hogy elszállítsák! - Elszállítják! Hova szállítják? - Esküdszék elé kerül valami országoti rablásért, amit valamikor elkövetett. - Nohát! Sejtettem, hogy ez az ember tulságosan jó volt, tulságosan tökéletes, tulságosan ájtatos. Visszautasította az érdemkeresztet, garasokat osztogatott a kis koldusoknak, akikkel találkozott. Mindig gondoltam, hogy emögött valami csunya história rejtőzik.

A „szalónokban” különösen sok volt az ilyen beszéd.

Egy öreg hölgy, a „Fehér zászló” előfizetője tette ezt a megjegyzést, amelynek a mélységeit szinte lehetetlen kipuhatolni:

- Nem is bánom a dolgot. Ez majd megtanítja a buonapartistákat!

Igy oszlott szét Montreuil-sur-merben az az árnykép, amelyet Madeleine urnak hívtak. Az egész városban csak három-négy személy maradt hü az emlékéhez. Az öreg portásné, aki nála szolgált, ezek egyike volt.

Ugyanennek a napnak az estéjén ez a derék öregasszony fülkéjében ült, még egész rémülten és szomoruan merengett. A gyár egész nap zárva volt, a kapubejárat el volt reteszelve, az utca elhagyatott volt. Az egész házban csak két apáca maradt, Perpétue és Simplicia nővér, akik Fantine holttesténél virrasztottak.

Abban az időtájbán, amikor Madeleine ur szokás szerint hazajött, a derék portásnő gépiesen fölkel, elővette Madeleine ur szobájának a kulcsát egy fiókból és a gyertyatartót, amelyet minden este használt, amikor fölment a szobájába, azután fölakasztotta a kulcsot arra a szegre, ahonnan Madeleine ur le szokta venni és mellétette a gyertyatartót, mintha várna reá. Azután visszaült a székére és megint álmodozásba mélyedt. A szegény öregasszony mindezt öntudatlanul cselekedte.

Csak több, mint két óra mulva ébredt föl álmodozásából és fölkiáltott:

- No nézd! Jézus, Isten! Odaakasztottam a kulcsot a szegre!

Ebben a pillanatban a portásfülke ablaka kinyílt és kéz nyult be a nyíláson, megragadta a kulcsot és a gyertyatartót, a gyertyát pedig meggyújtotta az ott égő gyertyánál.

A portásné föltekintett, tátva maradt a szája és egy kiáltást fojtott vissza.

Ismerte ezt a kezet, ezt a kart, ezt a kabátujjat.

Madeleine ur volt.

Néhány másodpercig szólni sem tudott *megdöbbenésében*, amint maga mondta később, amikor ezt a kalandot elmesélte.

- Istenem, polgármester ur! - kiáltotta - azt hittem, hogy ön...

Elhallgatott, mondatának a befejezése nem illett volna a kezdetében megnyilvánult tisztelethez. Az ő számára Jean Valjean még mindig a polgármester ur volt.

Jean Valjean fejezte be a mondatot:

- ...a börtönben van - mondta. - Ott voltam. Kitörtem az egyik ablak vasrácsát, egy tetőről leugrottam és most itt vagyok. A szobámba megyek, menjen, hívja ide Simplicia nővért. Bizonyosan ott van, a mellett a szegény asszony mellett.

Az öregasszony sietve engedelmeskedett.

Jean Valjean semmiféle elővigyázatra nem intette: annyira bizonyos volt benne, hogy sokkal jobban fog vigyázni rá, mint akár ő maga.

Sohasem tudták meg, hogyan sikerült neki behatolnia az udvarra, anélkül, hogy a nagykaput kinyitotta volna. Mindig hordott magánál egy tolvajkulcsot, amely kis oldalajtót nyitott: de bizonyosan megmotozták és elvették tőle a tolvajkulcsot. Ezt a kérdést sohasem világították meg.

Fölment a szobájába vezető lépcsőn. Amikor fölért, a gyertyatartót a lépcső legfelső fokán hagyta, nesztelenül kinyitotta az ajtót, tapogatódzva becsukta az ablakot és a zsalugátért, majd visszajött a gyertyájáért és visszament a szobájába.

Az óvatosság hasznos volt. Emlékszünk rá, hogy az utcáról odaláthatnak az ablakára.

Pillantást vetett maga körül, az asztalára, a székére, az ágyára, amelyet három nap óta nem bontottak meg. Semmi nyoma sem maradt a tegnapelőtti éjszakai rendtelenségnek. A portásné „hozta rendbe” a szobát. Csak kiszedte a hamuból és rendesen az asztalra rakta a bot két vasvégét és a tűzben megfeketedett kétfrankost.

Papirlapot vett elő és ráírta: *Itt van vasalt botom két vége és a két frankos, amelyet kicsi Gervais-tól raboltam, amelyről az esküdtszék előtt is szóltam.* Erre a papirlapra rátette a pénzdarabot és a két vasdarabot, úgy, hogy aki a szobába lép, mindjárt ezt vegye észre. A szekrényből ócska inget vett elő és széjjeltépte. Ebbe a néhány vászondarabba csomagolta a két ezüst gyertyatartót. Különben sem nem sietett, sem nem volt izgatott és miközben a püspök gyertyatartóit csomagolta, egy darab fekete kenyérből harapdált. Valószínű, hogy rabkenyér volt, amelyet magával hozott, amikor a börtönből kiszökött.

Ezt azokból a kenyérmorzsákból állapították meg, amelyeket a szoba padlóján találtak, amikor később a bíróság vizsgálatot tartott.

Két halk kopogtatás hallatszott az ajtón.

- Tessék, - mondta.

Simplicia nővér volt.

Sápadt volt, szemei kivörösödtek, a kezében tartott gyertya lángja imbolygott. A végzet erőszakosságainak az a sajátosságuk, hogy bármennyire tökéletesek, bármennyire hidegek legyünk is, bensőnk mélyéből napfényre hozzák emberi természetünket és arra kényszerítik, hogy idekint jelentkezzék. Ennek a napnak az izgalmaiban az apáca nővé lett. Sirt és reszketett.

Jean Valjean éppen néhány sort irt egy papirosra, amit az apácának nyújtott át ezekkel a szavakkal:

- Kedves nővér, ezt majd odaadja a plébános urnak.

A papiros nem volt összehajtvva. Az apáca rápillantott.

- Elolvashatja - mondta Jean Valjean.

Az apáca olvasta:

- Arra kérem a plébános urat, vegye gondjaiba mindazt, amit itt hagyok. Pöröm költségein kívül elég lesz ennek az asszonynak az eltemetésére, aki ma meghalt. A többi a szegényeké lesz.

A nővér beszélni akart, de alig tudott néhány tagolatlan hangot dadogni. Végre mégis ennyit tudott mondani:

- Polgármester ur, nem óhajtja még egyszer, utoljára megnézni ezt a szegény, szerencsétlent?

- Nem - mondta. - A nyomomban vannak, csak a szobájában foghatnának el és ez zavarná őt.

Alig fejezte be, amikor nagy zaj hallatszott a lépcsőkön. Léptek zaját hallották, amelyek közeledtek és az öreg portásné, aki lehangosabb és legélesebb hangján mondta:

- Jó uram, esküszöm a jó istenre, hogy ide egész nap és egész este senki be nem lépett, sőt még csak el sem mozdultam a kapumtól!

Egy férfi felelt rá:

- Pedig ebben a szobában világosság van.

Megismerték Javert hangját.

A szobának olyan volt a fekvése, hogy ha az ajtó kinyílt, eltakarta a jobboldali fal szögletét. Jean Valjean elfujta a gyertyát és ebbe a szögletbe állt.

Simplicia nővér térdreborult az asztalnál.

Az ajtó kinyílt.

Javert belépett.

Több férfinak a susogását és a portásné tiltakozását hallhatták a folyosóról.

Az apáca nem nézett föl. Imádkozott.

A gyertya a kandalló párkányán állt és csak gyöngén világított.

Javert észrevette a nővért és ijedten állt meg.

Emlékszünk még rá, hogy Javert főtulajdonsága, jellemző sajátossága, éltető eleme a minden hatóság iránt való tisztelet volt. Kemény legény volt és nem tűrt sem ellenvetést, sem korlátozást. Az ő szemében természetesen az egyházi hatóság volt a legelső valamennyi között. Vallásos volt, fölületes és kifogástalan ebben a tekintetben, mint mindenben. Az ő szemében a pap olyan szellem, aki nem téved, az apáca olyan teremtmény, aki nem vétkezik. Olyan lelkek ezek, amelyek el vannak falazva ettől a világtól, egyetlen ajtóval, amely csak akkor nyílik ki, amikor az igazságot kell kiengedni rajta.

Amikor a nővért észrevette, az első mozdulata az volt, hogy visszahuzódjék.

Azonban egy másik kötelessége volt, amely magával ragadta és parancsoló módon az ellenkező irányba hajtotta. A második mozdulata az volt, hogy megálljon és legalább is egy kérdést kockáztasson meg.

Ez a Simplicia nővér volt az, aki soha életében még nem hazudott. Javert tudta ezt és különösen ezért tisztelte.

- Kedves nővér, - mondta - egyedül van ebben a szobában?

Egy szörnyű pillanat mult el, amelyben a szegény portásnét az ájulás környékezte.

A nővér fölnézett és így felelt:

- Igen.

- Ilyenformán, - folytatta Javert - bocsásson meg, hogy alkalmatlankodom, de a kötelességem. Nem látott itt ma este egy személyt, egy férfit. Megszökött, azt keressük. Ezt a Jean Valjean nevűt nem látta?

- Nem, - felelte a nővér.

Hazudott. Egymásután kétszer hazudott. Habozás nélkül, hirtelen, mintahogyan az ember föláldozza magát.

- Bocsánat - mondta Javert és mélységesen köszöntve eltávozott.

Óh, szent leány! Hosszu esztendőök óta nem vagy már erről a világról való: csatlakoztál a fényességben szüz nővéreidhez és fivéreidhez, az angyalokhoz: ezt a hazugságot számíták a javadra a paradicsomban!

Javert számára a nővér állítása olyan határozott valami volt, hogy még azt a furcsaságot sem vette észre, hogy az eloltott gyertya ott füstölt az asztalon.

Egy órával később egy ember ment a fák között, a ködön keresztül sietve távolodott el Montreuil-sur-merből Páris felé. Ez a férfi Jean Valjean volt. Két vagy három fuvaros vallo-másából, akik találkoztak vele, megállapították, hogy egy csomagot vitt és zubbony volt rajta. Hol vette ezt a zubbonyt? Sohasem tudták meg. Néhány nappal azelőtt egy öreg munkás halt meg a gyár kórházában és csak a zubbonyt hagyta hátra. Talán ez volt az.

Még egy utolsó szót Fantineről.

Valamennyiünknek van anyja, a föld. Fantinet visszaadták ennek az anyának.

A plébános azt hitte, hogy jót cselekszik és talán jól is tette, amikor igyekezett minél több pénzt megmenteni a szegények számára abból az összegből, amelyet Jean Valjean nála hagyott. Tulajdonképpen kikről is volt szó? Egy fegyencről és egy utcai lányról. Ezért egyszerűsítette le Fantine temetését és az okvetlenül szükségesre korlátozta, amit közös sírgödörnek neveznek.

Fantine-t tehát a temetőnek ebben az ingyen szögletében temették el, amely mindenkié és senkié, ahol elveszejtik a szegényeket. Szerencsére az isten tudja, hogy hol találja meg a lelket. Fantinet a sötétségbe fektették a többi csont közé: ő is egyesült a többi hamvakkal. Bedobták a közös sirba. A sirja olyan volt, mint az ágya.

MÁSODIK RÉSZ: COSETTE

ELSŐ KÖNYV

Waterloo

I. Nivellesből jövet mit lát az ember?

A múlt évben (1861) egy pompás májusi reggelen, egy utas, az, aki ezt a történetet meséli, Nivellesből jövet La Hulpe felé igyekezett. Gyalog ment. Két sor fa között, egy széles országúton haladt, amely az egymásután következő dombokon hullámzik át, amelyek magasba emelik az utakat és a mélybe ejtik, mint hatalmas hullámok. Elhagyta már Lilloist és Bois-Seigneur-Isaacot. Nyugatra észrevette Braine-l'Alleud palatetős tornyát, amely fölfordított vázához hasonlít. Éppen most hagyott el maga mögött egy magaslaton lévő erdőt és a keresztut sarkán valami szurágta akasztófafélét ezzel a fölirással: *Régi sorompó 4. sz.* Azután egy kocsmát, homlokzatán ezzel a fölirással: *A négyfajta szélhez. Échabeau kávéháza.*

Ezen a korcsmán tul, mintegy nyolcad mérföldnyire kis völgy mélyébe érkezett, ahol a víz folydogált a bolthajtás alatt, amely az ut egy részét pótolja. A ritkás, de élénken zöld facsoportok, amelyek az országut egyik oldalán betöltik a völgyet, a másik oldalon megritkulnak a mezők felé és kecsesen és szinte rendetlenül huzódnak Braigne-d'Alleud felé.

Jobboldalt az utszélien korcsma volt. Négykerekű szekér állt a kapuja előtt, nagy csomó komlókaró, eke, rakás száraz rözse az élő sövény mellett, négyszögletes gödörben mész füstölgött, szalmafalu, öreg félszer mentén létra feküdt. Fiatal lány gyomlált a mezőn, amelyen talán valami bucsu vásári látványosságának nagy sárga plakátja lebegett a szélben. A korcsma sarkán egy pocsolya mellett, amelyben kacsasereg uszkált, rosszul kövezett gyalogösvény vezetett a bokrok közé. Az utas erre az ösvényre tért.

Mintegy száz lépésnyire, miután elhaladt egy téglákból tornyosuló hegyes oromzatu XV. századbeli fal mentén, nagy boltozatos kőkapu elé ért, amelyen XIV. Lajos korabeli komor stilusu, derékszögű oromzat nyugodott, rajta két lapos domborművel. Szigoru homlokzat tetőzte a bejáratot. Függetlenes homlokfal majdnem a kapuig ért le és oldalvást hirtelen derékszögben érintette. A kapu előtt, a mezőn három borona hevert, amelyeken keresztül összevisszaságban nőttek ki május virágai. A kapu zárva volt. Kétszárnyu, rozoga ajtó zárta, amelyeken öreg, kopogtató kalapács diszlett.

A nap pompásan ragyogott. Az ágak abban az enyhe májusi rezgésben mozdultak, amely mintha inkább a fészektől, mint a szélből eredne. Egy szorgalmas, nyilván szerelmes madárka eszeveszetten trillázott egy nagy fán. Az utas lehajolt és a kapu jobboldali lábának baloldali kövében egy meglehetősen nagy, homoru félgömbhöz hasonló kerek nyilást vizsgálgatott. Ebben a pillanatban az ajtószárnyak kinyitak és egy parasztasszony lépett ki.

Megpillantotta az utast és észrevette, hogy mit nézeget.

- Francia golyó csinálta ezt, - mondta az asszony. És hozzátette:

- Az, amit ott följebb lát a kapuban, a szög mellett, azt egy kartács vágta. A kartács nem ment keresztül a fán.

- Hogy hívják ezt a környéket? - kérdezte az utas.

- Hougomont, - mondta a parasztasszony.

Az utas fölegyenesedett. Néhány lépést tett és a sövény fölött nézelődött. A fákon keresztül valami dombot vett észre a látóhatáron és ezen a dombon valamit, ami messziről oroszlánhoz hasonlított.

A waterlooi csatatéren volt.

II. Hougomont

Hougomont. Gyászos hely ez, a nehézségek kezdete, a belső ellentállás, amellyel Waterloonál Európának ez a nagy favágója, akit Napoleonnak hívnak, találkozott: az első görcs a fejsze-csapás alatt.

Kastély volt, most már csak major. A történetíró szerint Hougomont *Hugomons*. Ezt a kastélyt Hugo, Somerel ura építtette, ugyanaz, aki a hatodik káplánságot adományozta a villersi apátságnak.

Az utas betolta a kaput, a boltív alatt karjával egy öreg hintóhoz surlódott és belépett az udvarba.

Az első dolog, ami ezen a réten meglepte, egy XVI. századbeli kapu volt, amely olyan volt, mint egy oszlopcsarnok, körülötte minden összeomlott. Valaminek a monumentális hatása gyakran a romokból származik. Az oszlopcsarnok mellett másik kapu nyílt a falba, IV. Henrik korabeli zárókövel. Mögötte gyümölcsöskert fái látszanak. A kapu mellett trágyagödör, csákányok és lapátok, néhány taliga, régi kut a vízfogójával és a vaskerekével, ficánkoló csikó, rikácsoló pulyka, kápolna, amely fölé kis torony emelkedik, a kápolna falához virágzó körtefa simul. Ime, ennek az udvarnak elfoglalása volt Napoleon álma. Ha el tudta volna foglalni a földnek ezt a szögletét, talán az egész világot megszerezte volna vele. Tyukok kapargálnak csőrükkel a porban. Morgást hall az ember: nagy kutya viczorítja a fogait és helyettesíti az angolokat.

Az angolok itt bámulatosan viselkedtek. Cooke gárdistáinak négy százada 7 óra hosszat állta itt a helyét egy egész hadsereg dühös támadásával szemben.

Hougomont a térképen nézve, mértani tervrajzban, az épületeket bekerített helyeivel együtt szabálytalan négyszöget látunk, amelynek az egyik sarkát lemetszették. Ezen a szegleten van a déli kapu, amelyet ez a fal védelmez közvetlenül közelből. Hougomontnak két kapuja van: a déli kapu, a kastély kapuja és az északi kapu, a major kapuja. Napoleon Jérômeot, az öccsét küldte Hougomont ellen. A Guillemint-, Foy- és Bachelu-hadosztályok megtorpantak benne, csaknem az egész Reille-hadtestet dobták harcba, amely kudarcot vallott, Kellermann golyói csütörtököt mondtak ezen a hősiességen. A Baudin-dandár nem volt elég arra, hogy Hougomont északról bevegye és a Soye-dandár csak délről tudott rést vájni rajta, anélkül, hogy elfoglalja.

A majorság épületei dél felől szegélyezik az udvart. Az északi kapunak egy darabja, amelyet a franciák összetörték, a falra akasztva lóg. Két hevederre szegezett négy deszkából áll, amelyen meglátni a támadás okozta sérüléseket.

Az északi kapu, amelyet a franciák bezúrtak és amelyre deszkát szegeztek, hogy pótolják a falra akasztott deszkalapokat, a rét felé nyílik: négyszögalakban van egy, alul kő, fölül téglafalba vágva, amely észak felől elzárja az udvart. Egyszerű kocsikapu ez, gyalultatlan deszkából összeácsolt két széles szárnyal, amelyen minden majorságban van: rajta túl a rétek húzódnak

el. Ezért a bejáratért vad küzdelmet vívtak. A kapu félfáján sokáig meglátszottak a véres kezek nyomai. Itt ölték meg Bauduint.

Az ütközet vihara még mindig itt van ebben az udvarban: látható a borzalom: a tusa tombolása megkövesedett benne: ez él, ez halódik: tegnap történt. A falak haldokolnak, a kövek lehullanak, a rések sirnak: a lyukak sebek: a hajlongó és remegő fák mintha menekülni igyekeznének.

1815-ben ez az udvar még jobban be volt építve, mint ma. Azok az épületek, amelyeket azóta leromboltak, kiszögelléseket, szögleteket és könyököket alkottak.

Itt torlaszolták el magukat az angolok: a franciák behatoltak, de nem tudták tartani magukat. A kápolna mellett a kastélynak egy szárnya az egyetlen rom, amely megmaradt a hougomonti kastélyból, beomlottan, azt mondhatnók, fölmetszett hassal áll. A kastélyt bástyának, a kápolnát földőzéknek használták. Egymást pusztították benne. A franciák, akiket mindenfelől célba vettek, a falak mögül, a magtárak tetejéről, a pincék mélyéről, minden ablakból, minden körésből, rőzsét hordtak össze és tüzet gyújtottak a falak és az emberek alá: a kartácszaporra tűzvésszel feleltek.

Az összeomlott szárnyban, a vasráccsal kerített ablakokon keresztül téglából épült főépület lekopasztott szobái látszanak; angol gárdisták rejtőztek el ezekben a szobákban: a földszinttől a tetőig föltépett csigalépcső olyan, mint valami összetört csigaház belseje. A lépcső kétemeletes: az angolok, akiket a lépcsőn ostromoltak, a felső lépcsőfokokon tömörültek, elvágták az alsó fokokat. Ezek azok a széles, kék kötömbök, amelyek egymás hátán tornyosulnak a csalánban. Egy tucat lépcsőfok tart még a falban: az elsők háromágu szigony képe van bevésve. Ezek a hozzáférhetetlen fokok szilárdan állnak az eresztékeikben. A többi fogatlan állkapocshoz hasonló. Két öreg fa van ott: az egyik kiszáradt, a másik tövében megsebesült és áprilisban mindig kizöldül. 1815 óta a lépcsőkön keresztül tolja a hajtásait.

A kápolnában mészárolták egymást az emberek. A belseje, amely megint lecsöndesedett, különös. A mészárlás óta nem mondtak benne misét. Pedig az oltár megmaradt, nyers kőalapra támasztott durva faoltár. Négy fehérre meszelt fal, az oltárral szemben ajtó, két kis boltozatos ablak, az ajtón nagy fafeszület, a feszület fölött nyaláb szénával betömött négyszögletes rés, egyik sarokban a földön összezuzott ablakkeret: ilyen ez a kápolna. Az oltár mellett a XV. századból való fából faragott Szent Anna-szobor van fölszögezve. A gyermek Jézus fejét elvitte a kartács. A franciák, akik néhány pillanatra elfoglalták a kápolnát, azután pedig kiverték őket, felgyújtották. Lángok töltötték be ezt az épületet. Olyan volt, mint a kohó: az ajtó égett, a mennyezet éget, a fából faragott Krisztus nem égett. A tűz kimarta a lábát, amelyből csak a megfeketedett maradványok láthatók már, de azután megállt. Csoda történt, amint a környékbeli emberek mondják. A lefejezett gyermek Jézus nem volt olyan szerencsés, mint a Krisztus.

A falakat fölírások borítják. Krisztus lábánál ez a név olvasható: *Henquinez*. Aztán ezek: *Conde de Rio Maior. Marques y Marquesa de Almagro (Habana)*. Francia nevek is vannak fölkiáltójellel, a harag jeleivel. 1849-ben a falat újra meszelték. A nemzetek sértegették egymást rajta.

Ennek a kápolnának az ajtajában szedtek föl egy hullát, amely baltát szorongatott a kezében. Legros alhadnagy holtteste volt.

A kápolnából kijövet, balra egy kutat látni. Két kut is van ebben az udvarban. Azt kérdezi az ember, hogy ennek miért nincsen vödre és huzója? Azért, mert már nem huznak belőle vizet. Miért nem meritenek belőle többé vizet? Azért, mert tele van csontvázal.

Az utolsó embert, aki vizet merített ebből a kutból, Guillaume von Kylsomnak hívták. Hougomontban lakó és ott kertészkedő parasztember volt. 1815 június 18-án családja elmenekült és az erdőbe rejtőzött.

A villersi apátságot környező erdő sok napon és sok éjszakán át adott menedéket ezeknek a szerencsétlen, szétszórt lakosoknak. Még ma is bizonyos felismerhető nyomok, mint elégett fák öreg csonkjai jelzik azt a helyet, az erdők sűrűjében, ahol ez a remegő szegénység táborozott.

Guillaume von Kylsom, Hougomontban maradt, hogy „a kastélyt őrizze”. És egy pincében huzódott meg. Az angolok rábukkantak. Előhúzták a rejtekhelyéről, megkardlapozták a harcosok és ezzel a megrémült emberrel szolgáltatott ki magukat. Szomjasak voltak: ez a Guillaume hordott nekik vizet. Ebből a kutból merített nekik vizet. Sokan az utolsó kortyot itták. Ennek a kutnak, amelyből annyi halott ivott, magának is megkellett hálnia.

A küzdelem után sietve temették el a halottakat. A halálnak megvan az a sajátos módszere, amivel sietteti a győzelmet és a dicsőség nyomába küldi a pestist. A tifusz a diadal tartozéka. Ez a kut mély volt, sirbolttá tették. Háromszáz halottat dobtak bele. Talán tulságos sietséggel. Vajjon halott volt valamennyi? A legenda azt mondja, hogy nem. Azt mondják, hogy a temetést követő éjszaka könnyörgő, elhaló hangokat hallottak a kutból.

Ez a kut elszigetelten áll az udvar közepén. Három, félig kőből, félig téglából rakott fal veszi körül három oldalról, amelyek úgy hajlanak köré, mint egy spanyolfal lapjai és mint valami négyszögletes bástya. A negyedik oldala nyitott. Itt merítették a vizet. A hátsó falon idomtalan kerek nyílás van, talán ágyugolyó vágta. Ennek a bástyának mennyezete volt, amelyből csak a gerendák maradtak meg. A jobboldali támaszték vasalása keresztalakot mutat. Ha az ember föléje hajol, a szeme valami mély téglahengerbe vész, amelyet a sötétség tömege tölt meg. A kut körül lévő fal tövét csalán lepi el.

Ennek a kutnak az elején nincs ott az a széles kék vízfogó, amely Belgium minden kutjánál kötevényül szolgál. Itten a két követ gerenda pótolja, amelyen keresztül öt vagy hat formátlan, óriási csontokhoz hasonló, görcsös és rideg fatuskó támaszkodik. A kutnak nincsen sem vödre, sem lánca, sem huzója: de megvan még a kőmedence, amely vízfogónak szolgált. Az esővíz meggyülemlik benne és néha-néha a szomszédos erdőből egy-egy madár jön oda inni és elröpül.

Ebben a romhalmazban egy házban, a majoros-házban még laknak. Ennek a háznak az ajtaja az udvarra nyílik. Csinos gót zárlapja mellett elferdült lóhereleveles vasfogantyú van ezen a kapun. Amikor Wilda, hannoveri hadnagy megragadta ezt a fogantyút, hogy a majorba meneküljön, egy francia hidász baltacsapással lemetszette a kezét.

Annak a családnak a nagyapja, amely a házban lakik, Von Kylsom, régi kertész a nagyapja, aki már régen meghalt. Egy őszhaju asszony meséli az embernek:

- Itt voltam. Hároméves voltam. A néném félt és sirt. Elvittek bennünket az erdőbe. Anyám a karján vitt. A földre nyomtuk a fülünket és úgy hallgatództunk. Én utánoztam az ágyut és így kiáltottam: bum, bum.

Amint mondtuk, az udvarnak az egyik kapuja, a baloldali, a gyümölcsöskertbe nyílik.

A gyümölcsöskert borzalmas.

Három részből áll, szinte azt lehetne mondani, három felvonásból. Az első része a kert, a második a gyümölcsös, a harmadik erdő. Ennek a három résznek közös kerítése van, a bejárat mellett a kastély és a major épületei, balról egy sövény, jobbról fal, hátul fal. A jobboldali fal téglából van, a hátsó fal kőből. Először a kertbe lép az ember. Alacsonyabban fekszik,

ribizkebokkal van beültetve, vad növényzet burjánzik benne, faragott kőből épült, kétszeresen kidomborodó korláttal szegélyezett, monumentális terrasza zárja el. Nagyuri kert volt ez a Lenôtre megelôzô elsô francia stílusban: ma rom és cserje. A korlát oszlopain kôből való, ágyugolyóhoz hasonló tömegek vannak. A korlátnak még 43 oszlopa áll a helyén: a többi a fûben hever. Valamennyit összehasogatta a lövöldözés. Egy összezuzott korlátoszlop törött lábszárhoz hasonlóan fekszik az alapzaton.

Ebben a gyümölcsösnél alacsonyabb kertben az elsô könnyû ezred hat lövészét, aki ide behatolt és nem tudott kimenekülni, beszorították és körülfojták, mint a medvét a barlangjában. Harcba szálltak két század hannoverivel, amelyek egyike karabéllyal volt felfegyverkezve. A hannoveriek fölkapaszkodtak ezekre a korlátokra és fölülrôl lôttek. A lövészek alulról feleltek, hatan kétszáz ellen, rettenthetetlenül, csak a ribizkebokok szolgáltak fedezékül és negyed-óra telt, mire megölték ôket.

Fôlme gyünk néhány lépcsôn és a kertbôl a tulajdonképpeni gyümölcsösbe jutunk. Itt, ezen a néhány négyszögölön egy óránál rövidebb idô alatt 1500 ember esett el. A fal, mintha kész volna újra kezdeni az ütközetet. Meg van még rajta az a 38 lörés, amit az angolok vágtak rajta különféle magasságban. A tizenhatodik elôtt két gránitból való angol siremlék áll. Csak a déli falban vannak lörések: innét jött a fôtámadás. Ezt a falat kívülrôl magas élôsôvény takarja el: a franciák megérkeztek, azt hitték, hogy nincsen egyéb az utjokban, mint a sôvény, átmentek rajta és ezt a falat találták, ezt az akadályt és rejtekhelyet, mögötte az angolokkal, harmincnyolc lörést, amelybôl egyszerre tüzeltek, a kartácsok és golyók záporát: és a Soye-dandár összetört. Így kezdôdött Waterloo.

A gyümölcsöst mégis elfoglalták. Nem volt létrájuk és a franciák a körmükkel kapaszkodtak föl. A fák alatt kizúgta volt. Ezt az egész fûvet vér áztatta. Egy nassau zászlóalj, hétszáz embert lôttek itt össze. A falat, amelyet Kellermann két útege ostromolt, kívülrôl megtépte a kartács.

Ez a gyümölcsös május havában éppen olyan érzékeny, mint akármelyik másik. Neki is megvannak a maga aranyos bimbói és százsorszépei. A fû magasra nô, ígáslovak legelnek benne, kôckôtél húzódik egyik fától a másikig, amelyen a fehérenmû szárad és amely miatt le kell hajolnia annak, aki ott jár, az ember lába vakondtúrásokba süpped. A fûben kidôlt, heverô, zöldes fatörzset veszünk észre. Blackmann ôrnagy ehhez támaszkodott meghalni. Egy közeli nagy fa alatt esett el a nantesi rendelet visszavonása miatt kivándorolt francia családból származó Duplat német tábornok. Mindjárt mellette szalmafonattal és agyagos földdel bekötözött öreg, beteg almafa hajladozik. Majdnem mindegyik almafa düledezik a vénségtôl. Nincsen egy se köztük, amelyik ne kapta volna meg a maga golyóját vagy kartácsát. Halott fák csontvázaival bővelkedik ez a gyümölcsös. Varjak rôpködnek az ágak között, hátul ibolyával teli erdô van.

Bauduint megölték, Foyt megsebesítették, tüzvész, mészárlás volt, vérfürdô angolok vérebôl, németek vérebôl és franciák vérebôl dühösen összekeveredett patak ömlött, holttestekkel tele-szórták a kutat, a nassau és braunschweigi ezredet kiirtották, Duplat-t megölték, Blackmant megölték, a francia testôrséget megcsonkították, a Reille hadtest negyven zászlóaljából husz francia zászlóalj megzisedeltek, csak ebben a hougomonti majorságban háromezer embert vagdostak össze, lôttek le, fojtottak meg, puskáztak le égették meg és mindezt azért, hogy ma egy paraszt ezt mondhasa az utasnak: *Uram, adjon három frankot: ha parancsolja, megmagyarázom önnek a Waterloo esetet!*

III. 1815. június 18

Forduljunk hátrafelé, ez az elbeszélőnek egyik joga és képzeljük bele magunkat az 1815. évbe, sőt valamivel előbbre annál a korszaknál, amelyben az ennek a könyvnek első részében elbeszélte esemény kezdődik.

Ha 1815 június 17-ről 18-ra virradó éjszakán nem esett volna az eső, Európa jövője megváltozott volna. Napoleont néhány csöppel több vagy kevesebb víz törte meg. Ahhoz, hogy Waterloo legyen Austerlitz befejezése, a gondviselésnek csak egy kis esőre volt szüksége és egyetlen felhő, amely az évszakhoz nem illő időben vonult keresztül az égbolton, elegendő volt arra, hogy egy világ összeomoljon.

A Waterlooi csatát csak fél tizenkettőkor lehetett elkezdni és ez időt engedett Blüchernek, hogy megérkezzék. Miért? Mert a föld fölázott. Várni kellett egy keveset, hogy megsikkadjon és a tüzéség megmozdulhasson.

Napoleon tüzértiszt volt és ez megérzett rajta. Ez a csodálatos hadvezér alapjában az az ember volt, aki Aboukirból a direktóriumhoz intézett jelentésében azt írja: *Ez meg ez az ágyugolyónk hat embert ölt meg.* Minden csataterve a lövedék számára készült. Győzelmének az volt a kulcsa, hogy tüzéségét egy adott pontra összpontosította. Az ellenséges tábornok haditervét citadellának nézte és rommá lötte. Kartáccsal árasztotta el a gyenge pontokat: ágyuval kötögette és bontogatta a csatáit. A zsenialitásában is volt valami a tüzértől. Benyomni a négy-szögeket, összemorzsolni az ezredeket, megszakítani a vonalakat, megtörni és szétszórni a tömegeket, az ő számára azt jelentelte, hogy lecsapni, csapni, csapni, szakadatlanul és ezt a föladatot az ágyugolyóra bizta. Félelmetes módszer, amely a zsenialitással karöltve tizenöt esztendőn keresztül legyőzhetetlenné tette a háborúnak ezt a komor, ökölvívó atlétáját.

1815 június 18-án annál inkább számolt a tüzéségével, mert sok ágyuja volt. Wellingtonnak csak százötvenkilenc tüzokádója volt, Napoleonnak pedig kétszáznegyven.

Tegyük föl, hogy a föld száraz, a tüzéség tovagördülhet és az ütközet reggel hat órakor megkezdődhetik. Az ütközetet két órakor befejezhetnék volna és megnyerhetnék volna, három órával a poroszok odaözönlése előtt.

Mennyi hibát követett el Napoleon ennek a csatának az elvesztésében? A hajótörést a pilótának tulajdonítjuk?

Napoleon nyilvánvaló testi hanyatlását súlyosbitotta-e ebben a korszakban bizonyos belső meggyengülés? A háboru husz esztendeje a pengét is úgy elkoptatta-e, mint a hüvelyt? A lelket úgy, mint a testet? Vajon a hadvezérben már sajnálatraméltó módon megérzett a rokkant katona? Egyszerűen ez a zseni elhomályosult-e, amint sok számottevő történetíró hitte? Öregjén kezdett-e, hogy önmaga előtt is álcázza az elgyengülését? Ingadozni kezdett kalandjának a lehelletétől? Nem ismerte föl a veszedelmet, ami súlyos dolog egy hadvezérnél? Az anyagias nagy embereknek ebben az osztályában, amelyet a cselekvés óriásainak nevezhetünk, van-e olyan időszak, amelyet a zsenik rövidlátásának nevezhetünk? Az öregség nem ejti rabul az eszmények zsenijeit: a Dantek és a Michelangelok számára az öregedés növekedés: a Hannibalok és a Bonapartek számára összezsugorodás? Napoleon elveszítette a győzelem iránt való közvetlen érzékét? Nem tudta fölismerni a zátonyt, nem fődözte fel a csapdát, nem tudta kivenni a mélységek szakadékos partját? Nem tudta megszimatolni a katasztrófákat? Ő, aki valamikor ismerte és villámkocsijának a tetejéről fölényes ujjal mutatta meg a győzelemnek minden útját, most olyan szerencsétlenül megriadt, hogy légióinak zugó áradatát szakadékokba vezeti? Negyvenhatéves korában felsőbbbrangu örület szállta meg? A végzetnek ez a titáni kocsisa nem volt már egyéb, nagy gégemetszőnél?

Egyáltalán nem gondoljuk így. Egyhangú vélemény szerint a csataterve mestermű volt. Nekimenni egyenesen a szövetségesek központjának, rést ütni az ellenségben, kettészakítani, a brit felét Hal, a porosz felét Tongres felé szorítani, Wellingtont és Blüchert csonkká vágni, elfoglalni Mont-Saint-Jeant, hatalmába keríteni Brüsszelt, a németet a Rajnába, az angolt a tengerbe dobni. Napoleon számára mindez benne volt ebben a csatában. Azután majd meglátjuk, mi lesz.

Magától értetődik, hogy nem akarjuk itten Waterloo történetét megírni: annak a drámának, amelyet elmondunk, egyik döntő fontosságú jelenete fűződik ehhez a csatához: de ennek a története nem a mi tárgyunk: egyébként már megírták ennek a történetét, még pedig nagyszerűen s az egyik szempontból Napoleon, a másik szempontból egész sereg történetíró. Ami bennünket illet, miattunk a történetírók veszekedhetnek. Mi csak távolból figyelő tanúk vagyunk, utasok a síkságon, az emberi testtel átgyurt földre hajló kutatók, akik talán valóságunk veszik a látszatokat: nincsen jogunk, hogy a tudomány nevében szembeszálljunk a valóságoknak azzal az összegével, amelyben kétségtelenül délibáb is van, nincsen sem katonai gyakorlatunk, sem stratégiai képességünk, amely valami rendszer kidolgozására jogosítana: szerintünk Waterloonál a véletlenségek láncolata uralkodott a két hadvezéren: és amennyiben a végzettről, erről a titokzatos vádlottról van szó, úgy ítélünk, mint a nép, ez a naiv bíró.

IV. „A”

Akik pontosan el akarják képzelni a Waterlooi ütközetet, csak egy nagy A betűt kell írniok gondolatban a földre. A betűnek a balszára a Nivellesi út, a jobbszára a Gennapei út. Az összekötő vonala az Ohaintól Braine-l'Alleudig vezető mély út. Az A csúcspontja Moint-Saint-Jean, ott áll Wellington: az alsó bal támpont Hougomont, ott áll Reille, Jérôme Bonaparte-tal: a jobb talppontja Belle-Alliance, itt áll Napoleon. Valamivel azon a ponton fölül, ahol az A kötővonala találkozik és átvágja a jobbszárát, ott van Haie-Sainte. Ennek a vonalnak a közepén van pontosan a csata befejezése. Ide helyezték az orosz lánt, a császári gárda fenséges hősiességének önkénytelen szimbólumát.

Az a háromszög, amelyet az A csúcsa, vagyis a két szárny és az összekötő vonal zár be, a Mont-Saint-Jean fensík. Az egész csata ezért a fensíkért való küzdelem volt.

A két hadsereg szárnyai a gennapei és a nivellesi úton jobbra és balra álltak: d'Erlon szemben állt Pictonnal, Reille szemben állt Hillel.

Az A csúcsa, a Mont-Saint-Jean fensík mögött terül el a Soignesi erdő.

Ami magát a síkságot illeti, hatalmas hullámos terepnek képzeljük el: minden hegy magasabb az előzőnél és minden hullámvölgy emelkedik Mont-Saint-Jean irányában, ahol az erdőbe torkollik.

Két ellenséges csapat a harctéren olyan, mint két birkózó. Birkózás ez. Az egyik le akarja fektetni a másikat. Az ember mindenbe belekapaszkodik: egy-egy bokor támaszpont: a falnak egy szöglete mellvéd: ha nincs egy kis sánc, amire támaszkodják, egy ezred meghátrál: a síkság ereszkedése a terep mozdulata, egy véletlenül keresztbefutó ösvény erdő, egy mélyedés mindennél megakaszthatják a hadseregnek nevezett kolosszus lábát és megakadályozhatja a hátrálást. Aki elhagyja a csatateret, az vereséget szenvedett. Ezért a felelős hadvezérnek a kötelessége, hogy megvizsgálja a legkisebb facsoportot és kimérje a legparányibb emelkedést is.

A két hadvezér figyelmesen tanulmányozta a Mont-Saint-Jean sikságot, amelyet ma Waterloo-sikságnak neveznek. Wellington bölcs előrelátással már előző esztendőben megvizsgálta az esetleges nagy csata színhelyét. Ezen a területen és ebben a párbajban június 18-án Wellingtonnál volt a kedvező oldal, Napoleoné a kedvezőtlen. Az angol hadsereg a magaslaton volt, a francia hadsereg odalent.

Tulságosan sok lenne lerajzolni itten Napoleon alakját, amint távcsővel a kezében a Rossomme-i magaslaton áll 1815 június 18-ának a hajnalán. Mielőtt megmutatnánk, már mindenki látta. Ez a nyugodt arcél, a briennei iskola kis kalapja alatt, ez a zöld egyenruha, fehér hajtóka, amely eltakarja a rendjelét, a szürke köpenye, amely eltakarja a vállrojtjait, a mellénye alól kibukkanó vörös szalag, a bőrnadrág, a fehér ló biborbársony takarója, sarkaiban koronás N-ekkel és sasokkal behimezve, hosszuszáru lovaglósizmája a selyemharisnya felett, ezüst sarkantyúi, marengói kardja, az utolsó Cézárnak ez az egész alakja, ott áll a képzeletekben. Egyesek megtapsolják, mások pedig szigoruan tekintenek rá.

Ezt az alakot sokáig egészen fény ragyogta be. Ez abból a bizonyos legendás titokzatosságból fakadt, amelyet a hősök nagyobb része kifejt és amely mindig többé-kevésbé hosszú ideig elfátyolozza az igazságot: de ma már itt a történelem és a világosság.

Ez a világosság, a történelem, kérlelhetetlen. Megvan benne az a furcsa és isteni tulajdonság, hogy csupa fény és éppen azért, mert fény, gyakran árnyékot vet oda, ahol sugarakat láttunk. Ugyanabból az emberből két különböző árnyképet csinál és az egyik megtagadja a másikat; igazságot tesz és a zsarnok sötétsége harcban száll a hadvezér káprázatával. Ebből származik a népek végleges értékelésének az igazibb mértéke. A Babylonon elkövetett erőszak lecsökkentette Nagy Sándort, Róma leigázása lecsökkentette Cézárt, a megölt Jeruzsálem lecsökkentette Titust. A zsarnokság követi a zsarnokot. Szerencsétlenség egy emberre, ha olyan éjszakát hagy maga után, amely az ő alakját veszi föl.

V. A csaták „Quid obscurum”-ja

Mindenki ismeri ennek az ütközetnek az első szakaszát. Előbb zavaros, bizonytalan, habozó mindkét hadsereg nézve, de még inkább az angolokra, mint a franciákra fenyegető.

Egész éjszaka esett az eső. A zápor feláztatta a földet. A víz itt-ott összegyűlt a sikság mélyedéseiben, mint valami medencékben. Néhol a tréncocsik kereke agyig süppedt be. Az előfogatok hevederjei folyékony sártól csöpögtek. Ha a buza, és a rozs, amelyet ezeknek a menetelő szekereknek a zürzavara letaposott, nem töltötte volna be a kerékvágásokat és nem párnázta volna ki az utat a kerekek alatt, akkor, különösen a Papelotte felé eső völgyekben, minden mozgás lehetetlen lett volna.

A dolog későn kezdődött. Napoleonnak, amint megmagyaráztuk, az volt a szokása, hogy az egész tüzérségét a kezében tartja, mint valami pisztolyt és az ütközetnek hol erre, hol amarra a pontjára céloz vele. Meg akarta várni, amíg a befogott ütegek szabadon gördülhetnek és vágthatnak. Ehhez az kellett volna, hogy a nap felszárítsa a talajt. De a nap nem bujt elő. Ez már nem volt austerlitz találka. Amikor az első ágyulövés eldőrdült, Colville angol tábornok elővette az óráját és megállapította, hogy tizenegy óra harmincöt perc volt.

A hadműveletet dühösen, talán dühösebben, mint ezt a császár akarta, a Hougomontnál álló franciák balszárnya kezdte meg. Ugyanekkor Napoleon a centrumot támadta, úgy hogy Quiot dandárját Hai-Santere vetette és Ney a francia jobbszárnyat dobta a Papelottera támaszkodó angol balszárny ellen.

A hougomonti támadásban volt valami cselfogás. Az volt a terv, hogy odavonzzák Wellingtont, hogy balfelé hajlitsák. Ez a terv sikerült volna, ha az angol gárdák négy százada és a Perponcher-hadosztály derék belgái nem tartották volna szilárdan állásukat és Wellington, ahelyett, hogy odahalmozta volna az erőit, arra szoritkozhatott, hogy összes segítségül négy másik gárdaszázadot és egy braunschweigi zászlóaljot küldjön oda.

A francia jobbszárnyak Papelotte ellen intézet támadása volt az igazi cél: hogy felborítsák az angolok balszárnyát, elvágják a Brüsszelbe vezető utat, elzárják az esetleg megérkező poroszok útját, elfoglalják Mont-Saint-Jeant, Wellingtont Hougomontra visszavessék, innét Braine-l'Alleudre, onnét Halra. Misem volt ennél világosabb. Néhány apró eseményt nem számítva, ez a támadás sikerült. Papelotte-ot elfoglalták, Hai-Saintet bevették.

Megjegyezni való részlet. Az angol gyalogságnál, különösen a Kempt-dandárban sok volt az ujonc. Ezek a fiatal katonák a mi félelmetes gyalogosainkkal szemben bátran megállták a helyüket. Gyakorlatlanságuk rettenthetetlenül került ki a küzdelemből. Különösen kitünő lövészsolgálatot tettek. A lövészkatona, némileg magára hagyatva, ugyyszólván a maga tábornokává válik. Ezek az ujoncok bizonyos francia találékonyságot és elszántságot mutattak. Ennek az ujdonsült gyalogságnak volt lendülete. Ez nem tetszett Wellingtonnak.

Hai-Sainte bevétele után a csata ingadozott.

Ezen a napon, déltől négy óráig homályos időköz van. Ennek a csatának a közepe majdnem zavaros és olyan homályos mint a kézitusa. Szürkület szállja meg. Ebben a ködben hatalmas ingadozásokat látunk, örvénylő káprázatot, az akkori időknek ma alig ismert öltözékét, lószőr-forgós prémes csákókat, röpködő tarsolyokat, keresztbevetett bivalybőrszijakat, gránátáskákat, a huszárok dolmányát, ezerráncu vörös csizmákat, sujtásos csákókat, a skarlátvörös angol gyalogsággal összevegyült csaknem fekete braunschweigieket, angol katonákat, akik vállrojt helyett fehér, köralaku duzzadó párnát hordtak a vállukon, hannoveri könnyű lovasokat, hosszukás, réz állsziyas és vörös sörényes sisakjukkal, meztelen térdü skótokat kockás szoknyában, gránátosaink hatalmas, fehér lábszárvédőit, képeket, nem stratégiai vonalakat, ami Salvator Rosanak kell és nem Gribeauvalnak.

A csatába mindig vegyül bizonyos mennyiségű vitatkozás is. *Quid obscurum, quid divinum.* Minden történetíró némileg azt a vonalat rajzolja meg, amely tetszik neki ebben az összevisszaságban. Akármilyen legyen is a tábornokok számítása, a fegyveres tömegek összeütközése kiszámíthatatlan hömpölygést okoz. A végrehajtásban a két vezér két terve egymásba hatol és egymást torzítja el. A harctér egyik pontja több harcost nyel el, mint a másik, mint a talaj, amelyik többé-kevésbé szivacsos és gyorsabban, vagy lassabban issza be a ráöntött vizet. Oda több katonát kell küldeni, mint amennyit akartak. Előre nemlátott kiadások ezek. A harcvonal fonalként hullámszik és kigyózik, a belépő vagy távozó ezredek csucokat vagy öblöket okoznak, mindezek a zátonyok szakadatlanul mozognak egyik a másik előtt. Ahol gyalogság volt, oda tüzéség érkezik, ahol tüzéség volt, oda lovasság jön. A zászlóaljok olyanok, mint a füst. Itt volt valami, keressétek. Eltűnt. A világos foltok eltolódnak. A sötét földhullámok előrenyomulnak és visszahúzódnak. Valami siri szél hajtja, visszafordítja, megduzzasztja és szétszórja ezt a tragikus sokaságot. Mi a küzdelem? Villogás. A matematikai terv mozdulatlansága egy percet és nem egy napot fejez ki. Az ütközet megfestésére olyan hatalmas festők kellene, akiknek a kaoszsűrűsödik meg az ecsetjükben. Rembrandt többet ér, mint Van Der Meulen. Van Der Meulen, aki délben pontos, három órakor már hazudik. A mértan csal. Csak a vihar az igazi. Ez jogositja föl Folard-t, hogy ellenmondjon Polybenek. Tegyük hozzá, hogy mindig van egy pillanat, amikor a csata verekedéssé fajul, részleteződik, számtalan apró részlettelé forgácsolódik, amelyek, Napoleon szavai szerint inkább az ezredek életrajzához és nem a hadseregek történetéhez tartoznak. A történetírónak ebben az esetben nyilvánvalóan

joga van arra, hogy egybefoglaljon. A küzdelemnek csak a főbb körvonalait tudja megragadni, egyetlen, bármennyire lelkiismeretes elbeszélő sem tudja pontosan megállapítani ennek a szörnyű felhőzetnek az alakját, amit csatának neveznek.

Ez, ami áll a hadseregek minden nagy összeütközésére, különösen áll Waterloora.

Mindamellet a délután folyamán, bizonyos időpontban a csata határozott alakot öltött.

VI. Délután négy órakor

Négy óra tájban az angol hadsereg helyzete súlyos volt. Az orániai herceg a centrumot vezényelte, Hill a jobbszárnyat, Picton a balszárnyat. Az orániai herceg eszeveszetten és rettenthetetlenül kiáltotta a hollandoknak és belgáknak: *Nassau, Braunschweig, csak soha nem hátrálni!* A meggyöngített Hill Wellingtonra támaszkodott, Picton meghalt. Ugyanabban a pillanatban, amikor az angolok elvették a 105. serezed zászlaját, az angolok közül a fején keresztülfuródó golyó megölte Picton tábornokot. Wellingtonnak két támaszpontja volt a csatában: Hougomont és Haie-Sainte. Hougomont még tartotta magát, de már égett. Haie-Sainte-et elfoglalták. Abból a német zászlóaljából, amely védelmezte, csak negyvenkét ember maradt életben. Öt kivételével valamennyi tisztjét elfogták, vagy megölték. Háromezer katonát mészároltak le ezen a szérűn. Az angol gárdisták egy őrmesterét, az első angol ökölvívót, akit a bajtársai megsebezhetetlennek tartottak, egy kis francia dobos ölte meg. Baringot kiszorították a helyéből, Altent lekaszabolták. Sok zászlót elveszítettek, így az Alten-hadosztályét és a lunebourgi-hadosztályét, amelyet a Zweibrücken hercegi család egy tagja tartott. A szürke skótok megsemmisültek. Ponsonby dragonosait összeapritották. Ezt a derék lovasságot Brodzsidásai és Travers vértesei tiporták le. Ezerkétszáz lovasból hatszáz maradt, három alezredesből kettő elesett. Hamilton megsebesült, Matert megölték. Ponsonby hét lándzsaszurást kapott és elesett, Gordon meghalt, March meghalt. Két hadosztály, az ötödik és a hatodik, megsemmisült.

Hougomontba benyomultak, Haie-Sainte-et elfoglalták és már csak egy pont maradt, a centrum. Ez a pont még mindig tartotta magát, Wellington megerősítette. Merbe-Braineből odarendelte Hillt, Braine-l'Alleudból odarendelte Chassét.

Az angol hadsereg kissé homoru, nagyon sűrű és tömött centruma erős állást foglalt el. A Mont-Saint-Jean fensikot szállta meg, mögötte volt a falu, előtte meg az akkor még erősen meredek lejtő. Erre a nagyon erős kőháza támaszkodott, amely ebben a korszakban a nivellesi földbirtokos tulajdona volt és amely az utak kereszteződését jelzi, olyan erőteljes, tizenhatodik századbeli tömeg, amelyről az ágyugolyók visszapattantak, anélkül, hogy föltépték volna. Az angolok a fensik körül itt-ott kivágták a sövényt, réseket vágtak a galagonyabokrokba, ágyucsöveket illesztettek az ágak közé, lenyesték a bokrokat. Tüzérségük a bokrok közé rejtőzött. Olyan pompásan végezték ezt az alattomos munkát, amelyre elvitathatatlanul feljogosít a háboru, mert engedélyezi a csalfogásokat, hogy Haxo, akit a császár reggel kilenc órakor kiküldött, hogy felderítse az ellenséges ütegeket, semmit sem vett észre belőlük és visszajött és azt mondta Napoleonnak, hogy a nivellesi és genappei utat elzáró barrikádon kívül semmi akadály sincsen. Ebben az időben a gabona magasán állt: a fensik szélén a Kempt-dandár egy zászlóalja, a karabéllyal felfegyverzett 95. zászlóalj a magas buza között feküdt.

Az angol-holland hadsereg centruma így biztosítva és támogatva, kedvező állásban volt.

Ennek az állásnak a veszedelme a soignesi erdő volt, amely akkor a csatatérrel volt határos és Groenendael és Boitsfort tavak szeltek át. Egy hadsereg nem hátrálhatott volna ide, anélkül,

hogy felbomoljon. Az ezredek itt nyomban szétszóródtak volna. A tüzérség belemerült volna a mocsarakba. Több szakember véleménye szerint a visszavonulás itten fejvesztett menekülés lett volna. Igaz, hogy mások tagadják ennek a felfogásnak a helyességét.

Wellington ezt a centrumot úgy erősítette meg, hogy Chassénak a jobbszárnyról elvont dandárát és Winckenek a balszárnyról elvont dandárát, valamint a Clinton-hadosztályt rendelte oda. Angoljainak, a Hallkett-ezrednek, a Mitchell-dandárnak, a Maitland-gárdistáknak mellvédül és támasztékul a braunschweigi gyalogságot, a nassauai csapatokat, Kielmannsegge hannoverijeit és Ompteda németjeit adta oda. Ezzel huszonhat zászlóalj volt a keze alatt. A jobbszárnyat, amint Charras mondja, a centrum mögé hajlította. Homokzsákokkal takartak egy hatalmas üteget azon a tájon, amelyen ma az a valami áll, amit „waterlooi muzeum”-nak neveznek. Wellingtonnak rendelkezésére álltak ezenkívül az egyik hajlásban Somerset gárda-dragonosai, ezernégyszáz lovas. Ez volt a másik fele ennek a méltán hírneves angol lovasságnak. Miután Ponsonbyt megsemitették, megmaradt Somerset.

Ez az üteg, ha teljesen felállítják, valóságos erőd lett volna, mivel ott állt egy kertnek nagyon alacsony fala mögött, hevenyében földzsákokkal és egy széles földsánccal eltakarva. Ezt a munkát nem fejezték be: már nem érték rá, hogy cölöpökkel körültüzdeljék.

Wellington nyugtalanul, de merev arckifejezéssel ült a lován és egész nap így maradt, ebben a helyzetben, valamivel a még ma is meglévő mont-sainte-jeani malom előtt, egy szilfa alatt, amelyet azóta egy angol, vandál lelkesedésében kétszáz frankért megvásárolt, lefűrészeltetett és elvitt. Wellington itt hidegen hősies volt. A golyók zápora hullott. Gordon hadsegéd mellette esett el. Lord Hill egy robbanó gránátra mutatva, így szólt hozzá:

- Uram, mik az utasításai és milyen parancsokat hagy reánk, *ha itt öleti meg magát?*

- *Hogy cselekedjenek hozzám hasonlóan,* - felelte Wellington. Climptonnak lakonikusan ezt mondta:

- *Itt kell kitartani az utolsó emberig.*

A helyzet láthatóan rosszra fordult. Wellington odakiáltotta talaverai, vittoriai és salamancai bajtársainak:

- *Boys (fiúk)! Hát eszünkbe juthatna a hátrálás? Gondoljatok öreg Angliára!*

Négyóra tájban az angol vonal hátrafelé húzódott. A fensik gerincén egyszerre már csak tüzérséget és lövészeket lehetett látni, a többiek eltűntek: az ezredek a francia lövedékektől és golyóktól hajszolva a fensik végébe göngyölödtek, amelyet még ma is átszel a mont-sainte-jeani majorság mellékösvénye és visszavonuló mozdulat történt, az angol harc vonal bomladozott, Wellington hátrált.

- *Megkezdődik a visszavonulás!* - kiáltotta Napoleon.

VII. Napoleon jókedvü

A császár, bár beteg volt és valamilyen helyi baj miatt kényelmetlen volt lovon ülnie, sohasem volt olyan jókedvü, mint ezen a napon. Kifürkészhetetlensége reggel óta mosolygott. 1815 június 18-án ez a márvány alá rejtőzött mélységes lélek vakítóan sugárzott. Az a férfi, aki Austerlitznél komor volt, vidám volt Waterloonál. A sors legnagyobb kiválasztottjainál akadnak ilyen ellentmondások. Az örömeink árnyékból vannak. A legfelségesebb mosoly istené.

Ridet Caesar, Pompeius flebit (Cézár nevet, Pompei sir), mondták a Fulminatrix légió katonái. Pompeinak ezuttal nem kellett sirnia, de annyi bizonyos, hogy Cézár nevetett.

Este óta, éjszaka egy órakor Bertrand-nál a viharban és az esőben kikémlelte a Rossomme közelében lévő dombokat, elégedetten nézte az angol tábornokoknak Frischemonttól Braine-l'Alleudig terjedő, az egész látóhatárt bevilágító hosszú vonalát. Ugy érezte, hogy a végzet, amelyet meghatározott pontos dőre erre a waterlooi mezőre rendelt, pontos volt: megállította a lovát, egyideig mozdulatlanul nézte a villámlást, hallgatta a mennydörgést és hallották, amikor ez a fatalista ezeket a titokzatos szavakat ejtette ki a sötétségbe:

- Egyetértünk.

Napoleon tévedett. Már nem értettek egyet.

Egy percet sem aludt, ennek az éjszakának minden pillanatát öröm jelezte a számára. Végiglovagolta a nagy gárda egész vonalát, itt is, ott is megállt, hogy az őrszemekkel beszélgesse. Fél háromkor a hougomonti erdő mellett menetelő oszlop lépteit hallotta: egy pillanatig Wellington visszavonulására gondolt. Azt mondta Bertrandnak:

- *Ez az angol hátvéd, amely fölkerekedett, hogy elillanjon. Elfogom azt a 6000 angolt, aki most érkezett Ostendebe.*

Folyton beszélt. Ujra megtalálta azt a lendületét, amellyel a március 1-i partraszállásnál a tábornagynak megmutatta a Juan-öböl lelkes parasztját és így kiáltott:

- *Nos, Bertrand, máris itt van az erősítés!*

A június 17-ről 18-ra virradó éjszakán Wellingtont gunyolta:

- *Ennek a kis angolnak leckére van szüksége,* - mondta Napoleon. Az eső még jobban megereedt: miközben a császár beszélt, mennydörgött.

Hajnalban fél négykor egy illúzióval szegényebb lett. A földerítésre kiküldött tisztek jelentették, hogy az ellenség egyáltalán semmi mozdulatot nem tesz. Semmi sem mozdult: egyetlen tábornok sem oltottak ki. Az angol hadsereg aludt. A csönd mélységesen borult a földre, csak az égből hallatszott zaj. Négy órakor a kémei egy parasztot vezettek elé: ez a paraszt egy angol lovasdandárnak, valószínűen a Vivian-dandárnak a vezetője volt, amely Ohain falunál a legszélsőbb balszárnyon helyezkedett el. Öt órakor két belga szőkevény jelentette neki, hogy most hagyták el az ezredüket és hogy az angol hadsereg várja a csatát.

- *Annál jobb!* - kiáltotta Napoleon. - *Jobb szeretem leverni őket, mint megfutamítani.*

Reggel a plancenoi ut kanyarulatának a lejtőjén leszállt a lováról, a sárba lépett, a rossomme-i majorból egy konyhaasztalt és parasztszéket hozatott, leült, egy köteg szalma volt a szőnyege, az asztalra terítette a csatater térképét és ezt mondta Soultnek:

- *Csinos sakktábla!*

Az éjszakai esőzések következtében a felázott utakon kátyuba rekedt élelmiszer-szállítmány nem tudott reggelre odaérkezni, a katonák nem aludtak, átáztak és éheztek: ez nem akadályozta meg Napoleont abban, hogy vidáman odakiáltsa Neynek:

- *Kilencven százalék esélyünk van a sikerre.*

Nyolc órakor reggelit hoztak a császárnak. Több tábornokot hívott meg. Reggelizés közben elmesélték, hogy Wellington tegnapelőtt este bálban volt Brüsszelben Richmond hercegnőnél és Soult, ez a nyers, érsek-kinézésű katona megjegyezte:

- *Ma van a bál.*

A császár Neyvel tréfálkozott, aki azt mondta:

- *Wellington nem lesz olyan együgyű, hogy megvárja felségedet.*

Különb is ez volt a császár modora. *Szivesen tréfálkozott*, mondja Fleury de Chaboulon. *Jellemének az alapja a tréfálkozó jókedv*, mondja Gourgaud. *Csupa tréfálkozás, inkább furcsa, mint szellemes vidámságból állt*, mondja Benjamin Constant. Az óriásnak ezek a vidámságai megérdemlik, hogy egy pillanatra foglalkozzunk velük. Ő nevezte el gránátosait a „dörmögők”-nek. Meg-megcsipte a fülüket, meghuzta a bajuszukat. *A császár csak bolondozott velünk*: ezt mondta egyikük. Az Elba-szigetéről Franciaországba való titokzatos átkelés alatt a *Zéphir* nevű francia hadihajó február 27-én nyílt tengeren találkozott az *Inconstant* hajóval, amelyen Napoleon rejtőzködött és híreket kért az *Inconstant*-tól Napoleonról. A császár, aki ekkor is még a fehér, piros és méhekkal himzett kokárdáját hordta a kalapján, amelyet Elba szigetén vett föl, nevetve kapta föl a szócsövet és maga felelt:

- *A császár jól érzi magát.*

Aki így nevet, az bizalmas viszonyban van az eseményekkel. Napoleonon a waterlooi reggeli alatt többször kacagás vett erőt. A reggeli után egy negyed óráig elgondolkozott, azután két tábornok leült a szalmakötegre, tollal a kezükben, papírlappal a térdükön és a császár be-diktálta nekik a hadiparancsot.

Kilenc órakor, abban a pillanatban, amikor a francia hadsereg öt oszlopba fölállítva megindult, kibontakozott, a hadosztályok két vonalban, a tüzérség a dandárok között, élükön a zenével, amely harci indulókat játszott, dobpergés és trombitaharsogás közben hatalmasan, kiterjedten, vidáman, a sisakok, a kardok és a szuronyok tengerét látva a látóhatáron, a császár meghatottan, kétszer is fölkiáltott:

- Nagyszerű! Nagyszerű!

Kilenc órától féltizenegyig az egész hadsereg, ami szinte hihetetlen, elhelyezkedett, hat vonalba sorakozott és a császár szavaival élve, „hat V betűt” alkotott. Nemsokára a csatarend fölállítása után az ütközeteket megelőző vihar kezdetét jelző mélységes csendben, amikor az Erlon-, Reille- és a Lobau-hadtest tizenkét ütegeből elvont három üteg elvonulását látta, amelynek az volt a feladata, hogy Mont-Saint-Jeannál kezdje meg az ütközetet, ahol a nivellesi és a genappei utak kereszteződnek, a császár megveregette Haxo vállát és ezt mondta:

- *Itt van huszonnégy szép kislány, tábornok.*

A sikerben biztos volt, mosolygással bátorította az első hadtest előtte elvonuló utászszázadát, amelynek azt az utasítást adta, hogy Mont-Saint-Jeanban torlaszolja el magát, mielőtt a falut elfoglalták. Ezt az egész vidámságot csak egy fölényesen szánakozó szó keresztezte: amikor balról, azon a tájon, ahol ma egy nagy sirhalom emelkedik, látta ezeket a csodálatraméltó szürke skótokat pompás lovaikon gyülekezni, azt mondta:

- *Kár értük.*

Majd lóra szállt, Rossomme elé vágatott, megfigyelőhelyül a Genappeból Brüsszelbe vezető ut jobboldalán keskeny, gyepes dombhátat választott, amely a csata folyamán a második állomása volt. A harmadik állomása, még pedig este hét órakor, Belle-Alliance és Haie-Sainte között rettenetes: ez egy meglehetősen emelkedett magaslat, amely még ma is megvan és amely mögött a gárda sorakozott a síkság lejtőjén. E körül a magaslat körül egészen Napoleon közelében pattantak vissza az ágyugolyók az országút kövezetéről. Épp úgy, mint Briennenél, itt is a feje fölött füttyültek el a golyók és a kartácsok. Majdnem azon a tájon, ahol a lova állt, szedtek össze tépett ágyugolyókat, régi kardpengéket, eltorzult, rozsdamarta lövedékeket.

Scabra rubigine. Néhány évvel ezelőtt kiástak egy 60-fontos gránátot, amely még meg volt töltve, de a gyújtója tövig letört. Ezen az utolsó állomáson mondta a császár vezetőjének, Lacostenak, ennek az ellenséges, megrémült, egy huszár nyergéhez kötözött parasztnak, aki minden kartácslövésre megfordult és el akart rejtőzni mögötte:

- Hülye! Gyalázat lesz, még hátulról löveted magad agyon.

E sorok írója maga is talált ennek a magaslatnak a puha földjében, amikor a homokban kotorászott, egy bomba nyakának 46 esztendő oxidálásában elvászott maradványait, ócska vasdarabokat, amelyek úgy törtek össze az ujjai közt, mint bodzafavesszők.

A lejtő változatosan hullámzó hajlásai, ahol Napoleon és Wellington találkozott, már nincsenek meg abban a formájukban, mint 1815 június 18-án. Ezt mindenki tudja. Mivel erről a gyászos területről vitték el azt, amiből emlékművet építettek, elvették tőle valóságos domborulatát és a megzavarodott történelem nem ismeri ki magát rajta. Hogy megdicsőítsék, eltorzították. Amikor Wellington két esztendővel később viszontlátta Waterloot, így kiáltott föl:

- *Megváltoztatták a harcteremet!*

Ott, ahol ma a nagy piramis áll, tetejében az oroszlánal, dombtető volt, amely a nivellesi országot irányában járható lejtőben ereszkedett, de a genappei országot felé majdnem meredek volt. Ennek a meredekségnek a magasságát még ma is meg lehetne mérni a Genapéből Brüsszelbe vezető országot mentén emelkedő két nagy sirhalomnak a magasságával. Az egyik, a baloldali, angol sir: a másik, a jobboldali, német sir. Francia sir nincs. Franciaországnak ez az egész síkság sirhalom. Annak az ezer meg ezer szekér földnek a jóvoltából, amelyet a 150 láb magas és 500 láb területű dombon összehordtak, az enyhe lejtőn megközelíthetjük a Mont-Saint-Jean-fensikot, a csata napján különösként a Haie-Sainte felőli oldalon meredek és szakadékos volt. Olyan meredek volt itt a domboldal, hogy az angol ágyukat nem látták maguk alatt, a völgy mélyén, sem az ütközet gócpontjában fekvő majorságot. 1815 június 18-án az esők még jobban lemosták ezt a meredeket, a sár megnehezítette a feljárást és nemcsak hogy csuszkaált az ember, hanem belesüppedt a sárba. A fensik gerincének mentén valamikor árok huzódott, amelyet a távoli szemlélő nem vehetett észre.

Mi volt ez az árok? Mondjuk meg. Braine l'Alleud belga falu, Ohain, egy másik falu. Ezeket a földmélyedések közé rejtőző falvakat körülbelül másfél mérföld hosszú, dombos-völgyes síkon keresztülvágó ut köti össze, gyakran barázdaképpen belevág és belemélyed a dombokba, aminek következtében ez az ut némely pontján szakadékká válik. 1815-ben, mint ma is, ez az ut szelte át a mont-saint-jeani fensik gerincét, a genappei és a nivellesi két országot között: csak éppen, hogy ma egyszinten van a síksággal: akkor mély ut volt. A monumentális domb építésére lehordták a két oldalát. Ez az ut akkor is és még ma is vonalának legnagyobb részén futóárok: néhol tizenkét lábnyi futóárok, amelynek nagyon meredek oldalai itt is, ott is, különösen télen, a zápor következtében bomlanak. Az ut olyan keskeny volt a Braine l'Alleudi bejáratnál, hogy egy szekér halálragázolt egy utast, amint ezt a temető mellett álló kőkereszt megállapítja és közli a halott nevét: Bernard Debrye brüsszeli kereskedő és a szerencsétlenség dátumát: 1637 február.⁸

---

⁸ DOM
ITT TIPORTA EL
SZERENCSETLENSÉG KÖVETKEZTÉBEN
EGY SZEKÉR BERNARD DE BRYE URAT
BRÜSSZELI KERESKEDŐT

1637 FEBRUÁR (olvashatatlan) -ÁN.

Olyan mély volt a mont-saint-jeani fensíkon, hogy egy Mathieu Nicaise nevű parasztot 1783-ban agyonnyomott benne a beomló fal, amint ezt egy másik kőkereszt megállapítja, amelynek a csucsa elveszett valahol a földek között, a fölfordított talapzata azonban még mindég ott látható a pázsitos lejtőn, a Haie-Sainte és a Mont-Saint-Jean-major között lévő országutól balra.

A csata napján ez a mélyút, amelyre semmi sem figyelmeztetett a Mont-Saint-Jean gerincének a mentén, a meredek tetején ásva, ez a földbe rejtett kocsit láthatatlan, vagyis borzalmas volt.

VIII. A császár kérdez valamit Lacostetól, a vezetőjétől

Tehát Waterloo reggelén Napoleon elégedett volt. Igaza volt: a csataterve, amelyet kidolgozott, amint már megállapítottuk, valóban csodálatos.

Amikor a csata megkezdődött, nagyon változatos fordulatai voltak. Hougomont ellentállt, Haie-Sainte makacskodott, Bauduin meghalt, Foy megsebesült, váratlanul fölbukkant az a fal, amelyen a Soye-dandár összezuzódott, Guillemint végzetes hirtelenkedést követett el, nem voltak sem bombái, sem lőporzsákjai, az útegek sárbarekedtek, Uxbridge tizenöt védtelen ágyút szórt egymásra egy mély úton, az angol vonalakra dobott bombáknak csekély volt a hatása, belesülyedtek az esőtől föláztatott talajba és csak sárvulkánokat tudtak feldobni, ép úgy a kartács freckendező sárrá változott, Piré Braine l'Alleudnél véghezvitt tüntetése haszontalannak bizonyult. Mindez, az egész lovasság, tizenöt hadosztálynak majdnem a teljes megsemmisülése, az angol jobbszárny ellen rosszul sikerült támadás, a balszárny behorpasztására tett kísérlet kudarca, Ney furcsa félreértése, amellyel ahelyett hogy oszlopokra bontotta volna az első hadtest négy hadosztályát, huszonhét sor mélységben tömörítette és kétszáz embernyi arcélben tette ki őket a kartácstüznek. Az iszonyatos lyukak, amelyeket az ágyugolyók lőttek ezekben a tömegekben, a támadó oszlop széthullása, az oldalukat támadó hirtelen fölbukkant üteg, Bourgeois, Donzelot és Durutte kudarca, a visszavert Quiot, Vieux hadnagy, ennek a tüzeriskolából éppen most kikerült Herkulesnek a megsebesülése abban a pillanatban, amikor baltacsapással beszakította a Haie-Sainte kapuját a Genappeból Brüsszelbe vezető országút hajlását elzáró angol barikád záporzó tüzeiben: a gyalogság és a lovasság közé szorult Marcognet-hadosztály összelövetése közvetlen közelből, a buza között, Best és Pack műve. Ponsonby kaszabolta le: hét ágyuból álló üteget beszögezték, a szász-weimari herceg megállta a helyét Erlon gróffal szemben, megvédte Frischemon-t és Smohaint, a 105-ösök zászlaját elvették, a 45-ösök zászlaját elvették, az a fekete porosz huszár, akit a Wavre és a Placenoit között hirszerző járőrszolgálatot teljesítő háromszáz vadászból álló repülőoszlop katonái elfogtak, a nyugtalanító dolgok, amiket ez a fogoly elmondott, Grouchy késlekedése, a hougomonti gyümölcsösben nem egészen egy óra alatt lemészárolt 1500 ember, Haie-Sainte körül még kevesebb idő alatt 1800 ember esett el. Mindezek az események, amelyek mint a csata fellegei, viharosan rohantak el Napoleon előtt, alig zavarták meg tekintetét és nem borították árnyékba ezt a bizonyossággal telt császári arcot. Napoleonnak az volt a szokása, hogy mereven nézze a háborút. Sohasem adta össze kinosan, számról-számrá a részleteket: a számokkal nem törődött, ha csak nem az volt a végösszegük: győzelem. Nem izgult föl azon, hogy ha kezdetben tévedések voltak, mert abban hitt, hogy ő a befejezésnek az ura: tudott várni, mert azt hitte, hogy ő maga nem is forog szóban és egyenrangú félként bánt a végzettel. Mintha azt mondta volna a sorsnak: Nem mered majd.

Napoleon, aki részben fény, részben árnyék volt, úgy érezte, hogy megvan védve a jóban és hogy megtűrik a rosszban. Megállapodás vagy legalább is azt hitte, hogy megállapodás van

köztük, vagy szinte azt mondhatnánk, az események bűnrészessége, amely egyenlő az őskori sérthetetlenséggel.

Mégis, amikor már átélte Berezinát, Lipschét és Fontainebleaut, azt hisszük, bizalmatlankodhatott volna Waterloo iránt. Az egek mélyén valami titokzatos szemöldökösszeráncolás vált láthatóvá.

Abban a pillanatban, amikor Wellington visszahúzódott, Napoleon megremegett. Hirtelen azt látta, hogy a Mont-Saint-Jean-fensík kiürül és az angol hadsereg arcvonala eltűnik. A hadsereg összezárkózott, de hátrált. A császár félig felemelkedett a kengyelvasán. A győzelem villáma lobbant föl a szemében.

Ha Wellingtont nekiszorítja a soignesi erdőnek, így tönkreveri, akkor ez annyit jelent, hogy Franciaország végleg letiporta Angliát. Megbosszulja Crécyt, Poitiers, Malplaquet-t és Ramillest. Marengo győztese letörli Azincourt-t.

Ekkor a császár a szörnyű fordulaton töprengve, még egyszer végigjártatta látcsövét a harctér minden pontján. A testőrsége lábhoz tett fegyverrel a háta mögött, lent figyelte mintegy vallásos áhitattal. Gondolataiba mélyedt: megvizsgálta a lejtőket, megjegyezte az ereszkedőket, a facsoportokat fürkészte, a rozstáblákat, az ösvényt: mintha minden bokrot megszámlált volna. Mereven szemügyre vette a két országút angol barikádjait, a két hatalmas fatorlaszt, azt, amelyik Haie-Sainte fölött a genappei országuton állt két ágyuval fölszerelve, az egész angol tüzérségnek ez a két ágyuja, csak maga irányult a csatatér közepe felé és a nivellesi országút torlaszán, ahol a Chassé-dandár hollandusainak a szuronyai csillogtak. E torlasz mellett észre vette az öreg, fehérre festett Saint-Nicolas-kápolnát a braine l'alleudi keresztút szögleténél. Lehajolt és félhangon szólt a vezetőjének, Lacostenak. A vezető valószínűen hazudva, tagadón rázta a fejét.

A császár fölegyenesedett. Most már csak a megsemmisítésével kell betetőzni ezt a visszavonulást. Napoleon hirtelen megfordult, gyorsfutárt küldött Párisba azzal a hirrel, hogy a csatát megnyerte.

Napoleon egyike volt azoknak a zseniknek, akikből a menydörgés származik.

Most találta meg a villámot, amellyel lecsap.

Parancsot adott Milhaud vérteseinek, hogy foglalják el a Mont-Saint-Jean-fensíket.

IX. Ami váratlanul következett be

Háromezeröttszázan voltak. Negyedmértöldnyi arcvonalon húzódtak el. Óriási lovakon hatalmas férfiak ültek. Huszonhat lovasszázadból állt: mögöttük erősítésükre a Lefevre-Desnouettes hadosztály, százhatvan válogatott csendőr, a gárdavadászok, ezeregyszázkilencvenkét ember és a gárdadzsídások nyolcvannyalc lándzsával. Sisakjuknak nem volt karimája, a vértjük kovácsolt vas, a nyeregkápájukban pisztoly volt és hosszú szablya. Reggel az egész hadsereg megcsodálta őket, amikor kilenc órakor trombitaharsogásban valamennyi zenekar rázendített a *Veillons au salut de l'empire*-ra. Megérkeztek zárt oszlopban, egyik ütegük oldalt, a másik a közepén, két sorban álltak föl a Genappe és a Frischemont között elterülő országuton, hogy elfoglalják hadállásukat abban a hatalmas második sorban, amelyet Napoleon annyi szakértelemmel állított össze, amelynek baloldalán Kellermann vértesei és a szélső jobboldalán Milhaud vértesei álltak és így ugyyszólván két vasszárnya volt.

Bernard szárnysegéd vitte nekik a császár parancsát. Ney kardot rántott és az élükre állt. A hatalmas lovasszázadok megmozdultak.

És ekkor félelmetes látvány mutatkozott.

Ez az egész lovasság kivont karddal, lobogó zászlókkal és harsogó trombitákkal, hadosztályonként oszlopokra formálva egyetlen mozdulattal, mint egyetlen ember, a bronz faltörőkos pontosságával, amely rést vág, leszállt a Belle-alliancei dombon, behatolt abba a félelmetes háttérbe, amelyben már annyi ember elesett, eltűnt a füstben, majd az árnyékból kibukkanva, a völgy másik oldalán tűnt föl még mindig változatlanul tömören és zártan, vágatva a rázuduló kartácsok felhőjén keresztül a Mont-Saint-Jean fensik szörnyű sáros lejtőjén. Komolyan, fenyegetően, rendíthetetlenül kapaszkodtak fölfelé: a puskaropogás és az ágyutüz szüneteiben hallani lehetett ezt a hatalmas lódobogást. Mivel két hadosztály volt, két oszlopból állt: a Wathier-hadosztály a jobboldalt, a Delord-hadosztály a baloldalt foglalta el. Messziről azt hitte volna az ember, hogy két óriás acélkigyó mászik föl a fensik gerince felé. Ugy ment át ez a csata közepén, mint valami csoda.

Ilyesmit nem igen láttak azóta, hogy a nehéz lovasság bevette a moszkvai nagy erődöt: Murat nem volt itt, de Ney megint itt volt. Ugy látszott, mintha ez a tömeg egyetlen szörnyeteggé vált volna és egyetlen lelke lenne. Minden lovasszázad úgy hullámozott és duzzadozott, mint a polip gyűrűje. Észre lehetett venni őket az itt-ott megszakított hatalmas párázaton keresztül. Sisakok, ordítások, kardok összevisszasága, lófarok vad ficánkolása az ágyudörgésben és a harsonazengésben, fegyelmezett és szörnyű zürzavar: legfölül voltak a vértések, mint a hidrán a pikkelyek.

Mintha régmúlt korszakról szólna ez az elbeszélés. Kétségtelen, hogy valami ehhez hasonló látomás tűnt föl az ősrégi orfikus hősköltevényekben, amelyek emberlovakról beszélnek, antik hippanthroposokról, ezekről az emberarcu és lószügyü titánokról, amelyek rohamban száguldtak föl az Olimpusra, rettenetesen, megsebezhetetlenül, magasztosan: istenek és állatok.

Furcsa számbeli találkozás, hogy huszonhat zászlóalj fogadja majd ezt a huszonhat lovasszázadot. A fensik gerince mögött, az elburkolt üteg árnyékában állt az angol gyalogság tizenhárom négyszögben, mindegyik négyszögben két zászlóaljjal és két vonalban. Heten álltak az elsőben, hatan a másodikban. Vállhoz szorított puska-aggyal, nyugodtan, némán, mozdulatlanul várták a történeleműket. Nem látták a vértéseket és a vértések nem látták őket. Hallgatták ennek az emberi tengeráradatnak a fölkapaszkodását. Hallották háromezer ló egyre erősödő dobogását, a paták váltakozó és szimmetrikus csattogását, a vérték csörrenését, a kardok pengését és valami vad, hatalmas szél zugását. Félelmetes csend volt, majd hirtelen karok hosszú sora kardot suhogtatva tűnt föl a gerincen és a sisakok és a trombiták és a zászlók és háromezer őszbajuszos száj kiáltotta: Éljen a császár! Ez az egész lovasság rázudult a fensikra és olyan volt, mint a földrengés kezdete.

Egyszerre csak tragikusan, az angolok baloldalán, a mi jobboldalunkon, a vértések oszlopának az eleje irtózatossá zajjal megtorpant. Amikor a gerinc tetejére értek, nekivadultan, fékevesztetten, rohamban, hogy megsemmisítsék ezeket a négyszögeket és ágyukat, a vértések azt vették észre, hogy közöttük és az angolok között árok van, egy szakadék. Az ohaini mély út volt.

Irtózatossá pillanat volt. Az árok ott volt váratlanul, tátongva, meredeken, a lovaik lába alatt, két öl mélységben, a két partja között: a második sor beletaszította az elsőt és a harmadik beletaszította a másodikat. A lovak felágaskodtak, hátradoztak magukat, a farukra estek, négy lábuk a levegőbe meredt, ledobták és letaposták a lovaikat, nem volt mód a visszavonulásra, az egész oszlop már csak egy lövedék volt, az angolok elgázolására fölgyülemlött sebessége letiporta a franciákat, a kérlelhetetlen árkot be kellett tölteni, lovasok és lovak egymás hegyén-

hátán gurultak bele, agyonzúzták egymást, a szakadék csupa hus volt már és amikor ez a mélység megtelt élő emberekkel, keresztül mentek rajtuk, akik megmaradtak. Dubois dandárjának csaknem egyharmada bukott ebbe a mélységbe.

Ezzel kezdődött a csata elvesztése.

Egy nyilvánvalóan tulzó helyi hagyomány azt mondja, hogy kétezer lovat és ezeröttszáz embert temettek az ohaini mély utba. Ez a szám valószínűleg magába foglalja mindazokat a hullákat, amelyeket az ütközet másnapján dobáltak ebbe az árokba.

Közbevetően megjegyezzük, hogy ez volt az a szörnyűségesen megkinzott Dubois-dandár, amely egy órával azelőtt egyéni vállalkozásként megtámadta a lüneburgi zászlóalj és elvette a zászlaját.

Napoleon, mielőtt Milhaud vérteseinek parancsot adott volna erre a támadásra, megvizsgálta a terepet, de nem láthatta ezt a mélyutat, amely még csak hullámot sem vetett a fensík felületére. Mégis fölfigyelt és a kis fehér kápolna, amely a nivellesi országut sarkát jelzi, gondot okozott neki, esetleges akadályt gyanított és ezért intézett kérdést a vezetőjéhez, Lacostéhoz. A vezető nemmel felelt. Majdnem azt mondhatnánk, hogy Napoleon katasztrófája ennek a parasztnak a fejcsóválásából származott.

De még más végzetes dolgoknak is kellett támadniok.

Lehetséges volt, hogy Napoleon megnyerje ezt a csatát? Azt feleljük, hogy nem. Miért? Wellington miatt? Blücher miatt? Nem. Isten miatt. A XIX. század törvényszerűségében már nem volt benne az, hogy Bonaparte győzzön Waterloonál. Újabb események sorozata készült, amelyben Napoleonnak már nem volt helye. Az események rosszakarata már régóta jelentkezett.

Ideje volt, hogy ez a hatalmas ember elbukjék.

Ennek az embernek a tulságos sulya megzavarta az emberi végzet egyensúlyát. Ez az egyén maga többet számított, mint a világegyetem. A civilizációra halálos csapás lenne, ha minden telivér emberi létező egyetlen lényben összpontosulna, ha az egész világ egyetlen ember agyában összetornyosulna. Eljött a pillanat, amikor a megvesztegethetetlen legfelsőbb igazság jelt ad. Valószínűleg panaszt emeltek az elvek és az elemek, amelyektől az erkölcsi világban, az anyagi világban a szabályszerű nehézkedések függenek. A párolgó vér, a tulsufolt temető, a könnyező anyák félelmetes vádbeszédek. Amikor a föld tulterheléstől szenved, titokzatos sóhajtások sirnak föl az árnyékban, amelyeket meghall a végtelenség.

Napoleont följelentették a végtelenségnél és elhatározták a bukását.

Utjában volt az Istennek.

Waterloo egyáltalán nem csata: a világegyetem arcának a megváltozása.

X. A Mont-Saint-Jean fensík

Az árokkal egyidőben az üteg is levette az álarcát.

Hatvan ágyú és tizenhárom négyszög szórta villámait közelből a vértesekre. A rettenthetetlen Delord tábornok katonásan tisztelgett az angol ütegeknek.

Az egész angol könnyű tüzérség vágatva tért vissza a négyszögekhez. A vérteseknek még csak megállásra sem maradt idejük. A mély uton történt katasztrófa megtizedelte, de nem

csüggesztette el őket. Olyan emberek voltak ezek, akik, ha számukban megfogytak, a szívük megnőtt.

Csak a Wathier-oszlop szenvedte meg a katasztrófát: a Delord-oszlop, amelyet Ney, mintha megérezte volna a csapdát, balra hajlitott, teljes épségben érkezett meg.

A vértések rávetették magukat az angol négyszögekre.

A lóra hasalva, megeresztett kantárral, foguk közt a kardjukkal, pisztollyal a kezükben. Ilyen volt a roham.

Vannak pillanatok a csatában, amikor az embert annyira megkeményíti a lelke, hogy csaknem szoborrá változtatja a katonát és egész testet gránittá keményíti. Az angol zászlóaljok meg sem mozdultak, amikor ilyen eszeveszettül támadtak rájuk.

Ez rettenetes volt.

Az angol négyszögek valamennyi arcvonalát egyszerre támadták meg. Örjögő kavarodásba merültek. Ez a hideg gyalogság érzéketlen maradt. Az első sor térdelve, szuronnal fogadta a vértéseket, a második puskából lőtte őket. A második sor mögül tüzerek sütötték el az ágyukat, a négyszög arcéle megnyílt, kartácszáport bocsátott keresztül és megint bezárult. A vértések letiprással feleltek. Lovaik ágaskodtak, átlépték a sorokat, keresztülugrottak a szuronyokon és óriás testükkel e közé az élő négy fal közé zuhantak. A golyók rést vágtak a vértések soraiban, a vértések rést vágtak a négyszögekben. Egész embersorok összetörten tűntek el a lovak alatt. A szuronyok ezeknek a centauroknak a hasába mélyedtek. Ebből származtak a torz sérülések, amiket másutt még sohasem láttak. A négyszögek, amelyeket ez az ágaskodó lovasság megtépdesett, rendületlenül megint összetömörültek. A kartácstüzik kimeríthetetlen volt, robbanó bombákat dobtak a támadók közé. Szörnyüség volt ennek az ütközetnek a képe. Ezek a négyszögek nem voltak már zászlóaljok, hanem vulkánok, a vértések nem voltak már lovasok, hanem vihar. Minden négyszög tüzhányó volt, amelyet felhő támadott: a láva viaskodott a villámmal.

A szélső jobboldali négyszög, a legvédtelenebb, szinte a levegőben lógott, csaknem az első rázkódásban megsemmisült. Ez a négyszög a 75. skót ezredből alakult. A középben a dudás, mialatt körülötte folyt az irtás, mélységes közömbösséggel lesütötte az erdők és tavak visszasugárzásával telt buskomor szemét, egy dobon ülve hóna alá szoritotta a dudáját és hegyi dallamokat fujdogált. Ezek a skótok Ben Lothianra gondolva haltak meg, mint ahogyan a görögök Argosra emlékezve haltak meg. Egy vértés kardja, levágva a dudát és a kart, amely tartotta, végetvetett az éneknek és megölte a dalost.

A viszonylag kevés számú vértessel szemben, akiket a mélyuti katasztrófa is meggyöngített, csaknem az egész angol hadsereg állt. De megsokszorozták magukat és egy ember tizzel ért fel. Közben néhány hannoveri zászlóalj megingott. Wellington meglátta és a lovasságra gondolt. Ha Napoleon ugyanebben a pillanatban a gyalogságára gondol, megnyeri a csatát. Ez a feledékenység volt a végzetes nagy hibája.

Egyszerre csak a vértések, a támadók, azt vették észre, hogy őket támadták meg. Az angol lovasság a hátukban volt. Előttük a négyszögek, mögöttük Somerset. Somerset, ez ezernégy-száz gárda-dragonost jelentett. Somerset jobbszárnyán Dornberg állt a német könnyű lovas-sággal, baloldalán Trip, a belga karabélyosokkal. A vértések oldalt és szemben, elől és hátul, gyalogság és lovasság támadott, minden irányban kénytelenek voltak hadakozni. Mit törődtek vele? Olyanok voltak, mint a forgószél. Bátorságukat ki sem lehet mondani.

Azonkívül mögöttük volt az egyre mennydörgő üteg. Így történt, hogy az emberek hátban is megsebesültek. Egyik vértjüket, amelyet a bal lapockán furt át egy kartács, az ugynevezett Waterloo muzeum gyűjteményei közt helyezték el.

Ilyen franciákhoz igazán ilyen angolok kellettek.

Nem volt ez már kézitusa, hanem árnyék, őrzöngés, a lelkek és a bátorság örvényes viharzása, a villogó kardok orkánja. Egy pillanat alatt az ezernégyszáz gárda-dragonosból csak nyolcszáz maradt. Fuller, az alezredesük holtan esett össze. Ney, Lefevre-Desnouettes dzsidásaival és vadászaival rohant a segítségükre. Mont-Saint-Jean fensikot elfoglalták, visszafoglalták, majd megint elfoglalták. A vértések otthagyták a lovasságot, hogy a gyalogság ellen forduljanak vagy inkább, ez az egész félelmetes zürzavar kavargott, anélkül, hogy az egyik vagy a másik tágitott volna. A négyszögek még mindig állták a sarat. Tizenkét támadás volt. Ney alól négy lovat kilőttek. A vértések fele ottmaradt a fensikon. Ez a tusa kétóra hosszat tartott.

Az angol hadsereget alapjában rendítette meg. Kétségtelen, hogyha a vértéseket első rohamukban nem gyöngíti meg a mélyuti katasztrófa, akkor összemorzsolják volna a centrumot és a maguk javára döntötték volna el a győzelmet. Clinton, aki látta Talaverát és Badajozt, kővémeredt ennek a páratlan lovasságnak a láttára. A már háromnegyedrészben megvert Wellington hősiesen bámulta meg őket. Halkan ezt mondta: Kápráztató!⁹

Vértések hetet megsemmisítettek a tizenhárom négyszögből, hatvan ágyut elfoglaltak, vagy beszögeztek és hat zászlót vettek el az angoloktól, amit három vértés és három gárda-vadász vitt el a császárnak a Belle-Alliance majorsághoz.

Wellington helyzete rosszabbodott. Ez a különös csata olyan volt, mintha két sebesült párbajozó megvadultan harcolna és ellentállás közben vérét veszíti. Kettőjük közül melyik esik el előbb?

A fensikon tovább tartott a harc.

Meddig mentek a vértések? Senki sem tudná megmondani. Csak annyi bizonyos, hogy a csata másnapján egy holt vértést a lovával együtt Mont-Saint-Jeanban, a kocsik hidmérlegének a gerendázatában találtak, pontosan azon a helyen, ahol a nivellesi, genappei, hulpei és brüsszeli ut kereszteződik. Ez a lovas átütötte az angolok vonalát. Az egyik ember, aki felszedte ezt a holttestet, még él Mont-Saint-Jeanban. Dehazenak hívják. Akkor tizennyolc éves volt.

Wellington úgy érezte, hogy meginog. A válság közeledett.

A vértések nem értek el sikert, abban az értelemben, hogy nem tudták benyomni a centrumot. Mivel a fensik mindkettőjüké volt, nem volt senkié és végül nagyobb részében az angoloké maradt. Wellington kezében volt a falu és a sikság magasabb része. Neynek csak a gerinc és a lejtő maradt a kezében. A két fél mintha belegyökeredett volna ebbe a gyászos földbe.

De úgy látszott, hogy az angolok legyöngülése gyógyíthatatlan. Ennek a hadseregnek a vérvesztesége szörnyű volt. Kempt, a balszárnyon segítséget kért.

- *Nincsen* - felelte Wellington. - *Ölesse meg magát!*

Csaknem ugyanabban a pillanatban és ez különös összeegyezés, amely jellemzően vázolja a két hadsereg kimerültségét, Ney gyalogságot kér Napoleontól, mire Napoleon fölkiáltott:

- *Gyalogságot! Hát mit gondol, honnét vegyem? Azt akarja, hogy csináljak?*

---

⁹ *Splendid!* ez az eredeti kifejezés.

Mégis az angol hadsereg volt a betegebb. A vasvértes és acélmellű hatalmas lovasszázadoknak a vad rohamai letiporták a gyalogságot. Néhány ember egy-egy zászló körül jelezte az ezrede helyét, némely zászlóaljzat már csak kapitány vagy hadnagy vezényelt; az Alten-hadosztály, amelyet Haie-Sainte-nél már annyira meggyötörtek, csaknem megsemmisült: Van Kluze dandárjának rendithetetlen belgái ott hevertek a rozs között a nivellesi ut mentén: csaknem semmi sem maradt azokból a hollandi gránátosokból, akik 1811-ben Spanyolországban sorainkban küzdöttek Wellington ellen, 1815-ben pedig az angolokkal egyesülten harcoltak Napoleon ellen. A tisztekben való veszteség igen jelentékeny volt. Lord Uxbridgenek, aki másnap eltemette a lábszárát, szétzúzták a térdét. Francia részről a vértéseknek ebben a küzdelmében Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers és Blancard sebesült, harcképtelenné vált, ugy angol részről Alten megsebesült, Barne megsebesült, Delancey elesett, Van Merlent megölték, Ompteda meghalt, Wellington egész vezérkarát megtizedelték és így Angliának volt a nagyobb része ebben a véres osztozkodásban. A 2. gyalogos gárdaezred öt alezredesét, négy kapitányát és három zászlósát veszítette; a 79. hegyezrednek huszonnégy tisztje sebesült meg, tizennyolc tisztje meghalt, négyszázötven katonáját megölték. A Cumberland hannoveri huszárok ezredét, amely Hacke ezredessel az élén, akit később bíróság elé állítottak és lefokoztak, megfutamodott az ütközetből, a soignesi erdőbe menekült és egészen Brüsszelig hintette a vereségek magvát. A szekerek, az ágyutalpak, a podgyáskocsi, a sebesültekkal telt társzekerek, amikor látták, hogy a franciák teret nyerne és az erdőhöz közelednek, berohantak az erdőbe; a hollandusok, akiket a francia lovasság kaszabolt, riadót kiabáltak. A még élő tanúk elbeszélései szerint Vert-Coucoutól egészen Groenendaolig, Brüsszel irányában közel két mérföld hosszúságban torlódtak össze a menekülők. Olyan volt ez a pánik, hogy Combé herceget Malinesben és XVIII. Lajost Genfben magával ragadta. Nem számítva azt a gyenge tartalékot, amelyet a Mont-Saint-Jean-majorban lévő kötözőhely mögött állítottak föl és a Vivian- és Vandeleurdandárokat, amelyek a balszárnyat fődözték, Wellingtonnak nem maradt lovassága. Nagyszámu üteg hevert leszerelve. Siborne elismeri ezeket a valóságokat: és Pringle tulozva a katasztrófát, annyira megy és azt mondja, hogy az angol-holland hadsereget harmincezer emberre leapasztották. A vasherceg nyugodt maradt, de az ajkai elfehéredtek. Vincent osztrák biztos, Alava spanyol megbizott, aki az ütközet alatt az angol vezérkarban tartózkodott, azt hitte, hogy a hercegnek vége van. Öt órakor Wellington elővette az óráját és hallották, amint ezeket a komor szavakat mormogta: *Blücher vagy az éjszaka!*

Ebben a tájban történt, hogy Frischemont felől szuronyok távoli vonala csillant meg a magaslatokon.

Itt volt ennek a gigászi drámának a sorsfordulata.

XI. Napoleonnak rossz a vezetője, Bülownak jó a vezetője

Ismerjük Napoleon megdöbbentő tévedését: Grouchy várta, Blücher érkezett; élet helyett a halál.

A végzetnek megvannak a maga fordulatai; a világ uralmára vágyakozott: meglátja Szent Ilonát.

Ha a kis pásztorfiu, aki Bülownak, Blücher hadnagyának a vezetője volt, azt tanácsolta volna neki, hogy inkább Frischemont fölött lépjen ki az erdőből, mint semhogya Plancenoit alatt, akkor talán a XIX. század képe másként alakul. Napoleon megnyerte volna a waterlooi csatát. A Plancenoit fölött lévő ut kivételével a porosz hadsereg mindenütt olyan mély utba került volna, amelyeken nem tudta volna átvinni a tüzéséget és Bülow nem érkezett volna meg.

Ilyenformán egy órai késedelem - Muling porosz tábornok állapítja meg - és Blücher nem találta volna már talpon Wellingtont: „A csata elveszett”.

Amint látjuk, ideje volt, hogy Bülow megérkezzék. Különben sokat késett. Dion-le-Montnál táborozott és hajnalban indult el. De az utak járhatatlanok voltak és a hadosztályai kátyuba rekedtek. Az ágyuk tengelyig süllyedtek a kerékvágásokban. Azonkívül át kellett kelni a Dylen, a wavrei keskeny hidon: a franciák felgyújtották a hidhoz vezető utcát: a tüzérség lőszerkocsijai és társzekerei, mivel nem haladhattak végig a lángban álló házsorok között, kénytelenek voltak addig várni, amíg a tüzet eloltják. Dél volt már, amikor Bülow előcsapata még nem tudott eljutni Chapelle-Saint-Lambertig.

Ha az ütközet két órával hamarább kezdődött volna, négy órára befejeződött volna és Blücher akkor ért volna oda, amikor Napoleon már megnyerte a csatát. Ilyenek ezek a hatalmas véletlenek, arányosak valami végtelenséggel, amit nem tudunk megérteni.

A császár déltájban messzelátójával elsőnek vett észre a távoli láthatáron valamit, ami a figyelmét lekötötte. Azt mondta:

- Odaát olyan felhőt látok, ami csapatokhoz hasonlít. - Majd ezt kérdezte a dalmát hercegtől:

- Soult, mit lát ön Chapelle-Saint-Lambert irányában?

A marsal odairányította a távcsövet és így felelt:

- Négy vagy ötezer embert, Sire. Bizonyosan Grouchy.

Csakhogy ez a valami mozdulatlan maradt a ködben. A vezérkar valamennyi távcsöve tanulmányozta ezt a „felhőt”, amelyre a császár hívta föl a figyelmüket. Egyesek azt mondták: Pihenőt tartó menetszlopok. A legtöbbje azt mondta: fák. A valóság az, hogy a felhő nem mozdult. A császár ennek a homályos pontnak a földérintésére Domon könnyű lovas hadosztályát küldte ki.

Bülow csakugyan nem mozdult. Az előőrse nagyon gyenge volt és semmit sem tehetett. Meg kellett várnia hadtestének a zömét és az volt a parancsa, hogy vonja össze az erőit, mielőtt a tűzvonalba lép: de öt óra tájban, amikor Blücher észrevette Wellington veszedelmét, parancsot adott Bülownak a támadásra és ekkor mondta azt az emlékezetes mondást:

- Levegőhöz kell juttatni az angol hadsereget.

Nemsokára ezután a Losthin, Hiller, Hacke és Ryssel hadosztályok kibontakoztak Lobau hadteste előtt, Vilmos porosz herceg lovassága kibukkant a Páris-erdőből, Plancenoit lángba borult és a porosz ágyugolyók zápora zudult egészen a Napoleon mögött tartalékban álló gárda soraira.

XII. A gárda

A többit már tudjuk: egy harmadik hadsereg betörése eltolta a csata színhelyét, hirtelen nyolcvanhat ágyutorok dördült, Pirch Bülow-val érkezett, a Ziethen-lovasság Blücher személyes vezetése alatt érkezett, a franciákat viaszorították, Marcognet elsöpörték, az ochaini fensikről Durutteet kiverték Papeletből, Donzelot és Quiot meghátrált, Lobaut oldalba támadták, alkonyatkor új csata zudult védtelenül maradt ezredeinkre, az egész angol vonal újra offenzívába lépett és előnyomult, a francia hadseregben roppant rést vágott az egymást támogató angol kartács és a porosz kartácsüz. Az az emberirtás, ami végbement, az arcvonalt

katasztrófája, a szárnyak katasztrófája, hogy a gárda vonalbalépett ebben a borzalmas összeomlásban.

Mínta a gárda érezte volna, hogy meghalni megy, elkiáltotta magát: „Éljen a császár!” A történelemben semmi sem megindítóbb, mint ez az éljenzésben kitörő haláltusa.

Az ég egész nap borus volt. Egyszerre csak ebben a pillanatban, nyolc órakor, a láthatár felhői hirtelen szertefoszlottak és a nivellesi út szilfáin át kiárasztották a lenyugvó nap komor, pompás vörösségét. Ennek a napnak Austerlitznél a fölkelését látták.

Erre az összecsapásra a gárda minden zászlóalját egy-egy tábornok vezényelte. Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret és Morvan volt ott. Amikor föltüntek a gránátosok hegyes süvegjei, rajtuk a széles ércsas, szimmetrikusan sorakozva, nyugodtan, büszkén, ennek a tombolásnak a ködében, az ellenség érezte a Franciaországnak járó tiszteletet: úgy érezték, hogy husz győzelem vonul be a csataterre kiterjesztett szárnyakkal és akik győztesek voltak, legyőzöttnek tartották magukat és meghátráltak, de Wellington rájuk kiáltott: *Talpra gárdisták és jól célozzatok!* Az angol gárdisták vörös ezrede, amely a sövények mögött feküdt, fölugrott, kartácsfelhő lyukgatta át a sasjaink körül lengő háromszinű lobogót, mindenki rohant és megkezdődött a végső mézárulás. A császári gárda érezte, hogy a körülötte lévő hadsereg hátrál és érezte a vereség hatalmas megrázkódtatását, hallotta a menekülők orditozását, ami az éljen a császár! kiáltást helyettesítette és mialatt mögötte futottak, tovább nyomult előre, egyre jobban megtizedelve. Minden lépés után egyre többen haltak meg közülök. Nem voltak közöttük ingadozók, sem félénkek. Ennek a csapatnak a katonája éppen olyan hős volt, mint a tábornoka. Egyetlen ember sem rettent vissza az öngyilkosságtól.

Ney, aki az önként kívánt halál magasságában megnövekedett, eszeveszetten kereste a veszedelmet ennek a tombolásnak minden összecsapásában. Már az ötödik lovat lötték ki alóla. Verejtékezve, lángoló szemmel, tajtékozó ajakkal, kigombolt egyenruhában, egyik vállrojtját félig levágta egy lovasgárdista kardcsapása, nagy ércsasát behorpasztotta egy golyó, véresen, sárosan, nagyszerűen, törött karddal a kezében így szólt:

- Jőjjetek, nézzétek, hogyan hal meg egy francia marsall a csatamezőn!

De hiába: nem halt meg. Indulatos volt és méltatlankodott. Drouet d'Erlonhoz ezt a kérdést vágta: *Hát te, te nem öleted meg magadat?*

A maroknyi embert pusztító ágyulövöldözés közepette ezt kiáltotta: *Hát a számomra egy sincs! Ó! Bár csak mindez az angol ágyugolyó a hasamba vágna bele!* - A francia golyók számára tartottak életben, te szerencsétlen.

(Vége a második kötetnek)